D-r MILENKO S. FILIPOVIĆ

NEKOLIKO MISLI O ZAŠTITI SPOMENIKA ETNOLOŠKOG KARAKTERA

QUELQUES IDÉES SUR LA PROTECTION DE MONUMENTS DU CARACTÈRE ETHNOLOGIQUE

Danas više niko ne sumnja u to da bi trebalo čuvati i one etnološke objekte koji se ne mogu smestiti u muzeje, ali je na tom polju urađeno veoma malo, jer još nisu raščišćena nekolika pitanja, a osobito koje i kakve spomenike narodne kulture treba staviti pod zakonsku zaštitu i kako obezbediti njihovu trajnost. Zakonom o zaštiti spomenika kulture predviđena je zaštita objekata iz savremene narodne kulture, narodnog života, koje treba čuvati kao dokumente o našem narodnom životu koji će onda služiti u naučne, vaspitne i turističke svrhe. Ne samo da stručnjaci etnolozi i muzejski radnici na svojim sastancima i u stručnim spisima ističu potrebu zaštite i objekata te vrste, nego se takvi zahtevi čuju sve češće i u široj javnosti.

Zavodi za zaštitu spomenika kulture, koji postoje i rade tek od pre desetak godina, uradili su već srazmerno mnogo na zaštićavanju i proučavanju arheoloških nalazišta i umetničkih spomenika iz raznih vremena. Izuzmemo li spomenike građevinarstva, koji su stavljeni pod zaštitu uglavnom sa gledišta građevinske umetnosti, veoma malo je urađeno na zaštiti spomenika ili objekata narodne kulture (u užem smislu). Kao što se vidi iz pregleda koje je dao B. Orel, do 1953 na teritoriji FNRJ pod zaštitu su stavljeni gotovo jedino objekti gradske i seoske arhitekture.[1] Stanje se nije, koliko sam obavešten, znatno izmenilo ni posle toga. Ne samo da je mali broj takvih objekata koji je stavljen pod zakonsku zaštitu i time unekoliko sačuvan od skore propasti, nego još nisu utvrđene ni kategorije etnoloških objekata koje bi trebalo staviti pod zaštitu kao ni principi kojih se treba držati u tom radu. To je sve zbog naročitih teškoća što ih službi zaštite stavljaju na put etnološki objekti svojom prirodom i svojom ulogom u životu i što mnogima izgledaju suviše bliski i poznati.

Čuvanje etnoloških ili etnografskih predmeta nije nikakav sasvim nov zahtev i potreba. Toga je bilo i ranije, ali samo delimično. Etnološki ili etnografski muzeji rade na tom zadatku kod nas već decenijama, ali se njihov rad svodi — i kad je shvaćen na široj osnovi — na prikupljanje i čuvanje pod muzejskim krovom samo takvih predmeta koji se mogu preneti i smestiti u muzejskim prostorijama. Radi se uglavnom o raznim izrađevinama, osobito o oruđima, narodnoj odeći i nakitu i sl. Retko je da je u koji muzej preneta čitava zgrada ili kakav drugi objekat takve veličine. Pošto to zasada nije moguće a pošto muzeji kao ustanove koje treba da prikupljaju svestranu dokumentaciju o narodnom životu i da proučavaju i prikazuju sve grane narodnog života ne mogu biti i bez takvih objekata, oni se ispomažu raznim načinima: donose se i izlažu crteži ili fotografski snimci, prave modeli ili makete, udešavaju »enterijeri« i sl. Ti načini, međutim, ne zadovoljavaju potpuno, jer ne mogu da daju punu pretstavu o takvim predmetima. Najveći, pak, nedostatak etnoloških ili etnografskih muzeja je da oni prikupljaju i prikazuju predmete iz narodnog života, a ne i sam život u njegovoj potpunosti i složenosti. Neupućenom posetiocu muzeja treba mnogo mašte da shvati kakva je uloga rala ili pluga: kako se njime radi, čemu služe pojedini delovi, itd., a naročito je teško posetiocu da shvati značaj razlike na predmetima iste vrste koje može da vidi u muzejskim zbirkama, napr. različite tipove rala ili pluga koji se upotrebljavaju u jednoj manjoj zemlji ili oblasti.

Da bi se izbegli ili ublažili takvi nedostaci u radu etnografskih ili etnoloških muzeja, pribeglo se, u novije vreme, osnivanju tzv. plein-air muzeja, muzeja pod vedrim nebom, etnoparkova ili skanzena, kako se takođe zovu po imenu prvog i naj-

[1] B. Orel: Problematika etnografsko-spomeniškega varstva. Zbornik (zaštite spomenika kulture IV—V, 1953—1954 (Beograd 1955) 85.

značajnijeg takvog muzeja u Švedskoj. Pokret za osnivanjem takvih muzeja razvio se osobito u malim skandinavskim zemljama, za čijim su primerom pošle Nemačka, Holandija i dr., dok ih u velikim zemljama ima veoma malo (napr. samo jedan u SAD). Takvi muzeji pretstavljaju veoma složenu problematiku, osobito u zemljama sa više oblasne raznovrsnosti u narodnom životu. Svaka pojedina zemlja rešavala je ta pitanja na svoj način, prema svojim prilikama i potrebama, pa su tako nastali razni tipovi muzeja pod vedrim nebom. Osnovno je kod tih muzeja da se karakteristični veliki objekti prenose zajedno sa svim što ide uz njih na podesno mesto gde će biti lako pristupačni publici i gde će se na najefikasniji način osigurati njihovo održavanje. Skanzen u Stokholmu je nacionalni ponos Šveđana: on je u neposrednoj blizini centra tog velikog grada i u njemu ne samo da su zastupljeni tipovi građevina (kuća, privredne zgrade, crkve itd.) i njihova unutrašnjeg uređenja, nego i posluga nosi narodne nošnje, u restoranu se spremaju narodna jela itd. Znatno je drukčiji danski muzej pod vedrim nebom; on je prilično izvan grada Kopenhagena, a u njegovu sklopu prikazani su karakteristični tipovi naselja, okućnica i kuća iz svih pokrajina Danske, najvernije što je mogućno, ali su tu samo mrtvi predmeti. U državi Nju Jork sprema se takav muzej u rnestu Kuperstaunu (Cooperstown, N. Y., U. S. A.), u kom treba da bude pretstavljeno selo kakvo je bilo u severnom delu te države uglavnom sredinom 19 veka, pa se u radionicama tog »sela« izrađuju u starim tehnikama neki proizvodi, čiju izradu posetioci posmatraju i mogu da kupe proizvode (na pr. metle od sirka, lanene ubruse).

Muzeji pod vedrim nebom pretstavljaju korisnu i značajnu dopunu etnografskim muzejima, koje još nisu uspeli da zamene. Prenošenje većih etnoloških objekata sa svim što im pripada u takav muzej pretstavlja najbolju zaštitu takvih dokumenata narodne kulture a ujedno pruža i najviše uslova da će ti predmeti korisno poslužiti nauci i prosvećivanju. Taj način čuvanja ima, međutim, tu nezgodu da se i ti predmeti, kao i oni manji koji se odnose u obične muzeje, odnose iz svoje neposredne sredine i premeštaju u jednu novu, veštačku, u kojoj se pokušava da se veštački održava i njihova životna funkcija. Oni, ipak, ne isključuju potrebu zaštite etnografskih predmeta koji će ostati na svom mestu, izvan muzeja. Ima naime, takvih predmeta koji se i ne mogu prenositi ili ih ne treba prenositi, pošto su tesno vezani sa svojom širom okolinom i nalaze opravdanje za svoje postojanje samo na tom mestu.

Kod nas uopšte još nema muzeja pod vedrim nebom, pa ni takve zaštite većih etnoloških predmeta i kompleksa. Iako se uviđa potreba da ih bude i sve češće izražava želja, nema ih, jer su kod nas etnološke prilike veoma složene: postoje mnogobrojne oblasne razlike ili tipovi, a kod uređenja takvog muzeja — ne uzimajući u obzir potrebna ogromna finansiska sredstva i stručne kadrove — dolaze u obzir i drugi činioci, a osobito klima.

Ne samo dok ne dobijemo muzeje pod vedrim nebom nego će i posle toga biti potrebe da se obezbeđuje zaštita pojedinih etnoloških predmeta i kompleksa, pa i pokretnih, za koje će biti bolje da ostanu na svom mestu. S druge strane, već i radi tih muzeja pod vedrim nebom koje ćemo imati u bližoj ili daljoj budućnosti potrebno je još sada da se povede više računa o objektima i kompleksima etnološkog karaktera koji treba da se sačuvaju i jednog dana prenesu u takav muzej ili se zadrže izvan muzeja kao zaštićeni spomenici narodne kulture. Kad se govori o etnološkim ili etnografskim predmetima i kompleksima ili o narodnom životu uopšte, kod nas se prvenstveno i gotovo jedino misli i podrazumeva ono što nalazimo u životu seoskog stanovništva, neurbanizovanih, ruralnih delova naroda, ono što bi u nedostatku boljeg naziva mogli nazvati »narodskim«, a što se u novije vreme u skandinavskim zemljama zove folk-liv a kod Anglosaksonaca folk culture.

Pošto je kod nas sve do naših dana seosko i poljoprivredno stanovništvo sačinjavalo ogromnu većinu naroda, kod nas nije bilo ni potrebe da se sprovodi takvo razlikovanje u etnološkom, radu. Danas je stanje drukčije, i moramo voditi više računa o velikim promenama koje se vrše u našim zemljama baš sa gledišta odabiranja i čuvanja spomenika narodne kulture.

Nagle promene u našem narodnom životu u toku nekoliko poslednjih decenija, a osobito u godinama posle Oslobođenja, čiji su izraz porast industriskog i gradskog stanovništva na jednoj a urbanizacija seoskog stanovništva na drugoj strani, dovodi da se brzo napuštaju i iščezavaju potpuno ili se preinačavaju stari oblici i načini života, To nije ništa rđavo i borba ili samo težnja za održavanjem tih starih i starinskih oblika ma u kom sektoru narodnog života bila bi besmislena, jer mnogi od tih oblika danas pretstavljaju samo znake zaostalosti i kočnica su napretku. Ali, ipak ne treba da dopustimo ni da ti oblici iščeznu bez traga, onako kao što su iščezli mnogi iz veće starine, tako da danas na pr. jedva šta znamo o tome kakvi su bili stanovi naših predaka u Srednjem veku. Potrebno je sačuvati radi nauke i radi budućih pokoljenja po mogućnosti sve ono što će prikazivati naš savremeni narodni život kao i život ranijih pokoljenja, koliko je to mogućno. Ne smemo dopustiti da se na naše oči uništavaju karakteristični primerci narodne kulture, kao što se napr. desilo pre desetak godina u selu Crnuću pod Rudnikom u Srbiji da je srušena kuća brvnara kneza Miloša, koja je bila u isto vreme značajan istoriski objekat i veoma karakterističan primerak

narodnog građevinarstva; staranjem Zavoda za zaštitu kulturnih spomenika NR Srbije ta je kuća nedavno obnovljena prema pouzdanim crtežima i fotografskim snimcima, ali ta nova kuća neće nikada imati draži i vrednosti one porušene, koju nije bilo teško sačuvati. Takve stvari se dešavaju gotovo svakodnevno, i treba poduzeti mere da se tome stane na put. Dužnost je svih naših etnologa ili etnografa da u tome što svestranije pomognu zavodima za zaštitu kulturnih spomenika kako svojim savetima i mišljenjima o tome koje vrste etnoloških predmeta i kompleksa treba stavljati pod zakonsku zaštitu tako i davanjem konkretnih predloga o stavljanju pod zaštitu predmeta koje su oni zapazili i smatraju da treba da se čuvaju.

Aktivnost naših zavoda za zaštitu kulturnih spomenika bila je dosad usmerena uglavnom na zaštitu arheoloških, umetničkih i istoriskih spomenika, što je razumljivo: ne samo da je za takvu vrstu spomenika bilo mnogo više interesovanja i izvan stručnih krugova, nego je rad na zaštiti tih vrsta kulturnih spomenika mogao da se osloni i nadoveže na bogata iskustva na tom polju u inostranstvu i kod nas. Na polju zaštite predmeta etnološkog karaktera urađeno je srazmerno malo, ma da se svi zavodi trude da svoju aktivnost prošire i na tu vrstu spomenika kulture. U samoj zemlji nije bilo nikakvih prethodnih radova i iskustava u tom pogledu, a nismo se mogli koristiti ni stranim, jer ih je malo i na strani. Ali, glavni uzrok zanemarivanju zaštite predmeta etnološkog karaktera treba tražiti u njima samima, njihovoj prirodi. Sem retkih slučajeva, arheološki, istoriski i umetnički spomenici su izvan života koji teče ili se lako mogu iz njega izdvojiti pa da oni ništa ne izgube a ni život koji je tekao oko njih ili pored njih. Tako napr. neko zatrpano arheološko nalazište ne pretstavlja nikakav naročit problem: potrebna su samo sredstva da se eventualno otkupi zemljište, da se vrši iskopavanje i da se posle plaća čuvanje. Mnogi takvi spomenici mogu mirno da čekaju u zemlji dok se pribave sredstva da se otkopavanjem iznesu na videlo i stave na raspolaganje nauci i publici. Sasvim je drukčije sa spomenicima etnografskog karaktera: oni su redovno delovi narodnog života iz kog se teško mogu da izdvoje i obično, kad se izdvoje i izoluju, gube svoju vrednost i značaj ili smisao, i propadnu. Zatim, ti predmeti i sami žive: oni se troše, menjaju, iščezavaju, te se ne može čekati na njihovo otkrivanje i zaštićivanje. Ima još jedna činjenica koja znatno otežava službu zaštite predmeta etnografskog karaktera: dok su arheološki, istoriski i nepokretni (kao i pokretni) umetnički objekti redovno unikati u svojoj vrsti, predmeti etnološkog karaktera retko kada su unikati. Etnološki predmeti obično postoje u vidu mnogobrojnih primeraka iste vrste, među kojima može biti samo neznatnih razlika. Tako napr. u nekom kraju se upotrebljava ralo istoga tipa, ali se pojedina rala mogu razlikovati veličinom (zbog veličine volova) ili nekom drugom pojedinosti; ćilimi u nekom kraju redovno su jednoga tipa i stila i individualne razlike su podređene njihovim opštim odlikama. Ni seoske kuće i druge građevine ne pretstavljaju u tom pogledu nikakav izuzetak: iako će se retko gde naći dve potpuno jednake kuće, ipak i te dve kao i stotine drugih pretstavljaju samo pretstavnike jednoga (ili više) tipa karakterističnog za tu oblast ili kraj, kao što je napr. slučaj sa starovlaškom brvnarom, moravskom kućom i dr.

Stoga je stručnjak etnolog, bilo da radi na deskripciji predmeta bilo da radi na prikupljanju predmeta za muzejske zbirke, redovno u neprilici koji predmet od vrste da uzme ili otkupi kao tipičnog pretstavnika te vrste ili kategorije. U takvom ili sličnom položaju biće i etnolog u službi zavoda za zaštitu spomenika kulture. S druge strane, baš ta činjenica da se etnologija bavi onim što je prosečno, što je opšte, i da obraća pažnju predmetima i pojavama koji se javljaju redovno u većem broju, i koji izgledaju stoga obični, i čini da je ne samo teško izvršiti izbor između predmeta iste kategorije nego čak i odlučiti koja kategorija dolazi uopšte u obzir za zaštitu. Etnolog neće zanemarivati u svom radu ni unikate, ali unikati etnološkog karaktera redovno će zahtevati dublju studiju i mnogo obazrivosti kod odlučivanja. Neki put će se raditi o unikatu koji samo pretstavlja poslednji očuvani primerak neke kategorije predmeta, napr. tip kuće koji se izobičajio, i takvi unikati trebaće što pre da se iznađu i stave pod zaštitu, kao što je napr. bio slučaj sa dvema suvačama u Vojvodini. Biće unikata koji pretstavljaju tek prve primerke objekta koji će se umnožiti, napr. neki novi tip kuće ili zgrade, i kod takvih unikata biće potreban oprez i čekanje. Unikati koji pretstavljaju izuzetke koji nisu našli imitatore, koji nisu uspeli da se uklope u narodni život nekog kraja, napr. neko podigne kuću po kakvom stranom obrascu i sl., ni u kom slučaju ne mogu doći u obzir kao predmeti za zaštitu; mogu i treba samo da se na neki drugi način zabeleže, da se opišu, fotografišu i sl.

Glavni nedostatak dosadašnjeg rada zavoda za zaštitu spomenika kulture u iznalaženju i zaštićivanju spomenika etnološkog karaktera je da su se oni u tom radu oslanjali uglavnom na pomoć arhitekata, koji, ukoliko su se specijalizovali za proučavanje narodnog građevinarstva, pretstavljaju samo uske specijaliste i ne poznaju ostale grane narodne kulture. Pod uticajem sa te strane, oblici građevinarstva u službi zaštite i ne smatraju se etnološkim predmetima, i stoga se i nije toliko obraćala pažnja da se pronađu i zaštite karakteristični primorci svih vrsta građevina u kojima se živi u naših naroda ili kojima se služi u druge svrhe. Samo uz saradnju iskusnih geografa i etnologa može se uspešno raditi na zaštiti spomenika narodnog građevinarstva, a kod drugih predmeta

i kompleksa imaju da odlučuju ako ne jedino a ono u prvom redu etnolozi.

Naši zavodi za zaštitu spomenika kulture stavili su već pod zaštitu izvestan broj predmeta etnološkog karaktera. Kao što je već pomenuto, radi se gotovo jedino o karakterističnim spomenicima građevinarstva, u prvom redu o zgradama za stanovanje i o crkvama brvnarama; sasvim je mali broj drugih objekata iz oblasti građevinarstva koji su stavljeni pod zaštitu: dve suvače i jedan hambar u Vojvodini, po jedan samokov u Sloveniji i Bosni, itd. Zaštita tih objekata proglašavana je i izvođena gotovo redovno po predlogu i staranjem arhitekata, i stoga, po mom mišljenju, prilično jednostrano. Nije se svugde išlo za tim da se utvrde najpre karakteristični oblici kuća i zgrada, kao i čitavih okućnica i naselja, za pojedine oblasti pa da se onda izvrši izbor među njima nego su se uglavnom stavljali pod zaštitu stariji primerci arhitekture, i to poglavito po varošima, sa rezultatom da je stavljen pod zaštitu u Makedoniji, Srbiji i Bosni i čitav niz građevina istoga tipa, što — po mome mišljenju — nije trebalo činiti u tolikoj meri. Glavni motivi kod donošenja tih odluka su bili monumentalnost i starina građevine pa i originalna i individualna rešenja. Stoga imamo da je veoma mali broj tipova seoske kuće stavljen pod zaštitu, tako da naša služba zaštite spomenika etnološkog karaktera čak i na polju građevinarstva stoji pred mnogim zadacima.

Mi uglavnom znamo koji su tipovi kuće zastupljeni na našem državnom području i kakvo im je geografsko rasprostranjenje. Načelno, potrebno je da se zaštiti bar po jedan pretstavnik svakog od tih tipova, samo izuzetno i više primeraka, da se bez naročite potrebe ne opterećuje služba zaštite i ne ometa razvitak pojedinih naselja ili domaćinstava. Koji će primerci biti stavljeni pod zaštitu i pod koju vrstu zaštite (prenošenje u obični muzej ili u muzej pod vedrim nebom ili će da ostanu na svom mestu), treba da bude predmet svestranog proučavanja i savetovanja. Pojedini naši zavodi za zaštitu spomenika kulture su potpuno samostalni. Među njima treba baš na ovom polju da postoji bliža saradnja. Tako napr. kamena kuća istoga tipa je rasprostranjena na teritorijama NR Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Hrvatske i možda je dovoljno da samo jedan primerak ili od svakog varijeteta po jedan budu stavljeni pod zaštitu a ne i da svaki zavod na teritoriji svoje republike stavlja pod zaštitu primerke istoga tipa, koji čak mogu prostorno da budu veoma blizu. (To nameće potrebu bliže saradnje između pojedinih republičkih zavoda). Kod objekata etnološkog karaktera nije dovoljno samo staviti ih pod zaštitu, osobito kod kuća i drugih zgrada koje se koriste, i stoga treba biti veoma obazriv i dalekovid kod donošenja takvih odluka. Ako se jedna okućnica stavi pod zaštitu, onda se stavlja radi toga da se sačuva onakva kakva je. A da li je to moguće ako se ona ostavi na uživanje dotadašnjem vlasniku? Mogu li se stanari i uživaoci osuditi da im se okućnica normalno ne razvija i da oni ne unose nikakve novine, prepravke i usavršavanja? A šta će biti ako se objekat otkupi i njegovi uživaoci isele? On postaje mrtav predmet i brže propada. Tu će biti potrebno tražiti podesna srednja rešenja, koristeći se i tuđim iskustvima. Tako napr. »dućandžija« u starinskom seoskom dućanu, koji je predmet u muzeju pod vedrim nebom u Kuperstaunu, u vreme kad je muzej otvoren za publiku, nosi odelo i u svemu radi onako kako je to bilo u vremenu iz kog je dućan, a on inače stanuje izvan muzeja i živi na savremen način; u dućanu se posetiocima prodaju neki proizvodi u obliku u kom su izrađivani i trošeni u vremenu iz kog je dućan. To pitanje je na sličan način rešeno i u kući iz 17 veka u okolini Bostona, u kojoj je sačuvano uređenje iz tog vremena i u kojoj sadašnji sopstvenici posetiocima prikazuju i onovremenu tehnologiju: bojenje pređe, predenje, tkanje i dr. Kad se radi o zaštiti objekata etnološkog karaktera, retko će kada biti dovoljno da se sam jedan objekat jednostavno stavi pod zaštitu, jer on obično ima svoju punu vrednost samo u sastavu jednog materijalnog kompleksa i u svojoj funkciji u životu.

Od građevina koje ne služe stanovanju stavljen je dosada pod zaštitu izvestan broj crkava brvnara. Njih nema mnogo i nije ih potrebno ni stavljati sve pod zaštitu nego karakteristične primerke kao pretstavnike tipova. Ali, ne dolaze u obzir samo drvene crkvice: treba, isto tako, obratiti pažnju i na seoske hramove od drugog materijala, od kamena i dr., koji su takođe proizvod domaćeg građevinarstva a kod kojih takođe ima i starine i oblasnih razlika.

Od drugih vrsta građevina etnološkog karaktera koje su stavljene pod zaštitu, a kojih je uostalom veoma mali broj, stavljen je pod zaštitu po jedan samokov u Bosni i Sloveniji. Izbor samokova u Bosni nije bio nimalo sretan: zaštićen je jedan samokov u Varešu koji nema uopšte uslova da se održi. Mnogo bi bolje bilo da je zaštićen neki samokov u selu Oćeviji kod Vareša, gde su ti samokovi i tipičniji nego u Varešu, i gde bi taj objekat mogao lakše da se i pod zaštitom održava u radu i gde on, zaštićen, ne bi niukoliko smetao ni razvitku naselja ni ekonomske aktivnosti.

Čitav je niz drugih građevina čije tipične primerke treba odabrati i sačuvati u originalu. Dolaze u obzir staje, hambari, koševi, vajati (baškaluci, tremovi, kućeri), mlekari, pastirske i druge kolibe (dubirozi ili savardaci osobito, pa bunje i kućarice), ograde i kapije, pa mostovi, akvadukti, instalacije za navodnjavanje, vodenice, valjavice, strugare, razne vrste stupa (za oriz, ruj i šišarku itd.), pa i čitava postrojenja (tabačke i druge zanatske radionice napr.), itd., itd. Posebno ću se

zadržati na nekim manje poznatim zgradama, kojih već nestaje. To su, u prvom redu, rodovske trpeze ili sobrašice raznog oblika, nekada veoma rasprostranjene po zapadnoj Srbiji i severnoj Bosni, koje pretstavljaju i spoljašnji izraz osobitih oblika društvenog života. Još su značajniji čardaci, male drvene zgrade za stanovanje, od kojih još ima nekoliko primeraka u zapadnoj Srbiji: paljenjem takvih čardaka i hanova, u kojima su tada na selima živeli razni nasilnici, obeležen je početak Prvog srpskog ustanka.

Svi ti objekti — posle vrlo pažljivog proučavanja i odabiranja — treba da budu zaštićeni, bar za prvo vreme, na svom mestu. Smatram da zaštita ne treba suviše da se raširi, da se raspline, jer se postavlja pitanje stručnog nadzora i održavanja: bio bi potreban velik kadar stručnog i tehničkog osoblja i potrebna velika finansiska sredstva. To se može ostvariti na mnogo ekonomičniji način, koji će istovremeno imati i druga preimućstva, tj. da se veći broj takvih spomenika, stavljenih pod zaštitu, koncentriše na jednom mestu, u muzeju pod vedrim nebom ili u nacionalnom parku. Pitanja zaštite spomenika etnološkog karaktera treba, stoga, rasmatrati u zajednici sa pitanjima muzeja pod vedrim nebom i nacionalnih parkova.

Osobito su karakteristični i značajni primerci narodnog građevinarstva stočarski stanovi na planinama. Ne treba ni njih gubiti iz vida, zbog višestrukog interesa nauke (ne samo etnološke nego i sociološke, raznih agrikulturnih disciplina itd.) i turizma. Odabrati stanove odnosno katune ili bačije sa svim objektima koji su karakteristični i koji su blizu planinarskih domova, šumarskih ili lovačkih kuća tako da su pristupačniji posetiocima koji se za njih interesuju i da ih je lakše održavati pod zaštitom.

Sem monumentalnog Kuršumli-hana u Skoplju i manje monumentalnog i karakterističnog Morića hana u Sarajevu, koji su oba pretstavnici velikih gradskih hanova, verovatno da više nije stavljen pod zaštitu ni jedan han. A duž naših drumova bilo je mnogo hanova od različite grade — drveta, ćerpiča, kamena — koji su davali karakterističan izgled pejsažu, imali važnu ulogu u saobraćaju po našim zemljama pre železnica i društvenom razvitku naroda (napr. uloga hanova u Srbiji pred Prvi ustanak i u vreme ustanka, handžija kao posebna profesija itd.). Verovatno će se u zabačenim krajevima naći još kakav han od brvana ili od druge građe koji bi se mogao staviti pod zaštitu na svom mestu postojanja ili da se prenese u najbliži muzej pod vedrim nebom ili etnopark.

Zavodi za zaštitu stavili su pod zaštitu i razna stara groblja (rimska, srednjevekovna, pa i stara muslimanska). Sasvim ispravno. Međutim, s etnološkog gledišta, dolaze u obzir i groblja iz skorije prošlosti, pa i aktivna, jer su i to, i te kakvi, spomenici narodne kulture (a koji će, vremenom, postati takođe ostaci iz prošlosti, kao što su za nas sada srednjevekovna groblja). Njih je još lakše zaštititi i održati nego li kuće i delove naselja, pošto se na grobljima, koja su tabu, sporo što menja. Odabrati samo takva groblja koja su zaista karakteristična, osobito dobri pretstavnici oblasnog tipa groblja, i u kojima se mogu videti oblici grobova i nadgrobnih spomenika iz više perioda. Uz to voditi računa da su ta groblja i lako pristupačna i da ih neće biti teško održavati. Da navedem nekoliko primera. Staro groblje kod crkve u Vlasotincima, sa drvećem koje liči na park, ima izvanredno lepe ogromne krstove i kamene kovčege slične stećcima. Groblja u dolini Ibra imaju veoma zanimljive nadgrobne spomenike: na jednom grobu po nekoliko veoma visokih i bogato ukrašenih drvenih krstova. U zapadnoj Srbiji su česta groblja sa nadgrobnim spomenicima iz nekoliko sukcesivnih perioda, tako da sama pretstavljaju pregled hronološkog razvitka spomenika. Oblast se karakteriše spomenicima sa polihromim portretima pokojnika iz druge polovine 19 veka, i neko takvo groblje treba bezuslovno staviti pod zaštitu, prvenstveno u neposrednoj blizini Titovog Užica ili Čačka. Ti polihromi nadgrobni spomenici pretstavljaju naivnu ali originalnu granu narodne umetnosti. Katoličko groblje u Rumbocima u Rami (Prozor, Bosna) jedinstveno je svojom lepotom i tipovima nadgrobnih spomenika iz raznih perioda.

Ima znatan broj objekata etnološkog karaktera koji ni u kom pogledu neće izgubiti ništa ako se premeste sa svoga mesta, pod uslovom da mogu da se premeste. Na primer vodenica potočara. Njih imamo još danas u velikom broju i postepeno ih nestaje na taj način da iščezavaju najpre u ravnijim krajevima. Ali, te vodenice su jednake na velikom prostranstvu: ne razlikuju se nimalo vodenice potočare u muslimanskim od onih u hrišćanskim selima. Takva vodenica može biti u samom selu a može biti i daleko od sela. Ne bi stoga bilo nimalo celishodno staviti pod zaštitu jednu takvu vodenicu u nekom zabačenom kraju, a ništa ne bi smetalo da se ona prenese i priključi kompleksu drugih zaštićenih zgrada.

Služba zaštite spomenika kulture etnološkog karaktera mora najtešnje da sarađuje s etnološkim muzejima i ostalim etnološkim ustanovama radi iznalaženja najpogodnijih načina zaštite i kod izbora objekata koje treba proglasiti spomenicima naše narodne kulture. Pošto zaštita pojedinih takvih objekata na samom mestu ne može biti sasvim efikasna niti ti objekti onda mogu u dovoljnoj meri da služe nauci i prosveti, treba težiti da se i koncentrišu na određenim mestima. Neki od njih moći će da se prenesu u republički ili regionalni etnološki muzej, a neki će se prikupiti tako da obrazuju muzej pod vedrim nebom

ili da budu u nacionalnom parku. Prikupljanje će se vršiti oko nekog objekta koji se nikako ne može premestiti ili ne treba da se premešta stoga što na svom mestu ima naročit značaj (napr. da je u isto vreme značajan istoriski spomenik). Dobro rešenje bilo bi i izbor karakterističnih naselja ili delova naselja koji bi se stavili pod zaštitu i pretvorili u muzej pod vedrim nebom a u zajednici s nacionalnim parkom. Manje-više u svim našim zemljama ima uslova za to. U srednjoj Bosni napr. moglo bi za to poslužiti selo Oćevija kod Vareša, koje je u divnom šumskom pejsažu, koje je karakteristično po svom tipu i građevinama, u kojem ima i samokova (majdana), vodenica i dr. Ukoliko budu međusobno mnogo udaljeni odabrani predmeti, oni bi se lako i bez štete po svoj izgled i funkciju, kao i bez štete po izgled celine, mogli premestiti da budu bliži. Ta mesta su izvan sadašnjih važnijih komunikacija i dalje od gradova, ali mogu da budu lako pristupačna masovnoj poseti, jer stvarno nisu daleko od Sarajeva i važnijih komunikacija.

Na sličan način ne bi bilo teško odabrati jednu takvu tačku u Šumadiji, napr. u kraju u kom je izbio Prvi ustanak — oko Topole i Orašca — pa u tim mestima od istoriskog značaja i oko očuvanih istoriskih spomenika prikupiti objekte koji će prikazivati naš narodni život u 19 i 20 veku: kuću osaćanku, karakterističnu savremenu šumadisku okućnicu, itd.

U Makedoniji bi trebalo staviti što pre pod zaštitu ostatke čiflika, koliko ih još ima, pa ih eventualno preneti i rekonstruisati čiflik uz Hamzipašin konak u Bardovcima kod Skoplja (koji je stradao u prošlom ratu ali bi trebao i mogao da se obnovi). Sve to uraditi što pre dok su još žive uspomene i tragovi života seljaka u feudalnoj potčinjenosti. U neposrednoj blizini takvog čiflika stavili bi se pod zaštitu karakteristični primerci kuće i okućnice slobodnih seljaka, za što u neposrednoj blizini ima dovoljno uslova, ukoliko nije predviđen razvitak grada na tu stranu.

Na takav način moći će se jedino uspešno i efikasno izvršiti zaštita karakterističnih spomenika narodnog građevinarstva, tipova okućnica i naselja, a ujedno od tih spomenika načiniti sredstva za vaspitanje školske omladine i zadovoljavanje interesa širih narodnih slojeva, domaćih i stranih turista, koji će svi moći da vide i upoznaju na lako pristupačnom mestu i na srazmerno malom prostoru, pa, stoga, uz male napore i trošak, narodni život u bližoj prošlosti i mnoge karakteristike savremenog narodnog života. Razume se, takvi spomenici ne bi smeli da budu samo gole građevine nego da budu opremljeni i svim onim što se normalno susreće u njima i oko njih i da se u njima zadrži što više od života, od aktivnosti njihovih stanovnika ili korisnika. Negde bi takvi muzeji pod vedrim nebom možda potpuno zamenili lokalne ili oblasne etnološke muzeje, ali ni u kom slučaju ne i sve: etnološki muzeji bi postojali uporedo i dalje kao centri koji će prikazivati sve pojave u narodnom životu i na širim područjima.

Ima jedna grupa predmeta etnološkog karaktera koji su od velikog interesa za nauku, jer gotovo redovno vode poreklo iz davne starine i odražavaju arhaične poglede. To su napr. objekti koji služe kultu i mađiji, kao što su napr. kultna stabla, kultni izvori, naročiti kultni grobovi, kultne stene itd. U nekim našim zemljama ima toga u izobilju, napr. kultnih stabala i gajeva u Makedoniji, kultnih izvora u Vojvodini, grobova na kojima se obavlja naročit kult po Bosni i Makedoniji, itd. Ponegde se na takvim mestima i takvim predmetima obavlja veoma složen ritual, napr. na Govedarovu Kamenu na Ovčem Polju (Makedonija), koji vuče svoje poreklo iz praistoriskih vremena. Te pojave iščezavaju, ali ne treba, ipak, dopustiti da iščeznu sasvim bez traga. Složeno je pitanje da li ih uopšte treba stavljati pod zaštitu, i kako. Da li stavljati pod zaštitu i one objekte kod kojih se više ne obavljaju nikakvi običaji ili obredi ili kod kojih će to prestati u skoroj budućnosti?

Nauci i službi zaštite nije jedini interes obratiti pažnju samo na pozitivne i lepe tekovine i pojave u narodnom životu: ona treba isto tako da vodi računa i o onome što je negativno pa da sačuva kao dokumente prošlosti i takve objekte koji će prikazivati stanje negdašnje zaostalosti, izraze nekadašnjih pogleda na svet. Trebaće velika obazrivost kod izbora takvih spomenika i donošenja odluka o njima. Naime, interesovanje muzeja za starinu, a naročito interesovanje etnoloških muzeja za (predmete i pojave iz starijeg narodnog života, stvara često kod posetilaca i kod ljudi na »terenu« veoma pogrešno uverenje da su to sve dobre stvari koje treba i čuvati i ceniti. Kad bi se na jednostavan način stavilo pod zaštitu neko kultno stablo, što može da bude interes nauke, moglo bi se desiti da se tim aktom pomogne održavanju mađije i zaostalih pogleda na svet, dok svi treba da radimo na tome da takvih stvari što pre nestane iz narodnog života. Treba, dakle, na neki način izmiriti te suprotnosti. To je mogućno. Odabrati radi stavljanja pod zaštitu samo takve kultne objekte i mesta, koja su ujedno i prirodne lepote ili istoriske znamenitosti, sačuvati njihov ritualni inventar, ali snabdeti sve shodnim pisanim objašnjenjima. Tako napr. trebalo bi staviti pod zaštitu jedan kultni gaj sa kapelom u Makedoniji (napr. »Latinski dobje sv. Nikola« u selu Nerezima između Debra i Struge), tzv. turbe Muse Kesedžije kod Kačanika, neki osobit kultni izvor i sl. Ako bi se stavio pod zaštitu izvor ili stablo, kod njega bi se ostavili votivni darovi i drugi predmeti, a sve dobro ogradilo tako da se spreči odnošenje, propadanje a ujedno i dalje oba-

vijanje rituala, kao bi se izbegao neželjeni efekat da se zadrži i obavljanje rituala. To ne bi bilo čak nikakvo nasilje: svuda su takvi kultovi i rituali u naglom slabljenju i izumiranju.

Potpunosti radi, treba pomenuti i zbirke pokretnih etnografskih predmeta, kao i pojedine predmete, koji nisu u muzejima nego su u posedu privatnih lica, hramova, škola, i drugih ustanova a od takvog su značaja da treba da se registruju, stave pod zaštitu kao spomenici kulture i učine pristupačnim bar naučnim radnicima. Ima, naime, pojedinaca koji poseduju velike zbirke etnoloških predmeta različitih vrsta (narodne nošnje i dr.). Tako isto pojedini hramovi i ustanove imaju u svojim riznicama ili u upotrebnom inventaru dragocenih spomenika naše ili strane narodne kulture. Tako napr. pojedine džamije imaju često dragocene zbirke čilima. I takve zbirke i pojedine predmete treba staviti pod zaštitu, ukoliko njihovi sopstvenici ne budu skloni da ih ustupe, pod ma kojim uslovima (prodaja, davanje na čuvanje i sl.), nekom muzeju gde im je pravo mesto i gde će biti najbolje čuvani i najbolje poslužiti svojoj svrsi. Treba ih staviti pod zaštitu da se ne desi da se rasture ili propadnu, a da se i ne sazna za njih, i pre nego što budu naučno obrađeni. Teško je pronaći takve predmete i zbirke, i na tome treba da pomažu zavodima u prvom redu saradnici etnoloških muzeja i zbiraka kao i svi drugi radnici i prijatelji etnološke nauke i zainteresovana lica za zaštitu spomenika kulture. Podesnim obaveštavanjem i sami vlasnici takvih dobara prijaviće ih sami, kad uvide korist od te zaštite po zajednicu i po njih same, jer će te zbirke i predmeti biti pod stalnim stručnim nadzorom radi osiguranja od propasti, biće stručno i objektivno procenjeni itd. Stavljanje i održavanje pod zaštitom takvih predmeta i zbiraka biće mnogo lakše nego onih 'nepokretnih pod vedrim nebom, jer su unekoliko zaštićeni već tim što se nalaze pod krovom i pod zaštitom svojih vlasnika, koji ih drže i čuvaju kao dragocenosti.

Nedovoljan uspeh naših zavoda za zaštitu kulturnih spomenika u radu na iznalaženju i zaštićavanju onih spomenika etnološkog karaktera koje treba zaštititi posledica je i toga što svi zavodi nisu obezbedili stalnu saradnju stručnih i iskusnih etnologa i što među samim etnolozima nije bilo dovoljno interesovanja i spremnosti za pomoć u tom radu. To je, međutim, nedostatak koji se može najlakše ukloniti, i treba ga ukloniti što pre.

RÉSUMÉ

La loi de 1947 a donné à la protection des monuments culturels yougoslaves une base légitime et il fut organisé un service spécial pour la protection des monuments culturels et des rarités naturelles. Il y fut planée aussi la protection des objets du caractère ethnographique. Sur ce problème les Instituts de la protection ont très peut travaillé. Il n'y sont encore extraité les catégories des objets ethnologiques qui doivent être mis sous la protection, ni les principes de ce travail. La cose principale en est la nature des objets ethnologiques et leurs rôle dans la vie quotidienne. La protection des objets ethnographiques mobiles s'execute avec une facilité déjà longtemps en les conservant dans les musées ethnographiques. Quand même il y a des objets, comme par exemple: les types caractéristiques des maisons, les diverses laboratoires etc.; qui ne peuvent être placées dans un musée. Il existe aujourd'hui dans quelques pays étrangers des musées en plain air, où on expose ces grands objets. La nécessité de la protection des objets pareils devient très actuelle en Yugoslavie à cause de grands changements de la vie populaire et surtout à cause de 1' urbanisation du village.

Le problème comprend la protection des objets ethnographiques en Yougoslavie, qui ne peuvent être transportés, ni exposés dans les musées, comme des objets archéologiques, et d'objets d'art etc.: ils sont presque tous d'usage jusqu' aujourd'hui ainsi qu'il est difficile de les extraire et isoler de la vie, puisque ils perderont alors leur valeur et leur signification et seront lentement démolis. Il existe chez les objets ethnologiques encore une difficulté: ces objets sont rarement uniques; c'est pour cela qu'il est difficile de choisir ceux qui représentent un type. L'auteur présente les catégories des objets ethnologiques qui doivent être mis sous la protection (les maisons, les divers bâtiments, les objets hydrotechniques, les cimetières typiques ou les pierres tombales etc.). L'auteur examine aussi la colaboration des institutions de la protection, des musées ethnographiques et des institutions touristiques.

Un problème à part représente la protection des objets qui servent au culte et à la magie, qui, au but du progrès, doivent disparaître, mais au point de vue scientifique ont une grande valeur. L'auteur croit qu'il est possible de réconcilier ces deux exigences si contrastes.

LJILJANA KRALJEVIĆ

KOZJA ĆUPRIJA NA MILJACKI

KOZJA ĆUPRIJA SUR LA RIVIERE DE MILJACKA

ISTORIJAT, ARHITEKTURA I KONZERVACIJA OBJEKTA

U Bosni i Hercegovini za vreme turske uprave bio je podignut znatan broj kamenih mostova, koji zauzimaju važno mesto u graditeljstvu toga vremena. Od sačuvanih treba izdvojiti one, koji po svojoj važnosti, konstruktivnim odlikama i lepotom izgleda stoje na prvome mestu, a među takve svakako spada i Kozja ćuprija na Miljacki kod Sarajeva, 3 km istočno od grada.

Mali je broj starih mostova kod nas koji su svojom građevinskom koncepcijom postali čuveni i čiji su graditelji stekli zasluženo priznanje. Među te objekte koji su stekli izvesnu slavu preko stručnih publikacija, druge vrste literature i slika, svakako najzavidnije mesto zauzima Stari most u Mostaru preko Neretve i Sokolovića most na Drini u Višegradu. I Mostaru i Višegradu glavnu spomeničku vrednost dali su baš ti vanredni mostovi u njima. Mada po konstrukciji i lepoti izgleda Kozja ćuprija ne zaostaje mnogo za njima, ona zbog svoje udaljenosti od grada nije uspela da mu da svoj pečat kao gornja dva. Putopisci ga nisu opisivali, slikari ga nisu slikali, ni pesnici opevali u tolikoj meri kao što je bio slučaj sa napred spomenutim mostovima. Iako nije nadaleko poznat i čuven, njegov značaj za grad i okolinu bio je i ostao nesumnjivo velik.

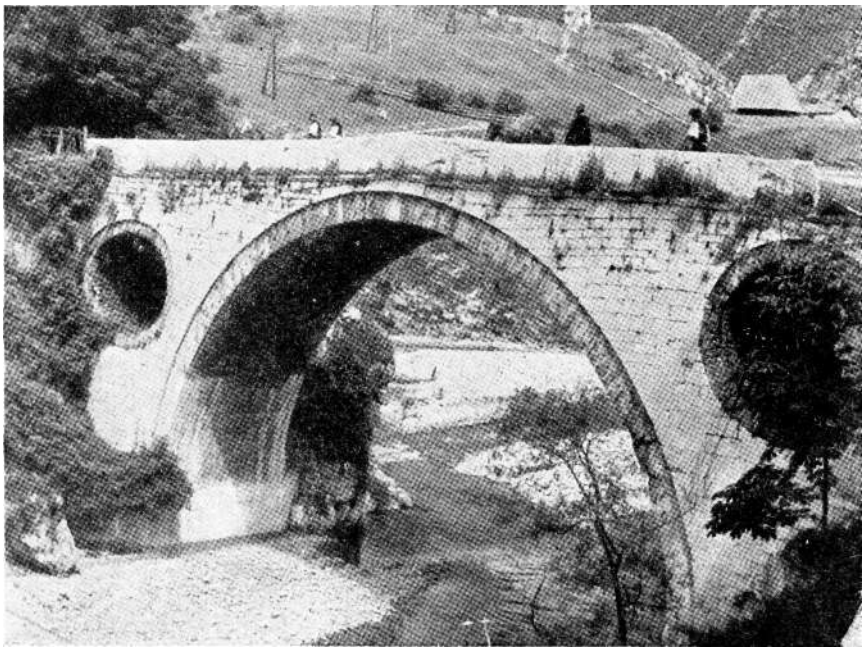
Još pre sedamdeset godina, izgradnjom današnjeg puta Sarajevo—Mokro, postao je stari put koji vodi preko Kozje ćuprije, a sa njim zajedno i sami most, od sporednog prometnog značaja. Njime se otada odvija samo lokalni, pešački i kolski promet koji nije bio neophodan za grad, pa se usled toga posvećivala mala pažnja održavanju toga mosta kao saobraćajnog objekta. Nimalo veća pažnja se nije pridavala tome objektu ni kao spomeniku. Iz tih razloga most je bio prepušten sam sebi i iz godine u godinu sve je više propadao, a naročito velika oštećenja zadobio je u zadnjem ratu. Uviđajući teško stanje njegovo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH pristupio je potrebnim pripremnim radovima, i uz pomoć narodnih vlasti osigurao sredstva, organizovao i izveo potrebne opravke na mostu u toku 1956 i 1957 god.

Pratila sam te radove i u ovome članku dajem rezultate njihove, a povodom toga još istorijat, građevinske karakteristike i stanje mosta pre konzervacije kako bi se što potpunije ocenila vrednost toga objekta i nužnost zahvata na njemu.

ISTORIJAT

Da bismo osvetlili bar donekle važnost Kozje ćuprije u prošlosti, potrebno bi bilo razmotriti značaj prilaznih puteva Sarajevu, naročito prilaz gradu s istočne strane, gdje je podignut ovaj most. Put koji je vodio preko Kozje ćuprije bio je jedan krak poznatog Carigradskog druma, t. zv. Stambolske džade. Nekoliko vekova je on spajao Sarajevo i čitavu Bosnu preko Prače, Goražda i Novog Pazara sa Carigradom i ostalim Prednjim Istokom. To je bila jedna od glavnih saobraćajnih arterija između Velike Porte i naših krajeva. Njime se donosila sva trgovačka roba s Istoka, a to je bio i zvanični put kojim su dolazile carske vojske i službenici. On je služio i poslanicima mnogih evropskih dvorova koji su službeno išli u Carigrad. Drugi krak toga druma išao je iz Sarajeva preko Vratnika i Mokrog na Drinu preko Višegrada i spajao se s prvim kod Novog Pazara. On se, istina, spominje ranije od onog preko Kozje ćuprije (njime putuje Kuripešić 1530 god.), ali je kasnije bio mnogo frekventniji i poznatiji onaj krak uz Miljacku.

Mali je broj istoriskih podataka, u kojima se spominje Kozja ćuprija, a na osnovu kojih bismo mogli da rekonstruišemo prošlost ovog spomenika. Tu prazninu naročito osećamo u onom stari-

1. Kozja ćuprija pre konzervacije, slika iz vremena oko godine 1930

jem delu koji bi nam eventualno mogao da pruži godinu gradnje i ime osnivača, jer se ime majstora, kao što znamo, veoma retko spominjalo u tim prilikama.

Najstariji podatak koji bi se mogao odnositi na Kozju ćupriju je onaj što nam ga je ostavio Katarin Zeno u svome putopisu iz 1550 godine[1]. Ovo je prvi poznati putopisac koji iz Sarajeva dalje na Istok ide uz Miljacku i preko brda na njenoj obali izlazi na Pale. Zeno tom prilikom u svom putopisu pominje uopšteno mostove na Miljacki, preko kojih je morao da prede i konkretno tvrđavu Hodidjed, koju je neposredno tada video. Pri povratku iz Carigrada Zeno je opet udario istim drumom preko Prače i dolinom Miljacke, ali ovoga puta ne spominje uopšte u tom kraju mostove.

U ovome putopisu ne spominje se izričito objekat za nas interesantan, već Zeno ističe samo da prelazi mostove na spomenutoj reci na tome putu. Iz toga se može zaključiti da su na ovom putu već bili podignuti objekti ove vrste koji su obezbeđivali lakši saobraćaj, ali kakvi su to objekti i da li je među njima i Kozja ćuprija, to se ne može razabrati niti sigurno zaključiti. S obzirom na činjenicu, da je već u to doba taj put bio značajan i da je taj isti put spajao dvije obližnje tvrđave, Hodidjed i onu u Sarajevu može se pomišljati da je već u to doba, dakle u prvoj polovini XVI veka postojala Kozja ćuprija. Inače, sigurnih drugih dokaza nemamo o njezinom datiranju.

Pored arhitektonskih odlika ovoga objekta, kojim se može opravdati datiranje njegovo u XVI vek i narodno predanje, vezano za most, ide u prilog toj tvrdnji. Priča se da su dva brata, Sinan i Mehmed, čuvajući koze u Jarčedolama, jednog dana našli u pećini veću količinu novca. Od toga blaga, koje su podelili, Mehmed je podigao most na Miljacki istočno od grada, a brat mu Sinan podiže džamiju, takođe u istočnom delu Sarajeva[2]. Po tumačenju Sejfudina Kemure Kečedži Sinanova džamija je podignuta 1544 godine. Po najnovijem tumačenju našeg istoričara Hamdije Krešević-Jakovića ova godina podizanja džamije nije sasvim tačna, već je treba prebaciti za četrnaest godina ranije, dakle u vreme oko 1530 godine[3]. Kao što se iz ovoga vidi, Kečedži Sinanova džamija je sigurno podignuta u prvoj polovini XVI veka, pa ako je verovati narodnom predanju, to bi bila još jedna potvrda za datiranje mosta u navedeno vreme. Tako bi on već postojao kad je Katarin Zeno išao ovim putem, pa bi se spomenuti mostovi, preko kojih je prelazio, odnosili i na našu ćupriju. Ovaj podatak iz narodnog predanja nam u tom slučaju otkriva i ime osnivača mosta, Mehmeda, brata Jusufa Sinana Kečedžije, za koga u našoj istoriji nije ništa više vezano.

Ima još jedna činjenica koja može biti indirektan dokaz da je most sagrađen najkasnije polovinom XVI v. To je sačuvani tekst natpisa sa kioska, koji se nalazio kraj samoga mosta. Ovaj kiosk je bio lepo zdanje, sagrađeno verovatno na-

[1] P. Matković: Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI vieka. Starine X, strana 206. Isti, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Rad JA b XII/1882, str. 95—96 i 124.

[2] Sejfudin Kemura: Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, strana 73

[3] Ovaj podatak mi je pomenuti autor usmeno pružio, a plod je njegovih najnovijih istraživanja.

kon dovršetka mosta, a sačuvani natpis govori da je bio postavljen 1577/78 godine[4].

Ostali istorijski podaci koji govore o Kozjoj ćupriji potiču iz XVIII i XIX veka i uglavnom se odnose na popravke koje su bile izvedene na njoj ili na dogradnje i popravke u njenoj okolini. Takođe imamo opise istorijskih i drugih događaja koji su se u staro doba odigravali na ovome mestu. Iznosim prvo podatke o popravkama, i to hronološki, onako kako su se dešavale i kako su bile zabeležene.

Godine 1771 Mula Mustafa Bašeskija beleži u svojoj Kronici: »Iz iste zadužbine (Hadži Osmana Hadži Bektašagića) sagrađen je kameni zid od strane Miljacke sve od Kozje ćuprije pa do Alifakovca[5]. Ovaj podatak, koji je ujedno dosada poznati najstariji pisani spomen ovoga mosta, utoliko se odnosi na njega, što je gradnjom toga zida ujedno osiguravan i put do mosta.

Prvi podatak o opravci mosta nalazimo u taksitu (porez za izdržavanje bosanskog vezira) koji je raspisan na sela sarajevskog kadiluka za potrebe bosanskog vezira Husamudin-paše, sa datumom od 1 rebi-ul-ahara 1209 godine (26. X. 1794). Među ostalim izdacima navode se i sledeći za opravak Kozje ćuprije[6]:

1. Za kamen za opravak Kozje ćuprije klesaru Ahmed baši	87	groša	
2. Dunđerima na spomenutom mostu	290	„	36 para
3. Radnicima na spomenutom mostu	117	„	14 „
4. Za drvenu građu i i željezo	115	„	
5. Za prenos građe na ruke muteselim agi	15	„	
6. Poslovođi Hasan agi za radove na mostu	40	„	
7. Za nadzor na spomenutom mostu butmirskom imamu	40	„	

Radovi na opravci mosta te godine su bili, kao što vidimo, ozbiljni. To nam govori naročito četvrta stavka, gde je suma od 115 groša bila utrošena za »drvenu građu i željezo«. Znajući da se drvena građa i željezo moglo upotrebiti kod kamenog mosta samo za skelu, očigledno je da je već tada došlo do nekih oštećenja, verovatno na svodu, radi čega su morale biti podignute skele da bi se došlo do oštećenih mesta.

Zbog čega je svodna konstrukcija tako brzo popustila, teško je danas objasniti. Nabujala reka, ovom, vertikalnom razvijenom mostu nije mogla da naškodi[7].

Interesantna je činjenica, da je samo pet godina kasnije, 1799, verovatno u proleće, most opet bio oštećen. To nam govore dva podatka, od kojih jedan direktno, a drugi indirektno spominje opravku. Mula Mustafa Bešeskija u spomenutoj Kronici beleži: »18 muharema 1214 godine (22 VI 1799) sruši se svod Kozje ćuprije u blizini grada Sarajeva na 5—6 majstora, koji su bili određeni da je grade, i od njih jedan zaglavi, a ostali se ozlijediše«.[8] Da li se tom prilikom srušio baš svod ili samo deo njegov, koji je bio oštećen i na kome su majstori radili, nije dovoljno objašnjeno, ali će po svoj prilici biti ovo drugo. Popravke na svodu, koje su i danas lako uočljive, jasno svedoče o tome. Mada ovaj podatak ne pruža tačno veličinu oštećenja, most je sigurno ovom prilikom pretrpio veću štetu i njime je promet bio obustavljen. To svjedoči i drugi dokumenat od 6 zilkade 1213 godine (11. IV. 1799) u kome se indirektno govori o tome[9]. To je popis građe, raspisane na opštinu Pale za izgradnju ćuprije koja će se iz temelja sagraditi od drvenog materijala, kraj Kozje ćuprije, koja je ovog puta, navodi se izričito, bila porušena. Pregledom je utvrđena potreba sledećeg materijala za novu drvenu ćupriju:

1. Velike daske potosnice	40	komada	40 para
2. Jednostruki jarmovi	20	komada	20 „
3. Dvostruki jarmovi	10	komada	20 „
4. Baskije (veće tesane letve)	30	komada	4 „
5. Savkovi od hrastovine	50	komada	2 „

Kako nam gornji dokumenat dokazuje, most je i ovom prilikom stradao, verovatno početkom godine, i radi normalnog odvijanja prometa ovim putem do njegove popravke (tokom ljeta) morala se podići nova drvena ćuprija u njegovoj blizini. Gde je bio smešten ovaj privremeni drveni prelaz, danas se ne može lako ustanoviti, jer nema više nikakvih tragova.

Jedan dalji dokumenat govori o opravci puta do mosta, a datiran je s 1. redžepom 1254 godine (20. IX. 1838). To je spisak izvršenih izda-

[4] Mehmed Mujezinović, Turski natpisi u Sarajevu iz XVI veka, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. II/1951, str. 110—111.

Autor u ovom članku navodi da je kiosk sa natpisom stajao »na ravni Abi Hajatu (što znači vrelo života, pr. autora), kraj Kozje ćuprije. Kako je u Kronici Muhameda Enveri ef. Kadića (sveska II, str. 289) konstatovano da je Abu Hajat mesto koje je služilo sve do 1295 za ispraćaj hadžija, to je sigurno onda isti lokalitet, koji se kasnije kod J. Hadži Besarovića naziva Hadžinska ravan.

[5] Kronika Mula Mustafe Bašeskije u prevodu R. Mudezirovića, Gl. Zem. muzeja, god. 1918, str. 14.

[6] Podatak uzet iz sidžila sarajevskog suda br. 35, str, 40, u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

[7] Uporište mosta kao i početak svoda, dovoljno su uzdignuti nad normalnom površinom vode, cca 4 metara, koja sa te strane nije mogla da ugrozi sedreni svod, pogotovu ne samo teme svoda, koje je nad vodom dignuto za preko 10 metara.

[8] Kronika Mula Mustafa Bašeskije, u prevodu, R. Muderizovića, str. 69.

[9] Sidžil sarajevskog suda, 38, str. 278, na istome mestu.

taka za opravak puta za Kozju ćupriju i razrušenog zida oko groblja na Alifakovcu, koji su isplaćeni iz trećine imetka umrlog Hadži-Mustafa age Begića iz Kučuk Katibove mahale u Sarajevu, što ga je on oporukom i odredio za tu svrhu.[10]

Zadnji podatak o popravci mosta iz doba turske uprave imamo iz 1866 godine. To je bila jedna mala popravka, a izvještaj o njoj donio je ondašnji sarajevski list »Bosna« ovako: »Na tako zvanoj Kozjoj ćupriji, pola sata hoda od Sarajeva preko reke Miljacke vodećoj, bilo se nešto pokvarilo, čega radi bila je potrebna opravka. Ta opravka svršena je, kao što su i neke česme po Carevoj mahali, kao i ona pred Hućumetskim zdanjem, opravljene. Ovim česmama dolazi voda iz Arvatina pa se morade i do tog izvora urediti tok vode. Te česme i vodovodi opravljeni su o trošku Vakufskom.«[11]

Kao što se iz priloženog vidi, nije jasno rečeno da je popravak vršen baš na samome mostu. Pošto se tom prilikom radilo na opravci i drugih česama u gradu, možda se tada opravljala i česma kod Kozje ćuprije, koja je u ono vrijeme tamo postojala.

Za vreme austro-ugarske uprave ovim krajevima, prilikom trasiranja novog puta od Sarajeva prema Palama, na mostu je izvršena zadnja velika opravka, zapravo prepravka, kako bi se uskladila niveleta mosta i njegovih prilaza s novo — prosečenim drumom. Radovi su se vršili od 1880 — 1888, kako ćemo kasnije vidjeti iz opisa samoga objekta, i tada je izvedena najveća izmena u dotadašnjem njegovom izgledu[12].

Za Kozju ćupriju vezan je niz događaja i običaja koji se spominju u starijim spisima, a svi su opet u vezi sa dočekom bosanskih vezira, koji se upravo tu priređivao, te za ispraćaj hadžija, koji su se pratili do te ćuprije na putu za Meku. Najstariji jedan takav opis imamo u već spomenutoj Bašeskijinoj Kronici iz 1799 godine. Autor je tom prilikom zapisao: »Godine 1193 imenovan je prvi put bosanskim valijom Mehmedpaša Nišandžija i klanjao je bajram u Novom Pazaru, te je stigao u Sarajevo u utorak. Gledao sam na Kozjoj ćupriji gde skoči 40 ljudi u vodu, kojima paša darova 5 groša a ćehaja 50 para. Oni to povrate ćehaji, a on primi.«[13]

Dalje podatke o dočekivanju odnosno ispraćaju bosanskog namesnika i hadžija na tome mostu saopštio je Stari Jovo Hadži N. Besarević u članku »Iz prošlosti Sarajevske i Bosanske« gde do tančina nabraja ceremonijal dočeka i ispraćaja, u kome su učestvovali sarajevski esnafi i ostalo građanstvo, paradno obučeni.[14]

Poslednji carski vezir, koji je ovde svečano dočekan, bio je Hafiz-paša. Bilo je to pred sam kraj turske vladavine i neposredno pred sam ulazak okupacione austro-ugarske vojske u Bosnu, 12 jula 1878 godine.[15]

Kozja ćuprija je, dakle, bila uobičajeno mesto na kome su se ljudi dočekivali ili do koga su se ispraćali: čak je postojala i »Hadžinska ravan« do nje koja je po ovim skupovima i dobila ime[16]. Mali kiosk koji je bio podignut kraj mosta služio je tom prilikom ljudima koji su se tu sakupljali.

[10] Sidžil sarajevskog suda br. 76, str. 244.

[11] »Bosna«, br. 14 od 15 i 27 avgusta 1866 godine, str. broj 1.

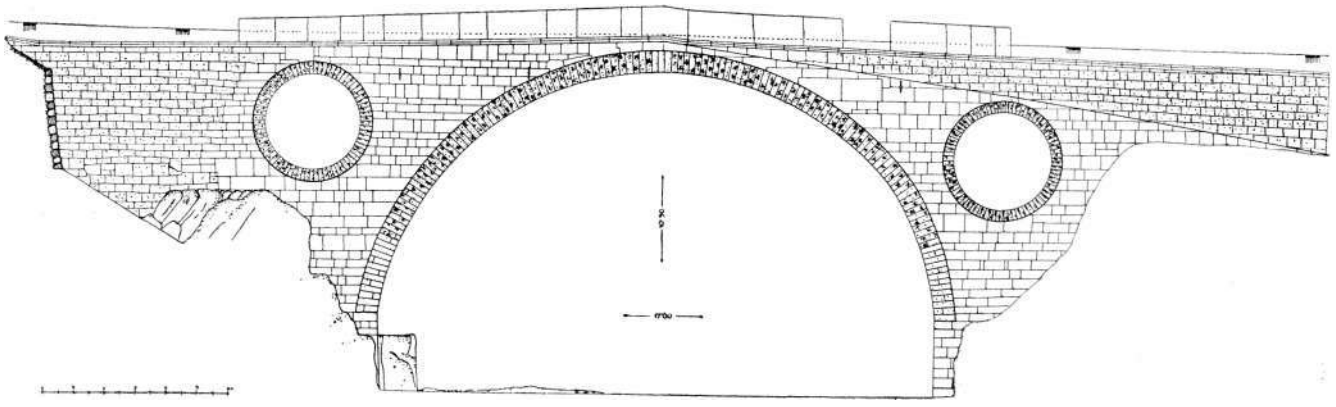
[12] Izvestan broj dokumenata koji govore i o opravci mosta u to vreme, opravci koja je usledila kao nastavak radova na novo probijenoj trasi puta, nalazi se u Državnom arhivu u Sarajevu. Sledeći brojevi akata iz protokola zemaljske vlade govore direktno o tome: 6098 od 6. XI. 1883 g, 4999 od 23. II. 1883. god. i 1791. iz januara 1883. godine.

[13] Kronika Mula Mustafe Bašeskije u prevodu R. Muderizovića strana 32.

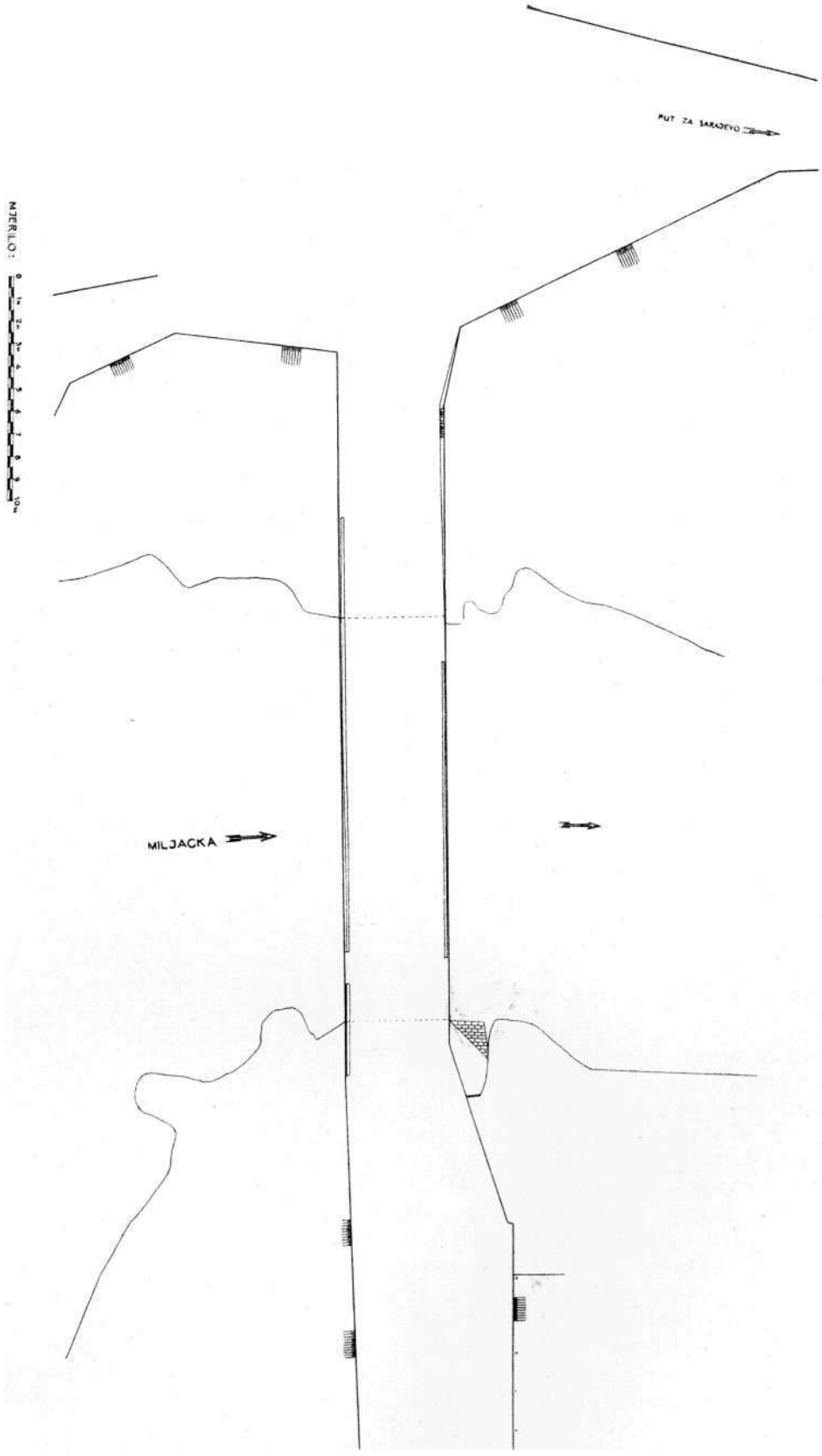
[14] Bosanska Vila, god. I. 1886, str. 120—121.

[15] Hamdija Kreševljaković: Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, str. 208. Muhamed Hadžijahić, Kozja ćuprija u prošlosti, Novi Behar, IX, 1935-6 g. str. 17.

[16] Ova ravan je po pričanju starih Sarajlija stajala na desnoj obali Miljacke, više današnjeg glavnog druma, kraj Kozje ćuprije. U Sarajevu je, osim Kozje ćuprije, bilo još takvih mesta, samo na drugim putevima: do Velikih Drveta ili do Ilidže, do kojih su se ljudi u ovim prilikama ispraćali. Inače i u drugim gradovima je bio isti običaj (u Livnu do Ziskina hana, u Mostaru do Hadžijske Vode, u Travniku do Turbeta, u Fojnici do Ostrožnice itd.)

2. Nizvodna fasada mosta pre konzervacije

3. Situacioni prikaz ćuprije

Mesto tog objekta, koji je tokom kasnijih godina srušen, bile su podignute dve kafane u blizini mosta.

Od poznatih graditelja mostova, čija imena mogu da se vežu za delatnost u našim krajevima, najčuveniji je jedan od glavnih turskih arhitekta XVI veka Kodža Mimar Sinan, tvorac mosta u Višegradu, i njegov poznati učenik Hajrudin, tvorac mosta u Mostaru. Ostali strani graditelji objekata ove vrste ostali su dosada nepoznati, a od domaćih majstora, sem nekolicine, većina je takođe anonimna. 'Takav je slučaj i sa graditeljem Kozje ćuprije. Negde, verovatno zabeleženo ime njenog graditelja do danas još nije pronađeno.

Kad je nastalo i zbog čega je dato današnje ime ovome mostu? Ono malo pisanih izvora i spomena što ih ima o ovom objektu uglavnom je iz mlađeg doba, te nam oni ne mogu poslužiti u odre" đivanju njegove starosti. To se ime moglo dati iz više razloga: po kozama, kojih je u Sarajevu u staro doba bilo mnogo i koje su preko ove ćuprije gonjene na pašu, ili po uskom putu oko nje (a u narodu znamo da se uski put zove »kozjom stazom«). Ovaj naziv je možda bio vezan još za stari drveni prelaz preko reke, pa se kasnije protegao i na novi kameni most. Ako se pak držimo navedene narodne predaje o građenju mosta, onda je on mogao dobiti ime i po zanimanju njegovog navodnog osnivača (braća su imala nadimak Kečedžije, a keč na turskom znači koza).

GRAĐEVINSKE KARAKTERISTIKE

Mostovi boljeg kvaliteta, a samim tim i veće trajnosti dizani su na važnijim trgovačkim putevima kojima se, uglavnom, odvijao celokupni saobraćaj onoga doba i koji su imali ne lokalni, već širi, opšti značaj. Naravno, u prvo vreme podizali su se, uglavnom, drveni, ali u XVI veku već imamo veliki broj ovih objekata od kamena, mada se tradicija drvenih mostova i dalje održavala.

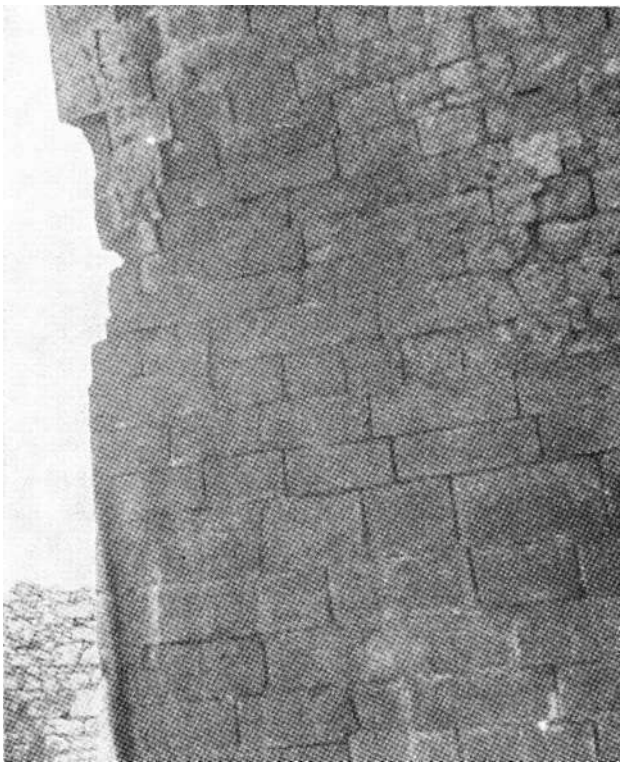
Konfiguracija tla i širina reke u znatnoj meri utiču na izbor mesta gde će se podići most, a tako isto i na njegov oblik. Šire reke koje su mogle da se prebrode u početku su dobijale skele za prelaz preko njih, a uže reke, naročito one sa strmim obalama i promenljivom količinom vode, među koje spada i Miljacka, dobijale su mostove. I dok su obale Miljacke u samom Sarajevu bile niske, korito reke (pre regulacije 1880—1897) prilično široko, dizali su se tu horizontalno raščlanjeni mostovi, tj. mostovi na stubovima sa više lukova, na koji se način postizavalo presvodnjavanje na većoj dužini.

Na odabranom mestu, današnjoj Kozjoj ćupriji gde je Carigradski drum prelazio reku, teren je bio sasvim drugačiji. Ostaci žive stene kroz koju Miljacka tokom vekova prokrči sebi put, pretstavljala su dva kamena bloka, približno iste visine i ne mnogo udaljena jedan od drugog (17,45 metara). Mora se naglasiti da je ovo bilo a i danas je u čitavoj okolini jedino pogodno mesto za premošćavanje reke na ovaj način. Očigledno je da je pri određivanju najpogodnijeg mesta ne samo za prelaz preko reke, nego i za postavljanje trase starog puta ovo uzeto kao faktor od prvorazrednog značaja.

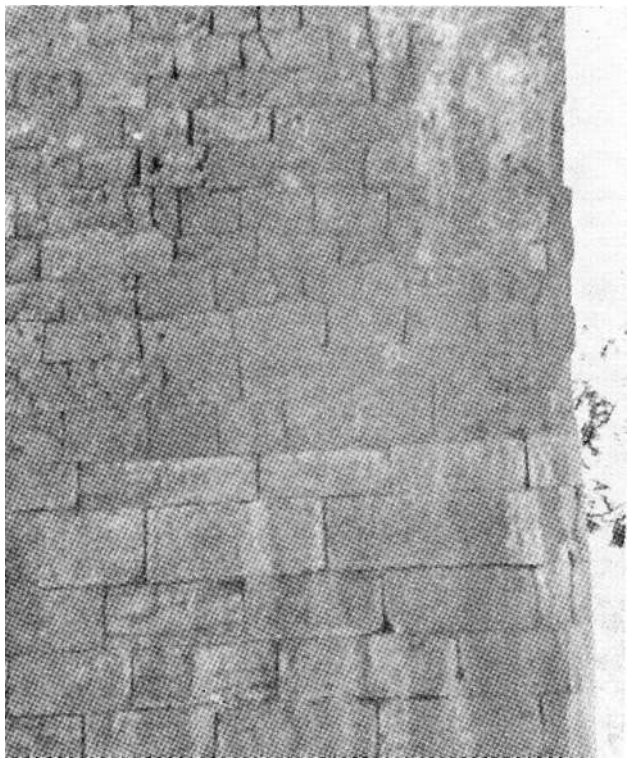
Kao što smo rekli, konfiguracija terena je u mnogome nametala i sam oblik mosta. Graditelj je, dakle, na ovome mestu bio suočen sa potrebom konstrukcije jednolučnog mosta, jer bi se most na drugi način i teško mogao na ovome mestu sagraditi od kamena. Nepraktičnost, pak, drvenih mostova, naročito na važnijim putevima je i u staro vreme bila poznata. Zasad anoniman majstor, koji je bio pozvan da sagradi ovde most, imao je sposobnost i dobrih kvaliteta, te je uložio sve stručno znanje kako bi objekt što ga je podizao delovao i reprezentativno i estetski i bio u skladu sa samom okolinom. On je to nesumnjivo postigao jer je ćuprija odlično uklopljena u okolni ambijent i sa njime postiže vanredno jedinstvo i sklad. Tačno je da se nepoznati majstor sa ovom gradnjom ne može meriti sa stranim majstorima koji su podigli mostove u Mostaru i Višegradu, jer ovaj nema ni toliko specifičnosti ni toliko doteranosti kao druga dva, ali on deluje na svoj način, koji mu je dala konfiguracija neposrednog tla i okoline i ostavlja dojam kompozicijski srećno rešenog arhitektonskog dela.

Kozja ćuprija je kameni, jednolučni most koji lepo deluje kao celina na kojoj su skladno povezani svi arhitektonski detalji. Lakoću njegovu naglašava pored finoga luka i dva skladno ukomponovana kružna olakšavajuća otvora. Uporište mosta i na jednoj i na drugoj obali počiva na živoj steni koja je klesanjem nešto prilagođena potrebama zidanja. Samo dok je na levoj obali stena koja čini uporište vidljiva na desnoj obali je ona pod vodom i vidljivo je sedam slojeva kamenih kvadera koji pretstavljaju zidano uporište za gornju konstrukciju mosta. Na desnoj obali dalji oslonac mosta, tj., njegovo desno krilo leži na rastresitom zemljištu i veštačkom kamenom podzidu, dok na levoj obali krilna konstrukcija leži u potpunosti na steni koja ovde zahvata veću površinu.

Mada ovaj most nema dimenzije Starog Mosta u Mostaru, sa kojim se jedino može porediti po

4. Uzvodni deo leve strane svoda pre konzervacije

5. Nizvodni deo leve strane svoda pre konzervacije

jednolučnom obliku[17], pripada on ipak većim objektima ove vrste. Raspon luka iznosi 17,60 m. a visina njegova 10,30 m.

Na nizu dalje navedenih primera videćemo da na ovom objektu nije sprovedena matematska tačnost u postizavanju simetrije i da u tome ima dosta variranja, manjih i većih.[18]

Prečnik olakšavajućih otvora kreće se od 3,01 do 3,15 m. Širina mosta takođe nije na svakom delu ista. Ona se kreće od 4,71 do 4,79 m na kolovozu, čije bočne strane izgledaju paralelne, dok na mestima, gde je to skretanje ivica mosta očigledno, maksimalna širina kolovoza zauzima i 7,54 m. Dužina mosta, računajući od kraja ograde na lijevoj obali do kraja ograde na desnoj obali u ravnoj liniji iznosi 42,18 m. Međutim, stvarna dužina mosta, mereći je po niveleti kolovoza, iznosi između ove dve naznačene tačke 49,00 m.

Glavni materijal od koga je most sazidan jeste kamen vapnenac. To je, beli, čvrsti vapnenac, koga ima u velikim količinama u čitavoj okolini Sarajeva, a naročito na istočnoj strani grada, te nije lako ustanoviti iz koga je majdana vađen kamen koji je ovdje upotrebljavan. U njemu se nalaze manja gnjezda t. zv. crvenog Han-buloškog vapnenca, čiji se komadi najbolje očituju u novo isklesanim blokovima postavljenim danas na onim delovima ograde mosta koji su bili ranije uništeni[19].

Interesantno je primjetiti da je kod mnogih mostova iz turskog perioda za izradu čitave konstrukcije upotrebljavana sedra koja se mogla i lakše obrađivati. Sedre ovde u okolini ima i ona je mnogo dovožena sa Pala za potrebe zidanja građevinskih objekata u Sarajevu i okolini. Od sedre su izgrađeni i do danas sačuvani kameni mostovi u Sarajevu, sem njihovih donjih uporišta. Što se tiče upotrebe građevinskog materijala, posebna karakteristika ovog mosta je u tome, što je sedra na njemu samo delimično upotrebljavana, i to za najnužnije konstruktivne delove, za glavni luk i olakšavajuće otvore. Dok je u kružnim olakšavajućim otvorima od sedre izrađena čitava konstrukcija valjkastog otvora, na glavnom luku sedra nije u čitavoj dužini. Ona počinje tek od trinaeste slojnice tvrđeg kamena na levoj, naime četrnaeste slojnice na desnoj obali, koji idu iz uporišta što pretstavlja visinu od 2,75 metra od

[17] Nekoliko autora je ranije upoređivalo Kozju ćupriju sa Starim mostom u Mostaru, govoreći, da je prvi napravljen po ugledu na ovaj drugi. Međutim ta se pretpostavka ne može usvojiti jer je mostarski Stari most podignut tek 1567, a i po konstruktivnim odlikama nemaju ništa slično. Kozja ćuprija se jedino može porediti sa starim kamenim mostom na Bregavi u Klepcima kod Čapljine, sa kojim i po svom asimetričnom obliku i po tehnici građenja i po drugim nekim detaljima ima izvanredno mnogo sličnosti.

[18] To je, uostalom, normalna pojava za ono doba u kome ni najmonumentalnije građevine ne pokazuju matematsku tačnost u ponavljanju istih detalja.

[19] O ovome kamenu pisao je ing. Ivan Turina »Novo nalazište Han-Buloškog Ptichitnog vapnenca kod Sarajeva«, GZM XXIII/1911, str. 225—252.

iste tačke na obe strane. Kamen krečnjak je zamenio sedru u donjim delovima luka, kao i na malom vertikalnom delu konstrukcije koja nosi luk a koja stoji na uporištu. Kako se tim delom želelo postići izjednačenje nivoa u temeljima koji nose most, postavljena su na desnoj obali dva sloja kamena visine 52 cm, a na levoj 3 sloja kamena sa strane, a širinom konstrukcije dva sloja (čime se u isto vreme poravnala gornja površina stene) u visini od 70 cm. Tek od ovih slojnica počinje, dakle, krivulja svoda. Početak svoda, intrados, naglašen je malim uvlačenjem ivičnih kamenova sa obe strane (uvlačenje iznosi 5 — 6 cm).

Krečnjak je zamenio sedru i u samom temenu luka, gde je svod najtanji i gde su ugrađena tri sloja vapnenca kamena po celoj njegovoj dužini. Koliko je lakše odgovoriti na pitanje zašto luk od sedre ne počinje od samog uporišta i ne završava se u temenu, toliko je teže dati odgovor zašto je majstor baš kod lukova vršio izmenu kamena i time postizavao upadnu raznolikost materijala, mada ona skladno i skoro dekorativno deluje.

Donji delovi luka pri uporištu nisu izrađeni od sedre jer je poznato da je ona mekši materijal, manje otporan od ovoga drugog kamena. Graditelj je, dakle, vodio računa o mehaničkim udarima vode nabujale Miljacke pa je stoga mekši kamen dao samo u gornjim partijama. Pored udarne snage velike količine vode mehanička oštećenja mogla je izazvati i drvena građa koja je spuštana rekom. (Poznata je činjenica da su drvo sa Pala u doba povećanog vodostaja splavljivali mnogi vlasnici niz Miljacku do Sarajeva, a ono je moralo da prođe ispod ove ćuprije.) Razumljivo je, dakle, što je dole stavljen tvrđi i otporniji materijal. Iz istog razloga stavljen je tvrđi kamen i u temenu, mesto sedre radi većeg stabiliteta i lakšeg svladavanja horizontalnih sila koje su se tu sticale, sile gnječenja. Poprečni pojas od tri ploče vapnenca u temenu zaliven je olovom. Ali zašto onda čitav most nije napravljen od njega? Da li je majstor upotrebio sedru za površinu luka i kružnih otvora radi njenog lakog oblikovanja a samim tim i lakšeg dobijanja fine krive linije koja mu je tu bila potrebna, ili je, pak, iz estetskih razloga vršio ovo mješanje materijala? Ma koliko gradnja mosta bazirala na praktičnosti, ne može se prenebegnuti mogućnost njegovog lepšeg izgleda. A da je majstor poklanjao i tome pažnju, sigurno je. Umetanje sedre koja toplo deluje u hladnu površinu ove druge vrste kamena nije jedini primer nastojanja u tome pravcu. Želja da stvori ne samo komunikacioni objekat već i jedno prikladno delo, bila je rukovodeća težnja majstora, te se oblikovna vrednost mosta istakla i u nekim drugim detaljima (na primjer: olakšavajućim otvorima, vencu pod ogradom i dr.)

Kamen od koga se gradilo bio je dobro obrađen. Pravougaoni kvaderi, čije su ivice površinski doteranije od srednjega dela, polagani su u pravolinijskim horizontalnim slojevima, sa veoma malim fugama, koje su gotovo neprimjetne. Ta prigušena rustika, ako je smemo tako nazvati, jer su elementi koji bi joj dali to ime tek naglašeni, ima doteraniju ivicu u širini cca 3 cm. Veličina kvadera je različita a kreće se od 1,25 X 0,70 do 0,35 X 0,15 cm.

Po tehničkoj obradi kamena vidi se da su tu radili ljudi vešti svome poslu. Zasada nisu nađeni istoriski podaci, ali na osnovu analogija sa kamenim gradnjama u mnogim mestima po Bosni i Hercegovini i na osnovu zanatskih kvaliteta u izradi ovog mosta može se sa velikom verovatnoćom reći da su taj monument zidali domaći graditelji sa Jadrana ili krajeva bliskih jadranskoj obali, dakle majstori koji su bili poznati po veštoj obradi kamena i njegovoj gradnji.

Dok na levoj obali reke stena služi kao osnov na kome se počinje nadoziđivati dalji veštački temelj koji nosi konstrukciju, na desnoj obali temelj mosta je uklopljen između dve stene kao dva krila, između kojih se nalazi nešto veći razmak od širine samoga kolovoza mosta, pa su u uporištu izvedena proširenja koja zaokreću pod uglom od 45° od poprečne linije mosta i spajaju se sa živim kamenom. To je slika osnove u najnižoj zoni. Ta bočna proširenja — krila imaju visinu od sedam slojnica kamenih kvadera a 2 16 metara. Dalje prilagođavanje konstrukcije mosta terenu na ovoj obali izvršeno je stepenasto. Navedeno proširenje u temenu mosta nije vođeno i dalje u vertikalnom smeru iz tehničkih i estetskih razloga. Iz tehničkih, jer praktično nije imalo šta da nosi ili ojača, a iz estetskih, što bi ta proširenja delovala suviše teško i glomazno prema vitkoj liniji ostalih delova konstrukcije.

Povezivanje konstrukcije mosta sa stenom sa strane na desnoj obali postignuto je podzidom, okomitim na konstrukciju mosta, a dosta uvučenim od prednje strane uporišta (1,75 metara uvučeno). To stepenovanje podzida sprovedeno je samo na nizvodnom delu. Na uzvodnom delu konstrukcija mosta se odmah uklapa u živu stenu.

Na delu luka koji je izrađen od sedre upotrebljeni su kvaderi manjih dimenzija od onih u vapnencu. To je i razumljivo jer je majstor time štedeo materijal, gledajući da iskoristi manje komade, a upravo tim manjim komadima mogao je pravilnije da izvede krivu liniju svoda. Taj deo svoda od sadre imao je u spojnicama sloj maltera, dok ga je onaj deo od vapnenca (kao i čitavo čelo od istog materijala) imao u veoma tankom, skoro neprimetnom sloju.

Pravilno obrađeni kvaderi vapnenca ugrađeni su u glavninu objekta, do iza olakšavajućih otvora. Krila mosta danas su izvedena od drugačije obrađenog kamena. Vrsta kamena je ista, jer je korišćen kamen iz okoline, ali su komadi različitih dimenzija kao što je i kvalitet obrade lošiji, mada se pri ugradnji težilo za postizavanjem iste hori-

zontale već postojećih slojnica pravilnije obrađenih kvadera. Ima se utisak da je prvobitna konstrukcija bila sva izvedena u onoj prvoj, boljoj vrsti tehničke obrade, ali su kasnije ova mesta stradala, pa su zamjenjivana novim materijalom. Naročito je na levoj obali sa uzvodne strane upadljiva ta kasnija izmena, gde se pored lošije obrade kamena nalazi i druga struktura zidanja, nedoslednost slojnica, pa čak i mešanje sa sedrom (deo sa promenljivim materijalom obuhvata cca 20 m^2).

Iz toga se može izvući važan zaključak, da ranije popravke na mostu, za koje saznajemo iz istorijskih dokumenata, nisu ostavile traga u različito obrađenom kamenu na glavnoj konstrukciji (mada je, sudeći po Bašeskijinim beleškama i na njoj rađeno), već samo na krilnim stranama, gde su popravke sigurno i novijeg datuma (XIX vek).

Prvobitna konstrukcija mosta nije bila simetrična. Konfiguracija tla bila je verovatno odlučujući momenat što je graditelj projektovao i izveo nesimetričan objekat akomodirajući ga terenu. Kao što je rečeno, desna obala je bila već i pri gradnji dosta niža od leve, te je i pad kolovoza na ovoj strani u uzdužnom smeru mnogo jači. Pri određivanju asimetričnog oblika mosta igrala je sigurno glavnu ulogu visina obale. Danas ovakav oblik gradnje deluje sasvim prijatno i možemo reći da se naš pojam lepoga podudara sa estetskim sudom starog graditelja. Da je graditelj hteo da izravna nivo obala a samim tim i da ujednači pad kolovoza, on je to mogao postići povišenjem konstrukcije na desnoj obali. Verovatno to nije smatrao potrebnim i asimetričan oblik mosta nije mu kvario spoljni utisak koliko bi to učinilo povišenje konstrukcije na jednoj strani, koja bi obavezno morala da naruši lakoću konstrukcije svoda i harmoničnu povezanost obeju strana jednakih masa. Ova asimetričnost pada kolovoza je narušena u spomenutoj austrijskoj adaptaciji. Nivo mosta na desnoj obali je tada u priličnoj meri podignut. To se postiglo podizanjem zida na oba čela desnog krila mosta, koji je bio viši što se išlo od temena ka samome kraju, i koji je na njegovoj ivici dostigao visinu od 2,76 m. Po čitavoj širini kolovoza između tih čeonih nadozidanih delova bila je nabačena velika količina zemlje. Time se ublažio raniji pad i postiglo približno ujednačenje nivelete na obema stranama. Ta promena u izgledu prvobitne konstrukcije bila je lako uočljiva. Granica između staroga dela mosta i nadozidanog na čelima bila je jasno vidljiva, povučena u jednoj pravoj liniji celom dužinom, a posebno se odražavala koso isečenim kamenom duž te linije i različitom tehničkom obradom kamena (mada je očigledno bio uložen trud da se postigne isti efekat u površinskoj obradi kamena na tome delu). Prilikom podizanja ovih čeonih zidova na mostu morala je biti pomerena i linija venca sa ogradom na njemu. To naglo skretanje venca u horizontalnom smeru jasno se opažalo već kod prvog kamenog bloka od temena ka desnoj strani.

Postavljalo se u početku pitanje kad je ova velika promena na mostu nastala i iz kojih razloga? Da li je do nje došlo još za vreme turske uprave, kada su usled oštećenja vršene neke opravke na mostu, kao što se iz priloženih dokumenata vidi i da li je bilo potrebno da se podiže nivo mosta na ovoj strani u to vreme?

Zna se da se na ovoj obali posle završetka mosta stari put još blago uspinjao, pa se zatim u osetnom zaokretu počinjao da penje uz kosu na desno. Saobraćajnim mogućnostima toga vremena taj nagib kolovoza i puta nije mogao u tolikoj meri da smeta da bi se samo zbog toga izveo nasip na putu i postigla veća ravnina, te to upućuje da je ta promena na mostu nastala kasnije kada se prosekao novi put od Bentbaše preko Da-Rive do Kozje ćuprije (od 1880 do 1888 godine) koji je u tome kraju imao višu kotu kolovoza, zbog čega je nužno trebalo povisiti nivoe ovog dela na mostu, da bi se mogao napraviti prilaz novome putu i time ga povezati sa krajevima koje je most spajao na drugoj strani Miljacke.

U prilog ove druge pretpostavke ide i crtež ovoga objekta, rađen nešto pre 1873 godine[20] koji mada nema tačnosti jedne fotografije, ipak nedvomisleno govori o tome da Kozja ćuprija u doba pre austro-ugarske vladavine u ovim krajevima nije još uvek imala horizontalnu niveletu svoga kolovoza.

Ovo povišenje nivoa mosta na desnoj strani, kao što smo vidjeli, bilo je znatno. Na levoj obali nisu vršeni prepravljački radovi velikog stila, ali je i ovdje uočljiva razlika između stare, tehnički doterane površine kamena i novije, slabije obrađene. Kako nivo mosta ovde nije mnogo dizan, i količina zemljanog nasipa nije bila debela kao na desnoj obali, doziđivanje novim kamenom, koje zahvata veću površinu u kvadratnim metrima, time nije objašnjeno. Objašnjenje se zato mora tražiti na drugoj strani. Okolni teren na ovoj strani pretstavlja meku, nevezanu zemlju, a krilo mosta dopire do zadnje vrlo strme padine Trebevića, te su erozija tla i bujice činile svoje pa tako destruktivno djelovale i na čela mosta na toj strani. Zbog toga je tu i bilo prepravaka i dozidaka sa strane kako bi se postigla zaštita terena protiv bujica. U prilog tome govori i podzid (s uzvodne strane i okomito na most) iz doba austro-ugarske uprave, koji su već davno ponovno razrušile pridošle vode s okolnih strmina.

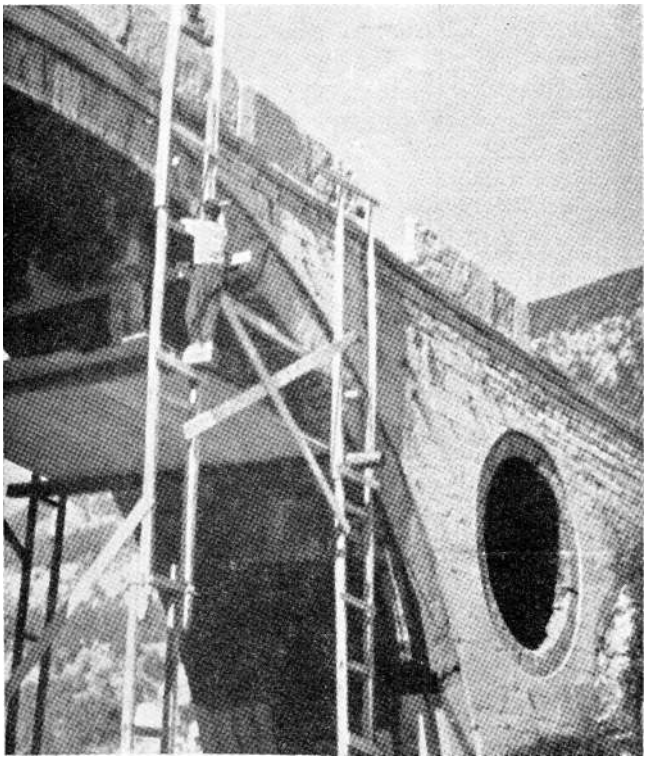
Kozja ćuprija po svom obliku ima još jednu osobenost. Čela mosta ne idu paralelno celom svojom dužinom, već čine izvesna otstupanja. Dok uzvodno čelo u celoj svojoj dužini ide pravo, nizvodna prave uočljiva proširenja. Ovde nije slučaj kao

[20] Priloženi crtež publikovan u delu: Studien über Bosnien, die Hercegovina und die bosnishe Bahnen. Mitgetheit von Geiger und Lebret. Wien 1873.

kod drugih većih mostova koji su dizani na našoj teritoriji, a pod uticajem istočnjačke građevinske koncepcije, gdje su ostavljena proširenja za sofu ili kapi-kulu na sredini mosta. Ovde se ta proširenja nalaze na kraju. Na nizvodnoj strani leve obale iznosi samo 1 m, počinje tek od prelomne tačke kod kraja mosta i čini ustvari prelaz ka postojećem putu, a kod proširenja na desnoj obali je sasvim drugi slučaj. Na nizvodnoj strani već na udaljenosti od 9,70 m od temena mosta ono počinje i u pravoj liniji iznosi 7,30 m, a duž ograde 7,80 m. Počinje, dakle, tačno u sredini kružnog olakšavajućeg otvora i ide sve do kraja zidanog dela ćuprije. Ovaj izgled proširenja je dat i kod opisa uporišta mosta na levoj obali. Većina proširenja na tom krajnjem delu iznosi 2,75 m, što u odnosu na prosečnu širinu mosta (cca 4,75 m) čini prilično otstupanje.

Iz kojih razloga je ovako veliko proširenje nastalo? Mi danas ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je oblik neposrednog tla diktirao ovo skretanje kolovoza (mada je na ovaj način postignuto da glavna konstrukcija mosta leži na sigurnoj kamenoj podlozi), jer su možda sasvim drugi razlozi, nekonstruktivne prirode uslovile ovaj oblik.

Gornji deo konstrukcije mosta sastavljen je od nekoliko elemenata. Preglednu sliku kako su oni bili složeni može da pruži poprečni i uzdužni presek mosta u temenu. Podaci o tome su se dobili tek prilikom izvođenja konzervatorskih radova, kada je dizan gornji sloj kolovoza da bi se došlo do temena odozgo.

6. Injektiranje svoda odozdo

Preko glavnog konstruktivnog elementa, sedrenog luka, čija debljina iznosi 70 cm, stavljen je duž ivica jedan sloj kvadera od vapnenca, debljine 35 cm, koji čini ustvari gornju površinu fasada. Preko spomenutih lepo obrađenih kvadera, nad sedrenim lukom ivicom mosta bile su postavljene kamene ploče većih dimenzija, približno 75 cm. širine. One su, ustvari, sačinjavale i profilisani venac na kome je stajala kamena ograda ili korkaluk. Širinom kolovoza preko sedrenog svoda nasut je tanji sloj peska, a preko njega su postavljene kamene ploče nepravilnog oblika. Veličina kao i debljina tih ploča bila je različita. One su između sebe, bile povezane željeznim spojnicama, a zalivene malterom, koji je već petrificirao. Tim kamenim zalivenim pločama htela se, po svoj prilici, dobiti bolja izolacija temena od vode. Slične željezne spone spajale su pojedine kamenove i na konstrukciji svoda odozgo. Nemamo tačnog pregleda koliko ih je i na kojim mestima bilo upotrebljeno, jer su se one mestimično primetile prilikom izvođenja radova na injektiranju svoda s donje strane. Željezo se tada jasno ukazivalo kroz isprane reske između pojedinih kvadera. Dužina ove kamene obloge zaštitnog sloja išla je duž sedrenog luka od temena i na jednu i na drugu stranu u ukupnoj dužini od oko 5 m. U proširenim delovima konstrukcije, iza te obloge a ispod kolovoza je nasip od kamena lomljenika i krečnog maltera, koji se dobro održao, jer se pretvorio u čvrstu gromadu, petrificirao je.

Kamene ploče koje su činile venac sa spoljne strane su profilisane. Ta profilacija, naravno, nije bogata, ali je sa svoje četiri slobodne površine (od kojih svaka ima dužinu cca 8 cm) veoma skladno završava donju ravnu konstrukciju. Te ploče nisu između sebe ničim povezane, za razliku od, na pr. mosta na Bregavi.

Na gornjoj površini ove profilisane kamene ploče imaju na određenim razmacima utore u koje su stavljani željezni trnovi i zalivani olovom, a koji služe većoj stabilnosti kamenih ploča na ogradi mosta i ravnom postavljanju njihovom.

Ograda je napravljena od istog materijala, kamena vapnenca, rezanog u pločama debljine 18—19,50 cm. Pojedini delovi, blokovi, spajani su odozgo utisnutim željeznim pijavicama, koje su zalivane olovom. Na donjoj površini te su ploče imale takođe utore za željezne trnove, čija je druga polovina bila smještena u odgovarajućim mestima kamenog venca. Stabilnost tih ploča bila Je povećana još i bočnom ugradnjom željeznih i olovom zalivenih trnova. Duž bočnih površina svakog kamenog bloka stavljen je jedan a negde i dva trna. Graditelj se, dakle, pobrinuo da osetljivu kamenu ogradu dobro pričvrsti sa svih strana. Interesantan je način zalivanja olovom tih bočnih veza, koji se mogao sprovesti jedino kopanjem uskih kanala u kamenu više toga mesta, dok je prostor ispod uvučenog trna oblepljivan

zemljom, kako bi se tečno olovo, sipano odozgo, zadržalo tamo gde treba. Visina ograde iznosi cca 90 cm, a dužina kamenih ploča, iskorišćenih u tu svrhu, kreće se od 0,55—2,11 cm.

Upotreba željeznih spojnica i trnova nije se ograničila samo na spajanje dva kamena bloka bilo u donjoj konstrukciji bilo na ogradi. Graditelj mosta je na tri mesta postavio i jake poprečne že~ljezne zatege. Njihova ukleštenja su dobro očuvana i vidljiva i na jednoj i na drugoj fasadi. Na levoj obali postavljene su dve takve zatege, a na desnoj samo jedna. Njihova asimetričnost se može objasniti istom odlikom ćuprije, a može se pretpostaviti, mada ne i dokazati, da se one usled pukotine na svodu nastale i kasnije, prilikom neke popravke.

STANJE SPOMENIKA PRE KONZERVACIJE

Položaj u kome se Kozja ćuprija nalazila u zadnje vreme bio je više nego zabrinjavajući. Mnoge promene koje su na njoj izazvali ljudi i atmosferske prilike tokom vremena ostavile su neželjenih posljedica. Zbog razlike u materijalu kao i zbog posebnih mesta ugrađenosti toga materijala u samu konstrukciju, prirodno je što su različiti delovi pretrpeli nejednaka oštećenja.

Donji delovi mosta, izvedeni od vapnenca, koji pretstavljaju nosivu konstrukciju na čvrstoj, stenovitoj podlozi, vrlo dobro su sačuvani. Mala oštećenja ove vrste kamenih kvadera koja se nalaze na ivici početne konstrukcije luka, a koja se odražavaju na pukotinama, površinski su toliko mala (u pitanju je svega 4 — 5 komada) da nisu predstavljala problem. Za nas je danas veoma srećna okolnost ta što je objekat temeljen na 100 % masivnom tlu, živoj steni, i što na donjoj konstrukciji mosta nije bilo nikakvih većih oštećenja, pa su time izbjegnuti i radovi na njima. Ali se važan konstruktivni elemenat mosta, svod, koji je izveden iz sedre, nalazio u dosta lošem stanju. Usled dugotrajnog delovanja atmosferilija, uglavnom vode, koja se sa kolovoza cedila kroz konstrukciju i posle slivala niz svod, sedra se na mnogim mestima počela raspadati tako da su nastale izrazite neravnine na čitavoj površini svoda. Mnogi kvaderi su popucali, spojnice maltera su isprane, vezivna snaga njegova je prestala, te su komadi postali nestabilni u svojim ležištima i počeli su ispadati. Na svodu su se pojavile i pukotine u uzdužnom smeru, koje su stvarale utisak da je konstrukcija sasvim ispucala. Te pukotine su se jasno opažale na levoj a manje na desnoj obali. Dužina njihova bila je različita. Najveće su bile i do 7 m. To pucanje svoda nastalo je još ranije i prilikom kasnijih opravki nastojalo se da se zaustavi dalji rad tih rascjepa manjim željeznim spojnicama kojima su na više mesta povezivani sedreni komadi na površini.

Raspadanje sedre došlo je naročito do izraza na jednom delu uzvodne ivice glavnog svoda sa leve strane. Stradali su i potpuno otpali uglovi sa 7 slojeva kamena. Još veća oštećenja i raspadanja dogodila su se na uzvodnom vencu levog olakšavajućeg otvora, gde je čitav venac na dužini od preko 3 m i debljini od 30—50 cm potpuno nestao. Nizvodna strana ovog olakšavajućeg otvora, kao i olakšavajući otvor na desnoj obali nešto su manje stradali.

Malter iz fuga sedrenog valjka u unutrašnjosti i jednog i drugog kružnog otvora takođe je ispao. Komadi sedre su počeli ispadati iz ležišta i pojavile su se velike neravnine. U njima se počeo da razvija neki korov, čak i veće žbunje.

Razlozi su veoma jasni zbog čega je ovaj deo konstrukcije mosta, svod tako popustio. Prvobitni nivo gornje površine kolovoza kasnijim prepravkama je bio izmenjen. Veliki pad njegov, prvobitno izveden, zamenjen je sasvim neznatnim. Dok se na levoj obali očituje neznatno povišenje nivoa, na desnoj obali ono je sasvim upadno (2,76 m). Preko tog, od strane ljudi podignutog nivoa i bujica je nanela sa padina okolnog terena veliku količinu zemlje, čime je prvobitnog pada, od temena mosta ka obalama, sasvim nestalo. I dok je ranije sam oblik mosta sa bočnim padovima regulisao i odvod vode sa njega, dovođenjem kolovoza u horizontalni nivo bilo je to sasvim onemogućeno. Voda nije više mogla da otiče nastranu, već se zadržavala na kolovozu, prodirala kroz konstrukciju, a samim tim i kroz sedreni svod, i štetne posledice toga su danas postale sasvim očigledne. Ovo razorno delovanje pojačala je i voda koja se slivala sa padine brda iznad levog krila. Na donjoj površini luka jasno se vide tragovi vode koja je prodirala odozgo sa kolovoza, a naročito na temenu svoda gde je konstrukcija najtanja. Ti tragovi vode, koja se od temena slivala na obe strane svoda, vide se danas u obliku belih slivnih tragova na sedri i crnih na vapnencu.

Komadi kamena vapnenca, od koga je bila sagrađena gornja konstrukcija mosta, očuvali su se dobro, sem što su im rubovi mestimično bili malo okrnjeni.

Venac, na kome stoji ograda, na čitavoj dužini je sačuvan. Karakteristično je jedno mesto na njemu izvan srednje željezne zatege na levoj obali. Sa uzvodne strane po neravnoj liniji venca i kamenih slojnica ispod njega oseća se izvesno sleganje konstrukcije na tome mestu. Međutim, to sleganje se ne oseća na ivici sedrenog luka pod njim niti na daljim slojnicama bočnih redova kamena. Možda je ovaj poremećaj nastao već prilikom skidanja skele po završetku gradnje, a mo-

žda je rezultat neke kasnije popravke. Pre će biti da je ono prvo, jer bi popravak konstruktivnog dela na tome mestu morao da se očituje još u nekim izmenama, poglavito na svodu, kojih, međutim, nema.

Veliko oštećenje je na mostu pretrpela i kamena ograda. Do zadnjeg rata ona je bila dobro očuvana mada nije isključeno da je bilo ranijih popravaka i izmena dotrajalih delova na njoj. Tom prilikom je moglo da dođe do nekih izmena, bilo da su samo plombirana oštećenja (to je učinjeno na 5—6 mesta, koja i danas dobro drže), bilo da su izmjenjeni neki komadi, što međutim, nije danas lako uočiti. Tokom II svetskog rata ona je dosta stradala tako da je ostala sačuvana samo polovina potrebne dužine. Od ograde na uzvodnoj strani ostalo je 20 kamenih ploča u ukupnoj dužini od 23,05 m. Sačuvane su u nizu samo sa ispustom jednoga komada. Na nizvodnoj strani mosta situacija je mnogo gora. Tu je ostalo samo 13 kamenih ploča u jednome nizu, što iznosi 13,20 m. Kao što se vidi, sačuvani delovi su oko temena na jednoj i drugoj strani, dok su delovi prema krajevima stradali.

Kolovoz mosta bio je sav nasut zemljom tako da se kaldrma na njemu nije videla (čak ni gornji sloj kaldrme na desnoj obali).

Na levoj strani niveleta mosta je bila potpuno horizontalna, a kod prelomne tačke levoga krila bila je čak uzdignutija od temena. Na desnoj obali je postojao pad od 2,1%, koji u poređenju sa ranijim padom pretstavlja sasvim neznatnu kosinu. Baš zbog dugog nedostatka ove upadno kose nivelete došla je osnovna konstrukcija mosta u današnji nezavidan položaj.

PROGRAM KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKOG ZAHVATA

Kao što se iz prednjeg vidi, pomenuti objekat se nalazio u veoma lošem stanju, a naročito glavna konstrukcija svoda, te su organizovani radovi na njegovom spasavanju. Da bi se ovaj zadatak uspešno obavio i da bi se pored dovođenja u ispravno stanje obezbedila i sigurnost ovog objekta na duži period, nužno se nametalo rešenje nekoliko glavnih problema koji su imali za cilj zaštitu od daljeg propadanja i davanja izgleda mostu kakav je on ranije imao. Planovi zahvata sveli su se na nekoliko najvažnijih tačaka:

1. Zaštita konstrukcije mosta od daljeg štetnog prodiranja i zadržavanja vode u njoj, koja bi se osigurala postavljanjem propisne i ekonomične izolacije na svodu.

2. Konzervacija svoda koja bi se sprovela injektiranjem s donje i gornje strane.

3. Rušenje kasnijeg dozitka na desnoj obali, da bi se objektu vratio prvobitni izgled, a čime bi u isto vreme bio zadovoljen problem boljeg i sigurnijeg njegovog održavanja u budućnosti.

4. U vezi sa prethodnom tačkom, potrebno je bilo i nivelisanje prilaza od desnog kraja mosta do glavnog druma;

5. Postavljanje odvodnih kanala koji bi sprovodili površinsku i procednu vodu s uzvišenog zemljišta na levoj obali kao i daljeg prilaza na desnoj, i time onemogućili dalje prodiranje u konstrukciji;

6. Uređenje fasade;

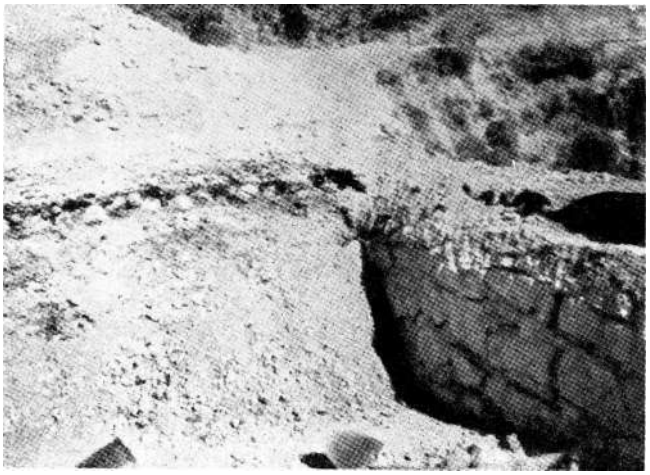
7. Radi efektnog uobličavanja spoljnje slike objekta pristupilo bi se, samo u jednoj tački, principu restauratorskog zahvata, a taj je postavljanje kamenih blokova u ogradi i na onim mestima na kojima je ona bila oštećena.

Da bi se utvrdila stabilnost konstrukcije, kao i da bi se opravdao predviđeni način izvođenja planiranih radova, nužno je bilo pre početka izvršiti statičko ispitivanje naponskog stanja u svodu. Statički proračun pre pristupanja izvođenja ma kakvih promjena na mostu pokazao je da se predviđeni zahvati mogu izvršiti, ali uz veliku predostrožnost, naročito pri skidanju nasipa i nadozidaka. Zato se prvo moralo postići saniranje sedrenih komada kamena na čitavoj površini svoda, jer njihova trošnost i ispranost rešaka nije ništa dobro obećavala prilikom iznenadnih većih udara ili poremećenosti ravnoteže na njima. Ta konsolidacija površine svoda odozdo pretstavljala je početak rada na konzervaciji mosta.

IZVOĐENJE KONZERVATORSKO RESTAURATORSKOG ZAHVATA

Predviđeno ojačanje svoda postiglo se ubrizgavanjem cementnog maltera u spojnice i pukotine na čitavoj površini intradosa. Ubrizgavanje cemementnog maltera trebalo je izvršiti pneumatskim putem pomoću torkret aparata. Međutim, kako izvođač nije mogao za ovaj posao da nabavi spomenuti aparat, to se punjenje otvora vršilo pažljivim ručnim radom, što je, mada ne u potpunosti, ipak dobro zamenilo pneumatsko punjenje.

Pre injektiranja svoda malterom izvršilo se prethodno čišćenje spojnica i obilno kvašenje kvadera, kako bi se postigla što veća prionljivost maltera za zidove kamena i kako bi se osiguralo dovoljno vlage za vreme vezivanja cementa. To

7. Kameni dozidak, zemljani nasip i nova kaldrma na desnoj strani

injektiranje svoda počelo se od temena i vodilo se simetrično prema krajevima u čitavoj širini.

Ranije predviđeno eventualno skidanje željeznih spojnica, koje su od ranije držale raspadnute i rasklimane komade kamena, zbog velikog oštećenja navedenih komada, nije moglo da dođe u obzir. Da su ovom prilikom skidani ti vezovi, veći deo tih, sada oslobođenih komada, bilo bi nužno izmeniti. Da ne bi do toga došlo, spojnice su ostavljene i pored njih kao i preko njih vršeno je injektiranje.

Do izmene nekih komada kamena ipak je moralo doći, i to na levoj obali. Izmenjeni su samo ivični komadi koji su od atmosferilija i vode koja se cedila odozgo toliko stradali i raspadali se, da praktično više nisu pretstavljali jednu homogenu celinu, već trošnu, neravnu površinu, koja kao takva na ovom važnome mestu svodne konstrukcije nije mogla da ostane. Ne samo iz estetskih već i iz praktičnih razloga morala se postići ravna ivica luka. Ovom prilikom izmenilo se samo 7 komada sedrenih kvadera na uzvodnom delu levog kraja svoda. Posle injektiranja svih otvora na svodu ostale su mestimično široke, a uopšte vrlo nejednake fuge koje su posle sušenja, kao i preostala površina kamena između njih, bile čišćene željeznim četkama.

Ovakav princip rada pri injektiranju bio je primenjen i na kružnim olakšavajućim otvorima, čija je ugroženost bila iste prirode kao i kod glavnog svoda, štaviše sedreni luk u spomenutom otvoru pri levoj obali, srazmerno njegovoj veličini, ugroženiji je bio od svega ostalog. Posle injektiranja svih slojnica i zamene ovde uništenih ivičnih komada sedre bila je završena ova nužna predradnja i omogućen prelaz na druge konzervatorske radove na gornjoj površini mosta.

U tim radovima na kolovozu, a da bi se došlo do konstrukcije svoda s gornje strane, počelo se prvo sa uklanjanjem kasnijih zemljanih nanosa. Radovi su počeli na temenu mosta i odvijali su se simetrično po dužini ka levom i desnom krilu. Stara originalna kaldrma ukazala se kod temena već na dubini od 15 cm. Kako se dalje otkopavao ovaj nasip, otkrivao se i nastavak te kaldrme i s jedne i s druge strane. Na desnom delu mosta ukazala su se dva sloja kaldrme: gornji sloj, koji je stavljen posle onog nadoziđivanja, koji je poremetio i sam izgled mosta, i donji sloj originalne kaldrme, postavljene prilikom završetka gradnje.

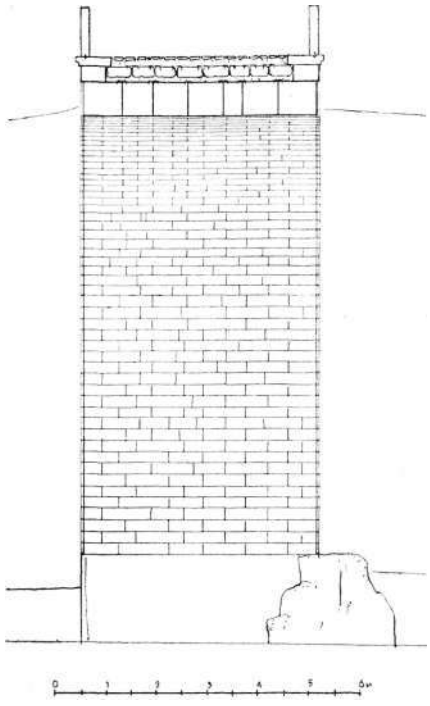
Kasniji zemljani nasip, bez nadzitka, koji je u temelju pokazao debljinu od 15 cm, povećavao se što se išlo krajevima mosta. Tako je on na levoj obali na mestu prelaska s puta na konstrukciju mosta iznosio 52 cm, a na desnoj obali na tom istom mestu 43 cm. I dok se na levoj obali sa sniženjem nivoa kolovoza na ovoj koti stalo, jer se došlo do stare kaldrme, na desnoj obali to nije bilo moguće provesti, jer se pod kasnijom kaldrmom nalazio veliki sloj zemlje donesene iz već poznatih razloga. Kako bi se došlo do prvobitne nivelete mosta i stare kaldrme na desnoj strani, moralo je biti uklonjeno sve iznad nje. Taj donji nasip na desnom krilu mosta, gde je bio najviši, iznosio je 2,76 m, što je u vertikalnom smislu pokazivalo ukupno povećanje od 3,19 m u izmeni nivoa naviše. Uklanjanjem tog ranijeg i kasnijeg nasipa sa mosta skinuto je u prvom slučaju 71,80 m^3, a u drugom slučaju 27,20 m^3 zemlje, što ukupno iznosi 99,00 m^3. Proračunato u tone, iznosi 178,20 tn što je u velikoj mjeri smanjilo pritisak, bolje reći uklonilo nepotreban višak tereta, pojačan još i težinom kamenih zidova sa strane, koji su pritiskivali konstrukciju mosta.

Stara kaldrma do koje se ovom prilikom došlo pokazala je tek sada svoje odlike. Rađena je sva od kamena tesanca, različitih nepravilnih dimenzija, ali, svi komadi odozgo imaju ravno gazište[21].

[21] Za gornji sloj, (noviju kaldrmu, bili su upotrebljeni obluci većih dimenzija i neravnije gornje površine. Taj noviji sloj kaldrme kasnije je korišten za uređenje gornje površine prilaza ka mostu na ovoj obali.

8. Izgled desnog čela mosta u toku skidanja nasipa

9. Presek konstrukcije u temenu mosta

Kad su se tako raščistili kasniji nanosi sa kolovoza, postavilo se kao glavno pitanje donošenja rešenja da li da se objektu vrati njegov prvobitni izgled ili da se zadrži kasniji nadozidak. Po prvoj alternativi, kad bi se nadozidak skinuo, jer on u svakom slučaju nije nastao kad i ostali deo mosta, već kasnije, trebalo je tačno odrediti mogućnost daljeg korišćenja objekta u saobraćajne svrhe za zaprežna kola i motorna vozila po novonastaloj niveleti puta. Druga alternativa, da se zadrži nadozidak, došla bi u obzir samo u slučaju kad bi se utvrdilo da je ova dogradnja nastala samo nešto kasnije od postanka mosta, ali svakako još za vreme turske uprave u ovim krajevima. Time bi se objasnila nemogućnost korišćenja mosta u prvobitnoj verziji i iziskivanje potrebe još u tom dobu za izmenom njegovom, a ta bi izmena imala već istoriski karakter i ne bi se smela dirati. Ovo pitanje je ostalo otvoreno u predviđenom planu rada na ovome mestu kako bi ga za jedno ili drugo rešenje potkrepile i činjenice do kojih bi se došlo tokom otkopavanja na samome dozitku.

Kako je već ranije objašnjeno, takva izmena nije bila potrebna u tursko doba; otkopavanjem na licu mesta dokazano je da je nastala tek za vreme austro-ugarske uprave. To dokazuje način građenja, tehnička obrada kamena, oblik kaldrme i crtež, rađen pre 1873 godine, što je išlo u prilog skidanja dozitka. Pronalazak dokumenata u sarajevskom Državnom arhivu samo je potkrepio gornje tvrđenje. Ostalo je samo ispitivanje mogućnosti normalnog odvijanja saobraćaja po novo nastaloj niveleti. Premeravanjem kolovoza na mostu i okolnog terena utvrdilo se sledeće:

1. da maksimalni procenat pada puta na levoj obali Miljacke do mosta iznosi 17,4%;

2. da stara niveleta kaldrme na desnoj strani mosta, koja bi se ostvarila rušenjem dozitka, ima maksimalni pad od 15%;

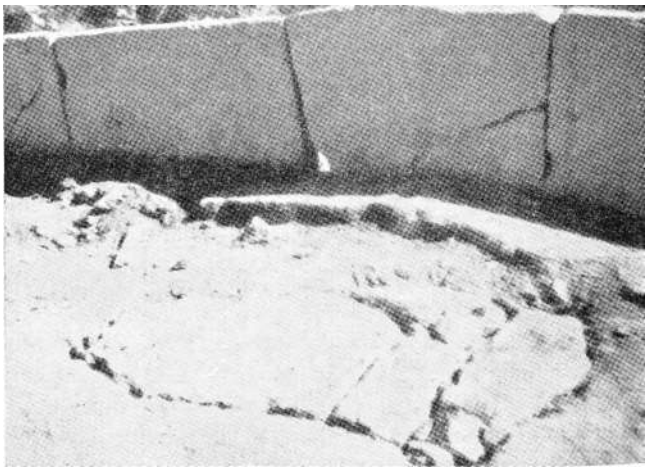
3. da nova niveleta puta na desnoj obali Miljacke, koja bi u tom slučaju činila prelaz od mosta do glavnoga druma, iznosi cca 10%.

Na osnovu gornjih podataka došlo se do zaključka da povraćaj nivelete mosta u njen prvobitni položaj i davanje nove nivelete prilazu do glavnoga druma ne bi bili smetnja normalnom odvijanju saobraćaja preko mosta. Tako je bilo rešeno to pitanje o uklanjanju kasnijeg nadozitka u prilog prve alternative, te se pristupilo rušenju njegovom.

Kada je zemljani nanos na kolovozu već bio skinut prišlo se rušenju ovih bočnih zidova. Da bi se do njih došlo, morala se skinuti postojeća ograda na tim mestima kao i venci pod njom. Ta stara kaldrma i venci su pažljivo skidani i čuvani, a kasnije ponovo ugrađeni na svoja mesta. Zidani dozidak je sa obe strane na desnoj obali srušen, i nivo mosta na ovom delu je dobio svoj pređašnji, skoro zaboravljeni oblik. Slika mosta u celini je delovala sasvim drugačije, lepše i vitkije.

Posle uklanjanja svih tragova kasnije nadogradnje postavljene su odgovarajuće kamene ploče venca na svoja mesta.

Na levom delu mosta sem uklanjanja kasnijeg zemljanog nanosa, koji se nalazi preko kaldrme u iznosu od 38,80 m^3, nije vršeno nikakvo sniženje nivoa mosta. Ostavljen je nivo kolovoza u nađenom položaju, jer do tačnoga stanja se ne bi moglo doći zbog izmene bočnih kvadera vapnenca na fasadi koji su izvršeni prilikom jedne ranije popravke i čime je uklonjena vidljiva granica tog povišenja, koja je, srećom, bila sačuvana na desnoj obali. Na levom delu to povišenje nivoa nije mo-

10. Velike ploče u konstrukciji mosta pod starom kaldrmom

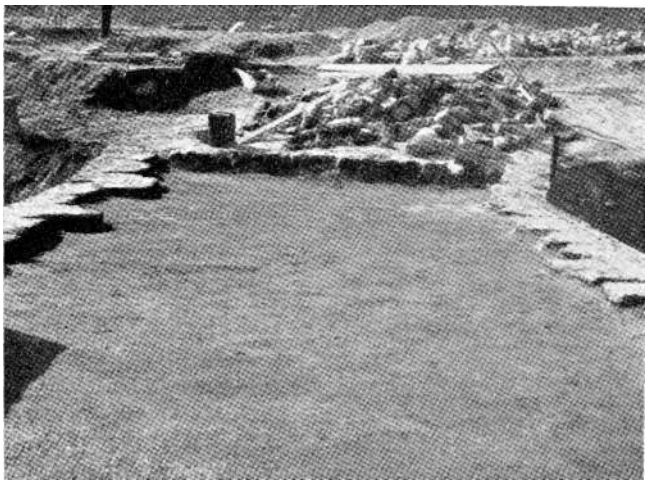
glo da bude veliko, najviše nekoliko desetina centimetara, što u biti ne bi izmenilo njegov izgled.

Da bi sproveli planirano učvršćenje svoda odozgo i postavljanje propisne izolacije po celoj njegovoj dužini pristupilo se uklanjanju stare kaldrme; i taj se posao opet počeo od temena. Pod kaldrmom i malim slojem peska, u koji je ona postavljena, nađene su one velike ploče od pritesanog kamena različitog oblika koje ne prijanjaju sasvim jedna uz drugu, ali koje su mestimično povezane željeznim sponama. Ovaj sloj kamenih ploča, koji čini glavnu konstruktivnu celinu više svoda, veoma je dobro očuvan. Kad su se te ploče digle, ispod njih se ukazala gornja površina sedrenog sloja, pokrivena tanjim slojem peska. Gornja vidljiva površina svoda pokazala se nešto boljom no što je bila sa donje strane. Ovde su se, kao što je ranije rečeno, ukazale željezne spojnice koje su držale kvadere u svodu sa gornje strane. Malter, kojim su bile zalivene fuge svoda odozgo, petrificirao je i sasvim čvrsto držao površinu na ovoj strani. Zbog takve situacije otpala je potreba injektiranja svoda odozgo, kako se pri planiranju zahvata mislilo da će biti potrebno. Predviđalo se i sa ove strane zalivanje fuga retkim cementnim malterom da bi se postiglo prodiranje kroz otvorene reške u sedri do donje površine, čime bi se dobila puna cementna penetracija ekstradosa. Prilikom otkopavanja ustanovljeno je da je ovaj predviđeni zahvat sasvim suvišan, i probno izvađeni kameni blokovi nad svodom vraćeni su natrag na svoja mesta i povezani na svoj ranije opisani način.

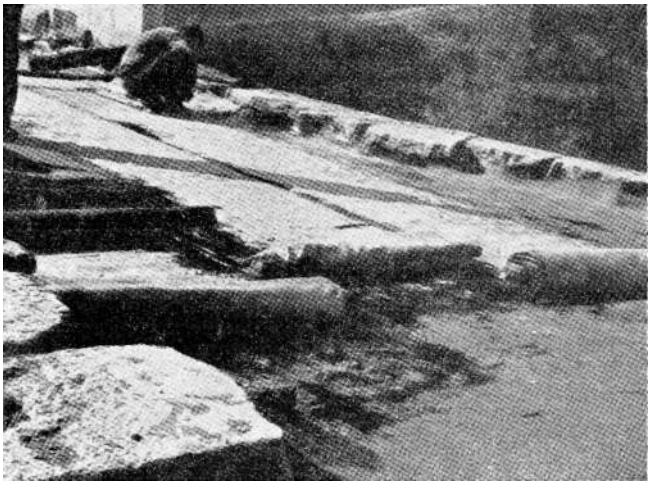
Tako je raščišćeno ovo osetljivo pitanje stanja gornje površine svoda, koji se pokazao sasvim siguran za dalje izvođenje radova na njemu.

Uklanjanje kaldrme, koje je počelo na temenu, nastavljeno je u celoj dužini kolovaza do samih početaka mosta na jednoj i drugoj strani. Preko te granice se u isto vreme nije išlo, jer se žurilo da se započeti radovi izvedu pre eventualnog pogoršanja vremena. Na ovako otvorenu konstrukciju mosta nije bilo poželjno da padne vodeni talog, pa ni u maloj količini, jer zbog začepljenja izlaznih otvora na donjoj strani, sav bi se morao zadržati u konstrukciji, što bi bilo veoma štetno. Zato se bržim tempom radilo na uklanjanju kaldrme i pripremanju materijala za postavljanje izolacije preko čitavog kolovoza. Postavljanje izolacije na mostu, što je nesumnjivo bio glavni zadatak u spasavalačkim radovima na ovome objektu i njegovom spasavanju za buduća pokolenja, vršeno je ovim redom:

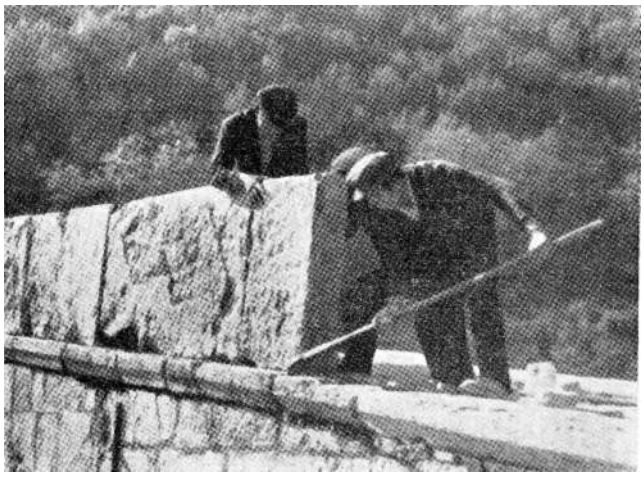
Velike i povezane kamene ploče, koje su činile glavni hod mosta, bile su očišćene od zemlje i drugih nepotrebnih stvari. Zatim je preko njih, i popunjavajući izvesne praznine među njima, prevučen prvi sloj zaštitne obloge, debljine 5—10 cm gustog cementnog maltera. Po njemu je izvučena

11. Postavljanje cementne košuljice

12. Postavljanje izolacione košuljice

13. Postavljanje ograde

glazura, a nakon stvrdnjavanja natopljena je resitolom.

Preko ovog sloja izveden je vrući premaz bitumena s istovremenim polaganjem jute (sa preklopima od 20 cm). Po ovome je postavljen još jedan, isto tako tanak premaz bitumena, pa sloj krovne ljepenke (sa preklopima u istoj širini, ali pomerenim u odnosu na donji red). Preko ovoga postavljena je tanka cementna košuljica, debljine cca 1—2 cm[22].

Posle postavljanja ovih zaštitnih slojeva ostalo je bilo još samo postaviti kaldrmu i radi svake sigurnosti i nje, i nove zaštitne podloge pod njom zaliti je bitumenom. Time je glavni zadatak oko spasavalačkih radova na mostu bio završen.

Trebalo je, međutim, okončati i sve radove, koji su u međuvremenu već bili započeti na drugim delovima. Da bi se sprečilo dalje oštećenje već malo načetih ivica kamenih kvadera na fasadama mosta, sprovedeno je čišćenje i figuranje nastalih rešaka između kamenova[23]. Slojnice su po završetku još i četkane željeznim četkama, tako da se danas skoro i ne primećuje ovo ispunjenje, sem na mestima gde su otvori bili nešto širi. Ovim načinom je bila očetkana čitava fasada mosta da bi se sa kamena skinuo sloj prašine i povratila mu se prvobitna čistoća i boja. Na bočnim fasadama je postignut na ovaj način željeni efekat, ali na donjim slojevima ovoga kamena, ispod svoda, to se nije moglo postići. Preko ovoga dela ugrađenih kamenova dugo vremena je klizila voda, koja je prodirala kroz površinu i cedeći se kroz konstrukciju i gornji deo svoda stizala dovde, ostavljajući tamne pruge na belom kamenu koje se sada, samo delovanjem oštrih četaka, ne daju skinuti[24].

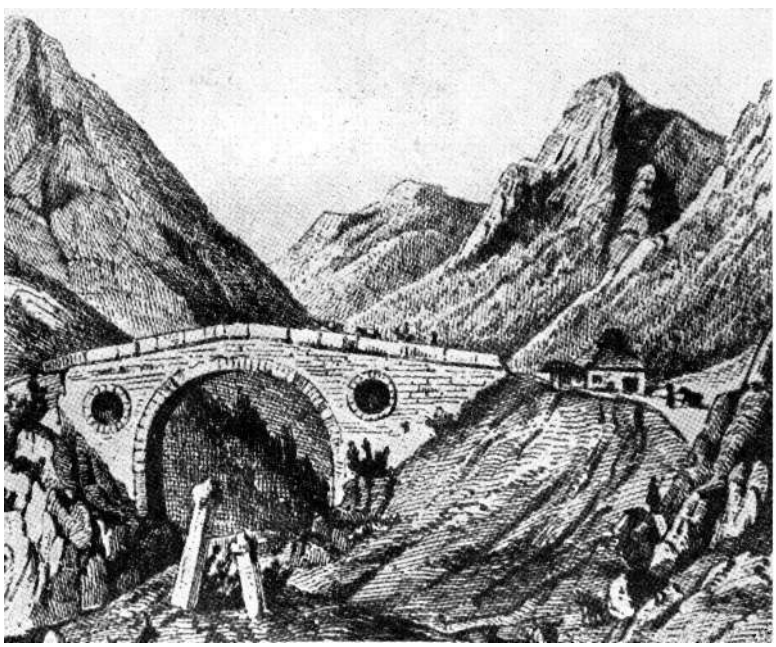
Posle završetka radova, koji su se izvodili na samoj kanstrukciji mosta, prešlo se na planirane zahvate na prilaznim stranama ovoga objekta. Ti poslovi su sadržavali velike zemljane radove, jer je i na jednoj i na drugoj obali, posle vraćanja prvobitnog oblika mostu, trebalo ukloniti velike nanose zemlje, mnogo veće no što je to bio slučaj sa nasipom na kolovozu objekta. Morao se sada izravnati nivo prilaza sa sniženim nivoom mosta. Da bi se sasvim eliminisalo delovanje eventualnih kiša, počelo se s radovima prvo na levoj obali. Skidanje zemlje je išlo od kraja mosta pa dalje duž puta, koji je ovde odmah počeo sa kosinom prema brdu. Kao što smo rekli, debljina zemljanog nanosa na prelomnoj tački ovoga čela mosta iznosila je 52 cm i srazmerno je opadala u daljoj dužini puta, tako da se pokazalo da je prelomna tačka na ovom delu bila najviše nasuta. Pri ovom kopanju moralo se ići u dužinu od 12,00 m, kako bi se uklonio sav kasniji nasip sa ove, dobro očuvane deonice puta. Tom prilikom je otkriven kanal na spoljnjem zavijutku puta, kojim je regulisan odvod vode. Kanal je bio začepljen i nanosom izravnat s ostalom visinom kolovoza, te nije služio svojoj nameni. Dužina ovog kanala do akumulacionog otvora na samom početku iznosi 28,50 m, a širina cca 60 cm. Potječe iz novijeg vremena.

Na krajevima kolovoza mosta, ispod izolacije postavljene su odvodne cevi za vodu, koja bi eventualno prodrla sa prilaza i stigla do ove tačke u konstrukciji.

Velika količina zemlje na desnoj obali, koja je služila kao prelaz od glavnoga puta ka mostu, zbog novonastale nivelete morala se uklanjati. Sav ovaj suvišni sloj je skidan po predviđenim etapama. U ovim radovima vodilo se računa o potrebnoj dužini pregibnih linija, kako bi se omogućila normalna komunikacija za vozila kojima će biti dozvoljen prelaz preko mosta. Da bi se gornja ivica prilaza sastala sa glavnim putem, i ne samo sastala nego i ostavila prostrani plato za budući smeštaj vozila, to se nagib nivelete postavio u tri ravnine. Dva krajnje su blage, imaju cca 8%, a srednja je veća i na njoj nagib iznosi H%. Time je i na ovome prilazu ostvaren blaži pad no što je to bio slučaj sa prilazom staroga puta na suprotnoj obali. Količina zemlje, skinuta do predvi-

[22] U ovome radu velika pažnja se obratila kvalitetu bitumena i njegovom nanošenju. Težilo se postizavanju što tanjeg premaza, stoga je topal nanošen i tanjen specijalnim ravnjačama. Pri ovome poslu je važno bilo podesiti krajeve izolacije u odnosu na bočne kamenove, koji čine venac duž ograde mosta, kako se ne bi desilo da na ovim mestima ostanu mali propusti, koji bi dozvolili ponovni ulazak, ma i minimalnih količina vode u konstrukciju pod izolacijom.

[23] Slojnice su ispunjavane, u nedostatku belog cementa, običnim cementom, kome je dodavana bela boja, kako se ne bi uočavala razlika u boji fuga sa ostalom bojom kamene fasade.

14. Crtež mosta iz pre 1873 godine

[24] Uspešan efekat bio bi ovde pistignut sa sonom kiselinom, čijoj upotrebi se, međutim, nije htelo pristupiti zbog njenog štetnog delovanja.

đene nivelete, iznosi 523,90 m^3, što zajedno sa ranije skinutim nasipom na ovoj obali čini 612,90 m^3.

I na ovoj strani pod donjim nanosom zemlje izvan krila mosta pronađena je stara kaldrma u dužini od 3,00 m. Kako je u priličnoj meri bila oštećena i tvrdo nabijena zemljom, to se moralo izvaditi, pretresti i opet složiti u dužini od 2,00 m. Stara kaldrma na prilazu pokazuje da su na ovaj način i stari graditelji osiguravali prilaz mostu i postizali željeni efekat u tehničkom, estetskom i higijenskom smislu. Ivicom novoizgrađenog prilaza podignut je zid sa jednim licem koji osigurava nasip, s uzvodne strane.

Posle završetka radova na prilazima mosta prišlo se zalivanju kaldrme specijalnim bitumenom u čitavoj dužini.

Pored opštih konzervatorskih načela, primenio se, kao što smo rekli, i princip restauracije samo u jednom vidu: dometanje kamenih blokova ograde na mestima gde je ona bila uništena. Postojeća ograda je iznosila samo 36,25 m, a ukupna dužina ograde na mostu, posle njegovog vraćanja u prvobitni izgled, iznosi 76,80 m. Kao što se vidi, preostala je nadopuna od 40,55 m dužine. Na postojećim blokovima kamena zalečena su oštećenja bilo povezivanjem željeznim spojnicama, bilo plombiranjem belim cementnim malterom. Potrebna dužina novih blokova za gradnju bila je nešto manja od predviđene, jer je tokom radova pronađen izvestan broj odvaljenih komada u koritu reke ispod mosta, koji su bili izvađeni, očišćeni i opet upotrebljeni.

Svi elementi za tu restauraciju su bili poznati, a nalaženjem delova stare ograde bilo je rešeno jedno važno pitanje, pitanje izgleda krajnjih krilnih (završnih) komada, od kojih nijedan nije bio sačuvan na svome mestu[25].

Novi blokovi u ogradi za koju se kamen vadio iz majdana u Hreši, nisu osiguravani na sve načine kao stari. Sem željeznih trnova, uklopljenih u odgovarajuće rupe i zalivenih olovom sa donje strane, kao i željeznih spojnica, zalivenih olovom sa gornje strane, bočne veze nisu postavljene, ali to malo otstupanje ne smeta punoj konsolidaciji.

Svi navedeni radovi započeti su god. 1956, a dovršeni iduće, 1957 godine. Te radove je izvela Zemljoradnička zadruga »Hreša«, a finije klesarske radove klesari od Imotskog u okviru te Zadruge. Nadzorni organ i rukovodilac radova na izvršenju asanacije objekta, povraćaju njegovom u prvotni oblik i uređenju neposredne okoline bio je ing. Alija Bejtić, arhitekta Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

[25] Nađeni krajnji komadi kamena, za koje se može pretpostaviti da su originalni ili da su kopije onih prvobitnih (analognih primera ima), imaju dve ugaone kosine u prelazu između gornje i bočne površine.

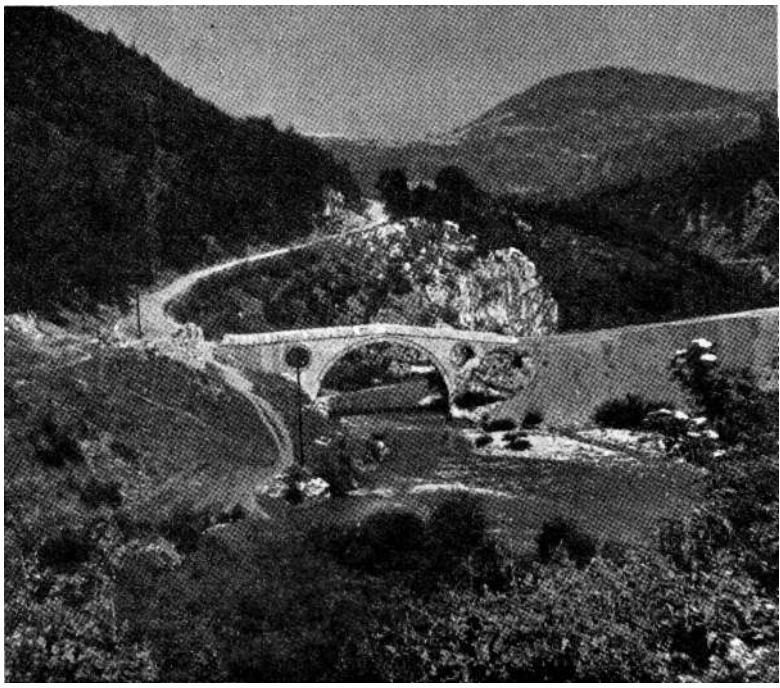
Ukupni troškovi za navedene radove iznosili su: 2,861.249.— Din.

raspoređeni su ovako:

1. Izrada skele	523.741.—
2. Injektiranje svoda	253.700.—
3. Uređenje fasade (fugiranje i četkanje)	165.100.—
4. Iskop zemlje sa mosta i prilaza kao i rušenje kamenog zida na mostu	536.178.—
5. Dizanje kaldrme	16.761.—
6. Postavljanje izolacije na mostu	813.800.—
7. Postavljenje kamenog venca i ograde	441.420.—
8. Uređenje prilaza mostu sa obe strane	110.549.—

U gornjim troškovima participiralo je Izvršno Vijeće NRBiH sa Din 2,103.000.—, Gradsko vijeće NOS Sarajevo s 700.000.— Din., a ostatak od 58.249 dao je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH iz svoga budžeta.

Danas već izvedena opravka Kozje ćuprije na savremenim konzervatorsko-restauratorskim principima ne pretstavlja samo spasavanje jednog značajnog kulturno-istoriskog objekta u neposrednoj blizini Sarajeva, već i početak radova na uređenju ovoga dela doline Miljacke, koja će u doglednoj budućnosti izmeniti svoj lik. Ovo mesto je ranije bilo omiljeno izletište Sarajlija, a potrebu ljudi na njemu su zadovoljavala i dva ugostiteljska objekta, podignuta po jedan sa svake strane mosta, kojih danas više nema.

15. Izgled mosta i okoline posle konzervacije

Zato se može pozdraviti inicijativa za uređenje kompleksa oko Kozje ćuprije. Projekti, koji su izrađeni u tu svrhu kao ideja na Tehničkom fakultetu u Sarajevu[26], sadrže radove građevinskog parkovnog i hidrotehničkog karaktera. Prirodno, da će se prilikom izrade definitivnog projekta i realizacije voditi računa o primarnom objektu na ovome mestu, Kozjoj ćupriji kako se ničim nebi narušila skladna uklopljenost njegova u okolni pejsaž i njegova dominirajuća funkcija na ovom mjestu u dolini reke. Planirani objekti, uglavnom zabavnog karaktera, izveli bi se jednostavno od laganog materijala i bili bi skromnih razmjera.

16 Projekat uređenja doline reke Miljacke u neposrednoj okolini mosta

RÉSUMÉ

Kozja cuprija — un vieu pont sur la rivière de Miljacka, est un de représentants des anciennes constructions élevées aux temps du gouvernement turque. Il fut construit sur un bras de la voie menante vers Constantinople et reliante autrefois la Bosnie avec les pays orientais voisins.

Dans la partie historique sont présentées les données qui nous permettent de préciser la date de la construction qui tombe au commencement du XVIème siècle. D'après les autres inscriptions on voit qu'en XVIIIème et en XIXème siècle il y avait beaucoup de réparations sur ce pont, qui fut détruit à cose d'influance nuisible des atmosphèriles. Il y sont cités ensuite les incidents historiques et les usages populaires liés à cet objet et à la place de sa position.

Les caractéristiques de la construction sont présentées par la description détaillante de tous les éléments graves, des détaux architectoniques, de la mode de la construction aussi que les conditions *des* formes. La description contient tous les changements devenus à cose des réparations de ce pont, surtout la dernière, exécutée vers la fin du XIXème siècle, quand il y fut changé la forme de sa partie supérieure.

Dans la description de son état d'aujourd'hui l'auteur constate un grand dégât de sa construction provoqué par les changements exécutés sur ce pont au cours de la dernière réparation. Il y fut alors soulevé le niveau de la côté droite au but de son nivelement avec la chaussée nouveau-tracée. L'auteur y présente aussi des autres dégâts provoqués par la dent temporelle.

En désirant de défendre ce monument historique de la détruition continuelle l'Institut de la protection des monuments historique à Sarajevo y mena les entreprises de la conservation et d'un part de sa restauration. Il fut élaboré un plan de traveaux qui devaient y être exécutés et i 1 fut donné la description détaillante de ses traveaux. Sauf une action de sauvetage, qui tentait de consolider la construction détruite, il y furent des efforts d'empêcher la nuisible pénétration d'eau en y placent l'isolation sur sa surface. Enfin au début de compléter cet objet on lui a retourné son ancien aspect, en écartant les constructions du nivellement ajoutées plus tard, qui diminuaient la valeur éstetique de ce monument. Cette entreprise de sauvetage représente le commencement de la régulation de la vallée de la rivière de Miljacka près de Sarajevo.

[26] Rad studenata arhitekture IV. godine po inicijativi i pod rukovodstvom prof. ing. Juraja Neidhardta.

JELENA VANDROVSKA

PRILOG PROBLEMIMA PRAKTIČNE RESTAURACIJE SLIKA

CONTRIBUTION AUX PROBLEMES DE LA RESTURATION PRATIQUE

U ovom prilogu saopštavam poneka iskustva iz oblasti konzervacije i restauracije stečena za vreme boravka u Majstorskoj školi prof. Dr. Ajgenbergera pri Akademiji likovnih umetnost u Beču.[1]

U radionici navedene Majstorske škole vrše se konzervacija i restauracija uljanih slika na platnu, slika na drvenoj podlozi i drvenih skulptura. U sastavu radionice nalazi se stolarsko-pozlatarsko odeljenje. Potrebne hemijske analize vrše se u laboratorijumu akademije. Ne primenjuje se rendgensko snimanje.[2] Sama radionica poseduje izvanredne prese velikih dimenzija za rantoalaž, hladno peglanje slika i ispravljanje dasaka.

Od priručnog materijala interesantna je peglica koja se upotrebljava za presovanje i zapeglavanje manjih partija i potklobučenja[3].

Interesantni su pojedini postupci i recepti, koje ova radionica upotrebljava ikako pri intervencijama na zaštiti drveta — kao podloge, odnosno sredstva uobličavanja likovnih dela, tako i pri restauraciji slika na platnu[4].

U radionici između ostalog vrše se sledeći poslovi:

I. Učvršćivanje drveta i nadoknađivanje otpalih delova.
II. Impregnacija i ispravljanje povijene daske - naslona slike.
III. Injektiranje i zapeglavanje pikturalnog sloja.
IV. Fiksiranje jako trošne slike.
V. Regeneracija bojenog sloja.
VI. Kitovanje.
VII. Upotreba japanske hartije pri podlepljivanju oštećenih mesta na platnu.

POSTUPAK I RECEPTURA

I.

U slučaju kada je daska više oštećena nego što se može nadoknaditi kitom, ali ne toliko da bi se moralo umetati parče drveta, pribegava se upotrebi mase koja se može prethodno i armirati sa par tankih eksera bez glavica, ukucanih u dasku i omotanih jutom, Masa se da formirati i veoma je elastična i otporna.

[1] Pravo na prijem u Majstorsku školu imaju diplomirani studenti Akademije likovnih umetnosti. Specijalizacija traje pet godina. Pored glavnih predmeta iz materije konzervacije i (restauracije slušaoci su obavezni da izuče i dva pomoćna zanata: stolarski i pozlatarski. Po završenim ispitima dobija se zvanje majstora-restauratora.

[2] Prof. dr. Ajgenberger je mišljenja da rendgenski zraci štetno utiču na objekte. Taj stav prof. Ajgenbergera donekle je usamljen, pošto se, napr., u fotolaboratoriji Luvra stalno upotrebljava specijalno konstruisani rendgenski aparat, a to je praksa uobičajena i u mnogim drugim velikim radionicama Zapadne Evrope.

[3] Rukovodilac bečke radionice zastupa mišljenje da prednost njihove alatke leži u tome što, blagodareći svom obliku, ravnomerno deluje na pikturalni sloj i ne utiskuje se u njega. Ova peglica znatno se razlikuje od onih koje se upotrebljavaju u nekim našim radionicama, a čiji je gipsani odliv prenet iz restaturatorskog ateljea pri Akademiji nauka u Zagrebu. Za razliku od električnih peglica sa ugrađenim regulatorom konstantne temperature, koje poseduju restauratorski ateljei u Luvru, stepen zagrejavanja alatke Bečke radionice se kontroliše na primitivan način: peglica se zamače u hladnu vodu dok zagrejani metal ne prestane da cvrči i tek onda se pegla.

[4] Pri nabrajanju procedura nije spomenuta transpozicija jer profesor Dr. Ajgenberger je protiv tog postupka. On je mišljenja da nikada novi materijal ne može da se uskladi sa starim, te će neminovno doći do negativnih pojava. Taj stav restaurator-majstor Marija Krigl potkrepljuje konkretnim primerima iz prakse ateljea KUNSTHISTORISCHESMUSEUM-a gde je izvedena transpozicija, posle izvesnog perioda mirovanja, dala loše rezultate. Nasuprot tome odgovorni restaurator ateljea u Luvru Mr. Aubert, na osnovu arhivskih podataka koji potiču još iz XVIII veka. i ličnog iskustva, tvrdi da je transpozicija sasvim pozitivna procedura uz uslov da materijal i izvođač budu prvoklasni.

RECEPT MASE

I. Deo

Francuske krede	1 deo
Cinkove bele u prahu (cinkvajsa)	1 „
Prosejane pilotine od mekog drveta	4 „
Svežeg gipsa	3 „

Pigmenta po potrebi.

To se sve proradi sa malo vode i doda drugom delu smese.

II. Deo

Cinkvajslajma	2 dela
Celuloze u rastvoru	1 „
Kolofonvoska	1 „

II

Da bismo po mogućnosti zaštitili dasku-nosioca slike od štetnih posledica promena temperature i vlage, mi je impregniramo bez obzira na to da li je ravna ili se već pogrbila. Verzo slike se više puta premaže emulzijom (dok pije). Rezultati ove procedure često puta su zapanjujući[5].

RECEPT ZA IMPREGNACIJU

Rastvora celuloze	1 deo
Cinkvajslajma	1 „
Kolofonvoska	1/4 „
Alkidala u rastvoru	1/4 „

Belog šelaka u špiritusu par kapi.

Ako je daska povijena, ona se, pošto je impregnirana, stavlja pod presu i postepeno se opterećuje. Svakih dvadeset četiri sata papir ispod slike nanovo se premazuje rastvorom celuloze dok se ne postigne željeni rezultat. Kada daska postane ravna, ostavlja se i dalje pod presom dok se ne osuši, a zatim se fiksira lajsnama, novim kuišacima ili rešetkama prema potrebi i stanju same daske. Manji formati ispravljaju se pod teretom težeg predmeta, a veći se stavljaju u presu. U poslednjem slučaju mora se postupati naročito oprezno da daska ne bi pukla.

III

Za injektiranje, kojem se pribegava u slučaju potklobučenja pikturalnog sloja upotrebljavaju se emulzije u dvema varijantama.

I.

Kolofonijuma	2 dela
Mastikslaka	1 „
Voska	1/2 „
Terpentina	3 1/2 „

II.

Rastvora ribljeg lepka	3 dela
Rastvora celuloze	1 „
Kolofonvoska	1 „
Alkidala u rastvoru	1/2 „

Posle ubrizgavanja, zbog velike lepljivosti emulzija, špric se mora odmah oprati u špiritusu i terpentinu (1X1). Ako nema potrebe ili je nezgodno tečnost ubrizgavati, onda se njome namažu ugrožene partije, pošto se prethodno napravi nekoliko neprimetnih rupica na trošnim, po mogućnosti neutralnim mestima kako bi tečnost prodrla unutra. Pegla se gore opisanom alatkom preko dva sloja celofan papira, što dozvoljava da se prati rad i efekat procedure i da se pikturalni sloj izolira od neposredne toplote i dodira sa zagrejanom peglicom. Hartija se skida sutradan po potrebi se malo ovlaži odgore a višak emulzije briše se s terpentinom.

IV.

Fiksiranje jako trošnog sloja, koji, reklo bi se, lebdi iznad podloge, odnosno noisoca, vrši se ovde ne želatinom, kao u nekim našim radionicama, nego blagim rastvorom Mastiks-laka, a zatim se pristupa sistematskoj obradi.

V.

Regeneracija slikanog sloja vrši se posle zapeglavanja pomoću četkice sledećom emulzijom:

Mastiks-laka	1 deo
Terpentina	2 „

Lanenog ulja par kapi
Alkohola par kapi.

VI.

Masa koju bečka Majstorska škola upotrebljava za kitovanje veoma je elastična, prijatna za rad i otporna[6].

[5] Ikona koju sam sobom ponela i koja se usled nagle promene temperature već sutradan u radionici potklobučila tako da sam je morala injetktirati i zapeglavati, nakon više puta ponovljenog premazivanja, smirila se i do danas ne daje nikakvih znakova pomeranja pikturalnog sloja.

[6] Recept se prilično razlikuje od naših mnogobrojnih varijanti gde se uzima ili litofon ili mrtvi gips sa želatinom ili takozvani polumastan kit, kao što se razlikuje i od francuske recepture, koja preporučuje Kaolin ili Blanc de Medon sa kožnim lepilom (Totin).

RECEPT MASE

Cinkvajsa	1 deo
Francuska kreda	1 „
Šlem krede	1 „
Pigmenta po potrebi	
Rastvora celuloze toliko, da masa bude vlažna	
Cinkvajslajma	1/4 „
Kolofonvoska	2 kapi
Rastvora alkidala	2 „

Preporučljivo je upotrebljavati uvek svež kit. Inače se čuva umotan u vlažnu krpu, a u krajnjem slučaju razređuje se rastvorom celuloze.

VII.

Japanski papir (Koču-Faza) upotrebljava se kao flaster u duplom sloju na poleđini uljanih slika. Oštećeno mesto popunjava se na prednjoj strani slike po mogućstvu istim kvalitetom platna. Zakrpa obavezno mora biti nešto manja od rupe. Na taj način prelaz od platna zakrpe ka platnu same slike čini Koču-Faza, koja je elastična i čvrsta u isto vreme. Dok još nije zakitovana, japanska hartija se vidi oko umetnutog platna kao tanki končić.

*

Da bi pomenuta receptura bila jasna, navodim sredstva i hemikalije koje se u ovoj radionici upotrebljavaju kao i način spravljanja emulzija koje ulaze u gore citirane smese.

Alkidal tl. 55 = sintetička ftalna smola, koja se na vazduhu suši[7].

Naročita svojstva: Otporna je prema atmosferskim promenama. Cinkovu belu boju (cinkvajs) — podnosi. Ima glatkoću površine filmske trake[8]. Upotrebljava se u recepturi Majstorske škole umesto venecijskog terpentina do koga je veoma teško doći i mastiksa u pojedinim emulzijama. Uzima se uvek rastvoren u terpentinu 1:1. Smesa se topi u posudi koja se drži u vreloj vodi (tzv. Wasserbad). Od lepila se najviše upotrebljava preparirani RIBLJI MEHUR (Störblasen, Hausenblasen).[9]

Lepak se priprema na sledeći način: jedan deo lepka potopi se u deset delova destilirane vode da nabubri preko noći. Sutradan se rastopi u vodenom kupatilu i procedi.[10]

Metil celuloza (bez soli) upotrebljava se u velikom delu recepata umesto čiste vode kao preventivno sredstvo protiv plesni i parazita. Rastvor se spravlja na isti način kao i riblje lepilo, s tom razlikom što se na jedan i po litar vode uzima 50 grama metil celuloze.

EMULZIJE

Kolofon-vosak

Prirodnog voska	1 deo
Istucanog svetlog kolofonija	4 dela
Terpentina	5 delova

Topi se uz mešanje u sudu, koji se drži u vreloj vodi.

Cinkvajslajm

U jedan litar vrućeg 10% rastvora mlevenog tutkala (perl tutkala ili kelnskog tutkala — Kelnerlajma[11]) uspe se emulzija sastavljena od:

Metil celuloze u rastvoru	4 dela
Alkidala u rastvoru	2 „
Kolofon voska	2 „
Cinkova bela u prahu	1 „

[7] Upotreba sintetičkih smola širi se po evropskim radionicama kao, napriimer, u Italiji, a primenjuje se u SAD.

[8] Dobija se u Nemačkoj I. G. ALKIDAM T i alkidal TO, u Austriji: Vianova Grac, Werndorf bei Grac (Steiermark). U našoj zemlji Alkidal se može nabaviti u NR Sloveniji (Medvode).

[9] Pre Prvog svetskog rata ovaj artikl se mogao nabaviti u svakoj bakalnici pošto se upotrebljavao u vinogradarstvu. Sada je zamenjen želatinom i pretstavlja pravu retkost. Proizvode ga samo SSSR i SAD.

O spravljanju ribljeg lepka izlaže se u Zborniku »1750 PRAKTIČESKIH TEHNO-HIMIČESKIH RECEPTOV« (Petrograd, (pjatoje izdanije V. I. Gubinskago, godina iscepana) na 99 strani pod naslovom »Lepak«. Riblji lepak dobija se iz mehura različitih riba jesetrine vrste. Mehur soma i šarana daju lošiji kvalitet lepka. Način spravljanja lepka: Riblji mehur se kvasi u mlakoj vodi koju treba češće menjati. Na taj način se udaljuju ostaci krvi i masnoće. Zatim se mehuri raseku po dužini, stavljaju spoljnom stranom po asuri i izlažu delovanju vazduha i sunca. Posle toga sledi najteža procedura — odvajanje unutarnjeg sloja mehura od spoljnjeg, pošto je za spravijanje lepka potrebna samo unutarnja opna. Pažljivo odvojena, ona se ispravlja u obliku lista, te se pod lakim pritiskom između dva platna suši. Presovanje je potrebno da se mehur ne bi savio. Lepak dobrog kvaliteta odlikuje se belinom, nema mirisa i staro se potpuno rastvara u ključaloj vodi.

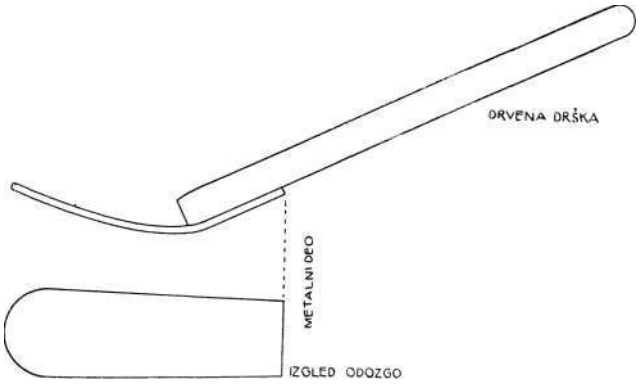
Na upotrebu ribljeg lepka za prepariranje dasaka za ikone naišla sam kod ikonopisca — igumana Pećke patrijaršije 1948 godine. Recept je veoma star. Tako pripremljenu dasku upotrebila sam za jednu kopiju i podloga se zaista pokazala kao veoma solidna.

Na riblje lepilo ukazuje u svojoj knjizi »KONSERVACIJA i RESTAURACIJA MUZEJSKIH KOLLEKCIJ«; prof. M. V. FARMAKOVSKIJ (Komitet po delam kuljturno-prosvetiteljnih učreždenij pri sovete ministrov RSFSR naučno issledovateljskij institut kraevedčeskoj i muzejnoj raboti Moskva 1947) »Svjazujuščej b 121 str. 10 Razrušenije i povreždenje pamjatnikov živopisi, meri sahranjennja i lečenjija, 4. 129 str. 10, 4, 130 strana.

[10] Prema mišljenju prof. Ajgenbergera to je izvanredno sredstvo za celokupnu restauratorsku recepturu, a posebno za podlepljivanje bojenog sloja, pošto zbog svoje elastičnosti sledi pokrete nosioca i ne puca.

[11] Kod nas se dobivaju dobre vrste svetlog, mlevenog tutkala u Tovarni kelja u Ljubljani.

Završavajući ovaj kratki pregled pojedinih procedura bečke Majstorske škole, mislim da, i pored toga što je mnogo štošta od navedenih materijala nama u izvesnim varijantama poznato, nije bez stručnog interesa uporediti, bar na ovaj način, iskustva pojedinih radionica sa dužom tradicijom i izvući korisne zaključke.

Peglica bečke radionice

RÉSUMÉ

Dans cet article l'auteur donne un compte-rendu des opservations techniques et de l'expérience pratique acquises au cours de son séjours à l'École des Maîtres-conservateurs du prof. Dr. R. Eigenberger à l'Académie des Beaux-arts à Vienne.

Il contient des procédés techniques appliqués a 1' École des Maîtres-conservateurs ainsi que certaines recettes et la description de quelques outils des matières chimiques, des mélanges et emulsions employés sous la direction de l'eminent prof. Dr. Eigenberger, par les maîtres-artistes, élèves hautement specialisés.

Notamment: Procédès

I Traitement du bois/emploi de la masse armée, renforcement et remplacement de parties de bois endommagées.

II Imprégnation et redressement de la courbature de la planche, porteur de l'image.

III Administration des injections et repassages de la couche picturale.

IV Fixation de l'image fortement endommagée.

V Régénération de la couche picturale.

VI Application des masses spéciales sur les endroits denudés de l'image.

VII Emploi du papier japonais CO-TCHOU-FAZA dans le collage des toiles endommagées des peintures à l'huile.

Parmis les problemes traités dans le présent article, le plus importent et qui occupe actuellement tous les chercheurs et restorateurs des ateliers et laboratoires sans être pour cela definitivement resolu, est celui de l'impregnation et de l'assainissement du bois porteur de l'image.

Đ. MAZALIĆ

TRI STARE IKONE I NJIHOVA KONZERVACIJA

TROIS ANCIENNES ICÔNES ET LEURS CONSERVATION

U toku prošle godine radionica Zem. zavoda za zaštitu spomenika kulture i prir. rijetkosti u Sarajevu radila je oko konzervacije vrlo vrijednih starih slika, rađenih tempera bojama na dasci ili na platnu. Uglavnom se radilo oko skidanja kasnijih premaza, prljavštine i starog laka, zatim konzervacije slikarije i podloge na kojoj je ona izvedena. Poznato je da nema nikakvog šablona po kome bi se izvodila konzervacija bilo kakvih spomenika kulture, a to naročito vrijedi za rad na konzervaciji starih slika pa i onda kad su izišle iz iste radionice ili iz ruku jednog majstora ili su pripadale jednoj epohi. Razumije se da se mora nešto — ono osnovno — pri svakoj konzervaciji respektirati. Do različnih metoda pri radu na konzervaciji starih slika dolazi u prvom redu zbog različne sudbine, koju su te slike proživjele, pa onda zbog različitog materijala u kom su one izvedene i zbog razlike njegove upotrebe, što je, uostalom, poznato svima restauratorima.

Radionica spomenutog zavoda rukovodi se u principu samo konzervacijom starih slika i nije dosada primjenjivala naročite restauratorske konzervatorske zahvate na njima, ali oni mogu u daljem radu doći u pitanje, gdje će to zbog raznih razloga, prvenstveno konzervatorske prirode, biti i potrebno.

U idućim recima iznijeću tri primjera konzervacije naših starih slika.

1. »DEISIS« SA GAZINIH BARA

U srp. prav. crkvi sv. Petra na Gazinim Barama (Osenik kod Pazarića, Sreza sarajevskog) bila je odbačena u spremnicu među dotrajale ikone i jedna raspukla daska na kojoj se osim prljavobijele, ispucane mase nije ništa drugo vidjelo, tako da se moglo i posumnjati da je to bila ikona. Prljava bjelina podvrgnuta je ispitivanju i tim je ustanovljeno da ona pretstavlja stari lak (mastiks), koji je bio svojevremeno gusto prevučen preko slikarije i uslijed vlage i zakisavanja potpuno oslijepio, te se pretvorio u prljavobijelu masu ispod koje se nije ništa vidjelo. Regeneracija takvog laka u dosta slučajeva nije teška stvar; to znaju restauratori. Naša radionica se služi u tu svrhu samo alkoholom. Obično blažim, 86—90°. Namoči se čista osrednje meka krpica i trlja se po slijepom laku dok on ne progleda, tj. dok ne postane proziran i elastičan. Tako se radilo i na spomenutoj dasci nakon što je isušena; na njoj se pri prvom dodiru alkohola s lakom izazvala prozirnost tako da se odmah vidjelo da je pod lakom slikarija (sl. 1). Daljim trljanjem površine laka dobila je cijela ikona svoj izgled, ali viđen samo kao kroz neku maglicu, kako se to vidi u donjem dijelu naše slike br. 2. U tom stadiju ostavljena je ikona nekoliko dana, a onda je podvrgnuta ponovno istom procesu, čiji je rezultat bio stanjivanje lakovog sloja na minimum, kako se to vidi u gornjem dijelu naše slike br. 2. Pošto je na nekim mjestima stari lak bio u debljem sloju, na takvim dijelovima se proces regeneracije ponovno izvodio sa stanovitim oprezom dok nije postignut zadovoljavajući rezultat. Rad na potpunoj konzervaciji spomenute ikone završiće se napajanjem daske sleđa dosta rijetkom rastopinom voska i kalofonija u terpentinskom ulju. Daska nije inače iscrvotočena, ali je tu i tamo postala vremenom poroznija.

Razumije se da ima na starim slikama lakova koji se po svom sastavu ili rđavom stanju ne mogu uopšte regenerirati, već se moraju skidati i zamijeniti novim. Sudeći po likovima, crtežu i dekorativnosti, izgleda da pred sobom imamo rad nekog učenika slikara Tujkovića (prva polovina XVIII vijeka).

Sl. 1 Deisis, ikona iz srp. prav. crkve u Oseniku kod Pazarića: prva faza regeneracije slijepog laka.

Deisisna kompozicija, shvaćena kao na ovoj slici, nije rijetka u našoj staroj ikonografiji. Glavna scena zahvata najveći dio prostora, a oko nje u uskim trakama su poredane pojedinačne slike apostola i drugih svetaca. Tako je i ovdje: sam Deisis zauzeo je prostor od 39,5 : 48 cm. Nije postavljen tačno u sredinu već je pomaknut gore do vodoravnog ruba slike, ostavljajući sa strane uske trake širine 8 cm, i podnu jednu vodoravnu, visoku 14 cm. U tim trakama prikazani su sa strane apostoli, a u onoj podnu razni sveci.

Deisis. Isus sa vrlo kićenom carskom krunom na glavi (car careva) u zlatotkanom sakosu, iskićenom bilinskim ornamentom zelene boje i crvenim krugovima sjedi u bogato izrađenom prijestola od slonove kosti i bisera, blagosiljajući desnom rukom i držeći u lijevoj otvorenu knjigu sa prigodnim tekstom: »Carstvo moje nije od mira« (svijeta) itd. I nabedrenik mu je zlatan, iskićen biserom. Naslanjao prijestola ukrašen je neobičnim bilinskim ornamentom crne boje. Pod Isusom su dva [jastuka, jedan crvene, drugi zelene boje. Noge mu počivaju na supedaneju crvene boje. Lice mu je uokvireno smeđom kosom, bradom i brkovima. Uvojci kose pali su mu po ramenima. Inkarnat skoro bijel na zelenkastoj osnovi.

Iza Isusa, ali neposredno do prijestola, stoji mu s desne strane Bogorodica a s lijeve Jovan Krstitelj. U Bogorodice je crven maforij i zelena haljina. Na nogama ima crvenu obuću. Sve je sjenčeno crnom bojom. Drži objema rukama razvijen svitak s prigodnim tekstom koji počinje riječima: »O, caru, spase, primi molitvu tvoje matere«, itd. I Jovan drži razvijen svitak objema rukama sa prigodnim tekstom koji počinje riječima: »O caru blagi, slišao jesi molitvu matere tvoje«, itd. Njegov plašt i haljina iste su boje kao i u Bogorodice, a kosa, brada i brkovi kao u Isusa. U Jovana su na nogama sandale s crnim vezicama. Inkarnat je i u njega i u Bogorodice kao kod Isusa.

Slikar je u svetri gornje figure izradio trepavice na kapcima očiju vrlo tankim, zapravo jedva vidljivim linijicama crvenkaste boje. Takvim sitnim linijicama izradio je i Isusovu kosu. Dosta grube fizionomije svetriju figura je nešto novo u našoj ikonografiji, ali se ipak osjeća u njima i neka veza s ikonografskim figurama risanske škole (Maksim Tujković, Rafail Dimitrijević).

Sa strana glavne scene poredani su u sitnim sličicama, dvanaest apostola, sa svake strane po šest; prikazani su mnogo realnije i življe od glavnih figura. Naročito se medu njima ističu sv. Jovan i sv. Pavle. Svi su prikazani do blizu pojasa u luku stilizovanih oblačića. Pozadina apostola ukrašena je sa strane glave sa po jednom grančicom sa dva lista u bijeloj, zelenoj i crvenoj boji.

Ispod glavne scene prikazani su, isto tako u minijaturnim dopojasnim sličicama, sv. Đorđe, Dimitrije, jedan mučenik s nejasnim natpisom, Sava Srpski i sv. Nikola.

U lijevom donjem uglu »Deisisa«, pod nogama Bogorodice ima signatura od ćirilskih slova P. B. M. B.

2. SV. JOVAN MOSTARSKI

Nazvaćemo ga tako jer je on doista mostarski, jedinstven po svom izgledu i provenijenciji. V. Đurić ga je s pravom atribuirao ciklusu od šest slika nekog mletačkog majstora iz vremena oko polovine XV vijeka[1], od koga (ciklusa) su četiri slike u Mlecima a dvije u Mostaru: sv. Jovan o kom je govor i slika Isusa. Obje su u staroj prav. crkvi[2].

Spomenuta slika visila je u crkvi na vlažnom zidu desetine i desetine godina, tako da je vlaga

[1] V. Đurić: Dve ikone mletačkog porekla u Mostaru, Naše starine IV, Sarajevo 1957.

[2] Sv. Jovan čuva se odnedavno u zgradi Srp. prav. episkopije u Mostaru.

Sl. 2 Deisis, ikona iz srp. prav. crkve u Oseniku kod Pazarića: gore završna faza regeneracije slijepog laka; dolje, tok regeneracije

prodrla kroz dasku do temelja na kome je slika izvedena, ovlažila ga i na nekim mjestima pretvorila u mrvičavu masu dok je sam sloj slikanje, sastojeći se od tempera boja sa vrlo otpornim lakom, ostao netaknut. Nije se moglo ni naslutiti šta se zbivalo pod njegovom površinom, tako je sve lijepo izgledalo, dok se nije našao dobronamjeran čovjek iz crkvene hijerarhije koji je, videći da slika visi na vlažnom zidu, naredio da se ona premjesti na suh zid. A to bi isto i mi učinili ne znajući šta se krije pod lijepom njezinom površinom. Nije prošlo ni dva mjeseca a od onako naizgled dobro očuvane slike postala je ruina. Daska je sasušivanjem počela smanjivati svoju dimenziju, što temelj, a s njim i lak sa slojem boje nije mogao da slijedi, odvajao se na izvjesnim mjestima od daske, raspucavao se i izdizao u vidu malih krovova i napokon u većim i manjim ljuskama otpadao (sl. 3 i 4). Naročito se taj proces manifestovao na nešto kosoj liniji posred daske odozgo na dolje, jer je na tom pravcu daska bila slabije konzistencije, skoro spužvasta, prema tome ranije više promočena, brže se sušila zbog poroznosti, a osim toga na tom pravcu leži i tjeme krivine koja je počela nastajati uvijanjem daske.

Kad je tako oštećena slika prispjela u našu radionicu, ostavljena je da se dalje isušuje odnosno konsoliduje proces rada daske tri mjeseca u stalno održavanoj temperaturi od 18°. Proučavanjem nastale štete ustanovilo se da je gotovo sav gipsov temelj izgubio više-manje svoju povezanost sa daskom i da je — kako smo gore rekli — na nekim mjestima pod slojem boje mrvičast (raspadao se pri dodiru) i da na tom mjestu boja pokazuje tendenciju otpadanja u neobično tankim ljuskama.

Trebalo je, prema tome, najprije sva ta mjesta utvrditi kako ne bi smetala pri daljem radu na konzervaciji. Moralo se koristiti neko sredstvo koje će porozni temelj pijenjem učvrstiti, ali se za tu svrhu nije smjelo nikako upotrijebiti higroskopično sredstvo, kao n. pr. tutkal, koji bi začas pretvorio poroznu masu gipsovog temelja u kašu. Najbolje bi odgovarale u tu svrhu smolaste mase kojima se služe za napajanje dotrajalih dasaka drugovi u radionici Saveznog instituta, razumije se u rjeđoj rastopini, ali mi nismo imali aparata za njihovo jače zagrijavanje na površini slike čim bi se lakše upijali u porozan temelj. Praktičnija nam se učinila smolasta masa od vrlo razrijeđene smole mastiksa u francuskom terpentinskom ulju bez drugih dodataka, zapravo rijedak mastiksov lak (na pet dijelova terpentinskog ulja jedan dio smole). Taj rastvor se nanosio mekom četkicom po utvrđenim mjestima u izvjesnim vremenskim intervalima dok se ona nisu zasitila. Proces se poslije sedam dana još jednom ponovio i slika je ostavljena dvadesetak dana da se suši, pošto je s površine mekom krpicom, namočenom u terpentinsko ulje, očišćen zaostali lak.

Nakon toga prišlo se uljepljivanju otpalih komadića temelja sa slikarijom koji su se dobrim dijelom sačuvali, ali prije toga morala se konsolidovati okolica njihovih ležišta, tj. gipsov grund, gdje se bio odigao od daske (sl. 5), valjalo je s njom slijepiti. I u tu svrhu nije se smjelo upotrijebiti nikakvo higroskopično sredstvo, već se po ranijem iskustvu upotrijebio laneni lak (firnajz) izmiješan s nešto olovnog bjelila i slika je ostavljena pod pritiskom na tim mjestima 15 dana. Za uljepljivanje otpalih komadića slike upotrijebilo se isto sredstvo zbog toga što se nije brzo sušilo i nije bilo odveć ljepljivo te se s komadićima koji su se uljepljivali moglo duže vremena raditi. Naime, kako se daska skupila i smanjila svoju površinu, nisu više mogli otpali dijelovi da

Sl. 3. Sv. Jovan, ikona iz stare srp. prav. crkve u Mostaru: odizanje i raspucavanje pikturalnog sloja sa temeljem zbog stezanja daske uslijed sasušivanja.

Sl. 4 Sv. Jovan, ikona iz stare srp. prav. crkve u Mostaru: odizanje i raspucavanje pikturalnog sloja sa temeljem zbog stezanja daske usljed sasušivanja.

uđu u svoja ležišta jer im je površina bila nešto veća i trebalo ih je na rubovima brusiti, a neki put poslije uljepljivanja vaditi i ponovo dotjerivati. Po svršenom uljepljivanju ostavljena je slika pod pritiskom 15 dana. Kakav je uspjeh toga rada bio vidi se na našim slikama 6 i 7.

Ostalo je nekoliko rupa za koje se nisu našli otpali dijelovi. One su zakitane običnim restauratorskim kitom i slika je opet ostavljena da se kit prosuši. Poslije toga prišlo se skidanju starog laka koji se bio iskrastao, a inače je bio vrlo optoran. Za (njegovo skidanje upotrebljena je mješavina parafina, benzola, alkohola i acetona (1:1:1:1), kakva se upotrebljava u radionici Zavoda za zaštitu spom. kult. u Skopju. Tim sredstvom su usput skinute i neke kasnije retuše. Prljavština koja je zajedno sa starim lakom skidana obojila je jednim neutralnim tonom sve sastave ulijepljenih djelića slike, a isto tako i kitovane dijelove, što je upravo dobro došlo kao temelj za kasnije nanošenje lokalne boje na njih. Očišćeni dijelovi slike od starog laka i prljavštine premazivani su neposredno nakon toga terpentinskim uljem kako bi se paralisalo dalje djelovanje upotrijebljenog sredstva za čišćenje.

Poslije nekoliko dana obojeni su lokalom bojom kitovani dijelovi slike koja je poslije toga ostala u radionici još dva mjeseca na promatranju, dobila u međuvremenu novi lak (mastiks) i vraćena u Mostar, te vlasniku date instrukcije o daljem postupku s njom (sl. 8).

Sliku je prije konzervacije opisao V. Đurić, no kako je ona sad dobila jasniji izgled, dopunićemo onaj opis novim podacima.

Svetac je prikazan do ispod pojasa. Okrenut je glavom udesno u 3/4 profila. Izraza nije nimalo onakvog kako to odgovara pravoslavnoj ikonografiji. Naprotiv, naliči na nekog kondotijera, energična pogleda, izrazitih crta lica, duge kestenjaste kose, otrcane dvostruke brade i obješenih brkova (Sl. 8). Rukama kao da se prihvatio za pojas, što još više pojačava izgled ratnika. Stvarno, u desnoj drži zlatan krst na crvenoj drški i svitak s oštećenim latinskim tekstom. Odjeven je u krzneni haljetak sivosmeđe boje i ogrtač crvene boje s ultramarinskom postavom, opervažen širokim zlatnim porubom, ukrašenim zlatnim lozastim ornamentom, ugraviranim prije pozlate u grund. Inkarnat je svijetlosmeđ s malom nijansom sivog.

Na prvi pogled izgleda da je slika ove figure izrađena od dobrog majstora; međutim, ona to

ustvari nije. Slikar uopšte ne zna da nacrta oko. Oblik očiju je košpičast i gotovo bez suznjače. Uho, ukoliko se vidi, vrlo je rđavo nacrtano. Desna ruka od ramena do lakta je vrlo kratka, a lijeva je u cjelini sakata. Kontura nosa naknadno je pojačana — mislim po svršetku bojenja — tamnosmeđom linijom.

Slika nema s pravoslavnom ikonografijom nikakve veze. Ona je produkt latinske ikonografije mletačke škole iz polovine XV vijeka, sudeći po opštem utisku same figure, ali bi mogla biti i ranija zbog nekih sačuvanih elemenata Gotike.

Slika je rađena na jednom komadu daske tempera bojama u veličini 59 : 79,2 : 3,5 cm. Pozadina je pozlaćena listićima pravog zlata s mnogo krpljenja. Temelj (grund) je običajni gipsov (ovdje mješavina mrtvog gipsa i tutkala, možda i s dodatkom krede) i vrlo je debeo (3—4 mm). Oreol je iskićen tačkicama i kružićima, izvedenim puncama prije pozlate. Gornji uglovi slike prebojeni su smeđecrvenom bojom preko pozlate, tako da je nad figurom dobijen gotički luk (presjecanjem krugova), običajan u mletačkom slikarstvu XV vijeka, koji se, međutim, u dubrovačkom slikarstvu može naći i na djelima XVI vijeka (pala Vicka Lovrina u franjevačkoj crkvi u Cavtatu, triptih Nikole Božidarevića na Dančama u Dubrovniku, Bogorodica Franje Matijina u Sustjepanu kod Dubrovnika, itd.). Slika je sad originalna u cjelini i ne pokazuje nigdje nikakvih popravaka. Daska je sleđa po rubu koso zasječena da bi se mogla uglaviti u neki okvir, možda nekog ikonostasa ili oltara; zato nije bila snabdjevena sleđa običajnim priječkama da se vremenom ne bi uvila. Stezao ju je, naime, žljeb okvira. Daska je ozdo naknadno prikraćena za nekoliko cm, pri čemu je stradao neki latinski zapis. Slika nema signature osim grčkog natpisa kraj Jovanove glave koji je mnogo kasnije unesen. Bila je donedavno potpuno očuvana iako je visila na vlažnom zidu u crkvi. Tada je prenesena i obješena u crkvi na suh zid gdje se daska sušenjem počela stezati, a to temelj sa slikarijom nije mogao da prati, pa se otkidao od daske i otpadao zajedno sa slikarijom u većim i manjim komadima, tako da je slika morala da se prenese u radionicu Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, gdje je na njoj izvršen konzervatorski zahvat.

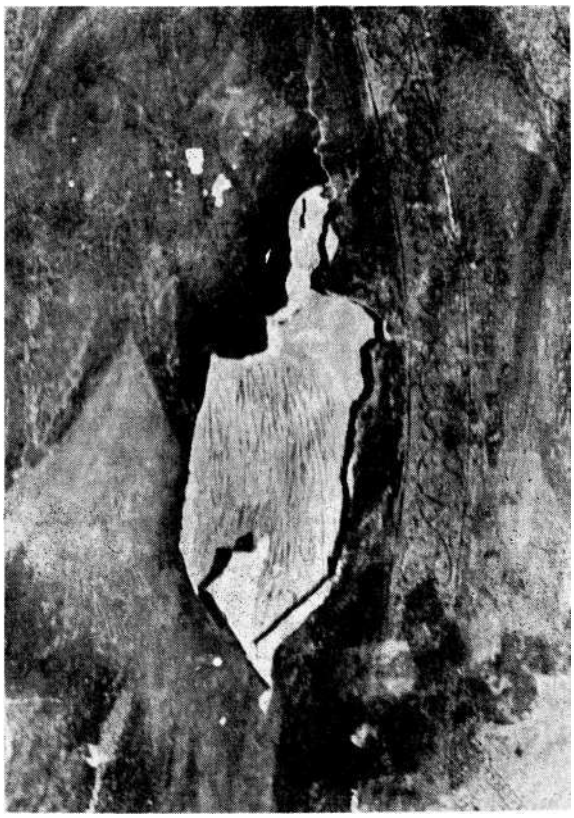
Upadljiva je na ovoj slici upotreba pravog ultramarina, plave boje, koja se dobivala od poludragulja, zvanog lapis lazuli, a plaćala se, po težini, težinom zlata.

Prilikom konzervacije skinut je i stari lak koji je bio vrlo rđave kvalitete, potamnio i izgubio prozirnost. Tada se ustanovilo da je neki grčki slikar, vjerovatno već u XVII vijeku, ostrugao, prepravljajući sliku od katoličke na pravoslavnu, sa svitka gotovo sasvim latinski tekst i upisao grčki koji se donekle sačuvao.

ΜΕΤΑΝΟΗΤΕ ΕΓΓΙΚΕ ΓΑΡ Η ΒΑCCΗΛΗΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ [4]

Taj tekst je skinut prilikom konzervacije da se dođe do orginalnog latinskog, ali, kako je gore rečeno, Grk ga je ostrugao, a ostatak prebojio bijelom bojom, na kojoj je on ispisao grčki tekst. Ipak se našlo tragova latinskog teksta pri samom dnu slike, i to u tri retka, od kojih je drugi dopola otsječen skraćivanjem daske u isto vrijeme, a možda i ranije. Kako su reci latinskog teksta bili koso ispisani držeći se pravca zavoja teksta, to se i od trećeg retka vidi početno slovo, zapravo njegov dio. Latinski tekst se ne može čitati, jer je previše oštećen. I grčki i latinski tekst bili su ispisani crnim slovima. Grk je unio i sa strana Jovanove glave crvenim slovima pripadajući natpis koji je ostavljen i po konzervaciji.

Kako je vlasnik slike nakon konzervacije istu držao u jednoj prostoriji koja se ljeti previše zagrijala, to je njezina daska počela da se naglo isušuje što je dovelo do ponovog pucanja temelja i slikarije, ali se proces ustavio čim je slika postavljena u prostoriju sa normalnom temperaturom. Svakako će se morati na slici ponovo izvesti konzervacija oštećenog dijela i daska bezuvjetno parketirati ili impregnirati smolastom materijom toliko, da izgubi moć rada.

Sl. 5 Sv. Jovan, ikona iz stare srp. prav. crkve u Mostaru: sjenka pokazuje na otpalom dijelu slike šupljinu pod pikturalnim slojem.

Sl. 6. Sv. Jovan, ikona iz stare srp. prav. crkve u Mostaru: izgled slike »nakon ulijepljenih otpalih dijelova

Sl. 7 Sv. Jovan, ikona iz stare srp. prav. crkve u Mostaru: izgled slike nakon ulijepljenih otpalih dijelova

3 »CAR SOLOMON«(?)

Ova je slika nekog vladara, rađena tempera bojom na dasci, prelijepljenoj jakim domaćim platnom na koje je onda nanesen gipsov temelj debeo 2—3 mm. Crtež je dosta detaljno uparan oštrini predmetom u taj temelj i sve je prevučeno zlatnim listićima, a onda je slika izvedena bojom. Slika je desetinama godina visila u vlažnoj crkvenoj prostoriji u Ošaniću kod Stoca, tako da se daska skroz promočila. Usljed toga se platno sa slikarijom odvojilo gotovo svuda od daske, jer je od vlage vezivno sredstvo popustilo i izgubilo ljepljivost. Neki studenti su prije izvjesnog vremena na svoju ruku prigodom jedne posjete crkvi u Ošaniću zgulili platno sa slikarijom sa daske, smotuljali ga u rolu (!) s namjerom da ga odnesu u Beograd da se restaurira, no videći i sami da će tim postupkom slika posve propasti ostavili su je u Mostaru kod slikara Kujačića, odakle je prije nekoliko mjeseci prenesena u našu radionicu. Sad je veličina platna 48(49) : 78 cm.

Motanjem u rolu gipsov temelj sa slikarijom ispucao je po cijeloj površini, a stotine i stotine sasvim sitnih i većih komadića se odvojilo od platna i, razumije se, propalo, a ono što je od slike ostalo, izgledalo je kao rešeto (sl. 9). Sasušivanjem temelja i platna stanje slike postalo je još teže, jer su se preostali dijelovi međusobno još slabije držali. Čitava slika je izgledala kao dronjak i nije se smjela bez velike obazrivosti doticati. Iz Mostara je donesena između dva debela komada lesonita, postavljena vatom.

Ovako jedinstven slučaj pružao je priliku za razmišljanje, jer je bilo doista teško odlučiti se na ovaj ili onaj postupak konzervacije, a slika je pretstavljala odličan slikarski renesansni rad, čije je ostatke valjalo spasavati.

Prvo je trebalo učvrstiti za platno ono visećih preostalih dijelova slikarije. Ni ovdje se nije smjelo upotrijebiti higroskopično ljepilo, jer bi se platno naglo steglo. Odlučeno je da se upotrijebi tvrdi parafin, rastopljen u benzolu u omjeru jedan dio parafina na pet dijelova benzola, i da se tom otopinom, mekom širokom četkicom obilno natapa cijela površina slike slica više puta u vremenskim razmacima koji su bili dovoljni da se parafin ishlapljivanjem benzola utvrdi, što je trajalo više dana. Poslije svakog premazivanja slika je otrvena po površini pažljivo čistom mekom

Sl. 8 Sv. Jovan, ikona iz stare srp. prav. crkve u Mostaru: izgled slike nakon konzervacije.

Sl. 9 »Car Solomon«, ikona iz srp. prav. crkve u Ošaniću kod Stoca: izgled slike prije konzervacije

četkom da se po njoj ne hvata parafin, a tim je skidana i prljavština s obojenih dijelova. Nakon petog premaza labilni komadići gipsovog temelja sa slikarijom bili su pričvršćeni za platno a sama slikanja očišćena od čađi i prašine (sl. 10). Da se i cjelokupan gipsov temelj sa slikarijom pričvrsti bolje za platno, slika je natopljena i sleđa istom otopinom dva puta u vremenskom razmaku od deset dana. Prevrtanje slike na lice ili naličje izvođeno je na taj način što je slika stavljana među dvije table lesonita.

Nakon potpunog isušivanja slike prišlo se skidanju starog laka koji je pokazao neobičan otpor prema svim poznatim sredstvima za rastapanje lakova. Njegova staklasta masa upravo je prkosila svim vrstama alkohola, mješavinama, pa i inače efikasnom sredstvu, mješavini parafina, benzola, alkohola i acetona. Petenkoferova metoda nije se mogla upotrijebiti zbog opasnosti otapanja vezivnog sredstva, kojim su raspucani dijelovi slike bili među se i za platno povezani. Ostalo je još da se isproba ranije iskustvo skidanje laka mehaničkim putem, t. j. struganjem nožićima.

Prva proba dala je odličan rezultat. Staklasta masa prskala je već pri dodiru čelične oštrice i dala se vrlo lako sastrugati bez ikakve štete po boju. Na taj način nastavljeno je dalje skidanje laka (sl. 11). Na očišćenim mjestima vide se tu i tamo vrlo dobro i potezi kistom, a naročito pastozniji.

Slika je još u toku konzervacije. Po svršetku skidanja laka učvrstiće se smolastom masom (vosak i kalofonij u terpetinskom ulju) na tablu od lesonita, a zatim će se, po isušenju, prebojiti lokalnom bojom sitne pukotine po samoj figura koje svojom bjelinom kvare njezin izgled, naročito izgled lica (sl. 12).

Nakon skidanja laka i prljavštine dobili smo ovakav izgled slike:

U stojećem stavu u dostojanstvenoj pozi prikazan je mlađi čovjek, crnomanjast, kestenjaste duge kose, kraćih brkova i kraće, dolje nešto razdvojene brade. Lice mu je lijepo ovalno sa svijetlosmeđim očima. Inkarnat je prirodan za crnomanjasta čovjeka (mješavina bijele boje, žutog svijetlog okera, crvenog cinobera i neznatne količine crne). Na glavi nosi zlatnu nazubljenu krunu, a odjeven je u dugu plavu haljinu koja je oko vrata i podnu opervažena širokom zlatnom bortnom. Haljina je na ramenima ukrašena zlatnim pteurigama. Preko haljine prebačen je crveni (cinober) plašt, sprijeda kratak a sleđa dug do ze-

Sl. 10. »Car Solomon«, ikona iz srp. prav. crkve u Ošaniću kod Stoca: izgled slike nakon učvršćivanja rasklimanih djelića pikturalnog sloja.

Sl. 11 »Car Solomon«, ikona iz srp. prav. crkve u Ošaniću kod Stoca: izgled slike u toku mehaničkog skidanja potarnnjelog laka.

mlje, sav postavljen hermelinom. Na nogama nosi visoke zlatne cipele, išarane ornamentom smeđe boje. U desnoj ruci ima figura zlatno žezlo sa ljiljanovim cvijetom na vrhu. Iza glave je oreol, ograničen po rubu rozetama, sastavljenim od sedam tačaka. Pozadina je zlatna, izvedena od nepravilnih listića pravog zlata. S desne strane glave na zlatnom polju ostali su neznatni tragovi dvaju slova natpisa. Tlo je svijetlosivo.

Iako je sliku radio dobar majstor, pogrešno je nacrtao lijevu šaku.

Na materijalu slike pokazao se rjeđi slučaj da su crvi, točeći dasku, prodrli i preparirano platno i gipsov temelj, te izbijali na površinu slike, tako da samo na figuri vladara ima preko trista rupica. Doista rijedak slučaj!

Dok se ne nađe pravo ime, sliku zovemo »Solomonom« mada se Solomon po ikonografskim propisima istočne crkve prikazuje kao golobrad mladić, što nije vrijedilo za renesansne slikare zapadne škole. Tome vremenu slika i pripada, zapravo kraju XV ili početku XVI vijeka, jer se na ovome djelu, i pored tragova ranog Renesansa (tvrđe modelovanje lica i šaka) osjeća ruka majstora već razvijenog Renesansa (idealizovanje oblika). Možda Mlečanina.

Sl. 12 »Car Solomon«, ikona iz srp. prav. crkve u Ošaniću kod Stoca: crvotočina i svijetle pukotine kvare estetski izgled slike.

RÉSUMÉ

L'auteur présente dans cet article le moyen de la conservation de trois icônes composées d'un fond en bois doré et de la peinture en colores de tempera. Ces icônes furent démolies de diverse manière. La première »Deisis« était couverte d'une couche gris-blanche, non transparente, qui signifiait l'aveuglement du laque. La régénération du laque est completement réussie. Elle fut exécutée par le frottage léger de la surface de la peinture avec l'alcool (86-90). Sous le laque régénéré fut decouverte alors l'image bien conservée.

La seconde icône (St. Jean) fut beaucoup plus démolie. Elle a resté une dizaine d'années acrochée à un mur bien humide et alors, lorsqu'elle fut transportée sur un placement sec, le bois commença à se serrer, le fond d'image n'a pas pu le suivre et il se leva audessu de la planche en forme d'un toit, se penchant sur les deux côtés et lentement il se cassa et détomba en petits morceaux. Le fondement de la peinture qui est en plâtre a perdu sa consistance, à cose de la humidité constate et il est devenu lâche. Avant la conservation la planche fut sechée pendant trois mois à une temperature constate, puis la surface de la peinture fut imprégnée avec le laque de mastics, au début d'affermir le fond en plâtre et ensuite les morceaux tombés furent collés dans leur loge. Il y fut employée la colle composée d'huile de lin mélée avec le blanc de plomb. Après tout on a levé le vieux laque et on a mis le nouveau.

La troisième peinture »Le roi Solomon« fut démolie de la part de personnes non résponsables. Elle est peinte en tempera sur une toile collée sur la planche avec le fond en plâtre. La peinture a resté longtemps dans l'humidité et c'est pour cela que la toile se separa quelquespart de la planche. Les personnes non résponsables ont séparé la toile avec la peinture de la planche, l'ont enrolé et l'ont porté avec eux. A cose de cela la couche colorée fut déchirée en petits morceaux qui se detachèrent. Au début d'affirmation des morceaux pendants, la toile fut nivélée, sechée et ensuite imprégnée quelques fois avec la paraffine dure dissoute en bensole. Chaque fois la paraffine fut essuyée, ce qui a aidé la nettoyage de la peinture. Bientôt toutes les parties de la toile furent fortement liées à leur fondement. Le dos de la peinture fut graissé quelques fois avec la même mélange au début d'assurer mieux le fond en plâtre. Après la sechage complète la peinture fut collée avec une espèce de goudron sur une forte planche en lesonit (une espèce de planche fabriquée). Ensuite le vieu laque fut enlevé par la rabotage avec les petits couteaux en acier, car aucun moyen chimique ne la put remollir. L'elevage a réussi complètement et la peinture a reçu le nouveau laque.

ĐURO BASLER

BAZILIKE NA MOGORJELU

DIE BASILIKEN VON MOGORJELO

UVOD

Ova studija je dio elaborata o konzervatorskom zahvatu na Mogorjelu kod Čapljine. U želji da se šira javnost upozna s rezultatima rada na ovom velikom arheološkom objektu, za ovu je priliku pripremljen materijal koji se odnosi na bazilike u južnom dijelu vile.

*

Tragovi crkvenih građevina primjećeni su već kod prvih površinskih istražnih radova na ostacima kasnoantičke utvrđene vile na Mogorjelu 1893 godine.[1] Tada je, naime, malim zakopavanjem zahvaćen između ostalog i zid polukružne osnove, što je bila ustvari apsida sjeverne crkve.

U kampanji sistematskog istraživanja ruševina na Mogorjelu u vremenu između 1899 i 1903 godine, ostaci bazilika su iskopani, ali i razoreni. Njihovo postojanje smetalo je osnovnoj težnji dra Patscha da za javnost pripremi i izloži veliku utvrđenu vilu s početka IV vijeka, kojoj je zapravo i bilo posvećeno samo iskapanje. Zanimljive građevine naših bazilika su tako uništene, a da nisu bile utvrđene sve okolnosti koje su se na njih odnosile, odnosno bili zabilježeni svi nalazi u vezi s njima. Prilikom obnove konzervatorskih zahvata na Mogorjelu 1954 g. iskrsle su u tom prostoru neke nejasnoće, koje su nas prisilile da se pozabavimo problemom ubikacije crkava i predmetima koji su im pripadali.

Od dokumentarnog materijala o bazilikama ostao nam je sačuvan generalni plan (Slika 1) građevina u razmjeru 1 : 200 bez naznaka dimenzija, zatim nekoliko fotografskih snimaka ruševina nakon iskopavanja i nekoliko arhitektonskih fragmenata. Materijal je analiziran uz pokušaj da se radi konzerviranja preostalih objekata rekonstruira stanje zatečeno prilikom iskopavanja oko 1900 godine.

Posao je imao svojih teškoća. K. Patsch je otkopao Mogorjelo, i konzervirao ga, ali samim tim nije bila ispunjena obaveza koja je proizlazila iz takvog jednog zahvata. Dr Patsch je naime želio da otkopavanjem Mogorjela istraži jedan vojnički logor dalmatinskog limesa[2], no ta se želja ovdje nije ispunila, a to je bio razlog da dokumenti o nalazu Mogorjela nisu nikad objavljeni, nego su nekamo odloženi, odakle se više nisu pojavili. Konzervirajući Mogorjelo po drugi put od 1951 godine pa nadalje, trebalo je u pomanjkanju dokumentacije, kamen po kamen istraživati i povezivati u cjeline onako kako bi po mišljenju konzervatora trebalo da stoje.

Bazilike, koje je K. Patsch nakon iskopavanja dao razoriti, bile bi sada već gotovo zaboravljene, da se u kući čuvara nije sačuvao onaj maločas spomenuti generalni plan nalazišta na kom su ove građevine bile nasreću relativno dobro ucrtane. Uz pomoć tri sačuvana kontrolna zida i piscine baptisterija koja nije razorena, omogućeno je ubiciranje nestalih objekata. Dijelovi njihove arhitekture bili su, istina, razneseni na sve strane Mogorjela, ali se većina ipak našla u dvorištu čuvara i magacinu pored stepenica kod tornja uz glavni ulaz. Odatle su izdvajani kao predmeti koji su se po svojim stilskim osobinama mogli pripisati umjetnosti kršćanskog društva Kasne antike, a time s visokim procentom vjerovatnoće i ovim bazilikama.

[1] Glasnik Zemaljskog muzeja 1893, str. 527.

[2] Glasnik Zemaljskog muzeja 1914, str. 159.

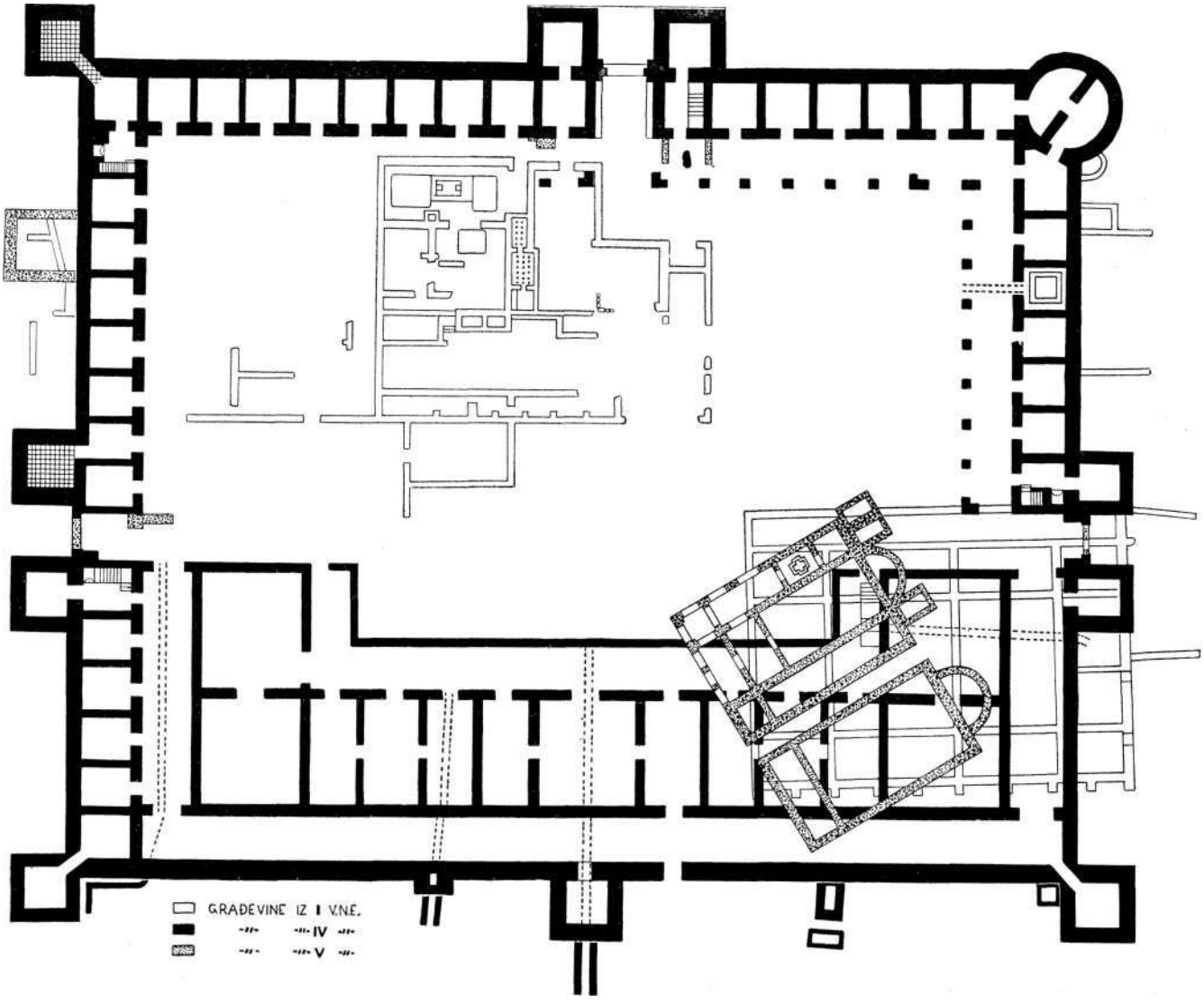
OPĆE PRIMJEDBE

Crkve su bile smještene u južnom dijelu kasnoantičke vile, bliže jugozapadnom ogradnom zidu (Slika 1). U orijentaciji objekata graditelji su nastojali da se približe pravcu istok — zapad, koji je u to doba bio običajan. Osovine građevina skreću za oko 10° od istoka prema jugoistoku, što međutim, ne pretstavlja nikakvu izuzetnost (slika 1a).

Sveukupna dužina bazilika iznosi oko 21,40 met. U tom se podrazumjeva raspon između vanjskih lica zapadnog pročelja i apside. Širina sjeverne građevine iznosi oko 14 metara, južne 10,40 metara. Između obje građevine postojao je ambitus od oko 1,60 met širine. Sjeverna bazilika sastoji se od 9 prostorija razne veličine, koje sa tri strane okružuju glavnu dvoranu, naos, namijenjenu za službu božju. Južna, po površini nešto manja građevina sastojala se od svega dvije prostorije. Zidovi koji su bili nešto preko 60 cm debeli, počivali su na temeljima širine između 70 i 80 cm. Temelji su građeni od relativno manjeg amorfnog kamenja, gotovo utopljenog u krečni mort. Kod zidova koji su se izdizali iznad zemlje graditelji su pokušavali da donekle pritesani kamen slože u redove, ali u tome nisu uvijek potpuno uspijevali.

U doba gradnje crkava, zidovi utvrđene vile IV vijeka stršili su još velikim dijelom iz površine zemlje, pa su tada mjestimično obrušavani za dobivanje građevinskog materijala, Građevinska tehnika u to doba nije više bila na visini starih rimskih majstora. Dok su naprimjer zidovi vile iz IV vijeka usjecani u zidove vile iz I vijeka, graditelji bazilika oslanjaju svoje temelje na ostatke starijih zidova, rušeći ih samo toliko koliko oni ne bi virili izvan površine zemlje.

Kao materijal poslužio je, kako je maločas rečeno, kamen sa ruševina utvrđene vile IV vijeka, koji je djelomično ležao razasut, a djelomično do-

Sl. 1. Plan Mogorjela. Razmjer 1 : 600

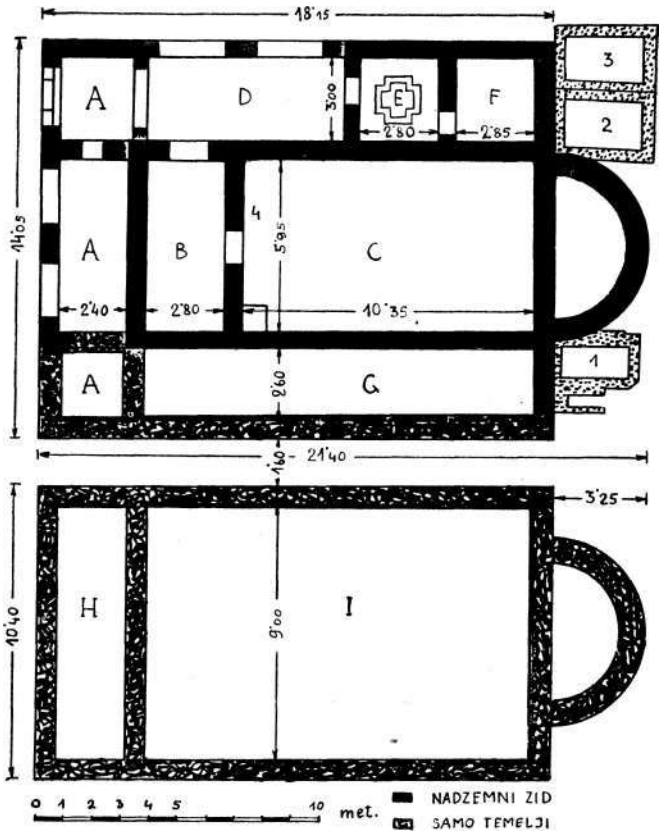
biven razvaljivanjem još postojećih zidova pored bazilika i sjeverozapadnog zida. Od razbijanja nisu ostali pošteđeni ni fino izrađeni stupovi od korčulanskog kamena, koji su svojedobno vjerovatno ukrašavali sjeverni trijem glavne palače.

Krov bazilika bio je po svoj prilici izveden na stari rimski način, pomoću tegula i imbreksa. Sigurnih podataka o tome nemamo, ali je još u doba iskopavanja Mogorjela početkom XX vijeka na cijelom prostoru stare vile nađena velika količina ove opeke, dijelom u nepolomljenom stanju. Nije stoga isključeno da je u doba izgradnje bazilika broj raspoloživih tegula bio toliki da bi poslužio i za pokrivanje ovih građevina.

Podovi se nisu sačuvali, tako da se o njima ne može ništa reći.

Kako izgleda, u svoje doba bazilike nisu bile jedini aktivni građevinski objekti na Mogorjelu. Pozitivno znamo da su okvirni zidovi stare vile u to doba još postojali, tako da su služili kao sigurna zaštita ograđenom prostoru. Zapadna vrata bila su potpuno zazidana. Za prolaz u ograđeni prostor služila su sjeverna vrata gdje su u kuli s njene istočne strane izgrađeni neki zidovi zbog prilagođavanja za stanovanje. Oko 10 met. ispred bazilika nađeni su također zidovi neke njima savremene građevine, ali ;su oni razoreni zajedno s ostacima bazilika. Tragovi jednog zida vidjeli su se još 1954 godine na južnom zidu palače, u području njene velike srednje dvorane. Također je bio izgrađen mali pregradni zid pored južne crkve u ambitu između nekadanje palače i vanjskog zida.

Slobodni prostor Mogorjela bio je od V vijeka korišten kao groblje, koje se vremenom proširilo i dalje izvan okvirnih zidina.

Sl. 1a. Plan bazilika na Mogorjelu

SJEVERNA BAZILIKA

Vanjski zidovi ove građevine zatvaraju pravokutnik veličine 18,15 X 14,05 met, kome s istočne strane ispada još polukružna apsida u dužinu od 3,25 met. Stanje sačuvanosti zidova ove građevine u doba iskopavanja bilo je različito. Apsida je nadvisavala temelje do 80 cm visine, sjeverni zid oko 50 cm — isto kao i sjeverni dio zapadnog pročelja. Od južne polovine tog pročelja sačuvali su se, međutim, samo temelji. Isto su se tako različito sačuvali unutrašnji zidovi. Od četiri uzdužna

Sl. 2. Pogled na dio portika pretorija vile iz IV vijeka s ostatkom pregradnog zida između narteksa i naosa (označen sa »1«), i sačuvani dio temelja zapadnog čeonog zida (označen sa »2«) na mjestu gdje presjeca jedan od zidova pretorija

zida, dva južna bila su sačuvana samo u potezima njihovih temelja, a pregrada između prostorija C, E i F bila je gotovo sasvim razorena. Dr. Patsch je od ove građevine sačuvao samo zid koji drži prag pred naosom i dio zapadnog pročelja na mjestu gdje on presjeca vilu iz IV vijeka (Slika 2). Kao dokumenat zatečenog stanja služi nam danas originalna fotografija iz 1902 godine (Slika 3).

P r o s t o r i j e A. Cijelom dužinom zapadnog pročelja teče oko 2,40 met široki trijem *(pcrticus),* koga čine tri prema vani otvorene, i slobodnim prolazima međusobno povezane prostorije. Uski otvor između sjeverne i srednje prostorije zapažen je u doba iskopavanja bazilike oko 1900 godine, dok je pregradni zid od srednje prema južnoj prostoriji tada zatečen samo u svojim temeljnim dijelovima na kojima se oblik i veličina prolaznog otvora, dakako, nisu mogli razabrati.

Prostorija je prema sjeveru bila zatvorena. Otvor prema zapadu imao je raspon od 2 met. Po svoj prilici je i južna uglovna prostorija imala takav otvor, koji se međutim zbog ruševnosti zida nije sačuvao. Srednja prostorija imala je dva otvora, također od po 2 met raspona. Zgrada je, prema tome na svom zapadnom pročelju vjerovatno imala 4 jednaka otvora između 3 stupa od po 1,35 met frontalne širine i 2 uglovna stupa od 1,00 met širine zapadnog fronta.

Vrlo je zanimljivo da iz srednje prostorije zapadnog portika nije zabilježen prolaz u narteks (prostoriju B). Ni na jednoj fotografiji nije nažalost zahvaćen pogled na ovaj zid, tako da ne možemo tvrditi da li je u to doba na kritičnom mjestu on bio sačuvan do visine na kojoj bi se mogao ocrtavati obris eventualnih vrata.

Pilastri trijemova bili su izvedeni od lomljenog i površno pritesanog kamena (Slika 4), vezanog krečnim nacrtom. Njihova relativno slaba konstrukcija govori da nisu bili odviše visoki i da nisu nosili teret veći od obične krovne konstrukcije.

Portik je vremenom pregrađivan. Njegovi su otvori, naime, jednom prilikom bili zazidani, kako se to vidi na našoj slici. 4.

Dva uska tamna zidna poteza od opeke, koji se vide na toj slici, izgrađena su s očitom namjerom da se prvobitno široki otvor prezida na uski prolaz u tada zazidani trijem. Vidimo međutim da je i taj uski prolaz kasnije posve zazidan. Treba pretpostaviti da su tim pregradnjama umjesto širokih otvora dobiveni vjerovatno prozori, što nas dovodi na pomisao da su prostorije mogle biti upotrebljene za stanovanje.

Interesantan problem nameće u našu temu otkrivanje plana dr-a Patscha. Iz tog se plana naime razabire da zapadni portik sjeverne bazilike nije bio konstruktivno povezan za zidove narteksa, a ni sjeverni portik za baptisterij. Ova činjenica navodi nas na pomisao da su portici naknadno dozidani na objekat kojeg su prvobitno sačinjavale prostorije B, C, E i F. U tom je slučaju jedino nejasan odnos prostorije G prema cjelini. Njen zapadni dio odijeljen je naime, prema planu dr-a Patscha, od zida narteksa, dok istočni zid izgleda kao da čini jedinstvenu masu sa pregradom između naosa i apside.

Sl. 3. Pogled od sjevera na tek otkopane bazilike 1902 godine. Oznake slovima i brojevima odgovaraju oznakama na planu slike 1a

Pitanje dograđivanja portika samo po sebi ne bi pretstavljalo poseban problem. Njegovo eventualno dodavanje postojećoj bazilici moglo bi se možda opravdati i činjenicama iz historije umjetnosti. Međutim upada nam u oči da je južna bazilika dimenzionirana prema konačnoj plastičnoj redakciji sjeverne bazilike, što znači da je ona izgrađena u zamahu radova kojima je sjevernoj bazilici dat danas zatečeni izgled. Ako je, dakle, portik sjeverne bazilike zaista kasnije dograđen, onda bismo osnivanje južne bazilike morali datirati u nešto kasnije vrijeme od osnivanja susjedne crkve. Ovo nas dovodi do pretpostavke, (jer misao ne možemo formulirati kao zaključak), da na Mogorjelu nisu prvobitno zamišljene dvije bazilike, nego su dogradnje južne uslovili momenti, vjerojatno liturgičkog karaktera, koji su se iskristalizirali nakon što je prva već dijelom postojala. Ovo je nabačeno samo kao otvoreni problem, jer pokušaj rješenja tog pitanja prelazi okvir ovog rada.

Prostorija B. Bilo je to predvorje *(narthex)* u užem smislu riječi, vratima povezano ne samo s naosom, nego i bočnim prostorijama. Vrata prema naosu bila su posebno uređena, što se još vidi na sačuvanom kontrolnom zidu. Lijepo izvedeni prag bio je uzet odnekud iz razvalina stare palače, u času kada je još bio sačuvan u besprijekornom stanju. Mislim da i fragment nadvratnika (slika 7) također potječe sa ovog ulaza. Krila vrata su bila na rimski način jarbolom usađena u male okrugle otvore u pragu i dovratniku. Kod ostalih ulaza i prolaza na prostoriji B (južni otvor je ranije razoren), nisu ostali sačuvani pragovi, pa izgleda da tu nije bilo vrata.

Temelji pregradnog zida (između naosa i narteksa) sezali su oko 170 cm u dubinu, vjerovatno do zemlje cjelice. Inače je cijeli međuprostor bio ispunjen ruševinom, debljine za visinu temelja.

Prostorija C. Ova prostorija pretstavlja ujedno naos i prezbiterij bazilike. Od 237 m^2 ukupnog prostora što ga pokriva sjeverna bazilika, na prostoriju C otpada svega 77 m^2, dakle samo jedna trećina. Oba crkvena odjela, tj. naos i prezbiterij, ne mogu se u našem slučaju sasvim sigurno razdvajati, budući da se nije sačuvao nikakav trag gradnje koja bi označavala granicu između ova dva crkvena prostora.

Pregradni zid između četvrtastog prostora naosa i apside bio je, kako se čini, izgrađen nešto više od razine temelja pa se prema tome može eventualno da protumači kao *septum* između naosa i prezbiterija. Kod većine bazilika toga doba u Bosni i Hercegovini nema ispred apside prezide u ovom obliku, koja bi pored vizuelne vršila i statičku funkciju, ali su u nekoliko slučajeva zidovi apsida nešto deblji od ostalih zidova crkve (slika 16). U ovom su dijelu crkve bila naime ponekad potrebna izvjesna konstruktivna pojačanja zbog velikog triumfalnog luka između apside i naosa (Zenica i Klobuk). Kod bazilika na Mogorjelu zidna masa apsidalnog prostora raspoređena je — kako vidimo — nešto drugačije, lakše i elastičnije. Umjesto da bi pojačali apsidu, graditelji su ovaj dio crkve statički osigurali spomenutom zidnom sponom, kako to vidimo i kod bazilike u Lepenici[3] (slika 17). Raspon unutrašnjeg luka apside iznosio je oko 4,40 met, a debljina zidova nešto više od 0,60 m.

U dnu apside (slika 5, mjesto 3) primjećuje se poremećenje lica u obliku četverokuta, na mjestu gdje je određeno mjesto za episkopalnu katedru *(thronos). S* obzirom na visinu tog poremećenja, teško bi se ovdje moglo pomišljati na postojanje kamenog prijestolja s naslonom. Oštećenje zida govori prije u korist nekog zidanog podiuma, na kojem je kao nadopuna tronosu eventualno moglo biti još nekih građevnih dodataka od drveta i tkanine, o čemu se dakako podaci nisu sačuvali. Slično sjedalo otkriveno je u apsidi bazilike u Čitluku kod Jajca[4].

Tragovi kamenih *subsellia* ne mogu se primjetiti na fotosnimcima kojima raspolažemo.

U takvim nam se prilikama nameće pitanje smještaja oltara. Apsidalni prostor je premalen za smještanje oltara i vršenje uobičajenih obreda. Biće, prema tome, prije da se oltar nalazio ispred pregrade između naosa i apside, možda jednim dijelom konstruktivno i povezan za njen srednji dio. Svećenik je u tom slučaju mogao da službu božju vrši okrenut prema narodu. U prezbiterij se u tom slučaju ulazilo kroz otvore s obje strane oltara. Dakako da je to tek pretpostavka, za koju nemamo potpuno sigurne dokaze.

Posebnu, ali danas već zapravo suvišnu temu u vezi s ovom prostorijom čine stepenice koje se u razini temelja koso spuštaju ispred samog oltara. U doba prvih istraživanja na Mogorjelu, pomišljalo se da one pripadaju crkvi, i da vode u kriptu, koja se međutim nije pronašla[1]. Sada je ustanovljeno da ove stepenice pripadaju građevinama iz IV vijeka, i da su služile za uzlaz u gornje prostorije glavne palače (pretorija). One, dakle, — kako danas vidimo — nisu ni u kakvoj genetičkoj vezi sa crkvom.

Prostorija D. Iz narteksa i zapadnog portika širokim slobodnim prolazom stupalo se u sjeverni trijem *(porticus)* koji je s vanjske strane bio otvoren gotovo u cijelom svom rasponu (slika 6). Kako se može ustanoviti prema jednoj fotografiji dr Patscha, sačuvanoj iz vremena iskopavanja prolaz prema sjeverozapadnoj ugaonoj prostoriji bio je prvobitno također širom otvoren, pa kasnije zazidan. Ozidani stup između dva široka vanjska otvora izveden je u istoj tehničkoj obradi kao i ostali dijelovi sjevernog bočnog zida bazilike. Kroz istočni pregradni zid vodila su u krstionicu oko 0,80 met široka vrata, koja su po rimskom sistemu jarbola *(cardo)* bila usađena u kameni prag, dosta masivan ali jednostavne izradbe. Dužina ovog trijema iznosi oko 6,80 met, a širina oko 3,00 met.

Sjeverni portik, izgrađen u sistemu atrija *(paradisus),* imala je — kako izgleda — bazilika u Turbetu kod Travnika (slika 18).

Prostorija E. Prostorija u kojoj je vršen obred krštenja, bila je oko 2,80—2,90 m dugačka i široka. Duboka i prostrana piscina nalazila se vjerojatno na sredini sobe, a bila je u prvoj fazi ugrađena u zemlju niže podnice. Donji su joj se dijelovi i do danas sačuvali. Dno je bilo nešto preko 1 metar dublje od nivelete praga između narteksa i naosa, dakle po svoj prilici nešto oko 1 m niže od poda u samoj krstionici. Sudeći po piscini, baptisterij je bio namijenjen pokrštavanju i odraslih osoba. Raspon dva nasuprotna križna kraka iznosi 130 em, a širina 60 cm.

Osnova piscine izvedena je u obliku križa, kome je sa strane svakog kraka bila ugrađena po jedna 45 cm visoka stepenica za silazak baptizanta u kadu. Koso položeni zidovi bili su izvedeni od izlomljenih tegula, povezanih vrlo tankim slojem finog morta u kome je bilo dodato malo izlomljene opeke kao izolacija protiv vlage. Stijene su bile zatim dva puta premazane crvenkastom žbukom, otpornom protiv vode.

Piscina danas stoji osamljena na svom prvobitnom mjestu, i bez ostalih dijelova crkve ovdje je izgubila svoj pravi efekat. Zaštićena je malim natkrovom.

[3] V. Škarić: Altertümer von Gradac im der Lepenica (Bosnien), Glasnik Zemaljskog muzeja 1932, str. 11.

[4] D. Sergejevski: Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca, Glasnik Zemaljskog muzeja 1938, str. 50.

Ne znamo da li je spočetka u baptisteriju bilo nekog ukrašenog kamenog namještaja koji bi odgovarao oblicima krsnog obreda. Nadalje nije poznato kako je dugo ova piscina bila u ovakvom obliku u upotrebi, jer nema sumnje da je vremenom preudešavana i prilagođena promjenama u običajima krštenja, Tokom VI vijeka kristijanizacija stanovništva je nesumnjivo već bila provedena, a time obred krštenja ograničen samo na djecu. U takvim prilikama duboka piscina nije više bila potrebna. K. Patsch nam nije ostavio nikakav dokumenat o ranom zatrpavanju piscine i eventualnim nadgradnjama na tom mjestu, ali dva kamena fragmenta (slika 12) govore o postojanju nadzemne krstionice, koju bismo mogli datirati u VI vijek. Ovu krstioničku ogradu nemamo inače kamo staviti nego u baptisterij, na mjesto gdje danas vidimo još nerazvaljene donje dijelove prvobitnog bazena.

Promjenu sistema krstionica vidimo kod bazilike u Lepenici[5].

Oba ulaza (prema prostorijama D i F) mogla su se zatvarati vratima, od kojih su se sačuvali kameni pragovi koji su ondje pronađeni u doba iskopavanja.

P r o s t o r i j a F. Istočno od baptisterija nalazi se još jedna prostorija u koju su vodila uska jednokrilna vrata, čije se krilo otvaralo prema baptisteriju. Vrata su se nalazila u južnom dijelu zida. Prostorija je manjih razmjera, 2,80 X 2,50 m. U bazilici u Klobuku[6] slična prostorija (označena ondje sa D), služila je kako izgleda kao *memoria.* Prema dokumentarnom materijalu kojim raspolažemo, za ovu prostoriju na Mogorjelu ne možemo tako što ni tvrditi a ni osporavati. Problem njene namjene ostaje otvoren, budući da se kod nekih bazilika toga doba pored baptisterija nalazi *consignatorium.* Da postojanje te prostorije nije slučajno, vidimo osim u Klobuku i u planu bazilike u Lepenici (slika 17), gdje se južno od baptisterija nadovezuje slična prostorija, i crkve I u Skelanima na Drini (Gl. Z. M. 1907, str. 460), ondje označena sa »D«.

P r o s t o r i j a G. Od ove su nam se prostorije sačuvali samo obrisi temelja. U općem planu mjernik nije zabilježio unutar nje nikakve pregrade, niti se tako što može primjetiti na sačuvanim fotografskim snimcima. Ovaj je dio bazilike kod iskopavanja zatečen u toliko razorenom stanju da nije moguće dobiti ni približnu sliku o bilo kakvim otvorima u okvirnim zidovima, a još manje o prezidama ili nekom namještaju.

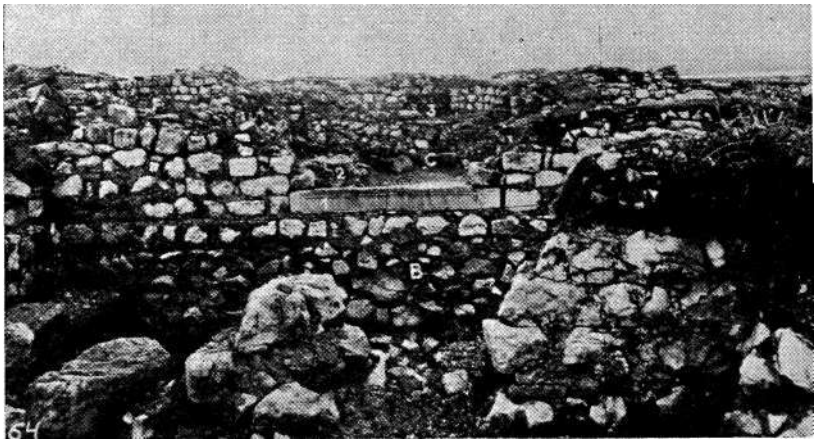
Prostorija nam se pokazuje kao izdužena dvorana od oko 14 metara dužine i 3 metra širine. O njenoj namjeni teško bi se moglo nešto sigurno

[5] V. Skarić, o. c. str. 14.

[6] Glasnik Zemaljskog muzeja 1954, arheologija, str. 193.

Sl. 4. Temelj i dio zapadnog pročelja s pilastrima i naknadno zazidanim otvorima portika sjeverne bazilike. Snimljeno 1902 godine

Sl. 5. Pogled iz narteksa u naos sjeverne bazilike preko praga koji je do danas ostao sačuvan na licu mjesta. (Vidi sliku 3). Snimljeno 1902 godine

Sl. 6. Pogled iz sjevernog portika (D) prema baptisteriju (E) i komori (F). Snimljeno 1902 godine

utvrditi. Možda je tu bio smješten *diaconicon, prothesis,* ili neka druga prostorija u vezi sa crkvenim obredima. Malo je izgleda da je tu mogao biti pastoforij.

Grobne komore. Uz istočni zid crkve, s obje strane apside, bile su prizidane tri nadzemne komore (br. 1, 2 i 3), koje su nesumnjivo služile za ukop mrtvaca. Prve dvije (br. 1 i 2) izgleda kao da su bile izgrađene u isto doba kada i crkva, budući da izgledaju kao da su bile konstruktivno povezane s apsidom i istočnim zidom. Konstruktivnu cjelinu ovog tipa susrećemo i kod bazilike u Turbetu kod Travnika, gdje je uz manju apsidu prizidana komora (slika 18), i kod manje crkve u Skelanima (slika 19)[7]. Kod komore br. 3 jasno se vidi da je naknadno dozidana, isto kao i zidani grob pored komore br. 1. Zidovi komora su nešto tanji nego crkveni, i čini se da nisu deblji od oko 55 cm. Unutrašnjost je bila dosta prostrana i relativno visoka. Dužina im se kreće oko 2 60 m, širina između 1,20 i 1,40 m, a visina sigurno 2 metra. Komora br. 2 je bila ožbukana, a to možemo pretpostaviti i za br. 1. Prostorije su bile vjerovatno polukružno presvođene i pokrivene koso položenim krovom.

Negdje u prostoru komora stajao je i sarkofag (slika 15), koji je danas smješten na slobodnom prostoru u Mogorjelu. Sarkofag je od vapnenca, vrlo uredno izrađen i odlično sačuvan, ali bez ukrasa i natpisa. Po svom obliku i načinu obrade biće da je iz V vijeka nove ere.

O zidanom grobu pored komore br. 1 nemamo bližih (podataka, osim crteža na planu geometra (Slika 1a). Nismo zapravo sigurni da li možda taj »grob« nije slučajno naš maločas spomenuti sarkofag, koji je pomutnjom snimatelja pretstavljen kao zidani grob.

Ne raspolažemo nadalje s podacima o nalazima u komorama 2 i 3. Na sačuvanom snimku, slika br. 3, na kojem se vidi gotovo sva unutrašnjost komore, ne primjeti se da su ovdje postojale klupe za polaganje mrtvaca.

O načinu ulaženja u komore, i njihovog korišćenja, nije nam se sačuvao nikakav podatak.

JUŽNA BAZILIKA

Ova je građevina po svom planu daleko jednostavnija od susjedne. Nacrt pokazuje vrlo uprošten tip crkve koju sačinjavaju narteks i naos sa presbiterijem, Od nje je danas ostao sačuvan neznatni kontrolni zid na mjestu gdje joj je apsida presjecala pregradu vile iz IV vijeka.

Dužina četvrtastog dijela potpuno odgovara sjevernoj bazilici, tj. 18,00. Širina je nešto manja, tj. 10,40 m, a raspon apside 6,50 m.

Južna bazilika je u času iskopavanja bila sačuvana uglavnom u obrisima svojih temelja. Poneki kamen od zidova ostao je tu i tamo sačuvan na svom prvobitnom mjestu povrh temelja, ali ga geometar nije snimio, pa je na taj način propuštena prilika da se možda dođe do nekog, barem približnog podatka o razorenom zidu. Pretpostavljam da se debljina nadzemnih zidova kretala oko 0,65 m, kao što je to otprilike bilo i kod sjeverne bazilike.

Prostorija H. Narteks južne bazilike izgleda kao da je bio neznatno širi od zapadnog trijema (A) sjeverne bazilike; prema planu se čini oko 2,60 m. Otvoreno je pitanje da li je ova prostorija, inače u službi predvorja *(pronaosa),* bila zatvorena i proviđena vratima, ili izvedena sa zidanim stupovima koji su držali krovište, poput trijema (portika) A i D u sjevernoj bazilici. Konačno se pitamo da li nisu možda portiri A sjeverne bazilike bili neposredno povezani sa ovom prostorijom. Prekasno smo pristupili rješavanju ovog problema, jer je izbor sačuvanog dokumentarnog materijala u današnjim prilikama sasvim nedostatan.

Prostorija I. Ova je prostorija služila kao naos i presbiterij. Dužina joj iznosi oko 16,80 m. U prostoriju se moglo ulaziti po svoj prilici samo sa zapadne strane, ukoliko nije postojala neka već zagubljena veza sa prostorijom G. Ukoliko je takva i postojala, ona je mogla samo da služi svećenstvu za prolaz. Malo je vjerovatno da su i sa južne strane mogli postojati ulazi, budući da je visoki okvirni zid utvrđene vile iz IV vijeka u doba bazilika još postojao i vršio funkciju zaštite.

I ovdje se, kao i u naosu sjeverne bazilike, postavlja pitanje razgraničavanja između prostora za vjernike i prezbiterija. Rješenje se može samo proizvoljno nagađati, jer nam u tom pravcu nije ostao nikakav dokazni materijal. Vidimo da su i ovdje apsidalne zidne mase elastično izbalansirane izgradnjom punog temelja istočnog zida naosa, koji je na sebe primio teret krovne konstrukcije i triumfalnog luka.

DIJELOVI ARHITEKTURE

Prag u vratima naosa sjeverne bazilike. Prag je izrađen od finog krečnjaka. Prvoklasan rad, sada malo oštećen. Nalazi se u sačuvanom kontrolnom zidu, pa i danas stoji na svom prvobitnom mjestu. Obe vertikalne strane ukrašene su profiliranim okvirom. Prag je udešen za

[7] Dr. K. Patsch: Iz rimske varoši u Skelanima, Glasnik Zemaljskog muzeja 1907, str. 462.

vrata na sistem jarbola *(cardo),* sa dvostrukim krilima u ukupnoj širini 1,35 met. Porijeklo je nesumnjivo iz stare utvrđene vile s početka IV vijeka.

Dužina 175 cm, širina 50, vanjska visina 21,5, unutarnja 19,50.

Fragment nadvratnika (slika 7). Jedan od najljepših ostataka bazilika na Mogorjelu je ovaj, oko 40 cm dugi, 16 cm visoki i oko 18 cm široki fragment nadvratnika. Udešeno mu je samo lice i donja strana, dok su ostali dijelovi grubo obrađeni i predviđeni za ugrađivanje u zid. U vodoravno izduženom udubljenju frontalne strane, širokom 9,5 cm, prikazana je u visokom reljefu vitica s lišćem i grozdovima. U lijevom ptica kupi zrna grozda. S donje strane nadvratnika izvedene su okapnice za kišu u obliku izduženih kanelura. Mjesto za priklapanje vrata usječeno je 4 cm duboko. Oba kraja su odbijena, tako da se nisu sačuvale rupe za umetanje stožine *(cardo)* vrata.

Mjesto nalaza je ostalo nepoznato, pa se stoga ne zna za koja je vrata bio namijenjen, ali je vrlo vjerojatno ukrašavao ulaz u naos sjeverne bazilike. Ornament vitice i ptica koje jedu zrna grozdova, poznat je iz bazilika u Potocima (slika 20), a vitice i grozdove bez ptica susrećemo na stupu iz bazilike u Dabravini[8], zatim sa kapitela u Lepenici[9] (slika 21) i na pločama iz bazilike u Čerinu, koje su sada uzidane u tamošnji župni dvor. Konačno ne smijemo ovdje izostaviti ni sličan ukras na akroterijima sarkofaga iz Bačevića kod Mostara[10].

Motiv vrlo sličan našem fragmentu (nalazimo na tekstilu iz jednog groba IV vijeka u Egiptu[11], a vrlo sličan nadvratnik iz vremena oko 500 g. stajao je u episkopalnoj bazilici u Stobima (sada u Nar. muzeju u Beogradu).

Osnova stupa, (slika 8). Ovaj je komad nađen u sjevernom dijelu prostorije C (naosu), na mjestu gdje je otprilike mogao da stoji septum prezbiterija (slika 5, mjesto br. 2). Izveden je od krečnjaka, dosta grubo i sa dobro vidljivim zarezima klesarske zubace. Razlomljen je u tri dijela. Komad pretstavlja osnovu stupa, kod kojeg baza i donji dio korpusa čine jednu cjelinu. Ovakav tip, koji je nađen i u Šuici[12], datira se u V vijek. Plint baze izveden je u običnim razmjerima, a prilično je oštećen. Torusi i trohili, među-

[8] W. Radimsky: Crkvena (razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni, Glasnik Zem muzeja 1892. str. 372—287, slike 4, 5, 7 i 8. Isto u Wissenschaftliche Mittheilungen aus B. u. H. Bd. II, 1894, str. 73 i dalje.

[9] V. Skarić, o. c, tab. XII.

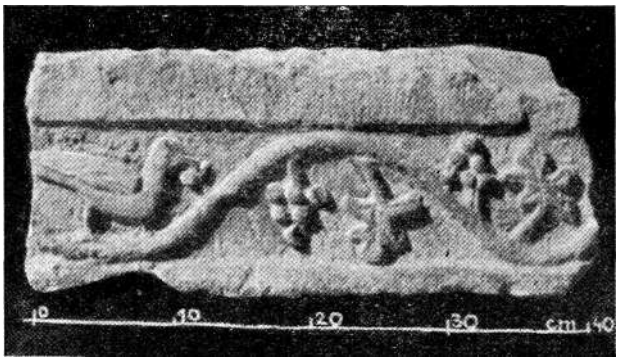
[10] W. Radimsky: Prehistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara, Glasnik Zem. muzeja 1892, str. 332—336, slika 3.

[11] Fifty masterpieces of textiles, Victoria & Albert Museum, London 1951, str. 5.

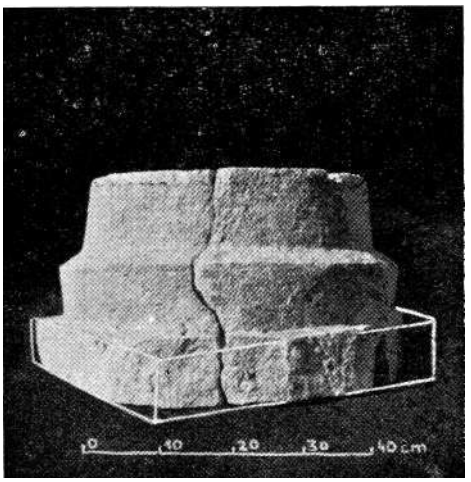
[12] Dr. K. Patsch: Die römische Ortschaft bei Šuica (WMBH IX, 1904, str. 226—228, sl. 103 i 104.

tim, ovdje su potpuno degenerirali u nezgrapno zadebljanje, dole uže a prema gore šire, koje zakošenom stranicom prelazi u korpus kolumne.

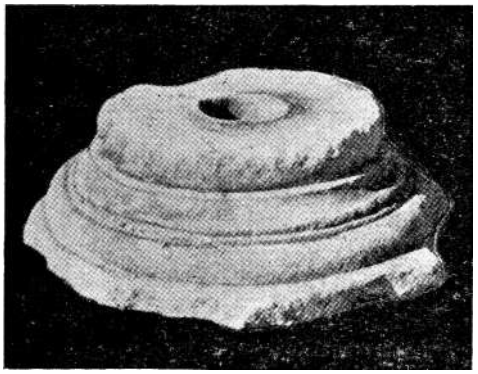
Na Mogorjelu se nalazi fragment od još jednog potpuno istog stupa, koji je međutim otučen sa svih strana u tolikoj mjeri da se rekonstrukcija mogla izvršiti samo prema opisanom uzorku. Inače mu u mjerama potpuno odgovara. Sudeći

Sl. 7. Fragment nadvratnika

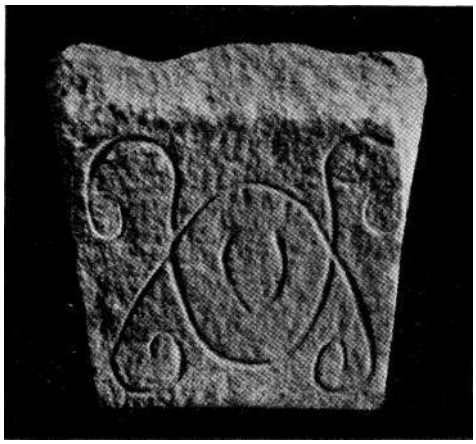
Sl. 8. Osnova stupa

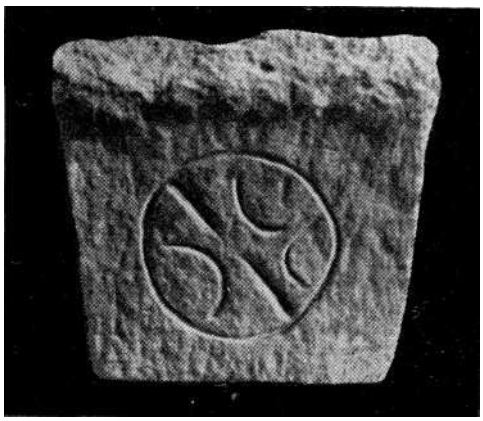
Sl. 9. Osnova za umetanje jarbola

Slika 10. Impost prvog tipa

Slika 10a

Slika 10b.

po širini plinta (47 cm) i diametru korpusa (37 cm), cijeli stup nije mogao biti viši od 3 metra. Kao takav, on nam se čini malo prevelik za oltarsku pregradu, ali i premalen za eventualno nošenje triumfamog luka ili nekog portika u naosu. S obzirom na mjesto nalaza (slika 5, mjesto 2), može mu se s izvjesnom rezervom pripisati funkcija u septumu, u zajednici s nekim drugim njemu prikladnim dekorativnim objektima od prolaznog materijala, kao što su drvene grede, zastori od tkanina i slično.

Visina komada 26 cm, dužina stranice plinta 47 cm, diametar kolumne 37 cm. Visina plinta 7 cm, zadebljanja na mjestu torusa 9,5 cm, a isto toliko i deblo kolumne.

Među mnogobrojnim fragmentima stupova, koji se nalaze uskladišteni na Mogorjelu, bilo je teško izdvojiti komade koji bi se sa sigurnošću mogli pripisati bazilikama. Zbog toga takvi komadi nisu uzeti u obzir za opisivanje.

Osnova za umetanje jarbola, (slika 9). Komad potsjeća na bazu stupa, ali mu nedostaje gornji (manji) torus. Lijepo izrađen ali dosta plošno izveden primjerak od finog krečnjaka. Okrugla bušotina kroz ovu bazu, široka 7,5 cm, govori da je služila za umetanje jarbola, valjda od nekog pokretnog baldahina. Pretpostavljam da predmet spada u crkveni inventar, iako je teško odrediti vrijeme postanka. Osnova je visoka 14,5 cm, stranica plinta iznosi 43 cm, a diametar kolumne 28 cm.

Impost prvog tipa (slika 10). Komad je izrađen od kvalitetnog krečnjaka, ali mu je površina pomalo neuredno dotjerana. Obje čeone kose strane ukrašene su urezanim ornamentom, možda simboličnog značaja. S jedne strane isprepletene vitice tek izdaleka nas potsjećaju na poznati monogram A i Ω, ali u vrlo stiliziranom obliku (slika 10 a). Na suprotnoj plohi prikazan je krug u kom se nalaze dvije ravne i tri polumjesečaste crte. Ovaj znak nije običan u kršćanskoj simbolici Kasne antike, ukoliko nema veze s ukrasom sličnog imposta iz bazilike u Šipragama (GZM 1892, str. 78 i WMBH II, 1894, str. 47) (slika 10b).

Osnova imposta iznosi 18 X 22,5 cm, gornji rub 22 X 46 cm, a visina 18 cm. Udubljenje za spone nalazi se nešto bliže čeonoj strani s ukrasom kruga. Gornji plint, debeo 5 cm, doista oštro iskače iz piramidalnog dijela, naročito na bočnim stranama.

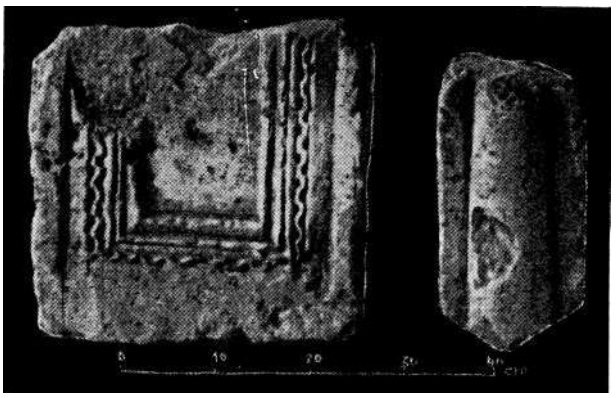
Impost drugog tipa (slika 11). Ovdje je riječ o dva lijepo izrađena i odlično sačuvana imposta koji se danas nalaze u dvorištu čuvara Mogorjela. Izvedeni su od finog krečnjaka, od nekog starijeg rimskog spolija, koji je pribavljen valjda negdje u ruševinama vile IV vijeka. Mjesto njihovog nalaza nije nam poznato. Na gornjoj strani jednog od njih naziru se ostaci starog natpisa, koji kod izrade imposta nije bio dovoljno brižljivo uklonjen. Ukrasa nema. Veličina osnove iznosi 18,5 X 23 cm, a gornjeg ruba 33,5 X 46 cm. Plint je debeo 3,7 cm. Visina cijelog komada iznosi 16 cm,

Stupovi četvrtastog oblika (slika 11). Dva dobro sačuvana stupa od krečnjaka nalaze se danas u dvorištu čuvara. Visina im iznosi 83 cm, širina jedne strane 19, a druge 22,5 cm. Svaka od dvije uže strane ukrašena je na gornjem

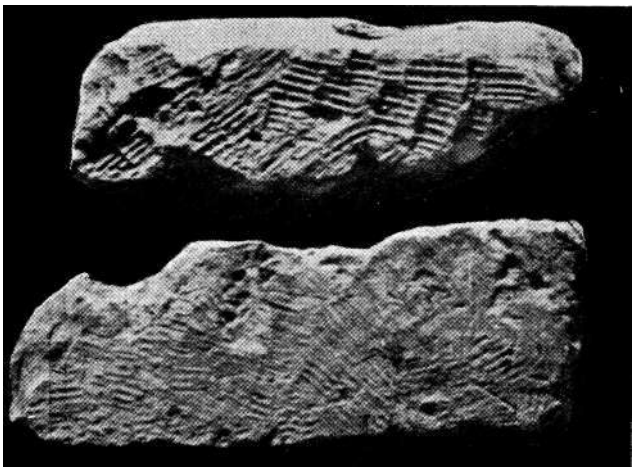
i donjem dijelu plošno izvedenim profilom, kako se to vidi na slici. Vodoravni presjeci ovih stupova u mjerama se slažu s osnovama imposta, iz čega slijedi da su nesumnjivo pripadali jedni drugima.

Ukrašena ploča i bridnjak s polustupom (slika 12). Oba primjerka izrađena su od muljike (tupine), što je izniman slučaj na Mogorjelu. Materijal i način obrade potpuno su jednaki, pa izgleda da su oba komada u svoje doba bila zajedno postavljena. Sačuvani su u fragmentima. Ploča je pravokutnog oblika, širine 36 cm, debljine 12, dok je prvobitna visina ostala nepoznata. Malo udubljeni srednji dio čeone strane zatvoren je okvirom, dosta rustično obrađenim u tradicijama starih rimskih oblika ove vrste. Sredinom okvira teče vrpca kojoj su s obje strane naizmjenično usječena polukružna udubljenja. Donji dio ploče nije bio izrađen, i očito je bio ugrađen u neki drugi dio arhitekture. Stranice ploče obrađene su vrlo grubim zarezima klesarske zubace, da bi se komad mogao što čvršće povezati sa susjednim komadom (slika 13).

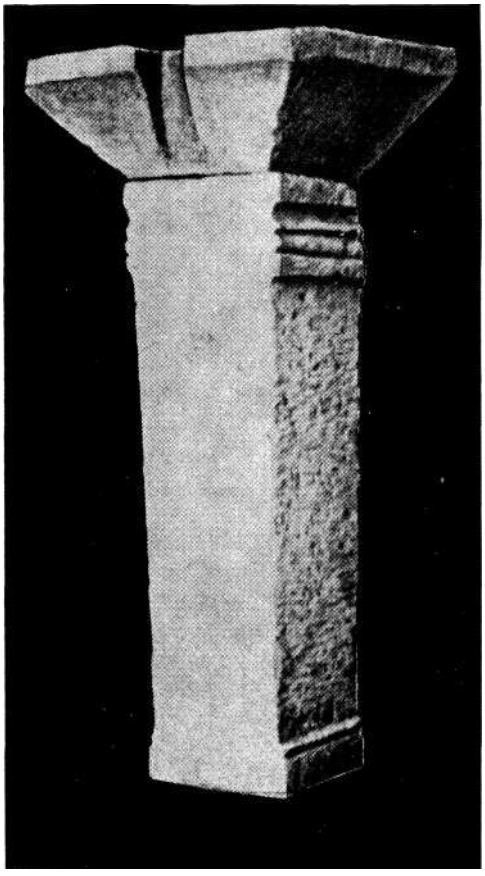
Uložak s polustupom služio je kao bridni kamen ograde koja je zatvarala prostor oktogonalnog oblika. Njegove bočne stranice sužavaju se, naime, prema stražnjoj plohi koja je uža od lica. Polustup je kružnog presjeka, a ima vrlo naglašen entazis. Bio je relativno nizak, što se može zaključiti po dosta jakom sužavanju od entazisa prema kapitelu. Obje njegove strane (slika 13 gore) proviđene su grubim zarezima zubače, zbog istih razloga kao i kod ploče.

Sl. 12. Ploča i ugaoni kamen oktogonalne korone. Izgled lica

Sl. 13. Ploča i ugaoni kamen oktogonalne korone. Obrada spojnih strana

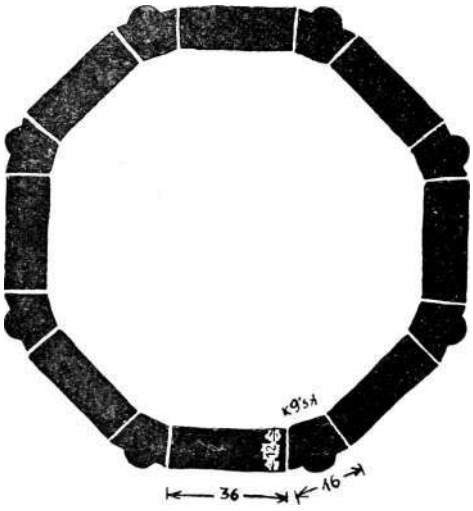
Sl. 11. Impost drugog tipa i stup četvrtastog presjeka

Dimenzije: širina lica 16 cm, stražnje strane 9,5 cm, širina strane 12 cm, širina stupa u entazisu 9 a u gornjem dijelu 8 cm. Sačuvana visina komada 30 cm.

Ovi su komadi vjerovatno ostatak ograde krstionice. Rekonstrukcija učinjena na temelju ova dva primjerka, dala je koronu oktogonalnog oblika, raspona oko 140 cm (slika 14). Pitamo se čemu ova ograda, kada smo na licu mjesta našli duboku, ukopanu piscinu? K. Patsch nam o tome nije dao nikakav podatak. Po svoj prilici je duboka piscina iz druge polovine V vijeka tokom VI vijeka zatrpana i zamijenjenja nadzemnim bazenom, od čije su se ograde sačuvala ova dva komada.

O groblju oko bazilika imamo malo podataka. Znamo da je ono zapremalo vrlo veliki areal, i da su mrtvaci kod polaganja u grob orijentirani od zapada prema istoku. Ukopi su vršeni u crkvama i na slobodnim prostorima stare vile, sjeverno od crkava. Priličan broj ukopa izvršen je i izvan zidina vile, na sve četiri strane oko Mogorjela.

U pogledu tipa grobova, ovdje je vladala raznolikost koja je uvjetovana prvenstveno širokim vremenskim rasponom u kome je vršeno ukopavanje. Vidjeli smo maločas da su postojale tri kasnoantičke grobne komore, a u jednoj od njih možda je bio smješten kameni sarkofag (slika 15). U naosu sjeverne bazilike, lijevo od ulaza, nalaze se danas još vrlo oskudni ostaci jednog groba (na slici 1a broj 4). Mrtvac je ležao oko 1,3 m duboko ispod podnice crkve, u grobnici koju su sačinjavala dva niza kao krov koso položenih tegula,

Sl. 14. Pokušaj rekonstrukcije korone prema komadima sa slike br. 12. i 13.

Slika 15. Sarkofag

koje su na sastavima pokrivene imbricima. Slična dva groba nalaze se izvan zidina, zapadno od glavnih ulaznih vrata. Na tim grobovima vidimo da su i čeone strane bile pokrivene sa po jednom tegulom[13]. Ć. Truhelka zabunom spominje na jednom mjestu i ukope u amforama na ovom položaju[14], ali se taj podatak očito ne odnosi na Mogorjelo nego Naronu[15].

Uz južni zid vile iz IV vijeka nalazilo se nekoliko zidanih grobnica koje se također mogu datirati u kasnoantički period. One su građene djelomično od lomljenog kamena povezanog žbukom, a dijelom od velikih kamenih blokova nekadašnje vile (pragovi, stepenice itd.) Za pokrivanje su također bile upotrebljene pritesane ploče od nekadašnjih kamenih pragova. U zbirkama Zemaljskog muzeja u Sarajevu nalaze se predmeti koji kao oznake nose brojeve nekih grobova. Budući da je, međutim, plan iskopanog groblja zagubljen, naznačeni brojevi nemaju više za nas nekog značaja.

Moglo bi se pretpostaviti da su stariji grobovi nastajali u najbližem području crkava, pa se odatle širili na sve strane. Čudi nas ipak da su neki, kasnoantičkog tipa, tj. onaj kod sjevernog (glavnog) ulaza, i druga dva izvan južnog zida, već u tako rano doba bili smješteni daleko od crkava. Tome naprotiv vidimo kako se neki grobovi Srednjeg vijeka i pored toga situiraju u njihovu blizinu. Nije isključeno — a danas se to više ne da ustanoviti — da su ponekad kasniji grobovi ukopavani između starijih, a možda i preko njih. Negdje u tom prostoru stajala su i 3—4 stećka, među kojima je jedna ploča bila bogato ukrašena.

Nisu poznati nikakvi grobni prilozi iz kasnoantičkog cemeterija. Možda ih je bilo, ali jedan dio nalaza sa Mogorjela u vrijeme pisanja ovog rada nije još proveden kroz inventarske knjige Zemaljskog muzeja u Sarajevu, kamo su ti predmeti nakon iskopavanja bili dopremljeni. Prilozi iz kasnijih slovenskih grobova izuzeti su iz muzejskog skladišta, i već obrađeni u posebnoj publikaciji (GZM 1951, str. 243—244).

Kako sam već napomenuo, sarkofag za kog mislimo da eventualno potječe iz grobne komore br. 1, stoji danas kao jedan od svjedoka starih bazilika i groblja oko njih (slika 15). On je jednostavno ali vrlo uredno izveden. Dužina mu iznosi 223 cm, širina korpusa 69,9, a sveukupna visina 111 cm. Njemu slična 3 primjerka nađena su pored samostanske crkve u Slanom, od kojih je jedan (prezbitera Anastasa) natpisom datiran u sedmi decenij V stoljeća. Slični solinski primjeri

[13] Grob istog oblika iz Dabrice kod Stoca objavljen je u Glasniku Zem. muzeja 1914, str. 217, sl. 142.
[14] Dr Ć Truhelka: Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 43.
[15] Dr. K. Patsch: Zur Geschichte und Topographie von Nnarona, Wien 1907.

datiraju se također u ovaj period. Lijep sarkofag ovog tipa, s prikazom *crux ansata,* nađen je na Crkvini u Čerinu, gdje se i sada nalazi u dvorištu župne crkve.

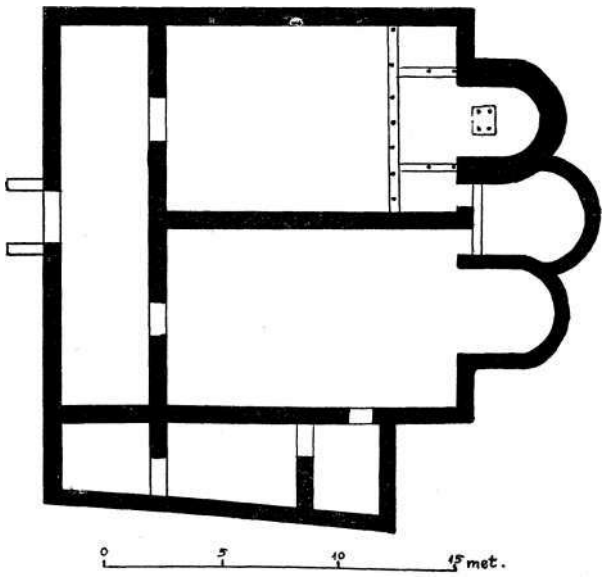
Grobove sa tegulama položenim u obliku krova dr. Patch datira u poslijerimski period (»nachromische Zeit«), do kojeg je zaključka došao nesumnjivo na temelju nalaza grobnih priloga. Ovaj tip, dakle, prema njemu ne može biti mlađi od druge polovine V vijeka, kako je to i zabilježio u privremenom vodiću po Mogorjelu iz 1904 godine. Grobovi koje čini kameni okvir poklopljen jednom ili sa više ploča, pripadaju širokom vremenskom rasponu, pa ih je stoga vrlo teško približno datirati. Nekoliko takvih grobova našlo se i na Mogorjelu, ali ne znamo da li su sadržavali priloge, pa ih prema tome ne možemo ni vremenski opredjeliti.

Dio groblja koji se sterao sjeverozapadno od Mogorjela, preko ceste kojom se dolazi iz Čapljine, pretražen je 1947 godine, ali se i o tom zahvatu sačuvala nepotpuna dokumentacija. Prevladava uvjerenje da ono datira iz Srednjeg vijeka. Četiri sačuvane grobne stele u lapidariju Mogorjela, potječu sa grobova koji nisu bili vezani uz bazilike.

KULTURNO I VREMENSKO OPREDJELJIVANJE NALAZA

Bazilike na Mogorjelu čine jednu cjelinu i pored toga što se između obje građevine proteže ambitus od oko 1,6 m širine. S obzirom na ruševnost građevina i nedovoljno dokumentirano iskopavanje, danas više nismo u stanju da rekonstruiramo način na koji su one međusobno funkcionirale, ali se iz tehnike zidanja nesumnjivo vidi da su građene u isto doba. Takav sistem crkava poznat je već otprije u Zenici, u staroj katedralnoj bazilici (?) BISTUE NOVA.

Kao vrijeme njihovog građenja možemo uzeti drugu polovinu V vijeka. Neuredno izvedeni zidovi odaju doba državnog i društvenog rasula u času kada Zapadno carstvo propada, a Istočno još nije doseglo svoju punu moć i zadobilo prevlast u našim krajevima. Lica zidova niti pokazuju uredno slojanje kamenih komada u vodoravno zaravnjene nizove — kako to vidimo na zidovima vile IV vijeka — ali isto tako ni tehniku koso položenog kamenja koju rado pripisujemo justinijanskom dobu. Zidovi bazilika su vjerojatno proizvod domaćih majstora.

Sl. 16. Plan bazilike u Zenici

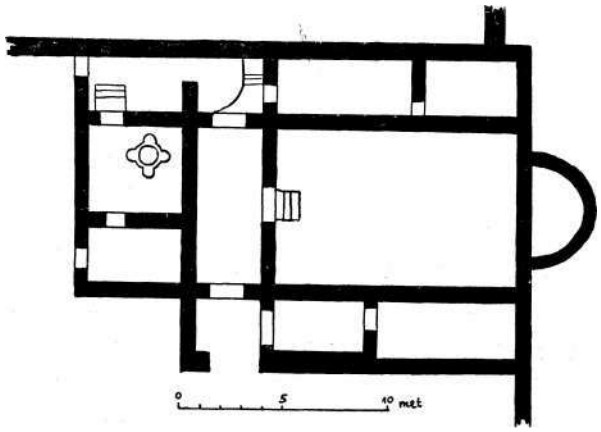
Tip stupova u kome baza čini cjelinu s jednim dijelom korpusa, također se datira u V vijek, kao naprimjer stupovi u naosu bazilike sv. Anastazija u Marusincu kod Solina.

Duboka piscina namijenjena je pokrštavanju odraslih osoba, što se — kako izgleda — u našim krajevima u unutrašnjosti Ilirika događalo tek tokom V vijeka. U prilog tome govori i skromno opremljeni i u sklopu zgrada nenaglašeni baptisterij, kakav se također počeo oblikovati tokom V vijeka[16].

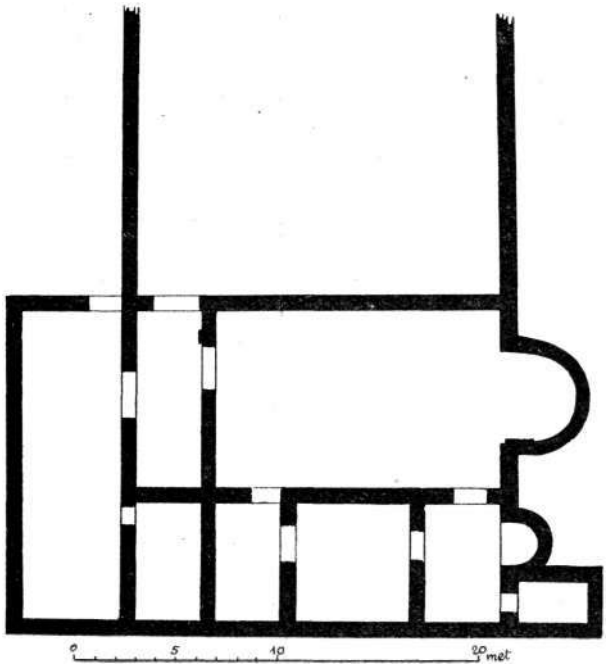
Konačno se i sarkofag iz groblja uz bazilike može datirati u isti period.

Motiv vitice s lišćem i grozdovima sa pticom, na koptskoj tkanini nesigurno se datira u IV vijek. Nije ipak isključena mogućnost i njegovog nešto kasnijeg vremenskog opredjeljivanja. Nemamo bližeg oslonca za datiranje nalaza iz Potoka kod Mostara, ali je lepenička bazilika opredjeljena u drugu polovicu V vijeka. Ne raspolažemo, dakle nikakvim sigurnim podatkom za određivanje vremena postanka našeg nadvratnika, ali se rado oslanjamo na dosta uvjerljivu pretpostavku da je ovaj komad izrađen i ugrađen u baziliku u vrijeme

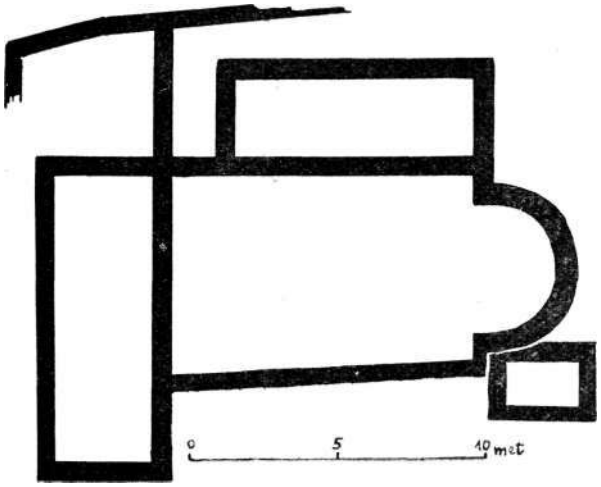
[16] U tom smislu tumači D. Sergejevski nalaz u Klobuku (GZM, 1954, str. 204).

Sl. 17. Plan bazilike u Lepenici

Sl. 18. Plan bazilike u Turbetu kod Travnika

Sl. 19. Plan bazilike II u Skelanima

njenog podizanja. Analogan primjerak prvorazredne vrijednosti je već spomenuti nadvratnik episkopalne bazilike iz Stoba, sada u Narodnom muzeju u Beogradu, čiji se postanak datira u vrijeme oko 500 god.

S obzirom da je rušenje vile- prethodnice na ovom lokalitetu došlo tek u prvim godinama V vijeka (vjerovatno u pohodima Zapadnih Gota između 401 i 403 godine), bazilike su mogle biti sagrađene tek nekoliko decenija kasnije, dakle najranije u drugoj polovini tog stoljeća.

U različitim ekonomskim i kulturnim uslovima nastupajućih vijekova, na građevinama se vrše neke preinake. Očito se, naprimjer, vidi, da su većina otvora portika naknadno zazidani. Većina bosansko-hercegovačkih bazilika tog doba pretrpjela je ne samo razaranja, nego i više ili manje obimne pregradnje.

Ovdje nas još posebno zanimaju stilske veze bazilika na Mogorjelu sa istodobnim građevinama u Bosni i Hercegovini. Zapažamo, naime, da nas izvjesne značajke ovih građevina vode u pravcu unutrašnjosti zemlje.

Sistem dvojnih bazilika poznat nam je već iz Zenice, na crkvama za koje mislimo da su stajale uz rezidenciju betstoenskih biskupa. Izgleda da je iskopavanje zeničke bazilike bilo ponešto površno, jer ovdje nije otkriven baptisterij, bez kojega si ne možemo zamisliti ove građevine. Ukoliko je krštenje bilo vršeno u građevini koja je stajala samostalno u blizini crkve, onda je to za Bosnu izuzetan slučaj, no to nas ovaj čas ne zanima u tolikoj mjeri. Zeničke bazilike su povezane u jednu materijalnu cjelinu, za razliku od naših na Mogorjelu, među kojima vidimo slobodan prolaz.

Po svom tlocrtu naše bazilike su vrlo bliske građevini u Lepenici, naročito što se tiče konstrukcije apsidalnog prostora. I ondje je naos pristupačan samo sa zapadne strane. Prvobitno duboka piscina za krštavanje, kao i ukrasi sa vinovom lozom, potsjećaju nas na nalaze u Mogorjelu.

Atrium, exonarthex, i komora pored apside u Turbetu, pokazuju oblikovanje prostora slično Mogorjelu. Ukrasna ploča iz bazilike u Potocima[17] (slika 20), stilski je bliska nadvratniku na slici 7. Traka od rozeta s virovitim listovima, što uokviruje ukrasno polje na spomenutoj slici br. 20, ponavlja se kao uspravna traka na podnožju stupa pregrade bazilike u Šuici[18], i time ovu nama zasad još nepoznatu građevinu povezuje u isti krug.

Arhitektonski ukrasni detalji bazilike u Duvnu (stari DELMINIUM), koja je — kako izgleda — posvećena 519 godine[19], nešto su drugačiji, i idejno nešto jače povezani za baziliku u Dabravini, koja — vjerojatno — datira iz prvih decenija VI vijeka.

Bazilika u Klobuku[20] spada također u red građevina ovog doba, ali je po stilu svojih ukrasa povezana za baziliku u Brezi, o kojoj nažalost nemamo potpune podatke.

Iz svega izloženog vidimo da bazilike na Mogorjelu nose većim dijelom stilske osebrne kasnoantičkih bazilika u Bosni i Hercegovini.

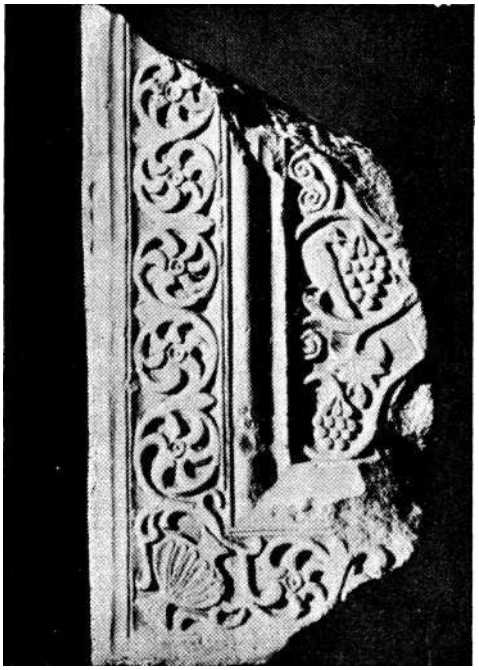
U traženju prauzora ovih bazilika, mislim da nas neće odvesti na stramputicu podatak o jednoj građevini u staroj Saloni. To je »Oratorium A«

[17] Dr. K. Patsch: Rimsko glavno mjesto u Bijelom Polju kod Mostara, Glasnik Zem. muzeja 1904, str. 40—41, i WMBH IX, str. 271 i slike 143 i

[18] Dr. K. Patsch: Die römische Ortschaft bei Šuica, o. c. n. 12.

[19] V. Klaić: Duvanjsko polje, Hrvatsko kolo III, 1907, str. 66.

[20] Glasnik Zemaljskog muzeja 1954, arheologija, str. 189—210.

Sl. 20. Ulomak ukrasne ploče iz bazilike u Potocima kod Mostara

Sl. 21. Ukrasno polje na impostu iz bazilike u Lepenici

Ejnara Dyggve-a[21]. Nesumnjivo starija građevina nego su naše crkve, »Oratorij A« u Saloni čini nam se kao embrio onog bića koje će se vremenom razviti u oblik kojeg poprima sjeverna bazilika, na Mogorjelu. Na salonitanskoj bogomolji nema još narteksa, ni portika, a niti su subselija prerasla i posebno izgrađenu apsidu. I pored toga je sličnost očita. Razmjeri i raspored prostorija su u tom oratoriju već potpuno formirani u stilu sjeverne mogorjelske građevine. Čini nam se da je, štaviše, i komora uz oratorij u neku ruku preteča sličnih komora uz istočni zid bazilike.

O sudbini ovih građevina ne znamo mnogo. Nije osnovana pretpostavka dr. Patscha, zabilježena u privremenom vodiču po Mogorjelu (1904 god), da su bazilike propale tek u doba dolaska Turaka. Do tog vremena one se ne bi mogle sačuvati u obliku u kom su prvobitno postavljene. Tragova nekih preinaka i nadopuna, koje bi nas nesumnjivo vodile u poodmakli Srednji vijek, ovdje se nije našlo. Crkve su vjerovatno propale već u doba Ranog srednjeg vijeka. Spomenuta osnova za umetanje jarbola (slika 9), može se smatrati nešto mlađim predmetom iz njihove opreme, ali je njeno vremensko opredjeljivanje nesigurno. Među ruševinama nije nađen nijedan primjerak kamene opreme sa pleternim ornamentom, što bi kao značajka razbuktale građevinske djelatnosti između IX i XI vijeka trebalo da nađe svog odraza i u ovim građevinama. Možda se ta okolnost može i uzeti kao termin kada više ne možemo računati s njihovim postojanjem.

KONZERVATORSKI PROBLEM

Budući da su opisane bazilike dio kompleksa Mogorjela, na njih se odnosi već objavljeni prikaz okvirnih problema konzervatorskog zahvata na ovom objektu (Naše starine I, str. 145—150). Preostaje, prema tome, da se ovdje pozabavimo samo nekim specifičnim detaljima.

Nakon upoznavanja prilika u kojima su se našli materijalni ostaci ovih bazilika, problem njihove konzervacije može se sažeti u dva osnovna pitanja. Zanima nas, naime, da li je bezuslovno moralo doći do njihovog rušenja nakon što su bile iskopane, a ako je već do toga došlo, nameće nam se problem održavanja onih objekata koji su nam ostali sačuvani.

Istina je da bazilike na Mogorjelu nisu bile organski najuže povezane sa primarnim objektom, u ovom slučaju s vilom iz IV vijeka. Drugim riječima, one nisu bile načinjene adaptacijom postojećih zidova, niti iskorištavanjem pogodnih starih prostorija. Njihovo postojanje na ovom mjestu bilo je uslovljeno možda, nekim prednostima koje su pružale ruševine, kao što je naprimjer ogradni zid stare vile, za kog mislimo da je i poslije rušenja oko 400 god. n. e. bio dovoljno visok da bi poslužio kao zaštita prostoru u kome su izgrađene

[21] E. Dyggve: History of Salonitan Christianity, Oslo 1951 (prema prikazu Karamana u Peristilu I, 1954, str. 180).

crkve. To se ipak ne može smatrati bitnim uslovom i sponom tako različitih građevina, tim prije što su stratumski odnosi jedne i druge građevine vrlo različiti. Niveleta podnica bazilika nadvisuje, naime, za oko 1,50 met niveletu stare vile, a zidovi im osim toga teku u sasvim različitim pravcima.

Temelji bazilika sezali su upravo do podnice stare vile, a to znači da nije isključena mogućnost da su ipak postojali fizički uslovi za ostavljanje njihovih zidova u netaknutom stanju a da to ne bi išlo na štetu ostataka vile. Dakako samo zidova, budući da se zbog neophodnog istraživanja starijih građevina moralo prodirali kroz podnice bazlika u slojeve koji su eventualno mogli biti dublji od njihovih temelja.

Svjedoci smo fakta da su mnoge otkopane stare rimske građevine u Bosni i Hercegovini u dosta rijetkim slučajevima propisno konzervirane, bilo da ih se ostavilo otvorene ili da su zatrpane zemljom. Reprezentativne građevine stare Domavije nakon iskopavanja su prepuštene propadanju, a ništa bolje nisu prošli ni mnogi drugi nama iz literature poznati lokaliteti s nalazima antičke arhitekture. (Ilidža, Stolac, Zenica, Laktaši itd). Često puta smo i danas nerado prinuđeni da se pomirimo s činjenicom, da zbog prioritetnijih potreba žrtvujemo poneki spomenik stare prošlosti. U tom slučaju umirujemo savjest time što utvrđena data izgubljenog objekta fiksiramo objavljivanjem u literaturi. Bazilike na Mogorjelu međutim, osuđene su na propast, a da nije ništa učinjeno da se podaci o njima sačuvaju.

Mislim da se osnovna zamjerka u slučaju ovih. bazilika sastoji dakle u tome što one nisu objavljene. Mi treba samo da zahvalimo slučajnostima što nam je stigao do ruku njihov plan, što smo bili u prilici da u dužem periodu možemo roviti po hrpama odloženog kamenja, i da iz njih izdvajamo predmete koji su po svojim stilskim osebinama mogli biti pripisani sakralnim građevinama kasnijim od IV vijeka, i — konačno — što fizički rad na konzervaciji zidova nismo ostavljali bez nadzora. Moramo, ipak, biti svjesni i činjenice da prikazom na prethodnim stranama nismo obuhvatili sve što je u doba iskapanja stajalo na raspolaganju arheologu. Mi ne znamo kakav je bio pod crkava, kako su one bile pokrivene, koje su sve pregradnje poduzimane u toku njihovog postajanja, i, konačno šta je sve izvađeno iz grobova u njihovoj neposrednoj blizini. Koliko bi nam bilo od pomoči kada bismo znali na kojem su mjestu i u kakvim stratumskim uslovima pronađeni komadi obrađene arhitekture koje danas pripisujemo ovim bazilikama.

Mireći se sa zatečenim stanjem, mi danas stojimo pred problemom kakav stav da zauzmemo prema sačuvanim dijelovima ovih bazilika.

Tri kontrolna zida ne narušavaju opći izgled ambijenta. To je, čini nam se, bilo jasno i dru Patschu. Nije isključeno da su izabrana upravo tri manje upadljiva zidna detalja, koji — kako nam praksa pokazuje — niti ne izazivaju poseban interes posjetioca, nego tu više stoje kao dokumenat za korištenje u užem krugu stručnjaka. Oni se naime nalaze u konglomeratu zidova iz raznih perioda, i samo posebno disponirani posjetioci traže njihovo objašnjenje. Ti zidovi su osim toga i toliko maleni da je gotovo nepotrebno bilo kakvo vizuelno izdvajanje od ostalih ruševina IV vijeka. Drugačije smo stali s piscinom baptisterija, koja je u svom današnjem stanju potpuno izgubila neki *raison d'etre*. Lišena svog arhitektonskog okvira i raskopana do dna, ona danas stoji onemogućena da samu sebe objasni posjetiocu. Rijetki ljudi od najuže struke, u stanju su da si — ne bez teškoća — predoče njen prvobitni status. Mislim da bi bilo više razloga za njeno prenošenje u zatvorenu prostoriju kao muzejski eksponat, nego što se postiže ovim izlaganjem *in situ*.

Manji, lako pokretni komadi obrađene arhitekture bez sumnje spadaju u lapidarij jedne muzejske zbirke. Svakako bi bilo poželjno da se tako nešto osnuje u okviru samog Mogorjela, u neposrednoj blizini nepokretnih objekata, kao nadopuna u objašnjenju ostataka *sub divo*.

Sasvim su minimalni razlozi da se netom opisani fragmenti ukrašene arhitekture iznesu i izlože na licu mjesta, budući da je rušenjem zidova bazilika uklonjen okvir u kome bi ti objekti mogli nešto da kažu. To se odnosi jednako na imposte kao i nadvratnik, ogradu krstionice ili stupove. Upravo je konstatovano da i ostavljanje stare krstioničke kade na prvobitnom mjestu, nije sretno rješenje u ovakvim prilikama.

Zaključujući misao ne možemo se oteti uvjerenju da se konzervatorskom zahvatu na ovim objektima pristupilo isuviše kasno. Njihovo stanje danas je naime takvo, da samo ispričani opis može da nam ih predoči, dok su mogućnosti vizuelne prezentacije svedene na najmanju mjeru.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwei Kirchenbauten auf dem Mogorjelo

Auf dem antiken Fundort Mogorjelo bei Capljina in der Herzegovina, sind während der umfangreichen Ausgrabungsarbeiten 1899—1903 (geleitet von Dr. K. Patscn), in der oberen Schicht Reste von Basiliken entdeckt worden, die bald darauf abgetragen wurden. Auf Grund des Generalplanes der während der Ausgrabungen ausgearbeitet wurde, sowie 3 kleiner, noch erhaltener Kontrollmauern wurde die ursprüngliche Lage dieser Bauten festgestellt, welche sich im Raum der befestigten Villa aus dem Beginn des IV Jahrhunderts n. Ch. befand, deren Ruinen konserviert und der öffentlichen Besichtigung ausgestellt sind.

Die einzelnen Bruchstücke der bearbeiteten Bauteile dieser Kirchen waren nach den Ausgrabungen, zusammen mit solchen der Villa, an verschiedenen Stellen Mogorjelos deponiert, nun aber ausgesondert und für den vorliegenden Bericht bearbeitet.

Bezüglich Raumgestalltung und Beschmückung, sind die Basiliken von Mogorjelo mehr oder weniger, der bekannten Kirchenbauten des V und VI Jahrhunderts in Bosnien und der Herzegovina nahe verwandt.

Der Baukomplex besteht aus zwei, den Dimensionen sowie der Bauart nach, gleichartigen Kirchen, so dass sie ohne Zweifel zur gleichen Zeit und nach einem einheitlichen Plan gebaut worden sind. Solcher Verband zweier getrennter Gottesdiensträume ist uns in Bosnien aus Zenica bekannt, mit dem einzigen ünterschied dass dort beide Gebäude verbunden, während sich in Mogorjelo zwischen beiden Kirchen ein etwas über 1,5 Meter breiter Ambitus erstreckt.

Die südliche Basilika ist einfach gestalltet. Sie besteht aus einer Vorhalle, dem Pronaos, bei welchem leider nicht festzustellen ist ob es in Form eines offenen Porticus ausgebildet war, entsprechend dem naheliegenden Porticus der Nordkirche. An diese Vorhalle schliesst sich der etwas grössere, dem Gottesdienst bestimmte Raum mit einer Apsis an.

Die nördliche Basilika war etwas grösser, jedoch in 9 Räume geteilt, so dass ihr Naos genau die Hälfte dessen der südlichen Kirche betrug. Auf der Westseite, sowie einem Teil der Nordseite, zog sich ein offener Porticus hin, aus dem man zuerst in den Narthex, dann durch eine relativ sorgfältig bearbeitete Pforte in den Naos gelangte. Ihre Schwelle blieb bis auf den heutigen Tag in einer Kontrollmauer in situ erhalten.

Da nicht mehr bekannt ist, welche Gegenstände in den Ruinen des Naos gefunden wurden, so ist es nicht möglich ein vollkommenes Bild über die architektonische Gestaltung dieses Raumes zu erhalten. Am Ende der Apsis konnte der Ort festgestellt werden, an welchem sich der bischöfliche Katheder (Thronos) befand, an dem sich wahrscheinlich von beiden Seiten die Subsellia angeschlossen haben. Die Stelle des Altars konnte nicht festgestellt werden.

Aus dem Baptisterium gelangte man in einen kleineren Raum, dessen Zweck unbekannt ist, jedoch zweifellos in Verbindung mit der Zeremonie der Taufe eine Verwendung gefunden hat. Er fehlt bei keinem Baptisterium der spätantiken Basiliken in Bosnien und der Herzegovina.

Der südliche Seitenraum (G) wurde in ziemlich zerstörtem Zustand aufgefunden, so dass die Daten sehr unvollkommen sind. An dieser Stelle dürfte sich nach sonst üblichen Shemen, das Diaconikon oder Prothesis befunden haben.

An der Aussenseite der Ostmauer wurden ursprünglich zu beiden Seiten der Apsis je eine Grabkammer angebaut. Später wurde an der Nordseite noch eine Kammer und an der Südseite ein Grab aufgestelt. Es scheint dass sich in der Kammer Nr. 1 ein Sarkophag befand. Die Angabe ist jedoch nicht sicher. Der Anbau von Kammern an der Ostmauer und Apsis, ist von der Basilika aus Turbe und der kleinen Kirche (sog. Nr. II) aus Skelani bekannt.

Hinsichtlich der Baukonstruktion steht die Basilika von Mogorjelo besonders jener von Lepenica nahe Diese Kirche wurde in einem spätantiken Refugium erbaut. Da Aussenmauern der zerstörten Villa aus dem IV Jahrh. in Mogorjelo ebenso den Basiliken als Schutz dienten, kann man auch hier wie in Lepenica von einem Refugium sprechen.

Unter den erhaltenen Gegenstanden aus den Basiliken von Mogorjelo, sind einige besonders hervorzuheben. Das sind ein Türoberstock, Säulenbasis, Imposte und Teile eines Taufbeckens.

Die Verzierung des Türoberstockes stellt ein beliebtes Motiv aus der spätantiken Zeit in Bosnien, und wird um das Jahr 500 datiert. Das Stück scheint für die Kirche bestellt zu sein und ursprünglich in ihr Mauer eingebaut. Die Säulenbasis die mit einem Teil der Schaft ein Ganzes bildet, stammt von einer Säule, die ursprünglich bis cca 3 Meter hoch war. Entsprechend diesen Dimensionen steht sie den Säulen der

Basilika im Breza nahe, wo angenommen wurde, dass sie von einer Empore stammen. Die Säule in Mogorjelo scheint sonst unweit des Altars gefunden zu sein.

Die Typen der Imposten (Kämpfer) sind in Bosnien häufig, Bemerkenswert ist ein Stück, das mit sehr abgeführten Symbolen geschmückt ist. Die Kante und Platte des Taufbeckens scheinen etwas später (im Laufe des VI Jahrh.) in das Inventar der Kirchen gekommen worden zu sein.

Von Sarkophag sind einige ähnliche Exemplare aus der näheren Umgebung von Mogorjelo bekannt (Cerin und Slano bei Dubrovnik). Einer von der Sarkophagen in Slano wird durch die Inschrift in die sechziger Jahre des V Jahrhunderts datiert.

Der Bau der Basiliken von Mogorjelo wird in die zweite Hälfte des V Jahrhunderts gestellt. Zur Zeit ihrer Erbauung lag die befestigte Villa aus der Epoche des Diokletian bereits einige Dezennien in Trümmern; sie wurde — wie es scheint — gelegentlich des Einbruches der Westgoten (401—403) völlig zerstört. Die relativ schlechte Bauweise der Kirchen weist auf die Zeit des vollkommenen Zerfalls des Weströmischen Reiches hin, zu welchem diese Gebiete stets gravitierten. Für diese Zeitstellung der Bauten spricht auch die tiefe, in den Boden eingebaute Piscine. Scheinbar dem Mithraskult zuneigende Illyrier wurden wahrscheinlich erst im Laufe des V Jahrhunderts allgemein christianisiert.

Ebenso der Säulentyp, bei welchem die Basis ein unzertrennliches Ganzes mit einem teil der Schaft bildet, wird in das V Jahrh. datiert.

Die Basiliken erlitten im Laufe der Zeit gewisse Umbauten.

Die Bauten scheinen nicht länger als bis zum frühen Mittelalter gestanden zu haben, da sich in ihrem Invemtar nicht ein ekiziges Stück famd, welches auf eine spätere Zeit und Kunstform erinnern würde.

BOJANA RADOJKOVIĆ

TRI ZLATARA IZ ČAJNIČA

TROIS ORFÈVRES DE ČAJNIČE

U istoriji naše primenjene umetnosti značajno mesta zauzimaju zlatari i zlatarske radionice koje su samo delimično proučene. Medu mnogim zlatarskim radionicama koje su se nalazile po čitavoj zemlji, po kvalitetu svojih radova ističu se bosanske i hercegovačke radionice. Bosanski se majstori spominju u srednjevjekovnim poveljama i dokumentima, a depoziti bosanskih vladara govore o obilju kvalitetnih radova bosanskih majstora. Nazivi za pojedinu vrstu predmeta, kao »bosanski pojasevi« govore o specifičnim elementima koje su bosanski majstori unosili u svoje radove. Dolazak Turaka ne stvara prazninu u kontinuitetu razvoja bosanskog zlatarstva. Naprotiv Turci su doprineli razvoju izvesnih tehnika i još većem impulsu u radu bosanskih radionica. Zlatarstvo turskog perioda je samo delimično proučeno, tako da će svako novo ime biti doprinos za upoznavanje i dopunjavanje naše kuturne istorije ovoga perioda.

U ovome radu biće iznešena samo imena trojice majstora zlatara koji potiču iz mesta Čajniča, a potpisali su se na svojim radovima. Pokušaće se naručuju kod tadašnjih kvalitetnih majstora, ove specifičnosti kako bi se doprinelo boljem upoznavanju ovoga zlatarskog centra i njegovih majstora XVII veka.

I.

U XVII veku u Čajniču žive tri zlatara koji su savremenici: Ivan Milić, Đuro Čajničanin i Pavle Čajničanin. Sva trojica po kvalitetu svojih radova ukazuju na Čajniče kao važan zlatarski centar. Daljim istraživanjem arhivske građe, osobito turske, moći će se utvrditi koliko je još majstora živelo u Čajniču u ovo vreme. Ova trojica majstora čiji su se radovi sačuvali u važnim i bogatim riznicama mogu da ukažu na visoki kvalitet čajničkog zlatarstva.

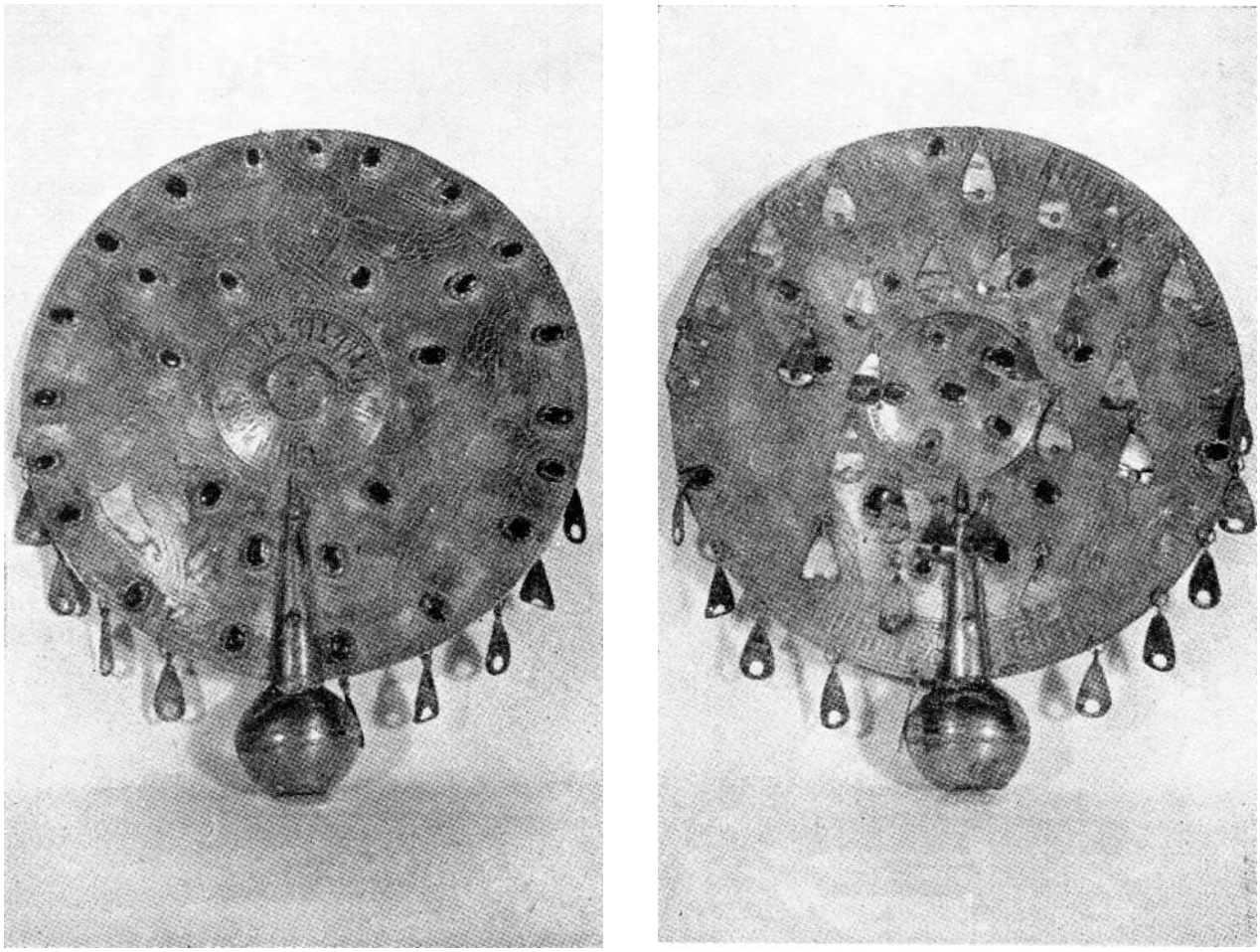
Ivan Milić iz Čajniča radi ripide i diskose za manastir Trebinje u Hercegovini.[1] Đuro Čajničanin okiva krst za manastir na Cetinju[2], a Pavle Čajničanin reže diskos i zvezdicu za manastir Raču na Drini[3].

U toku XVI i XVII veka manastir Trebinje igra važnu i značajnu ulogu u životu tamošnjeg srpskog življa. Prilozima i velikim imanjem stvara se u Trebinju bogata riznica, a crkveni predmeti se naručuju kod tadašnjih kvalitetnih majstora. Godine 1637 jeromonasi Timotije, Nićifor i Janićije naručuju ripide i dva diskosa kod Ivana Milića iz Čajniča. Milić izrađuje poručene predmete i oni se čuvaju u manastiru Trebinju sve do 1694 godine, kada je manastir Trebinje razrušen, a vladika zahumski Savatije Ljubibratić s većinom monaha prešao u Herceg Novi i obnovio manastir

[1] Nikanor Ružičić, Manastir Presvete Bogorodice na Savini, Starinar, Beograd 1894, 3—4; Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, Beograd 1902, I, br. 1295; B. Radojković, Umetnička obrada metala, Beograd 1953, 26; B. Radojković, Die künstlerische Bearbeitung des Metalles in Serbien vam XI bis XVIII Jh, Beograd 1955, 36; Umetnička obrada metala naroda Jugoslavije kroz vekove, II, katalog, Beograd 1956, 4 I.

[2] Lj. Stojanović, op. cit. br. 1330; L. Mirković, Crkvene starine iz Dečana, Peći, Cetinja i Praskvice, Godišnjak Muzeja Južne Srbije, Skoplje 1937, I, 129—130; Umetnička obrada metala naroda Jugoslavije kroz vekove, II, katalog, 4 I, br. 400 — ovde je pogrešno pročitano ime majstora »Uroš« umesto Djuro, takođe je godina pogrešno izračunata.

[3] L. Mirković, Starine fruškogorskih manastira, Beograd 1931, IO, sl. XIII; B. Radojković, op. cit. 34—35; Umetnička obrada metala naroda Jugoslavije, br. 327.

Sl. 1. Ripida Ivana Milica. Zbirka manastira Savine

Savinu.[4] Tom prilikom su preneseni i najznačajniji predmeti iz Trebinja, pa i Milićeve ripide i diskosi. Danas se u riznici manastira Savine čuvaju samo ripide, dok su diskosi zagubljeni. Zanimljivo je kako Ivan Milić obrađuje svoje ripide.

Na okruglim pločama srebrnog lima (35X35 cm) urezana su tri serafima sa stilizovanim krilima i naturalistički obrađenim glavama. Crtež glave je primitivan, dok su krila veoma precizno izgrađena da se dobije utisak perja. Na sredini ripida nalazi se ispupčenje na kome je postavljen nepravilno brušeni komad gorskog kristala. Oko njega je urezan tekst molitve. Pri obodu ripida je natpis:

сїѣ рипиде рѣкоделиса ивьнь милић ѡ места чьнича повелениемь ефмоньха тимотеа и нићифора и таниђиа лето ѕ҃·р҃·м҃·ѕ҃·

Dekorativni motivi na ripidama su tačkice, romboidi i koncentrični krugovi, a oko ripida su raspoređene trepetiljike. Kao početak drške na ripidama su postavljena kupasta izduženja koja se završavaju loptom, a s donje strane otvorom u koji se uglavljuje drška. Drške ripida obložene su srebrnim limom koji je ornamentisan pri vrhu i pri dnu ornamentom riblje krljušti, dok je srednji deo neukrašen.

Po načinu komponovanja, ripide pripadaju istom načinu ukrašavanja ripida toga perioda, ali majstor ipak unosi nešto novo. Na njima se ne nalaze scene iz liturgije ili Novoga zaveta, već pretstava serafima. Po primitivističkom načinu izražavanja lica serafima potsećaju na ripide koje za manastir Dečane radi zlatar Kondo Vuk 1570 godine. Na ripidama Kondo Vuka nalaze se čitave kompozicije, a crtež je primitivan kao i na ripidama Ivana Milica iz Čajniča. Međutim Ivan Milić s veoma mnogo veštine komponuje ornamenat osobito na drškama. Sem poznavanja i upotrebe ornamenta Milić ima smisla za koloristićkim rešavanjem pojedinih partija. Pozlaćujući krila i kose serofima i dodajući crni savat ornamentu na drškama, Milić čisto koloristički komponuje svoje ripide. Iako je crtež primitivan i bez velike umet-

[4] VI. Petković, Pregled crkava kroz povesnicu Srpskog naroda, SAN posebno izdanje knj. CLVII, Odeljenje društvenih nauka N. S. knj. 4. Beograd 1950, 325—326.

ničke vrednosti, ornamentika je na ripidama do tančine obrađena, a to je odlika majstora XVII veka, kojima nedostaje veština za crtež figure, ali zato dobro poznaju i upotrebljavaju dekorativne elemente. Motiv riblje krljušti, koga srećemo na drškama ripida, bio je veoma rasprostranjen na Zapadu za vreme romanike samo u drukčijem obliku. Milić ga ne shvata na isti način kao što ga je shvatio i primenjivao majstor iz romanike. Milić je prilagodio ovaj motiv svome vremenu i svome načinu rada.

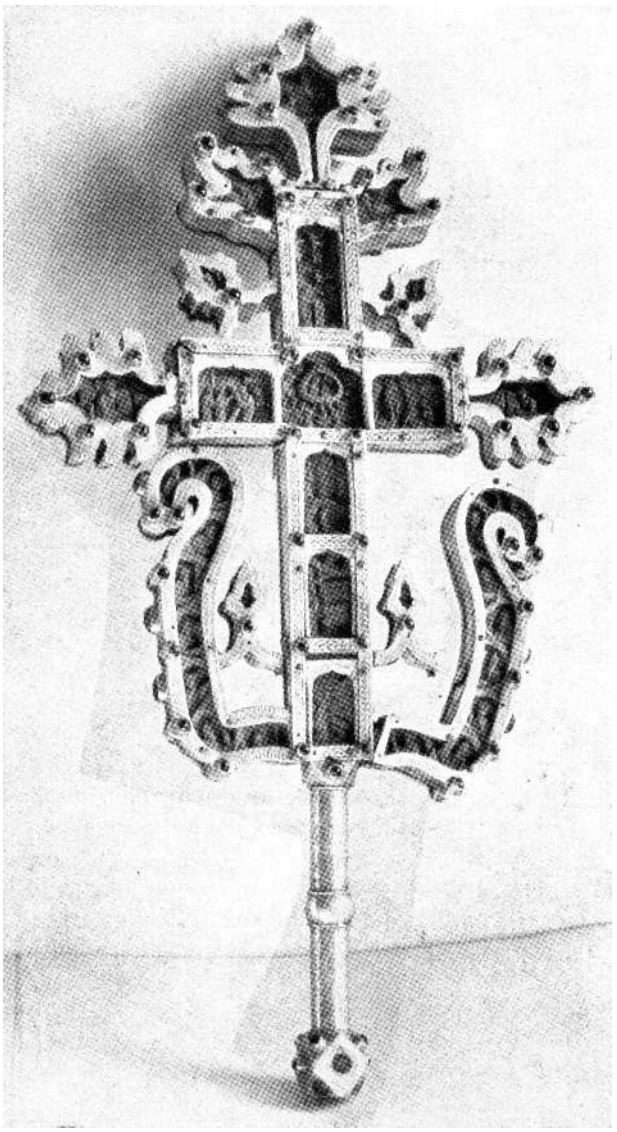
U riznici manastira Studenice nalazi se jedna petohlebnica rađena 1637 godine, a radio je majstor Ivan[5]. Postavlja se pitanje nije li i to majstor Ivan Milić. Po načinu rada i po ornamentici se to ne može utvrditi, jer sve petohlebnice imaju svoj određeni oblik u toku XVII veka. Petohlebnica iz Studenice je jednostavna sa četiri čaše i trikirionom. Poklopci na čašama su rađeni u duhu gotike. Idenična petohlebnica, ali bez potpisa autora, rađena je za manastir. Rakovac 1609 godine[6]. Može se pretpostaviti da je rakovačku petohlebnicu kao i studeničku radio isti majstor. Izgubljeni diskosi bi možda mogli da dadu izvesne podatke više o Ivanu Miliću i njegovom načinu rada, što bi doprinelo utvrđivanje identiteta i majstora Ivana. Način obrade petohlebnice i ripida, kao i ornamentika na ripidima ne mogu u ovom slučaju da ukažu na izvesnu povezanost i da potvrde da se radi o istom majstoru.

Cetinjski manastir je u XVII veku igrao značajnu ulogu u kulturnoj istoriji naših naroda. U njemu se nalazila velika biblioteka i riznica. Kada je episkop Ruvim došao za episkopa crnogorskog 1593 godine, on je u manastiru zatekao 42 knjige[7]. Verovatno je hteo i da obnovi i dopuni riznicu. Kod majstora Đure Čajničanina poručuje okov za krst 1640 godine za Cetinjski manastir. Može se pretpostaviti da je Đuro Čajničanin tada bio već poznati majstor, kada mu je episkop poverio ovaj posao. Drvo krsta je tipično za sve krstove XVII veka. Srednji deo krsta je jednostavan, dok se na krajevima domeću ukrasni, barokno izrađeni delovi. Kako je drvo diktiralo okov krstu, majstor je morao da se povinuje obliku drveta i da tu da nešto svoga. Drveni deo krsta je podeljen na pravougaona polja, a u svakom polju su scene iz Hristova života. Đuro svaku scenu odvaja srebrnim tordiranim stubićem i turskim svodom od srebrnog lima. Kao okvir celom srednjem delu krsta aplicirana je pletena srebrna žica. Na svaki ugao je postavljeno ukrasno kamenje. Krst je završen presečenim zarubljenim čvorom na koji je postavljena drška. Drška je obla s natpisom u kosim trakama, koji preko sredine preseca malo naglašeni nodus. Natpis glasi:

сі кростъ шкова се трѣдомь васеwсвѣщенаго епіскѣпа црногорскаго кюрь рѹфима ва лето з. ѕмисие рѣкоделиса ѣдро са братиами ѡ чаінича

Na kraju drške je zarubljeni čvor, ukrašen kamenjem.

Ukrasni delovi na gornjem delu krsta su u obliku stilizovanog papratovog lista. Medaljoni koji na drugim krstovima imaju oblik stilizovane krune ili rozete, ovde su okovani srebrnim limom u obliku paprati s pet kamenova simetrično postavljenih na okovu. Manji medaljoni su slično ukrašeni. Dve stilizovane grane koje ovde više potsećaju na zmije ispunjavaju prostor između horizontalnih krakova i kraja vertikalnog kraka.

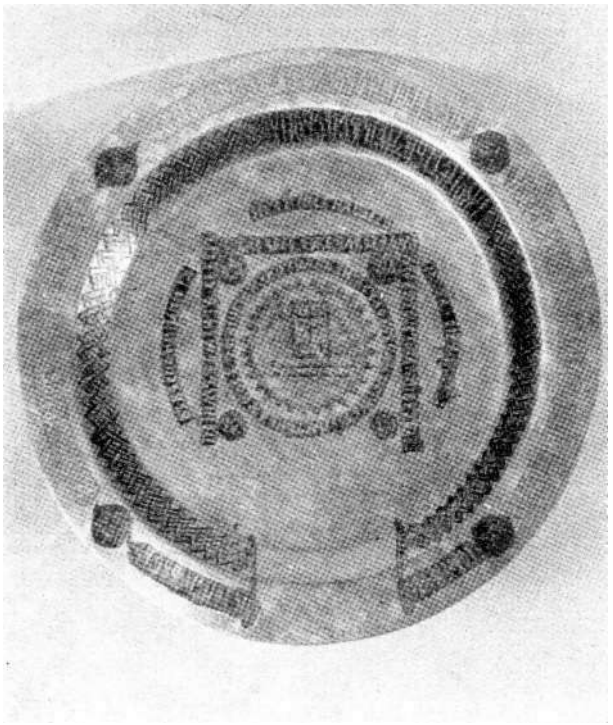

Sl. 2. Okov krsta Đure Čajničanina. Zbirka manastira u Cetinju

[5] Lj. Stojanović, op. cit. br. 12997; Vl. Petković, Manastir Studenica, Beograd 1924, 5; Katalog umetničke obrade metala br. 321.

[6] L. Mirković, op. cit. 54; B. Radojković, op. cit. 42.

[7] Vl. Petković, Pregled crkava, 45.

Sl. 3. Diskos Pavla Čajničanina. Zbirka manastira Rače

Ornamentika na okovu je veoma jednostavna. Sitne raspoređene crtice čine jedini dekorativni ukras na samome krstu. U dekorisanju majstor se više služi ukrasnim kamenjem koje umeće u stilizovane rozete.

Na dometnutim delovima krsta osećaju se već razgranati oblici baroka. Srednji deo krsta s pletenom srebrnom žicom, tordiranim stubićima i svodom nosi oblike starih tradicionalno obrađenih krstova. Ne može se pretpostaviti da je srednji deo okova krsta radio jedan majstor, a umetnute delove drugi, jer su još tri krsta iz istog vremena slično komponovana. Nedeljko iz Ćiprovca radi okov za krst za manastir Hopovo 1654 godine,[8] Božićko Radišić sa svojim kalfom Đurom okiva krst za manastir Raču 1685 godine,[9] a treći krst je delo nepoznatog majstora u riznici manastira Svete Trojice kod Pljevalja. Svi ovi krstovi imaju iste oblike, ali je razlika u načinu okivanja i u tehnici emalja s filigranom, a ukrasni delovi su obrađeni u obliku rozeta i zvezda. Božićko Radišić ima najviše sličnosti s Đurom Čajničaninom. I na jednom i na drugom krstu nema emalja, a u upotrebi je srebrna pletenica. Osnovna razlika je u obradi stope krsta. Stopa na krstu Đure Čajničanina je jednostavna, dok je na Radišićevom mnogo komplikovanija. Božićku Radišiću je pomagao pri izradi krsta kalfa Đuro, te se pretpostavljalo da je ista ličnost s Đurom Čajničaninom[10]. Međutim kako je krst Đure Čajničanina stariji od krsta Božićka Radišića, ovo se ne bi moglo održati.

Stilske neujednačenosti koje se javljaju na krstu Đure Čajničanina, i to razlika između načina ukrašavanja srednjega dela i spoljašnjih dometnutih delova okova dolazi usled stilske neujednačenosti toga perioda. Majstori u XVII veku na našoj teritoriji apsorbovali su u svojim radovima različite elemente različitih epoha i u ovome periodu nema jednakosti i doslednosti u stilovima. Turska osvajanja doprinela su odvajanju od vizantiskih i zapadnih uticaja te se naši zlatari sami snalaze i upotrebljavaju one elemente za koje su već znali. Oni su umeli da ih u svojim radovima usklade i dadu jednu jedinstvenu celinu. Đuro Čajničanin je na jednostavan način ukrasio i obradio okov krsta dajući mu svoje obeležje. Iako se na ovome krstu ukrštaju elementi barokni, vizantiski i turski, ipak krst prestavlja jednu celinu u kojoj ništa ne smeta.

Treći majstor iz Čajniča je Pavle Čajničanin koji 1670 godine radi diskos i zvezdicu za manastir Raču na Drini, a po narudžbi Hristifora Račanina »hudago pisca«. Manastir Rača na Drini je u XVII veku važan književni i prepisivački centar[11]. U njoj žive: Jerotej, Kiprijan i poručilac diskosa Hristifor Račanin. Verovatno pod uticajem samoga naručioca diskosa Pavle Čajničanin rešava diskos i ornamentiše ga kao što se ornamentišu rukopisi toga doba. Sredina diskosa je obrađena za raspodelu čestica: u sredini je ucrtan krst, oko njega molitva. Krst je uokviren u pravougaonik, a oko njega je opisan krug koji je takođe molitva. Iznad kruga postavljene su dve vertikalne i jedna horizontalna traka, a oko njih tri luka. Na uskim bokovima diskosa ugravirali je tročlani preplet između koga se nastavlja molitva, a njegov završetak je vezan za obod diskosa. dvema zastavama koje se nastavljaju u traku po obodu diskosa. Traka je ispunjena rečima molitve, a na prekidima na četiri mesta postavljena je arabeska. Sa zadnje strane diskosa po rubu je natpis:

сїи дїскось монастира рачи стго храма вазнесенїа гā
ба и спса нā шегѡ їс ха иже на рѣце дринѣ. скѳва се
тр̑ дом грѣшна хр̑тофора цѳмѳевеѳѕхѕѳзлквѡрѳ[12]
[рачанина хѕдаго писца]. дѣлатеā павль чаиничанин рѡ
рѳ хва ā х о 1670

[8] B. Radojković, Krstovi u emalju XVI i XVII veka, Zbornik radova Muzeja primenjene umetnosti, Beograd 1956.

[9] ibid.

[10] Ovu pretpostavku iznosi L. Mirković u Starinama Dečana, Peći, Cetinja i Praskivice, međutim prilikom čitania potkrala mu se greška da je krst Radišićev iz 1625 godine, međutim krst je po natpisu iz 1685. Po ovome podatku vidi se da taj krst nije mogao da radi Đuro kao kalfa, kad je već 1640 godine bio majstor.

[11] Vl. Petković, op. cit. 280.

[12] Ovaj deo teksta je ispisan tajnom bukvicom.

Kao što je napomenuto, Pavle Čajničanin komponujući ornamenat za molitvu na dnu diskosa podražava slikanom ukrasu s rukopisnih ćirilskih knjiga. Upotreba arabeske i prepleta na rubu diskosa potseća na način ukrašavanja korica turskih knjiga. To bi značilo da Pavle Čajničanin koristi dekorativne motive s knjiga i primenjuje ih na svome diskosu. Upotreba prepleta i arabeske nije retka na islamskom posudu toga doba u istočnim zemljama, ali je zanimljiva za naše zlatarstvo XVII veka. Pavle Čajničanin je prvi od dosada poznatih zlatara koji kopira dekorativne motive direktno s knjiga i primenjuje ih na metal i to predmet rađen za crkvene potrebe. Nije retko da se izvesni islamski motivi i u XVI veku primenjuju na predmetima za crkvenu upotrebu, ali je značajno direktno kopiranje turskih ornamenata s korica knjiga kao i upotreba dekorativnih elemenata sa srpskih rukopisnih knjiga. Sličan ovome, postoji diskos u riznici manastira Svete trojice kod Pljevalja s istim rasporedom slova i molitve, ali bez ukrasa koji karakterišu Pavla Čajničanina. Dekorativni motivi, kako su komponovani kod Pavla Čajničanina, pretstavljaju redak primerak ukrašavanja diskosa i uopšte metala kopiranjem ornamentike koja se nalazi na knjigama. Upotreba ovakog načina ornamentisanja koje je primenio Pavle može se tumačiti ili željom naručioca diskosa koji se bavio prepisivanjem rukopisa, pa su mu verovatno u ruke dolazile i turske knjige, ili je sam majstor hteo da da nešto novo i primenio ukrase koje je našao na knjigama. Zanimljivo bi bilo istražiti koliko su poručioci imali udela pri stvaranju naručenih predmeta.

Posmatrajući radove ove trojice čajničkih majstora nameće se pitanje kolika i kakva veza postoji između njih, kao i da li se mogu izdvojiti posebni elementi koje oni nose. Za Čajniče to nije lako, kada se uzme u obzir da su pred nama samo tri rada. Na krstu Đure Čajničanina pojavljuje se motiv srebrne pletenice koji on aplicira na srednjem delu okova krsta. Pavle Čajničanin sličnu pletenicu urezuje na svome diskosu. Kod Ivana Milića na ripidama nema ovoga ornamenta, što ne isključuje njegovu primjenu na diskosima koji se nisu sačuvali. Međutim motiv pletenice nije karakterističan za čajničke majstore, jer se taj motiv javlja i na nizu krstova u XVII veku, kao i ranije. Karakteristično je samo utoliko, što Đuro ovaj motiv aplicira na krstu, dok ga Pavle urezuje. Sličan ornamenat rađen na proboj nalazi se na diskosu iz manastira Svete Trojice kod Pljevalja, što bi bila izvesna indicija da je ovaj diskos rad koga čajničkog majstora, pa možda i Pavla. Zajednička odlika čajničkih majstora bi bila precizno iscrtavanje i prilagođavanje ornamenta predmetu te bojenje izvesnih istaknutih delova, tj. koloristično rešavanje pojedinih partija. Ova odlika je karakteristična za svu trojicu majstora: Đuro na krstu pojedine delove pozlaćuje, dok neke ostavlja u prirodnoj boji srebra. Ivan Milić slično postupa pri izradi svojih ripida upotrebljavajući u isto vreme i savat, radi jačeg isticanja pojedinih ornamenata. Pavle Čajničanin ide i dalje pokrivajući podlogu zapisa crnom bojom i ostavljajući samo slova pozlaćena. Arabesku takođe ispunjava crnom bojom kao i zastavu. Pojedine partije pozlaćuje, dok izvesni delovi diskosa ostaju srebrni, te dobijaju koloristične elekte. Ovakav način rešavanja pojedinih partija tipičan je za svu trojicu čajničkih majstora.

Na radovima čajničkih majstora ukrštaju se elementi Istoka i Zapada, što odgovara ovome vremenskom periodu. Krst Đure Čajničanina nosi u svome obliku elemente baroka, a u isto vreme turski svod kao elemenat koji donose Turci. Ivan Milić na svojim ripidama rešava dekorativni motiv riblje krljušti držeći se u osnovi romaničkih elemenata. S druge strane Ivan Milić se u osnovi ne udaljuje od koncepcije pretstavljanja serafima na ripidama ranijih i mlađih majstora. Najbliži turskoj ornamentici je Pavle Čajničanin, a i najzanimljiviji po njenoj upotrebi. Arabeska, zastava, sve je u duhu turskog načina ukrašavanja jednog predmeta, a posebno dekorisanja knjiga.

Sva tri čajnička majstora ukazuju da je u Čajniču u toku XVII veka bilo razvijeno zlatarstvo i da su majstori iz Čajniča bili pozivani i van svoga mesta da rade. Odlike njihovih radova govore o njihovom kvalitetu i izvesnim specifičnostima. Pronalaženjem i istraživanjem novih radova čajničkih majstora dobiće se jasnija slika o ovome bosanskom centru, čija je važnost u razvoju našeg zlatarstva bila zapostavljena.

Résumé

L'auteur de cet article traite les traveaux de trois orfèvres de Cajnice, au temps (XVIIème siècle) quand ce métier artistique prenait sa volée dans nos pays.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

SPOMENICI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U JAJCU I NJIHOVA ZAŠTITA

LES MONUMENTS DE LA GUERRE DE LA LIBERATION NATIONALE, A JAJCE, ET LEURS PROTECTION

UVOD

Zavod za zaštitu spomenika (kulture NR Bosne i Hercegovine pristupio je planskom evidentiranju spomenika naše najnovije istorije na teritoriju čitave Republike. Uz pomoć narodnih odbora i organizacija Saveza Narodnooslobodilačkog rata putem pismene ankete prikupljeni su opšti (podaci o raznim vrstama spomenika NOR-a. Ti su podaci vrlo različito dati, negdje su samo šturo nabrojani objekti, negdje je o ovome ili o onome dato više podataka, na teritoriju nekih opština kao spomenici NOR-a shvaćeni su samo oni koji su u vidu skulptura podignuti iza Oslobođenja, itd. Općenito se može reći da je anketa imala svoj smisao, ali da je pružila samo prve podatke na osnovu kojih službe zaštite sada mora preduzeti niz akcija oko potpune i stručne evidencije, kao i niz drugih akcija oko pravilne zaštite barem onih najvažnijih spomenika. U tu svrhu se na pojedinim područjima pristupilo temeljitom evidentiranju spomenika. Jedan od najvrednijih kompleksa takvih spomenika svakako je Jajce pa smo mu među prvima posvetili pažnju.

Za ovakvu vrstu poslova dosada nije bilo uzorka. Morao se naći i metod i oblik rada. Za takav rad ima i drugačijih teškoća. O događajima iz rata literatura je još uvijek vrlo oskudna. Materijali koji su prikupljeni za pisanje partizanskih kronika nisu (još (provjereni i sređeni. Za vrijeme samoga Oslobodilačkog rata događaji su se vrlo rijetko zapisivali. Za takve poslove ljudi obično nisu imali vremena ni mogućnosti. Malo je ljudi koji su zapamtili sve što su doživjeli u ratu. I oni nestaju, ili nisu na okupu, pa je podatke o događajima vrlo teško kompletirati i provjeravati. Pa i oni ljudi koji su cijelo vrijeme ili veći dio vremena rata bili u Jajcu često su na pojedine događaje gledali na svoj način zbog čega su im današnje izjave o istom događaju ponekad vrlo različite. Ima slučajeva gdje o jednoj te istoj stvari, ličnosti ili događaju, napr., sa tri strane dobijemo tri različita podatka. Neki su poslovi sami po sebi bili konspirativni i njih je znao samo ograničen broj ljudi. Itd. Pa i u takvim okolnostima nastojalo se da u ovome članku podaci budu što bolje provjereni. Znatna olakšica u radu bila je u tome što su neki podaci — datumi ili imena ljudi — mogli da se provjere u dokumentima Vojno istoriskog instituta u Beogradu ili preko ljudi koji su učestvovali u pojedinim događajima u Jajcu za vrijeme rata a sada se nalaze na visokim državnim dužnostima. Tamo gdje je i pored toga neki podatak ostao nesiguran, nisam ga ni iznosio. U prikupljanju i provjeravanju podataka najviše su mi pomogli slijedeći drugovi: Derviš Kršlak, pretsjednik NO opštine Jajce, Stipo Bilan, pretsjednik NO sreza jajačkog, Radomir Mitrić, sekretar Sreskog komiteta KP BiH u Jajcu, Dušan Marjanac, upravnik Muzeja Drugog zasijedanja AVNOJ-a u Jajcu, Nemanja Vlatković, sekretar Savjeta za narodno zdravlje NR Bosne i Hercegovine, Albert Altarac, potpredsjednik NO opštine Stari Grad u Sarajevu, Dragi Milenković načelnik Istoriskog odjelenja CK SKJ u Beogradu, Đorđe Andrejević-Kun, državni majstor-slikar u Beogradu, ing. arh. Živa Đorđević, državni potsekretar u Izvršnom vijeću NR Srbije i Boško Škaro, pukovnik JNA u Beogradu. Njima, kao i drugim koji su mi ukazali pomoć dugujem veliku zahvalnost.

Napominjem da eventualno navođenje pojedinih imena u vezi sa događajima u Jajcu nema svrhu da se nečije zasluge naročito ističu nego samo da se pojača vjerodostojnost podataka.

Sigurno je da ovaj rad ima i svojih nedostataka, naročito nepotpunosti, a možda bi se mogli navesti i razlozi za drugačiji metod i oblik u obradi ove vrste spomenika. Namjera mi je bila najviše u tome da pomognem da se spomenici NOB-e u Jajcu što stručnije evidentiraju za potrebe službe zaštite spomenika kulture.

Prvi dio radnje je kratak prikaz važnijih događaja NOR-a u Jajcu za koje je vezan niz spomenika, drugi dio se odnosi na same objekte i njihova spomenička svojstva, a treći je posvećen konzervatorskim problemima tih spomenika.

Osnovni tehnički podaci o važnijim zgradama, (koje je po službenoj dužnosti, samnom zajedno, prikupio na terenu ing. Alija Bejtić) kao i fotosnimci uzeti su iz evidencije Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH.

I

JAJCE U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

Jajce je u istoriji naših naroda imalo istaknutu ulogu. Njegova davna prošlost nije dovoljno ispitana, ali se po mnogim znacima može zaključiti da je područje grada kao i njegove bliže i dalje okoline bilo poznato u doba Ilira i Rimljana, a pogotovo u kasnijem Srednjem vijeku i u vrijeme turskog osvajanja Bosne. O tome govore tragovi preistoriskih naselja u dolini Plive, bogati ostaci rimskih naselja, Mitrasov hram u samom gradu, bazilika u selu Mujdžićima, rimski vojni utvrđeni logor u Šipovu, a onda Toranj sv. Luke, odnosno ostaci crkve iz XIII vijeka u gradu, te utvrđeni grad Jajce velikog vojvode Hrvoja Vukčića, sa »katakombama«, iz kraja XIV i početka XV vijeka.

Poslije smrti Hrvoja Vukčića Jajce je postalo prestolnica bosanskih vladara — kralja Stjepana Ostoje, kralja Tome, a kasnije i njegovog sina Stjepana Tomaševića koji se tu i krunisao 1461 godine. Prvi pad Jajca pod Turke 1463 godine smatrao se događajem kojim je završen period slobodne srednjevjekovne Bosanske države. Iduće, 1464 god. mađarski kralj Matija Korvin oduzeo je Jajce od Turaka i utvrđuje ga kao »željeznu kapiju kršćanskog Zapada«. Konačno je Jajce palo u turske ruke god. 1527.

U istoriji Narodnooslobodilačkog rata Jajce pretstavlja poglavlje od izuzetne važnosti. Iznijeću samo neke podatke o tome:

U Jajcu i okolini je Komunistička partija na vrijeme izvršila sve pripreme za organizaciju narodnog ustanka protiv okupatora i domaćih izdajnika i kapitalističkih vlastodržaca. Već u avgustu 1941 god. Janjsko-Pljevski odred oslobađa Šipovo i zarobljava 200 domobrana, nekoliko stotina pušaka i 2 topa. Malo zatim ovaj odred je preformiran u Treći krajiški odred koji pod komandom Simele Šolaje, Danka Mitrova, Makse Dakića, Rade Marjanca, Vase Butozana, Nemanje Vlatkovića i Stipe Bilana vrši niz značajnih, uspješnih akcija. Poznat je podvig legendarnog junaka Šolaje koji je sa 500 boraca noću između 2 i 3 novembra 1941 god. izvršio žestok napad na Jajce u kojemu je osim ustaša i domobrana bio njemački garnizon od 3000 dobro naoružanih vojnika. Šolaja je tada zauzeo Tvornicu i uporište Ćusine, ali se zbog prevelike magle morao povući.[1] Ujesen i krajem 1941 godine jajački partizani su značili ozbiljnu vojnu i političku snagu koja je u svojim rukama držala skoro čitav jajački srez[2].

Prvo oslobođenje Jajca uslijedilo je ujesen 1942 godine. Napad je organizovan po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ. Prema zapovijesti Operativnog štaba za Bosansku Krajinu od 22. IX. pripreme su brižljivo izvedene, jer je neprijateljska posada brojala preko 1500 vojnika, od čega 6 satnija dobro naoružanih ustaša[3]. U napadu su učestvovale ove jedinice: Prva i Druga krajiška brigada, Druga proleterska brigada, Četvrta crnogorska brigada, Bataljon »Pelagić« i dijelovi Trećeg krajiškog odreda. Formirane su tri udarne grupe pod komandom Peke Dapčevića, Ljube Đurića i Milinka Kušića. Dijelovima Krajiškog odreda komandovao je Rade Marjanac. Crnogorska brigada je imala zadatak da zauzme komunikacije između Jajca i Donjeg Vakufa. Napad je počeo 24 septembra u 23 sata. Poslije žestokih borbi grad je zauzet 25. septembra predvečer[4]. Akcija je vrlo dobro izvedena. U borbi se naročito istakla Druga proleterska brigada koja je na juriš zauzela utvrđeno uporište Ćusine. Veliki podvig učinio je Ranko Šipka koji je sa 2 bataljonom Druge krajiške brigade zauzeo jajačku tvrđavu i na nju postavio partizansku zastavu kao znak da je Jajce oslobođeno. U pobjedi je osobitu važnost imala artiljerija u čijem sastavu je bila i jedna haubica koju su partizani prošle godine zarobili od neprijatelja. Prilikom zauzimanja grada ubijeno je oko 400 ustaša, a zarobljeno je preko 500 ustaša i domobrana. Zaplijenjeni su 6 topova, 4 vagona artiljerijske i puščane municije i 52 va-

[1] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 126; Vladimir Dedijer, Dnevnik, II izdanje, Beograd, 1951, str. 213.

[2] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 102.

[3] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 7, str. 110—111.

[4] Vladimir Dedijer, Dnevnik, str. 216.

gona soli što je u ondašnjim prilikama bilo od velikog značaja za NOV i oslobođene krajeve[5]. Zaplijenjene su i 2 haubice. U nizu uspjeha koji su donijeli oslobođenje mnogih gradova u Zapadnoj Bosni — Glamoča, Ključa, Livna, Mrkonjić Grada i drugih — oslobođenje Jajca je značilo veliki događaj. »Uništeno je još jedno jako ustaško uporište u Krajini, stvoreni su još povoljniji vojnički i politički uslovi za nove bitke i pobjede...«, kaže se u Saopštenju Operativnog štaba za Bosansku Krajinu.[6]

U oslobođeno Jajce stigao je i drug Tito. To je bilo 28 septembra. Istog dana, naveče, Pozorište narodnog oslobođenja dalo je pretstavu za partizane i građanstvo[7]. Partizani su tada ostali u gradu do 5 oktobra zaključno, kada su se pod borbom sa Nijemcima, koji su uporno napadali već duže vremena, povukli, tako da je u Jajce neprijatelj ušao 6. oktobra. Pri povlačenju partizani su spalili zgradu Grand Hotela i onesposobili električnu centralu i tvornicu.[8]

Drugo oslobođenje Jajca bilo je oko dva mjeseca iza toga. Napad je uslijedio također po naređenju Vrhovnog štaba. U tu svrhu izdata je i zapovijest Štaba Treće NOU divizije od 22 novembra 1942 god.[9] U napadu su učestvovale snage Treće i Prve divizije: Prva dalmatinska brigada pod komandom Marjana Bilića, Prva crnogorska brigada sa Savom Kovačevićem kao komandantom, Druga hercegovačka pod komandom Vlade Šegrta, Treća krajiška brigada i dijelovi Jajačkog odreda pod komandom Rade Marjanca i Nemanje Vlatkovića. Napad je počeo 24 novembra u 20 sati. Vodila se žestoka borba. Neprijatelj je imao tenkove i jaku artiljeriju. Poslije teških borbi grad je zauzet 26 novembra. Grad je već skoro sav bio i ranije zauzet, ali je neprijatelj iz pravca Travnika dobio pojačanja u tenkovima zbog čega je ponovno nastala ogorčena borba u kojoj se naročito istakla jedna grupa iz bataljona »Ante Jonić« Prve dalmatinske brigade kojom je komandovao Zeko Vojvodić. Ova grupa je pod vrlo teškim okolnostima i žrtvama zaustavila tenkovsku kolonu, zaštitila Štab brigade i time mnogo doprinijela konačnom oslobođenju grada. Plijen je bio bogat. Među ostalim zarobljeno je nekoliko protivtenkovskih topova i 30 vagona soli.[10] Zbog velikog junaštva koje je kod osvojenja grada pokazala Prva dalmatinska brigada je dobila Titovu pohvalu.[11]

Neprijatelj se nije mogao nikako pomiriti sa tako velikim uspjehom partizana i ubrzo je počeo da se koncentriše i napada na Jajce. Dovukao je ogromno nadmoćne snage i upotrebio ih u napadima. Poslije šest dana neprestanih borbi Nijemci su uspjeli da 5 decembra uđu u grad.[12]

Najkrupniji period u životu Jajca u toku Narodnooslobodilačke borbe je njegovo treće oslobođenje po čemu ono i ima tako veliki istorijski značaj.

Ošamućen silnim talasom naraslih partizanskih snaga koje su oslobađale velike teritorije zemlje, malobrojan i obeshrabren, neprijatelj se povukao iz grada, pa su naše oslobodilačke snage bez borbe zauzele Jajce 17 augusta 1943 godine[13]. Na dan 20 augusta Štab Desete divizije Drugog korpusa izvještava Vrhovni štab da je Sedma brigada zaposjela Jajce, a 21 augusta isti Štab u svome strogo povjerljivom izvještaju Štabu Drugog bosanskog NOU korpusa javlja da su 17 augusta jedinice Janjskog odreda ušle u grad, nakon toga Sedma i Šesta brigada i da u gradu nijesu vođene borbe jer se neprijatelj povukao. U izvještaju se, osim toga, kaže da je zaplijenjeno 4900 kg. šećera, 2400 kg. soli i veća količina sanitetskog materijala, da je građanstvo dobro primilo ulazak partizana, da je odmah uspostavljena Komanda mjesta, zatim krojačka i obućarska radionica, da je uspostavljena željeznička i telefonska veza sa Donjim Vakufom, da je 20 avgusta održan veliki i uspio zbor i da narod pristupa u partizane.[14]

Odmah po zauzimanju grada stigao je i Vrhovni štab sa drugom Titom. Po svemu se već moglo vidjeti da će treći period oslobođenja Jajca potrajati duže. Jajce je odmah postalo i sjedište Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, Centralnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije, Centralnog odbora AFŽ-a, USAOJ-a, Štaba Prvog korpusa i Desete divizije, Savezničkih vojnih misija i mnogih drugih značajnih službi i ustanova. Jajce je postalo centar vrlo velike oslobođene teritorije Zapadne i Centralne Bosne na kojoj je bila dobro organizovana

[5] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 215; Vladimir Dedijer, Isto tamo, str. 218.

[6] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 7, str. 155—157.

[7] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 7, str. 160.

[8] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 7, str. 187.
Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 220.

9 Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj 8, str. 78—79.

[10] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 8, str. 167—170; Zbornik dokumenata iz NOB-a, tom II. Bilten Vrhovnog štaba, str. 215—217; Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 227.

[11] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 221.

[12] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 229; Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 8, str. 246.

[13] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 16, str. 167; Rodoljub Čolaković, Zapisi iz Narodnooslobodilačkog rata, knj. V, Sarajevo, 1955 god., str. 44.

[14] Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 16, str. 171.

i sasvim dobro funkcionisala narodna vlast sa saobraćajem, trgovinom, prosvjetom i drugim granama. Ne samo to — ono je faktično postalo politički i vojni centar čitave oslobođene teritorije koja je iznosila polovinu Jugoslavije, na kojoj je 300.000 partizana organizovanih u 8 korpusa sa 28 divizija i 82 brigade njihovog sastava, kao i 11 divizija van sastava, na kojoj je, osim toga, bilo 108 partizanskih odreda i 17 samostalnih bataljona. Te snage su se borile sa 22 njemačke, 9 bugarskih i 20 domaćih satelitskih divizija sa ukupno 660.000 vojnika.[15]

Pravilno uočivši i ocijenivši sve momente međunarodne i unutarnje vojne i političke situacije — kapitulaciju Italije, brojno i oružano snaženje NOV, veliki oslobođeni teritorij, razvoj organa narodnih vlasti, snagu domaćih izdajnika, afirmaciju partizanskih snaga u međunarodnom odnosu, itd. — CK KPJ i Vrhovni štab sazvali su Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije u njegovo drugo zasijedanje koje je i održano 29 novembra 1943 godine u opravljenom bivšem Sokolskom domu u Jajcu. Tada je 208 izabranih delegata svih naših naroda jednoglasno odlučilo da se AVNOJ konstituiše u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo i uspostavi Nacionalni komitet kao privremena vlada, da se oduzmu sva zakonska prava izbjegličkoj vladi i zabrani povratak u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću, da se Jugoslavija izgradi na federativnom principu kao ravnopravna zajednica svih naših naroda, zatim da se u NOV uvede čin Maršala i, u vezi s tim, drug Tito imenuje prvim Maršalom, te donijelo i ostale dobro poznate odluke: o priznanju i zahvalnosti NOV, o odobravanju odluka, naredaba i izjava Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ i o priključenju Slovenačkog Primorja, Beneške Slovenije, Istre i Hrvatskih jadranskih otoka Jugoslaviji[16].

Odluke Drugog zasijedanja AVNOJ-a bile su osnov za kasniji razvoj čitave naše Narodne revolucije. »Snaga odluka Drugog zasijedanja AVNOJ-a nije bila samo u njihovoj političkoj sadržini. Njihova najveća moć je bila u tome što su one pravno registrovale objektivne činjenice iza kojih je stajao naoružani narod i što su bile donesene u jednom dobro izabranom momentu kada su međunarodni ugled i uticaj Jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe dostigli vrhunac.«[17] Zato Jajce sa svojim Drugim zasijedanjem AVNOJ-a znači stvaranje a i rađanje socijalističke Jugoslavije. Zbog toga Nova Jugoslavija na svome grbu i nosi 29-XI-1943 — kao svoj rođendan.

Odmah poslije Drugog zasijedanja AVNOJ-a novi organi i nove službe su počeli svoja funkcionisanja. Tu se u Jajcu počela razvijati i naša prva diplomatija.

Naravno da neprijatelj nije mogao sve to mirno posmatrati. On je preduzimao mnoge mjere da osujeti rad centralnih organa NOP-a u Jajcu, Često je bombardovao grad, pa i sasvim nedužan svijet koji je bio okupljen pazarnim danom.[18] Ali to nije spriječilo intenzivan rad na razvijanju svih funkcija nove države. Pred navalom naoružanih Nijemaca, kada nije imalo smisla žrtvovati snage, Vrhovni štab je odlučio da se Jajce evakuiše. To je učinjeno 7 januara 1944 godine. Na povlačenju je drug Moša Pijade sa šestoricom boraca, po zadatku, onesposobio Električnu centralu.[19]

Četvrto i konačno oslobođenje grada bilo je 12 septembra 1944 godine. U tome periodu Jajce je postalo neka vrsta centra političke djelatnosti na velikom području Bosne i Hercegovine. Tu je sjedište Pokrajinskog, Okružnog, Sreskog i Opštinskog komiteta KPJ, SKOJ-a, AFŽ-a, vojnih i političkih štabova. Tu zasijeda Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH, štampa se »Oslobođenje« kao organ Narodnog fronta, održavaju se vojni i politički kursevi. Popravljena je električna centrala i osposobljena za rad Tvornica. Dom AVNOJ-a je opet postao žarište kulturno-prosvjetnog života. Tu je počela da nastupa i novoosnovana Centralna pozorišna grupa BiH. Oslobođenjem Sarajeva 6 aprila 1945 godine iz Jajca su prenesene republičke ustanove spremne da samo nastave svoje djelovanje koje su započele u Jajcu.[20]

Iz ovog kratkog pregleda važnijih događaja vidi se kakvo je mjesto Jajce zauzimalo u Narodnooslobodilačkom ratu. Doprinos samih građana Jajca i njegove neposredne okolice u ratu je bio velik i on se izražavao u mnogo vidova. Između ostaloga, u Narodnooslobodilačkoj borbi je palo 800 sinova i kćeri ovoga grada, a fašisti su pobili 2382 stanovnika.[21] Ali, Jajce je imalo sreću da prvo od svih gradova i mjesta Jugoslavije pozdravi novu državu, prvu vladu i Tita kao Maršala. Drugo zasijedanje AVNOJ-a je, besumnje, najveći događaj ne samo Jajca i Bosne i Hercegovine, nego najveći događaj čitave naše Narodnooslobodilačke borbe. Ono pretstavlja sasvim novu stranicu cjelokupne istorije naših naroda.

[15] Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 44—45; Vl. Dedijer, Josip Broz-Tito, Beograd, 1953 god., str. 379. 382 i 383.

[16] Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 65-66; Spomenica Drugo zasijedanje AVNOJ-a 1943—1953, Beograd, 1953, str. 7—35.

[17] Edvard Kardelj, Deset godina nove Jugoslavije, Borba, 29. XI. 1953.

[18] Vl. Dedijer. Dnevnik, str. 586.

[19] Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 99-100.

[30] Arhiv CK KP BiH, tom I, knj. 2, str. 382 i 392.

[21] Iz referata Derviša Kršlaka na svečanoj sjednici Saveznog izvršnog vijeća, prilikom proslave 10-godišnjice Drugog zasijedanja AVNOJ-a u Jajcu. 29. XI. 1953 god., »Oslobođenje« od 1. XII. 1953 godine.

Zato sve ono što je vezano za period NOB-e u Jajcu, a ostalo je do danas da nas potsjeća na to veliko doba i da mlađe generacije vaspitava, pretstavlja bogato kulturno narodno nasljeđe, pretstavlja neizmjerno važne spomenike Narodnooslobodilačke borbe — Dom AVNOJ-a, zgrade u kojima su djelovali CK KPJ i Vrhovni štab sa drugom Titom na čelu, svi objekti i predmeti koji su dokumenti toga doba — koje moramo brižljivo čuvati.

II

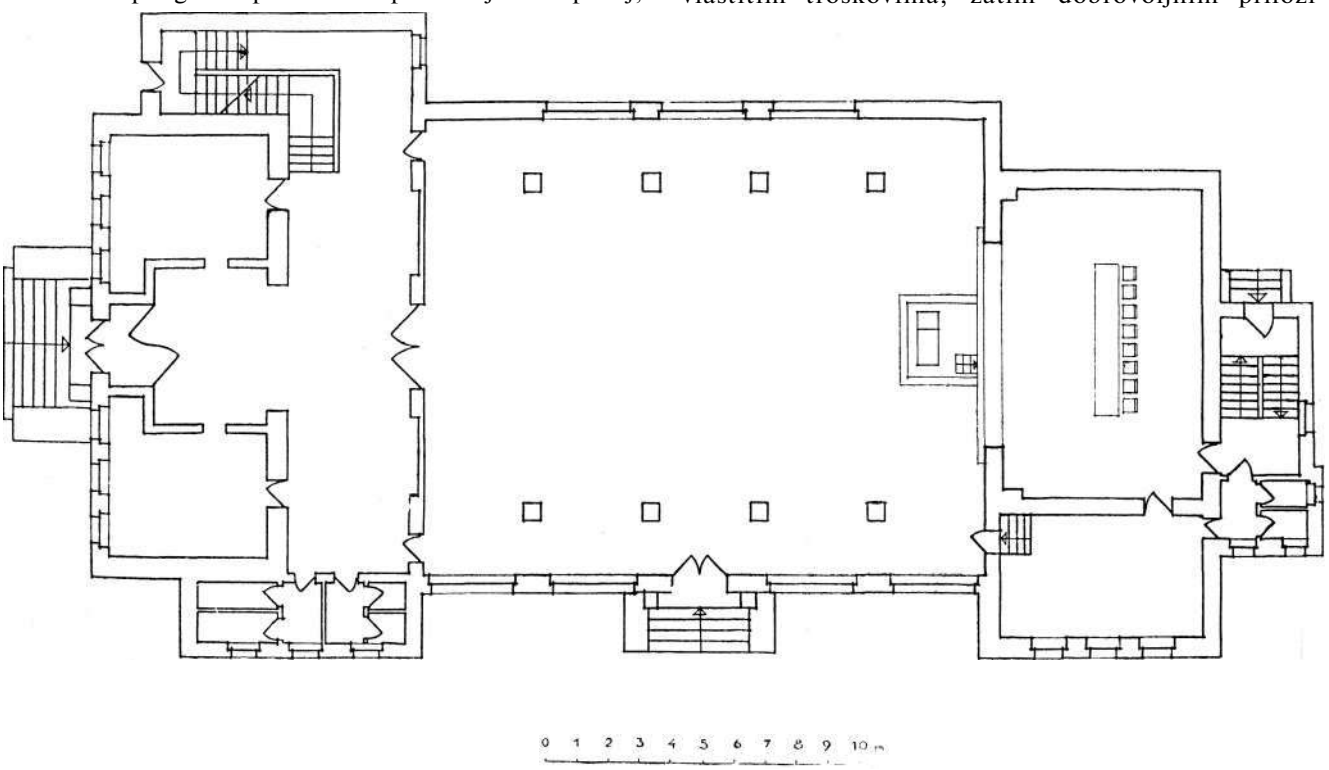
PREGLED SPOMENIKA

Ovdje ću dati opis najvažnijih spomenika NOB-e u Jajcu i istaknuti one elemente koji jasno govore o njihovim spomeničkim svojstvima.

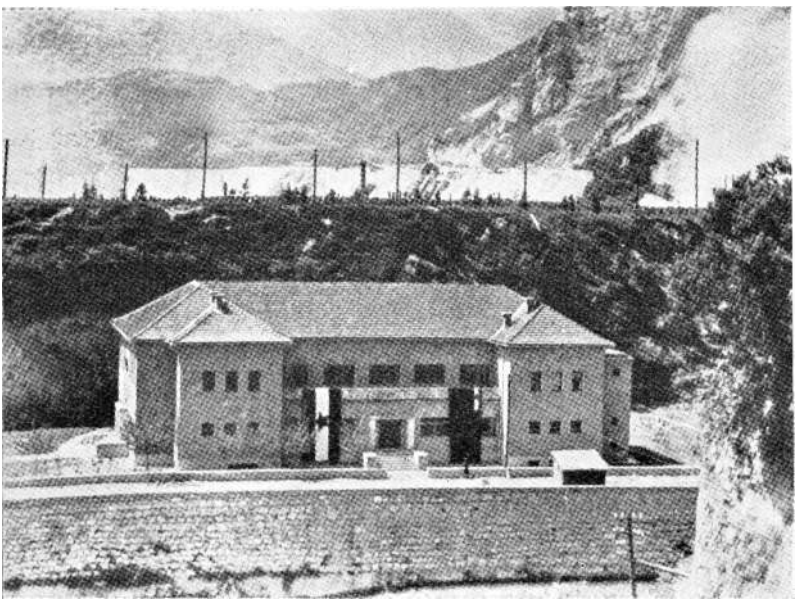
DOM AVNOJ-a

Tako se zove zgrada u kojoj je održano Drugo zasijedanje AVNOJ-a i koja, prema tome, danas pretstavlja prvorazredni spomenik naše novije istorije. U njoj je danas Muzej drugog zasijedanja AVNOJ-a pa je poznata i pod tim imenom. To je veći objekt moderne arhitekture kakva se razvijala kod nas između dva rata. Zgrada je situirana na južnoj periferiji grada, na desnoj obali Plive, ispod velikog sedrenog platoa i u blizini drugih prirodnih i spomeničkih objekata: vodopada Plive, groblja na Varošnicama, stare džamije s domaćom, profanom arhitekturom i vile »Elektrobosne« na Varošnicama, koja je također značajna za NOB-u. To je jednokatnica longitudinalnog tlocrta, koja je prvobitno bila namijenjena potrebama Sokolskog društva. Otuda je rezultirao i program potrebnih prostorija. U prvoj, suterenskoj etaži je prostor za ogrijev i sanitarnu bateriju, u prizemnoj etaži glavna društvena dvorana s pozornicom te s upravnim prostorijama, baterijom umivaonika i w.c.-a i drugim nuzgrednim prostorijama, a na katu, izvan prostora sale, prostorije za biblioteku i čitaonicu te stan za čuvara. Glavni prostor, sala veličine 18,00 X 14,40 m, riješen je trobrodnim sistemom, koji obiljažavaju dvije kolonade stupova, što omeđavaju središnji, veći prostor dvorane, a osvijetljena je obostrano s dva reda prozora. U prednjem dijelu sale je uzdignuta pozornica s potrebnim nuzprostorijama i objektima za predstave, predavanja i sl. (svlačionica, suflernica, dio za orkestar itd.) Komunikacije su riješene na uobičajeni i funkcionalan način tako, da se publika uvodi na glavni ulaz preko poprečno razvijenog foajea, a ispušta napolje kod masovnih priredaba na direktni izlaz, koji je povezan s glavnim prostorom, na njegovoj sjevernoj strani.

Dom je gradilo bivše Sokolsko društvo u Jajcu vlastitim troškovima, zatim dobrovoljnim prilozi-

Sl. 1. Tlocrt prizemlja Doma Avnoja

Sl. 2. Dom AVNOJ-a

ma i znatnijom novčanom pomoći mjesne tvornice »Elektrobosna«. Gradnja je započeta god. 1932, a završena i dom otvoren god. 1934. Projekat za gradnju dao je, prema podacima koji su dobiveni u Jajcu, beogradski arhitekt Momir Korunović, ali se izvedba toga projekta investitoru činila odveć skupa, pa je taj projekat nešto preinačen i prilično skraćen. Prvi projekat bio je u stilu domaće bosanske arhitekture. No, i ovom projektu, kakav je realiziran, ne mogu se odreći kvalitete, naročito što se tiče čistoće tlocrta i funkcionalnosti prostora.

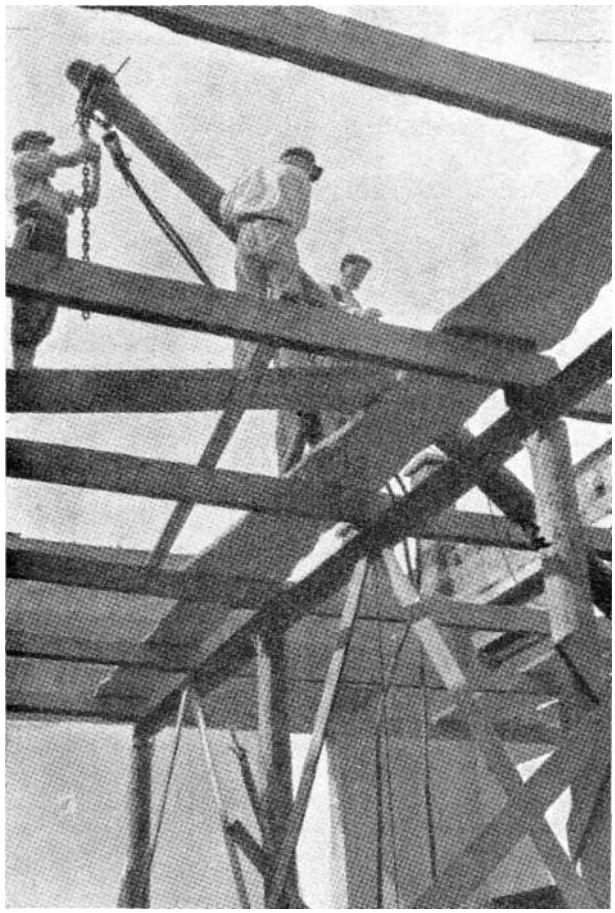
Prostor na kojem je situiran dom nalazi se uz samo korito Plive i prvobitno je bio dosta uzak i kao takav nepodesan za gradnju, pa se na tome mjestu jednim dijelom usjeklo brdo sedre na južnoj strani, i tako se dobio dovoljan prostor i za situiranje objekta i za izgradnju ulice ispred objekta. Svi zidovi doma izvedeni su upravo od te sedre, koja se dobila otkopam brijega; dakle, materijal je dobiven na samome gradilištu.

Tlo, na kojem je temeljen dom, nije imalo kvalitet dobrog nosivog terena. Sastojalo se jednim dijelom od naplavina Plive, a drugim od vještačkog nanosa gradskog smetlja. Iz tih razloga objekt je temeljen na sistemu šipova. No, proračun dubine i količine šipova nije bio dobar za ono suviše slabo nosivo tlo, i nastupilo je nejednoliko slijeganje terena, a kao neminovna posljedica toga slijeganja pojavile su se i pukotine i u konstrukciji objekta, i u temeljima, i u nosivim zidovima.

Objekt je služio svojoj prvobitnoj namjeni do god. 1941, i to prvenstveno kao gimnastička sala i društvene prostorije Sokola, a od god. 1936 davale su se tu subotom i nedjeljom i kino-pretstave. Po dolasku okupatora u Jajce objekt je počeo služiti novoj namjeni kao jedan od okupatorskih centara i sjedište organizacija te mjesto gdje se prisilno sabiralo, zatvaralo i zlostavljalo srpsko stanovništvo iz ustaničkih krajeva Bosanske Krajine. Uviđajući upravo takvu funkciju, NOV je zapalila taj objekt pri svom povlačenja iz Jajca god. 1942, i tom je prilikom izgorjela sva drvena konstrukcija i ponutrica objekta.[22]

Ono, što je uništeno god. 1942 pri povlačenju, obnovljeno je iduće, 1943 godine, uoči istoriskog Drugog zasijedanja AVNOJ-a, koje se potom održalo upravo u toj zgradi. Radovi su otpočeli dvadesetčetvrtog dana po dolasku NOV i Vrhovnog štaba u Jajce; skoro na tri mjeseca prije dana zasijedanja AVNOJ-a. Opravak je organizirao i izveo arhitekt Živa Đorđević na osnovi odredbe Tehničkog odjeljenja Vrhovnog štaba, koji je u to ime 4 septembra izdao posebnu legitimaciju tome arhitektu. (Fotokopija originalne legitimacije izložena je u Muzeju u toj zgradi.) Obnovljena je stropna i krovna konstrukcija novom drvenom građom nad čitavim objektom i izvršeno žbukanje

[22] Vl. Dedijer, Josip Broz-Tito, Beograd 1953 god., str. 380.

Sl. 3. Opravljanje zgrade bivšeg Sokolskog doma za Drugo zasjedanje AVNOJ-a

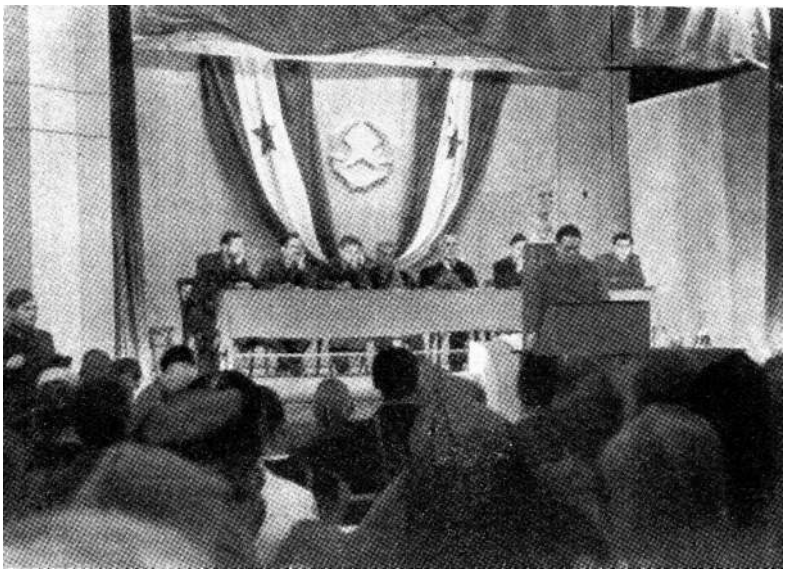
i krečenje fasada i unutrašnjosti. Umjesto salonita, kojim bješe ranije dom pokriven, tada je stavljen crijep, a umjesto parketa, koji je također izgorio, postavljen je običan daščani pod. Čitav taj posao bio je izveden u rekordnom vremenu od 21 dana. Drvenu građu dala je »Elektrobosna« sa svoga skladišta, a i zanatlije te fabrike su učestvovali u tim radovima.[23] Osim radnika Tvornice na opravci Doma radili su borci NOV i omladinci Jajca. Na dekoraciji doma radio je naš poznati slikar Đorđe Andrejević-Kun. Radove je često obilazio drug Tito i interesirao se za njihov uspjeh.

Za samo zasijedanje AVNOJ-a glavna dvorana je bila ovako uređena: na pozornici su postavljena dva duga stola, sastavljena i prekrivena crvenim platnom, s osam običnih drvenih stolica u jednom redu. Oko stola bile su postavljene dekorativne kulise, a u pozadini pozornice prototip grba FNRJ u gipsu, što su ga izradili u Jajcu slikar Kun i kipar Augustinčić. Ispred pozornice, uz suflernicu postavljen je podij, na koji se silazilo s pozornice preko tri drvene stube. Na tome podiju postavljen je običan stol s govorničkim stalkom, a u pozadini govornika bio je drugi stalak s bistom Tita, koju je izradio Augustinčić. Taj podij bio je prekriven običnim bosanskim ćilimom, koji je djelomično prekrivao i pod ispred govornice. Na pozornici je bila svjetleća parola »Smrt fašizmu — sloboda narodu«, a ispred ove »Živjelo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenje Jugoslavije«. Na zidu sale prema rijeci bila je parola »Živjela Crvena armija«, a na ogradi balkona »Živjela naša junačka Narodnooslobodilačka vojska«. Sala je bila određena za delegate, a balkon za goste. U sali za delegate zasijedanja ispred govornice postavljeni su redovi stolica najrazličitijih oblika i vrsta, onakve, kakve su se mogle u to doba naći u Jajcu. U prvome redu bilo je i nekoliko fotelja, od kojih je jedna određena za Tita. Još jedan ćilim, također bosanske izrade, bio je na ogradi balkona sale, zatim nekoliko zastava i slike, domaće i savezničke, !i to je bila dekoracija unutrašnjosti. Sve je bilo skromno, mnogo skromnije od opreme, kakva je bila u domu u Bihaću prilikom Prvog zasjedanja AVNOJ-a.

Svečanom otvaranju doma, 7-XI-1943 god., na dan proslave Oktobarske revolucije prisustvovao je drug Tito.[24] Tom prilikom je »Kazalište narodnog oslobođenja« izvelo Gogoljevog »Revizora«. Dom je kasnije često korišten za predavanja, konferencije, pozorišne pretstave i u druge slične svrhe. Može se reći da je Dom bio centar kulturnog i političkog života koji je tada u Jajcu bio inače vrlo bujan.

[23] Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 380; Vl. Dedijer, Dnevnik, Beograd, 1951 god., str. 635; Ing. arh. Živa Đorđević, Drugo zasijedanje AVNOJ-a, Front, vojni ilustrovani list, 1953 god., br. 20.

[24] Vl. Dedijer, Dnevnik, Beograd, 1951 god., str. 635—636.

Sl. 4. Za vrijeme referata Druga Tita na Drugom zasijedanju AVNOJ-a

Zasijedanje AVNOJ-a je trajalo u toku čitave noći od 29 na 30 novembra. Sala je bila osvijetljena električnom rasvjetom, koju je davala centrala »Elektrobosne«. U vezi s tim interesantno je istaknuti veliku predostrožnost za sigurnost od bombardovanja Jajca i same zgrade za vrijeme zasijedanja, a ona se provela tako, da je bila te večeri potpuno isključena rasvjeta u čitavom mjestu osim u domu.[25]

Poslije povlačenja NOV-e i Vrhovnog štaba iz Jajca, 7 januara 1944 godine, raznesena je ponutrica toga doma, ali je sam objekt ostao, uglavnom, neoštećen sve do Oslobođenja. Kako je poslije Oslobođenja objekt pretstavljao važan spomenik iz NOB-e, a bio je i nužno potreban za društveni i politički rad, trebalo ga je temeljito urediti, što je i učinjeno u 1947 i 1953 godini. Prve godine izvedeni su zamašniji građevinski radovi. To je zahtijevalo stanje samoga objekta. Već smo napomenuli da je objekt temeljen na slabo nosivom tlu i da je konstrukcija bila popucala. Problem je riješen na taj način što su ispod temelja objekta izbetonirane široke stope, preko kojih se težina objekta u novoj situaciji prenosila na veću površinu, i time se znatno smanjilo specifično opterećenje tla. Valjalo je, osim toga, lijećiti pukotine u zidovima, koje su se zapažale naročito na fasadama, pa je i taj posao obavljen, ali na jedan skuplji način, koji je išao i za dekorativnim izražajem objekta: sve fasade su obložene piljenim sadrednim kvaderima u prirodnom izgledu. Osim toga prepravljena je stropna i krovna konstrukcija. Pri tome su i istureni dijelovi objekta prema Plivi, koji su prije imali ravno

[25] Ing. arh. Živa Djordjević, Isto tamo.

krovište (terasu), dobili kosi krov sa crijepom. Ti poslovi su obavljeni brigom i troškom Centralnog odbora Saveza boraca NOR.

God. 1953, prilikom proslave desetgodišnjice Drugog zasijedanja AVNOJ-a, izvršeni su daljnji opravci objekta i potom tu instaliran i otvoren Muzej II zasijedanja AVNOJ-a. Tada je na lijevom zidu foajea postavljena mramorna ploča, veličine 110 X 65 cm, sa natpisom u latinici koji glasi:

Predstavnici svih naroda Jugoslavije donijeli su na Drugom zasijedanju Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Jugoslavije, održanom u ovoj zgradi 29. i 30. novembra 1943 g., osnovne odluke o stvaranju Demokratske Federativne Jugoslavije, kao djela opšte-narodne oslobodilačke i revolucionarne borbe.

Povodom desetgodišnjice toga velikog istoriskog čina, ova zgrada je pretvorena u Muzej drugog zasiijedanja AVNOJ-a.

Veći radovi u tu svrhu izvedeni su naročito u unutrašnjosti, u glavnoj dvorani. Na osnovi fotografija sa zasijedanja AVNOJ-a i drugih podataka rekonstruiran je enterijer onakav, kakav je bio za vrijeme samog zasijedanja, a koji smo već opisali. Nije bilo više originalnog namještaja, ali je na osnovi spomenutih podataka izrađen novi u istome stilu i materijalu. Obnova i uređenje enterijera obavljeno je po upustvima ing. Žive Đorđevića. U dvorani je postavljena moderna muzejska zbirka fotografija i drugih dokumenata, koju je uredio zagrebački arhitekt Emil Vičić. Izložbeni materijal se sastoji, prema inventarskoj knjizi, od ukupno 177 fotosa i 179 dokumenata, štampanih i onih u rukopisu. Sav taj matejal prikazuje u prvome redu Drugo zasijedanje AVNOJ-a u Jajcu i sve što je bilo u vezi s tim zasijedanjem.

U okviru proslave Desetgodišnjice Drugog zasijedanja AVNOJ-a otvoren je u ovoj zgradi Muzej posvećen Drugom zasijedanju. Otvorenje je obavio drug Rodoljub Čolaković, podpretsjednik Saveznog izvršnog vijeća, koji je tom prilikom, pored ostaloga, rekao:

»Zbog toga je Odbor (Odbor za uređenje i održavanje značajnih mjesta iz NOB i Revolucije pri Centralnom odboru Saveza boraca NOR-a) odlučio da se zgrada u kojoj je održano II zasijedanje AVNOJ-a, na kome su donesene istoriske odluke, pretvori u muzej. U njemu će biti čuvani i izloženi svi materijali koji se odnose na taj slavni datum naše istorije. Muzej treba da posjetiocu pruži istinitu i vjernu sliku uslova u kojima se rađala federacija jugoslavenskih naroda. Ali, više od toga i muzej treba da bude našim posjetiocima, naročito omladini, mjesto na kome će se napajati jugoslavenskim patriotizmom. Jer, ako ikoje to ovo mjesto mora svakog našeg čestitog čovjeka ispuniti osjećanjem opravdanog ponosa što je sin ove zemlje, što su upravo njeni ljudi u širokom vremenu rata i Revolucije potvrdili životvornost nekoliko načela veoma značajnih kako za njihovu vlastitu budućnost, tako i za budućnost čovječanstva .. .«[26]

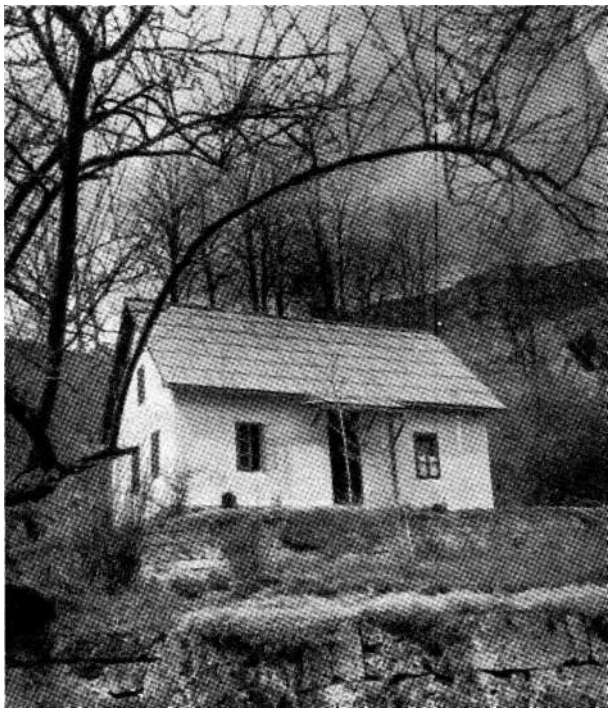
Proslava 1953 godine u čijem okviru je pod pretsjedništvom Tita održana Svečana sjednica Saveznog izvršnog vijeća, na kojoj je Moša Pijade podnio referat o razvitku Nove Jugoslavije na osnovi historiskih odluka II zasijedanja, zatim u okviru koje je Petar Stambolić u ime Savezne narodne skupštine i Saveznog izvršnog vijeća predao Titu Povelju priznanja i zahvalnosti na izvršenom djelu, gdje su se okupili svi preživjeli članovi AVNOJ-a i evocirali uspomene na 1943 godinu, proslava koja je jasno pokazala kako se i koliko na odlukama II zasijedanja razvila naša socijalistička država, sama po sebi je nov doprinos značaja Jajca, a posebno zgrade Doma AVNOJ-a kao spomenika NOB-e.

TITOVA KUĆA U PARKU

Malen i oku ugodan stambeni objekat s kalkanima i dvostrešnim drvenim krovištem na lijevoj obali Vrbasa, u današnjem parku što se stere od vodopada Plive uz Vrbas. Ima samo prizemlje sa četiri prostorije oko malog hodnika u poprečnoj osi zgrade. Vanjske su joj dimenzije u tlocrtu 6,00 X 9,90 m. God. 1953 kuća je dobro opravljena i izmijenjen joj dotrajali drveni pokrov pa se čini kao da je i noviji objekt, ali je, uistinu, relativno dosta stara kuća. Prostor oko toga objekta ima odnedavno današnju, parkovnu namjenu (od Oslobođenja), a do 1941 god. tu je bio gradski rasadnik cvijeća sa staklenicima i drugim potrebnim uređajem. Rasadnik je osnovan negdje oko god. 1882—1883. Tada je nastala i spomenuta kućica kao stan čuvara toga rasadnika. Taj objekt sagradila je jajačka opština, a njeno je i danas vlasništvo. Prvi baščovan i korisnik te kućice bio je Slovenac Jozef Turk. Radio je taj posao od samog osnutka rasadnika pa sve do smrti, god. 1935. Posljednji baščovan bio je Smajo Bibić. Za vrijeme prošloga rata, u kojem je ova kuća bila vezana za NOB-u, u toj kući stanovao je Salko Bibić, sa svojom porodicom, radnik iz mjesne tvornice. Danas u njoj stanuje porodica Muje Kulenovića.

Oko kuće je danas park s niskom i visokom vegetacijom i s prilazima s nekoliko strana. Na jednom od tih prilaza, poviše kuće, stoji i drveni

[26] Oslobođenje, list SSSN-a BiH od 1-XII-1953 godine.

Sl. 5. Titova kuća u parku

Sl. 6. Sjenica (ladnjak) kod Titove kuće u parku

ljetnikovac, sofa ili sjenica — kako je mještani zovu, — koja je svojedobno služila za odmor i razonodu onima koji su stanovali u toj kući. Za vrijeme drugog oslobođenja Jajca zgrada je služila za smještaj Štaba Prve proleterske brigade.

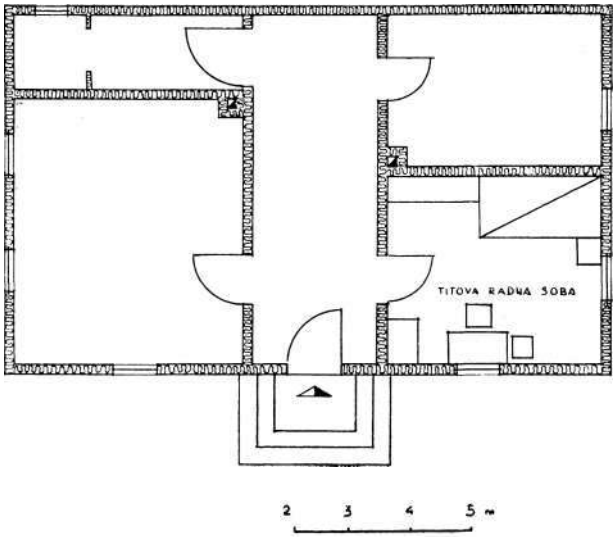
Prve dane boravka u Jajcu god. 1943 drug Tito proveo je upravo u toj kući, a onda je zajedno s Vrhovnim štabom prešao u Burićevu kuću. U toj kući radio je i spavao u prednjoj, tj. u krajnjoj sobi lijevo s ulaza u hodnik. Kao uspomenu na taj boravak Narodni odbor opštine u Jajcu otkupio je namještaj te sobe i sobu danas drži zajedno s tim namještajem kao 'muzejski eksponat. U toj sobi nalazi se sljedeći namještaj, sačuvan iz onih dana, kad je drug Tito boravio u njoj: drveni krevet sa skromnom posteljinom i noćnim ormarićem, drveni umivaonik, priprost ormar i sto sa dvije stolice, zatim dvije ponjave pa jedan štampani akvarel nepoznatog pejsaža i Pintarićeva, također štampana grafika vodopada Plive te dvije zavjese na dva prozora. To je sve bilo vlasništvo ondašnjeg stanara Salke Bibića.

Kazuju u Jajcu da se Tito zadržavao tu i preko dana. Viđali su ga tu mještani na odmoru i u spomenutom hladnjaku, sofi, više kuće, pa se i taj drveni objekt slikovitog izgleda (smatra spomenikom) koji čuva uspomenu na Titov boravak u tome kraju.

skloniti od bombardovanja. Danas se to sklonište koristi kao magacinski prostor.

Za vrijeme Titovog boravka u ovoj kući okupator je bombardovao grad, pa i dio oko ovoga parka. Tito se tada obično sklanjao pod stijenu na samome vodopadu Plive, gdje je imao čak i sto za rad.

Nešto iznad hladnjaka, kojih pedesetak metara svega daleko od kuće, u zasječenom brdu sedre, bio je ulaz u prostoriju gdje se moglo sigurno

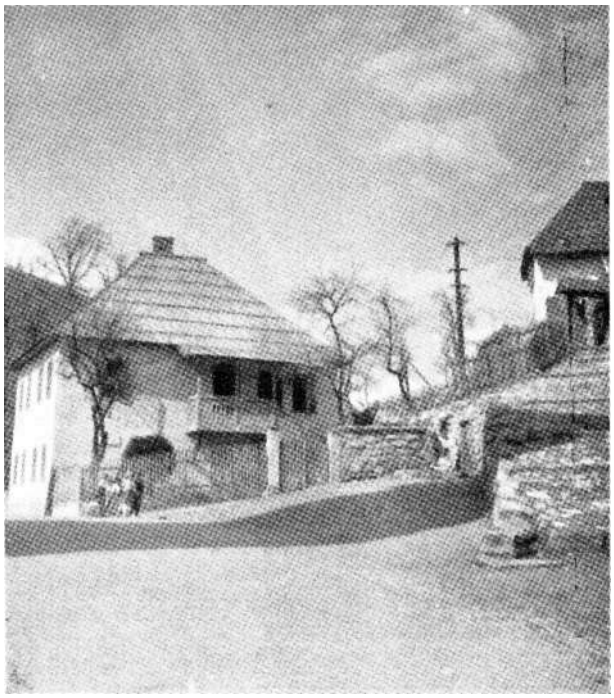
Sl. 7. Tlocrt prizemlja Titove kuće u Parku

BURIĆEVA KUĆA

To je stambeni objekat bosanske folklorne arhitekture u neposrednoj blizini katakombi, u ulici Ejuba Ademovića br. 19, značajan po tome što je u njemu duže vremena boravio i odatle rukovodio Narodnooslobodilačkom borbom Vrhovni štab NOV i POJ sa drugom Titom na čelu. Kuća je građena na dvije etaže, a po tlocrtnoj koncepciji ima čiste oblike, dosta karakteristične za staru stambenu arhitekturu Jajca, koju posebno akcentuira visoki četverostrani krov s klasičnim pokrovom od šimle, kakva je i ova kuća. U prizemlju, u prednjem dijelu do same ulice su dvije sobe za stanovanje, zatim druge dvije sporedne prostorije u otkopu brijega i s druge strane hodnika, koje danas služe za ostavu. Ulaz u prizemlje je s južne strane. Gornja etaža je istoga rasporeda, kao i donja samo s tom razlikom, što je prilaz u tu etažu sa sjeverne strane preko omanjih drvenih stuba i što je na suprotnoj strani hodnika dograđena drvena veranda, djelomično zastakljena, derivat divhana i kamerija starijih muslimanskih kuća u Bosni. No, dok nam ta kuća svojim vanjskim izgledom prezentira u svemu stambenu arhitekturu Jajca minulih vremena, u unutrašnjosti ona već ne pruža takav dojam, jer su drvene stropove zamijenili žbukani, iako je i taj prostor intiman, topao.

Kuća je građena u drugoj polovici XVIII vijeka, a vlasnici su joj bili članovi jajačke porodice Kršlaka. Od polovice prošlog stoljeća nekoliko je puta mijenjala vlasnike. Oko godine 1910 kupio ju je učitelj Mehmed Hasić, a od njega 1934 godine Ante Burić, tadašnji bravarski radnik u »Elektrobosni«. Kuću je Burić popravio i u njenoj unutrašnjosti izvršio znatne prepravke.

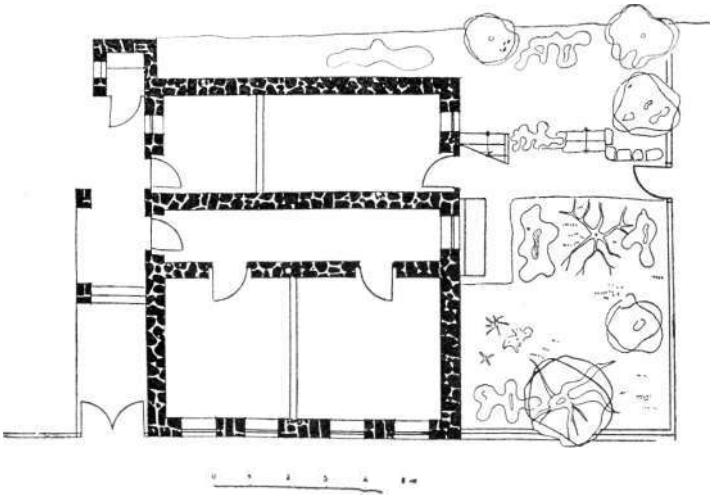
Godine 1943, za vrijeme trećeg oslobođenja Jajca, bio je to jedan od najvažnijih objekata u tome mjestu. Krajem mjeseca avgusta, (nije poznat tačan datum), tu se smjestio Vrhovni štab i

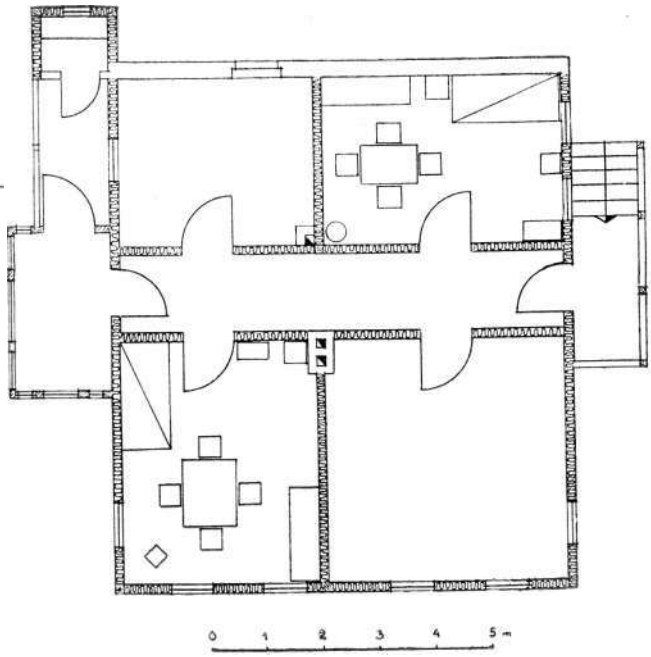
Sl. 8. Burićeva kuća

ostao do pred kraj novembra. Tu je boravio i radio drug Tito, a uz njega i Aleksandar Ranković-Marko. U dvjema prizemnim prostorijama do ulice bile su kancelarije Vrhovnog štaba. Na katu je bila spavaća soba druga Tita i radna soba Aleksandra Rankovića.

Titova soba bila je ona u jugoistočnom dijelu zgrade. Nije velika, 4,30 X 3,50 m, ali svijetla i

Sl. 9. Tlocrt prizemlja Burićeve kuće

Sl. 10. Tlocrt sprata Burićeve kuće (u donjem lijevom uglu Titova, a u gornjem desnom Rankovićeva soba)

intimna. Soba je bila namještena. Taj namještaj, onakav kakav je bio 1943 godine, sačuvan je sve do danas. On je čak onako isto postavljen kao što je bio kada je tu boravio drug Tito. U zadnjem desnom uglu smješten je manji željezni krevet (1,85 X 0,82 m) *s* posteljinom. U drugom zadnjem, lijevom uglu je peć marke »Zephir«, na sredini sobe bosanski šareni ćilim i na njemu stol veličine 1,00 X 0,70 m s tokarenim nogama i s četiri tapecirane stolice. U prednjem lijevom uglu nalazi se običan dvokrilni ormar, a u ostalom slobodnom prostoru četiri stalka za cvijeće. Na stolu je milije, rađen od domaćih vezilja, a na ovome pepeljara sa kutijom za cigarete. Ako još spomenem sliku domaćice i domaćina, nabrojao sam sav namještaj sobe.

Markova je soba bila na suprotnoj strani hodnika, na katu, odmah do ulaza. Bila je to radna soba u kojoj su se primali kuriri i izvještaji, a bila je ovako uređena: na sredini stol sa četiri stolice, uz zadnju stijenu krevet s noćnim ormarićem, u unutarnjem zadnjem uglu ormar, nasuprot njemu vareška tučana peć, a uz prednji zid do prozora stajali su kovčezi i stolić s telefonom, koji je tu instaliran odmah po dolasku Vrhovnog štaba u tu kuću. Na unutarnjem zidu visila je velika geografska karta Jugoslavije.

Namještaj iz Markove sobe nije se u potpunosti sačuvao. Onaj pak u Titovoj sobi čitav je i soba se ne upotrebljava nego čuva zajedno s namještajem kao muzejski prostor koji se pokazuje posjetiocima.

Drug Tito je u svojoj sobi često i duboko u noć radio. Marko je opet u svojoj sobi najviše boravio preko dana.

Za čitavo to vrijeme u kući je stanovala porodica Burić. Stara Jelena, koja je do danas sa svojom ćerkom ostala u kući, dobro se sjeća mnogih momenata iz toga doba. Ona priča kako se Vrhovni štab najprije smjestio u prizemne prostorije, malo poslije je drug Marko zamolio da mu se ustupi jedna soba na katu za kancelariju, a poslije nekoliko dana zamolio je i drugu sobu s naznakom da je to lično za druga Tita. Ona priča da je Tito često donosio kafe, koju bi ona njemu kuvala, a ponekad bi Tito ukućane častio kafom na verandi. Za vrijeme uzbune, kada su se ukućani plašili, da im se kuća ne bombarduje, Tito ih je tješio i govorio da je važnije spasiti glavu nego kuću.

Kuću povezuje s dvorištem katakombi mala bašča preko koje se za vrijeme uzbune prelazilo u sklonište. U zadnjem dijelu te bašče i tik uz kuću nalazi se ljetna kuhinja, u kojoj je za vrijeme boravka Vrhovnog štaba stanovalo nekoliko drugova iz Pratećeg bataljona koji su dodijeljeni lično drugu Titu.

Kuća je poznata pod imenom Burićeva kuća, a također i pod imenom Titova kuća. Ona je kao spomenik naše novije istorije stavljena pod zaštitu države. Na njoj je kao takovoj 1952 god. izvršena zamjena dotrajalog daščanog pokrova, zatim opravak verande te krečenje fasada kuće u žućkastom tonu.

Na sjevernom zidu Titove kuće stavljena je mramorna ploča sa natpisom:

U ovoj zgradi nalazio se u jesen 1943 godine i rukovodio narodnooslobodilačkom borbom Vrhvni štab NOV I POJ i vrhovni komandant drug Tito.

Želio bih da uz opis ove kuće dodam još dvije stvari.

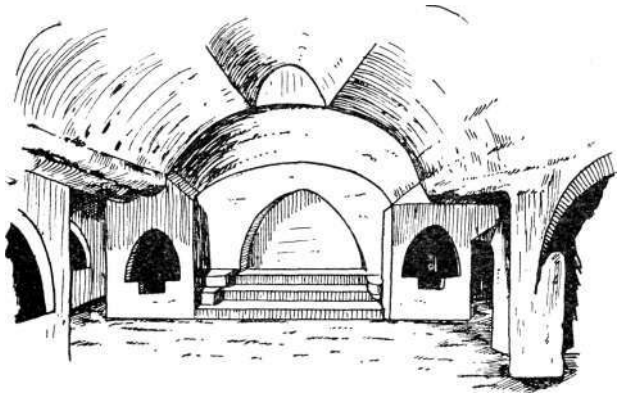
Kod angažovanja stanbenih i drugih prostorija za potrebe NOB-e uvijek se vodilo računa da to ne bude silom, nego na uljudan način. Tako je i Ante Burić zamoljen da ustupi sobe u svojoj kući. Domaćica se i danas dobro sjeća kako joj je drug Marko plaćao kiriju. Na 1. IX. 1943 god. drug Marko je u tu svrhu uručio 2.000.—, a 10. X. 1943 god. 3.000.— kuna. Kada mu je domaćica rekla da to ne treba, Marko joj je kazao: »Treba, naredio drug Tito«, a kod drugog slučaja kada je ona upitala zašto je sada više, on je odgovorio: »Pa, dali ste nam još jednu sobu.« Burićka se na to nasmijala i dodala: »E, dobrih li kirajdžija...«[27]

Prilikom proslave, 1953 godine, Tito je posjetio staru Buriću (muž Ante joj je poslije II Zasjedanja AVNOJ-a od strane Njemaca uhapšen i kasnije pušten, ali je, zbog posljedica zlostavljanja u zatvoru ubrzo umro) i kuću u kojoj je proveo relativno najveći dio vremena kada je sa Vrhovnim štabom bio u Jajcu. Kada je pogledao svoju sobu, konstatovao je, šaleći se: »Pa, ovdje je sve kao nekada; samo ove slike nije bilo...« (to je slika druga Tita, koju je domaćica kasnije stavila na zid).

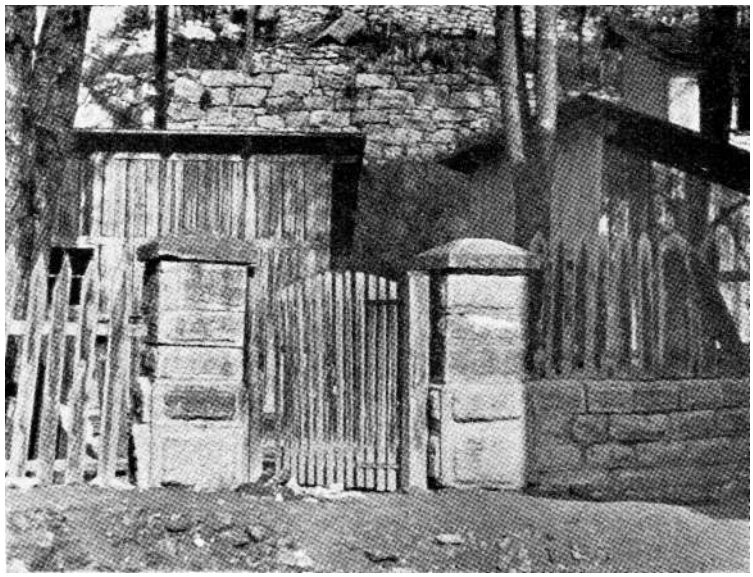
KATAKOMBE I BARAKE VRHOVNOG ŠTABA

Katakombama se zove podzemna komora u dvije etaže u živcu kamenu na istočnoj strani jajačke tvrđave, kojih 10 metara na sjevero-zapad od poznate Medvjed-kule. Namjena te prostrane i impozantne komore bila je, pretpostavlja se, kultnog karaktera, ali do danas nije još objašnjeno da li je ona pravljena za čiju grobnicu ili pak za bogomolju. Po skulptorskim dekoracijama na ulaznom dijelu može se sa puno vjerovatnosti pretpostaviti da je komoru gradio osnivač jajačke tvrđave veliki vojvoda Hrvoje Vukčić za svoju po-

[27] R. Sokolović, Kako se radilo na zgradi AVNOJ-a, Borba od 29-XI-1953 g.

Sl. 11. Unutrašnjost »Katakombi«

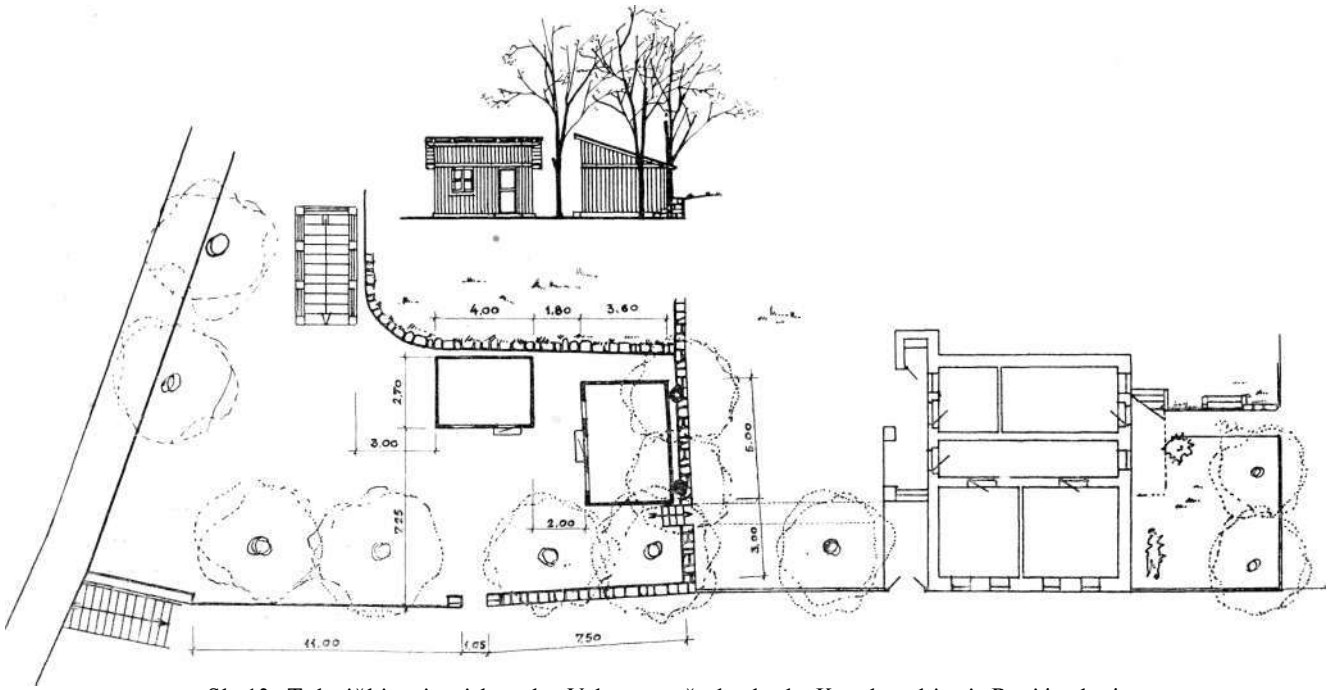
Sl. 12. Barake Vrhovmog štaba kod »Katakombi«

rodičnu grobnicu. Ako je to tačno, onda objekt pripada početku XV vijeka. U svakom slučaju on je vrijedan i impozantan arhitektonski spomenik svoga doba i jedinstven po svojim osobinama. Njegovu arhitekturu opisao je u tekstu i grafici Ćiro Truhelka,[28] pa nije potrebno da se na tome ovdje zadržavamo, nego je u ovome slučaju važnije ukazati na njegovu noviju istorisku vrijednost. U tim prostorima za čitavo vrijeme boravka NOV u Jajcu 1943 g. bilo je sklonište od bombardovanja za druga Tita i za članove Vrhovnog štaba, kao i druga lica pri Vrhovnom štabu. Postojanje upravo tih katakombi kao sigurnog zaklona od napadaja iz vazduha bio je jedan od glavnih razloga da je Vrhovni štab i sve što je usko vezano uz njega lociran baš na plato u neposrednoj blizini katakombi.

[28] Ćiro Truhelka, Katakombe u Jajcu, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, IV, 1892 god. str. 57—68.

Među objektima koji su bili usko vezani za katakombe, najbliže su bile dvije barake u samome dvorištu katakombi, koje su sagrađene krajem augusta 1943 g. za potrebe Vrhovnog štaba. To su dva objekta manjih dimenzija napravljena na brzu ruku kao provizorne zgrade. Rodoljub Čolaković u svojim Zapisima o tome, pored ostalog kaže:

»Vrhovni štab je smješten ispod samih zidina jajačke tvrđave. Na nevelikom platou, između Medvid-Kule i Burica kuće, sagrađene su dvije barake od čamovih dasaka i pokrivene crnom katranisanom hartijom. U jednoj od tih baraka je

Sl. 13. Tehnički snimci baraka Vrhovnog štaba kod »Katakombi« i Burića kuće

radna prostorija druga Tita, u kojoj on, za jednom pregradom, na željeznom vojničkom krevetu i noćiva. Ponekad bi noćivao u Burića kući, starinskoj bosanskoj kući »na boj«, na koji se penjalo s polja, drvenim stepenicama... U drugoj baraci je prostorija dežurnog oficira i minijaturna trpezarija u kojoj je, za čamovim stolom, ipak nekako moglo da istovremeno jede desetak ljudi«.[29]

Prva baraka od katakombi bila je orijentirana prema ulici, a druga zakrenuta za 90° i okrenuta ka jugu i s izlazom u pravcu katakombi. Obadva objekta su bila pod jednostrešnim krovom, a građeni tako da su nosive stijene bile skeletnog sastava s obostranom oplatom od vertikalnih dasaka između kojih je bila nabijena pilotina kao izolacioni materijal protiv hladnoće. I jedan i drugi objekt imali su po jednu prostoriju, prva je bila veličine 2,40 X 3,70, a druga veća, 3,30 X 4,80 m. Prostor je bio osvijetljen kroz glavne, prednje fasade.

Ti objekti su služili svojoj svrsi odmah od prvih dana dolaska Vrhovnog štaba u Jajce pa sve do početka januara 1944 g., kada su naše snage napustile grad.

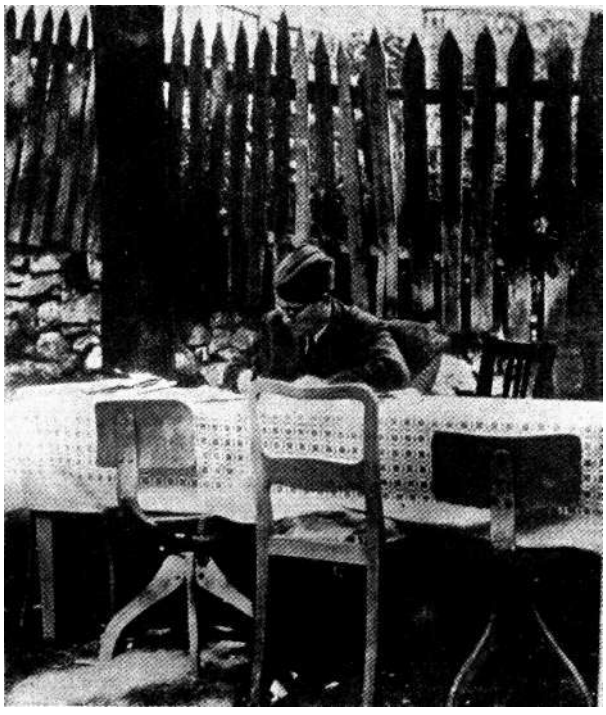
Na rad druga Tita u toj baraci i pred njom potsjeća jedna fotografija na kojoj se vrhovni komandant vidi za radnim stolom upravo na mjestu s lijeve strane barake i pored same bašče preko koje se dolazi u Burića kuću. Ta fotografija potsjeća na dane prije II zasjedanja AVNOJ-a, dok drug Tito nije bio proglašen maršalom i dok nije dobio maršalske oznake na uniformi, jer se one ne vide na fotografiji.

Barake je gradilo Tehničko odjeljenje Vrhovnog štaba. One su nestale poslije povlačenja NOV. Ali nam nije poznato na koji način: da li su ih porušili sami partizani pri povlačenju, da li okupatorske jedinice ili neko treći. Danas više nema ni traga od njih. No, poslije oslobođenja izvršena je rekonstrukcija tih baraka s čisto spomeničkom namjenom. Ta ponovna izgradnja od istog ili novog materijala (nije se moglo tačno utvrditi od kojeg materijala) izvršena je u okviru programa proslave Petogodišnjice II zasjedanja AVNOJ-a, 29. XI. 1948 g. One su kasnije porušene, navodno 1953 g. Pored najbolje volje nije se moglo saznati ni kako je došlo do rekonstrukcije, niti do uklanjanja tih objekata. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, evidentirajući spomenike u Jajcu, zatekao je i te barake u augustu 1950 g., uzeo potrebne podatke o njima i napravio tada njihovu skicu kojom se ovdje služimo, te stavio ih kao spomenike kulture pod zaštitu države. Barake su uklonjene bez znanja i obavještenja Zavoda.

NEKI OBJEKTI UZ VRHOVNI ŠTAB

U ulici Ejuba Ademovića, u kojoj se nalazi Titova (kuća kao nekadašnje sjedište Vrhovnog štaba, te katakombe i barake pokraj njih, koje su služile kao sklonište članovima i pratnji Vrhovnog štaba te za rad samog Štaba, ima još nekoliko objekata koji su bili čvrsto vezani za Vrhovni štab i druga Tita. Svi su oni grupisani oko te kuće i katakombi odnosno baraka. Dajem ovdje kratke podatke o tim objektima i iznosim ih položajnim slijedom počevši od ulaza iz parka kroz kapiju u gornji dio grada kod katakombi.

Medved kula, objekt fortifikacione srednjevjekovne arhitekture, sagrađen uz sami južni bedem jajačke tvrđave. Ta kamena građevina kružnog horizontalnog presjeka s promjerom od 13,74 m, a debljinom zida u donjem dijelu od 4,00 m, u gornjem od :2,80 m, impozantan je objekt svoje vrste i, što je naročito značajno, jedan od najstarijih očuvanih obranbenih objekata u Bosni. Misli se da je građena u početku XIV vijeka. Korištena je i kasnije, u tursko doba. U okviru naših rasmatranja, značaj ove kule je u tome, što je ona za čitavo vrijeme, dok je Vrhovni štab boravio u Buićevoj kući i barakama, bila skonište od napada iz vazduha za dijelove

Sl. 14. Drug Tito na radu u dvorištu baraka neposredno pred Drugo zasijedanje AVNOJ-a

[29] Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 45.

Sl. 15. Saračeva kuća

Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Snažne kamene mase toga objekta bile su zaista izvrstan zaklon od postranih udaraca.

Saračeva kuća. Naspram ulaza u dvorište katakombi nalazi se veći i masivniji stambeni objekt gotovo kvadratičnog presjeka u tlocrtu, građen za vrijeme austro-ugarske uprave za stambene potrebe porodice Sarača. Posljedni vlasnik iz te porodice bio je Ahmed Sarač. Kuća je u zadnje vrijeme znatno opravljena i renovirana. Narodna predaja u Jajcu veli da je na mjestu te kuće u tursko doba bila tekija i musafirhana, a vjerojatno u vezi s tim biće i stari naziv susjedne ulice Šeh mahala. Za vrijeme bivše Jugoslavije u toj kući bila je žandarmerijska komanda. U periodu trećeg oslobođenja grada tu je jedno vrijeme bilo smješteno rukovodstvo, a i neki dijelovi Kulturne ekipe pri Vrhovnom štabu. Pozorištem Narodnog oslobođenja rukovodio je Ivo Frol. Horom su rukovodili Oskar Danon i Nikola Hercigonja.

Kuća Jove Grubača. U Školskoj ulici br. 24, uza sam bedem, a istočno od Medved-kule i spomenute Saračeve kuće, gotovo na kraju platoa što se visoko uzdiže iznad korita Plive i ceste dolje u kotlini, nalazi se mala kuća s prizemljem i jednim katom. Građena je 1933 g. Danas je u prilično slabom stanju, a koristi je vlasnik stari Jovo Grubač sa suprugom.

1943 g. u toj kući boravio je i radio Edvard Kardelj, a uz njega i šef Tehničkog odjeljenja Vrhovnog štaba Vladimir Smirnov, zvani Voloda, Oni su koristili gornji kat, koji se sastoji od dvije sobe i malog pretsoblja. Prema pričanju Jovine supruge, koja je za cijelo to vrijeme bila u kući, kasnije je tu stigla i neka drugarica iz Italije, čijeg se imena ona više ne sjeća. (Možda je to bila drugarica Vida Tomšić?) Inače u kuću su često svraćali drugovi Tito, Pijade, Ranković i drugi.

U danima boravka i rada spomenutih rukovodilaca u toj kući, jugoistočno od toga objekta, uza sami tvrđavski bedem, bilo je smješteno mitraljesko gnijezdo za odbranu kompleksa svih objekata Vrhovnog štaba od neprijateljskih bombardera. Gnijezdo je bilo smješteno s vanjske strane bedema na samoj litici, a jedini prilaz bio je od spomenute kuće, kroz masiv bedema, koji se naročito u tu svrhu tada prokopao. Sama pak kuća bila je izvrsno zaklonjena od neprijateljske pješadije. S južne i istočne strane štitile su je visoke sedrene litice, a prilaz joj je bio moguć jedino sa zapadne strane, od katakombi, a tamo je već i iz drugih razloga postojalo dobro osiguranje Pratećeg bataljona.

Zgrada Niže ženske stručne škole nalazi se u ulici Ejuba Ademovića br. 16, na putu od Titove kuće prema centru grada, odmah uz poznati romanički spomenik — Toranj sv. Luke. To je jednokatna zgrada iz austro-ugarskog doba razvedenog tlocrtnog rješenja, pod vrlo strmim alpskim krovom pokrivenim crijepom. Danas je u dobrom stanju. U toj kući za vrijeme austro-ugarske i bivše jugoslavenske uprave bila je smještena financijska stanica.

U današnjoj zgradi Ženske stručne škole godine 1943 bila je kuhinja Vrhovnog štaba i pri-

Sl. 16. Kuća Jove Grubača

Sl. 17. Zgrada Osnovne i Niže ženske stručne škole

štabskih jedinica. Hrana se nije dijelila tu nego se nosila u dvorište katakombi i servirala u baraci.

Zgrada Osnovne škole nalazi se pored same zgrade današnje Niže ženske stručne škole. Za vrijeme oslobođenja Jajca korištena je za održavanje analfabetskih tečajeva i za pravu osnovnu školu. Ona je važna i po tome, što je uoči II zasjedanja AVNOJ-a u njoj održan sastanak viđenijih pretstavnika svih delegacija koje su došle na zasjedanje radi dogovora o formulaciji odluka koje će se donijeti na Drugom zasjedanju. U ime Centralnog komiteta KPJ na tome sastanku bili su prisutni Moša Pijade i Edvard Kardelj, koji su dotle mnogo radili na pripremanju toga materijala[30]. Pred kraj 1943 god. tu se uselila Tehnika Okružnog komiteta KPJ.

Šarenica. Tako se u narodu zove impozantna stambena kuća u pseudomaurskom stilu u produženju iste ulice (broj 12) prema centru grada, na istoj strani na kojoj su Osnovna i Stručna škola. Velik je to i masivan objekt Jajca za svoje vrijeme, a gornji naziv dobio je po tome, što su mu fasade bojene kao i druge naše građevine pseudo-maurskog stila, horizontalnim trakama, datim naizmjenično u crvenkastoj i svijetlo-plavoj boji. Građena je 1899 g., a podigao ju je ondašnji jajački posjednik Suljaga Sarač za stan svoje porodice, koja se smjestila na katu, te za besplatan konak za putnike namjernike, koji je smješten u prizemlju s posebnim ulazom sa sjeverne strane. Danas kuća pripada porodici Ćuk. Prije 1899 g. na mjestu te kuće bila je jedna starija bosanska kuća, ures starobosanske stanbene arhitekture, s ćoškovima na sve četiri strane, mušepcima i bogatom rezbarijom u unutrašnjosti. Bila je vlasništvo starih jajačkih kapetana, a posljednji od njih bijahu Mehmedbeg i Osmanbeg Kapetanović, potomci tih kapetana, po kojim su se i prozvali.

U Šarenici je 1943 g. bilo sjedište Agit-propa CK KPJ. Tu je boravio i radio drug Moša Pijade. Jajčani se i danas sjećaju kako je onih dana Moša zalazio po dućanima i radnjama u čaršiji te kupovao papir i pribor koji je mogao služiti za pisanje. Tu je Moša polovinom oktobra 1943 g. osnovao našu, prvu telegrafsku agenciju Nove Jugoslavije — Tanjug. Tu je Moša, pored ostaloga, pripremao materijal i špigl za izdavanje u inostranstvu prvog broja ilustrovanog časopisa »Nova Jugoslavija«, koji je nešto kasnije, zajedno sa Ivom-Lolom Ribarom, u poznatoj pogibiji od bombardovanja neprijateljskog avijona, prilikom ukrcavanja u naš avion, na Glamočkom Polju uništen. Pored Pijade, u Šarenici su boravili i radili Lola Ribar, Vladimir Dedijer, Vladimir Ribnikar i neki drugi[31].

U Šarenici je naš čuveni kipar Juraj Augustinčić imao svoj atelje[32]. Tih dana je Augustinčić portretirao druga Tita i izradio poznatu bistu koja je bila izložena u Domu AVNOJ-a prilikom zasjedanja, a koja je kasnije u borbi nastradala. Augustinčić je u Jajcu radio i na mnogim, drugim poslovima. On je dosta truda uložio u portretiranje članova Politbiroa CK KPJ koje je vrlo

[30] Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 62.

[31] Vl. Dedijer, Isto tamo. str. 634.

[32] Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 636.

Sl. 18. »Šarenica«

uspješno prikazao u reljefu od jednog monolitnog komada. I taj reljef je kasnije u borbi uništen. Augustinčić je pomagao Kunu na izradi prvog grba koji je za vrijeme zasijedanja AVNOJ-a bio izložen u Domu. Augustinčić se dosta mučio sa materijalom za rad. U blizini nije bilo kvalitetne gline, pa se ova morala donositi čak iz Livna. Augustinčić se poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a nije dugo zadržao u Jajcu, jer je po nalogu Vrhovnog štaba otputovao u Sovjetski savez.

TVORNICA »ELEKTROBOSNA«

Današnja tvornica »Elektrobosna«, koja je započela tu svoj rad kao akciono društvo godine 1897, odigrala je značajnu ulogu u toku Narodnooslobodilačkog rata, a naročito u doba kada je u Jajcu boravio Vrhovni štab za onih nepunih 5 mjeseci. Prije nego pređem na neke naročito značajne objekte u sklopu Tvornice, istaknuću nekoliko opštih podataka iz kojih se vidi u kojem je vidu sve Tvornica služila Narodnooslobodilačkoj borbi.

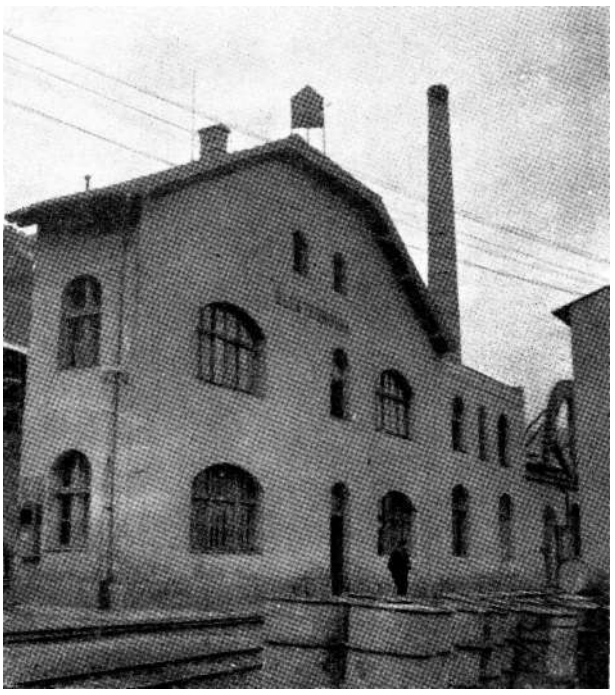
Zgrade, postrojenja, zatečeni materijali, zatim proizvodi Tvornice obilno su korišteni za potrebe NOP u vrijeme kada je grad bio u rukama partizana. To je bilo olakšano time što je među radnicima Tvornice bilo dosta naprednih ljudi i što su se radnici uopšte brzo prilagođavali potrebama NOP.

Interesantan je napr. podatak da je kod prvog oslobođenja Jajca u skladištima Tvornice nađeno 52 a kod drugog 30 vagona soli, koja je u onim prilikama opšte oskudice soli na oslobođenom teritoriju, značila veoma mnogo. Naravno, so je odmah po nalogu Vrhovnog štaba raspodijeljena na oslobođene krajeve. Odmah poslije oslobođenja Jajca 1943 g. izvršena je reorganizacija u proizvodnji Tvornice. Ferosilicij, koji se dotada proizvodio u toj Tvornici, u ondašnjim specifičnim uslovima nije imao prođu na oslobođenom teritoriju, pa se prešlo na proizvodnju karbida, koji je služio potrebama i vojske i stanovništva. U tu svrhu preuređena je i talionička peć, i hlađenje je izvršeno u rekordnom vremenu od 21 dan s punim kvalitetom novog proizvoda, karbida. Za potrošnju karbida bila je vezana i izrada karbitnih lampi, pa su se i one izrađivale u toj Tvornici i to od lima, na dosta jednostavan način, ali način koji je ipak zadovoljavao potrebe. Lampe su izrađivali limari i varioci. Pri tome se pojavio problem upaljača, ali su se majstori ubrzo snašli — pravili su upaljače od puščanih metaka. Dalje, za proizvodnju karbida u blizini se žario i kreč, koji je služio i za izradu karbida i kao gotov produkt za građenje i krečenje objekata. Interesantan je ovaj podatak: do 27. XI. 1943 g., kada je bombardovanje prekinulo rad na proizvodnji karbida, bilo je već proizvedeno 100 vagona karbida[33].

[33] R. Sokolović, Isto tamo.

Sl. 19. Tvornica »Elektrobosna«

Sl. 20. Upravna zgrada Tvornice

Sl. 21. Drug Tito pozira kiparu Augustinčiću

Iako je laboratorij pri povlačenju okupator onesposobio, partizani su ga ubrzo popravili i on je počeo da radi. Pored ostaloga, tu se, istina na primitivan način, proizvodio antiseptikum — sublimat, dezinfekciono sredstvo za bolnice i ambulante, a onda i bijeli i žuti precipitat za liječenje rana[34].

U Odjeljenju hlornih derivata izrađivane su kuglice protiv metilja i dijeljene narodu.

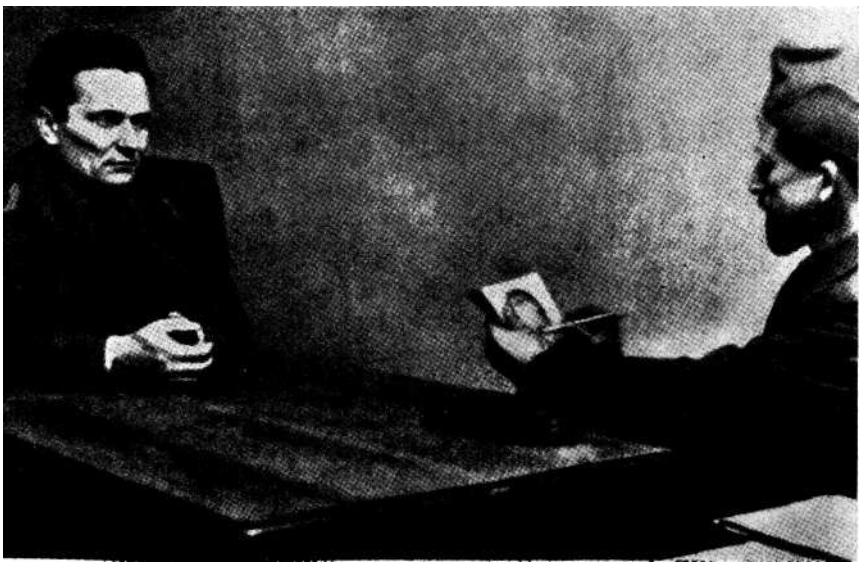
Tvornička pilana davala je svu potrebnu drvenu građu za objekte koji su se u onome vremenu popravljali ili nanovo izvodili. I stolarska radionica je punim pogonom radila za naše potrebe. Po odluci Sreskog narodnooslobodilačkog odbora 1944 g., pilana i radionica su izrađivale tipska vrata i prozore za podizanje brojnih domova u Janju koje je neprijatelj u toku rata popalio[33].

U bravarskoj radionici vršio se popravak oružja, i lakog i teškog: najviše pušaka, zatim mitraljeza pa i topova. Tu su opravljane pisaće mašine, rađeni dijelovi za željezničke mostove, pravljene prve zvijezdice za vojne činove i petokrake za kape.

Naravno, za čitavo to vrijeme električna centrala je davala električnu energiju za rasvjetu i bila osnov za gore navedenu proizvodnju. Valja istaći i podatak da je NOV 1942 god. pri povlačenju iz Jajca, po naređenju Vrhovnog štaba, a pod nadzorom ing. Smirnova-Volodje, onesposobila

[34] Vl. Dedijer, Isto tamo.

[35] Arhiv CK KP BiH, I, knj. 2, str. 436.

Sl. 22. Drug Tito pozira slikaru Božidaru Jakcu

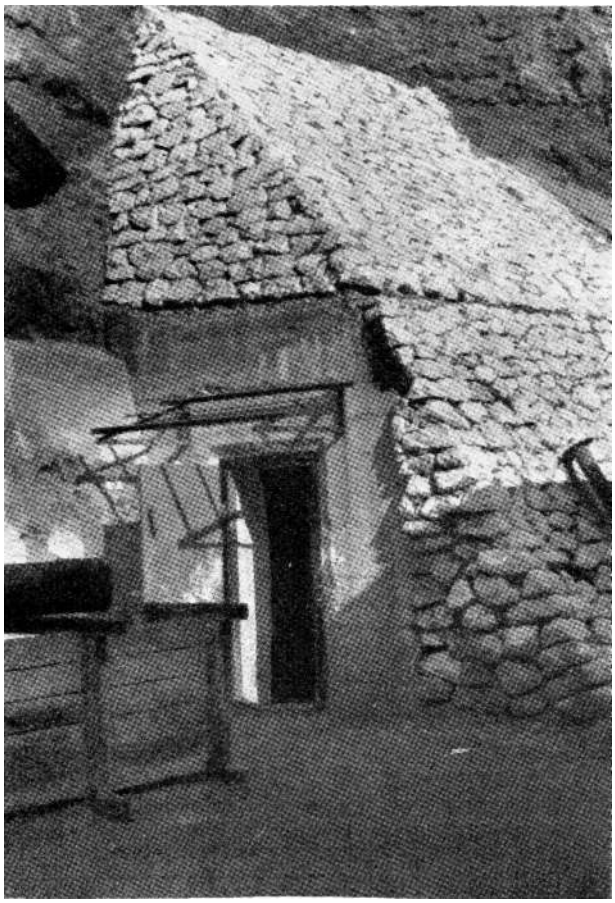
centralu da se neprijatelj njome ne bi mogao služiti. Centrala je onesposobljena također pri napuštanju grada 7. I. 1944 god.

Prvih dana oslobođenja Jajca 1943 god. Vrhovni štab sa svojim organima smjestio se u zgrade ove tvornice. Malo zatim glavnina Vrhovnog štaba se preselila u grad, unutar zidina stare tvrđave. Uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a Vrhovni štab se ponovo preselio u zgrade tvornice. Ovo ponovno preseljenje Vrhovnog štaba došlo je kao mjera predostrožnosti zbog sve češćeg bombardovanja grada. Tome je doprinosila i okolnost da je sklonište Tvornice bilo pogodno i za rad više ljudi.

Može se reći da su svi objekti Tvornice bili od velikog značaja za Narodnooslobodilački rat.

Od objekata u tvorničkom sklopu koji su u razne svrhe korišteni, potrebno je naročito istaknuti staru upravnu zgradu, zatim halu elektrolize, sklonište u sedrenom brijegu do same hale, barake izgrađene uz halu, te zgrade stambene kolonije.

Upravna zgrada je jednostavan objekat, podignut 1897 god. U toj zgradi je duže vremena bila uprava Tvornice, zbog čega je i nazvana Upravna zgrada, a danas je tu smješten Tehnički biro Tvornice. U dosta dobrom je stanju. Zgrada

Sl. 23. Sklonište Tvornice »Elektrobosna«

je značajna iz više razloga. U njoj je za vrijeme drugog oslobođenja Jajca bio smješten štab Prve dalmatinske brigade, a za vrijeme trećeg oslobođenja štab Prvog korpusa Osim toga, u periodu trećeg oslobođenja u prizemlju je bilo Šifransko odjeljenje Vrhovnog štaba kojim je rukovodila Branka Savić. U zgradi je tada održavana Politička škola CK KPJ, tzv. Viši partiski kurs. U tu svrhu je korišteno prizemlje i jedna veća sala na katu kao učionica sa klupama, tablom i drugim potrepštinama. Održana su dva kursa[36]. Njima je rukovodio Krsto Popivoda. Kasnije su tu, a naročito u toku četvrtog oslobođenja grada, održavani i razni drugi kursevi — sanitetski, telegrafski i dr.

U periodu trećeg oslobođenja grada u toj zgradi na katu je bio i atelje slikara Đorđa Andrejevića - Kuna u kome se intenzivno radilo za potrebe Agitpropa Vrhovnog štaba.

Tako je Kun dao ideju za prvi grb. Uz pomoć Augustinčića ta je ideja realizovana u vidu grba koji je kao dekorativan elemenat bio na pozornici Doma u vrijeme II zasijedanja AVNOJ-a. Tadašnji grb se sastojao od petokrake zvijezde, dva snopa klasja žita koji se povijaju sa strane zvijezde i trake koja se zavija i lepršа u donjem dijelu. Kun je kasnije, u Drvaru, po sugestijama drugova Tita, Može i Marka dao definitivan nacrt grba Nove Jugoslavije koji je karakterističan zbog simboličnih pet buktinja čiji se plamenovi spajaju u jedan plamen. Osim toga, Kun je u Jajcu radio i na mnogim drugim stvarima. Tako je dao skice za prve partizanske ordene; Orden narodnog heroja koji je i do danas ostao nepromijenjen, Partizanske zvijezde prvog, drugog i trećeg stepena, Orden bratstva i jedinstva, Orden za hrabrost i Medalju za hrabrost. On je tada dao nacrt i za Partizansku spomenicu (prvo izdanje). Zatim je Kun radio na nacrtima oznaka Titove maršalske uniforme, po (kojima su tada omladinke iz Jajca vezle direktno na štofu uniforme. (Idejnu skicu tzv. Maršalskog znaka radio je Augustinčić. Po njoj je taj znak kasnije u oslobođenoj zemlji i izrađen). Kun je u svome ateljeu izradio više plakata i grafike-linoreza i duboreza, naslovnih strana za štampu i časopise, radio je na likovnoj opremi diploma Oficirskog kursa i drugim sličnim poslovima. U nekim poslovima, naročito kod pripreme drveta za duborez, slikaru Kunu je mnogo pomagao talentovani stolar Jako Ilić iz Jajca.

Hala elektrolize. To je objekt u armiranom betonu, sagrađen u novije vrijeme, 1939 g., a pušten u pogon 1940 g. Objekt je korišten na taj način, što je u njegovom južnom dijelu izgrađena baraka od 6 prostorija koje su imale krevete, radio-službu, telefonske instalacije i kancelarije. Te prostorije je koristio Vrhovni štab za

[36] Ing. arh. Živa Djordjević, Isto tamo.

vrijeme trećeg oslobođenja grada, a u njima su jednim dijelom bili smješteni i delegati na II zasijedanju AVNOJ-a. Tu je bila radionica za opravak radio aparata i radio stanica. Ogromni slobodni prostor u hali ispred baraka služio je za komuniciranje i bio je mjesto gdje su se održavali manji skupovi i konferencije. Iako je prostor i konstrukcija hale dopuštala da se koristi kao takva, bez barake, baraka je unutar toga velikog objekta izgrađena iz termičkog razloga, jer se taj manji prostor lakše zagrijavao.

Skloništе. Hala je situirana uz sami visoki sedreni otkop s razdaljinom od kojih desetak metara. U sedrenom otkopu ugrađeno je ogromno skonište od napada iz vazduha za tvorničko radništvo, uoči samoga rata, koje je 1943 g. izvrsno poslužilo kao sklonište partizanima, naročito Vrhovnom štabu. U skloništu su bili električno osvetlenje, ventilacija i sve što je potrebno za duži boravak.

Više puta je drug Tito noćivao i radio u skloništu. Jedan momenat kada je drug Tito, dan poslije zasijedanja AVNOJ-a, bio u skloništu prikazao je u grafici slovenački slikar Božidar Jakac, koji je bio delegat Slovenije na zasijedanju AVNOJ-a. Nije sasvim jasno ko je pored Tita postavljen na slici. Vjerovatno su to Kidrič, Vidmar i jedan stražar. Napominjem da je Jakac portretirao druga Tita 5 decembra 1943 god. u dvorištu Tvornice[37]. Tu je, dakle, nastao onaj vrlo uspjeli i dobro poznati crtež Božidara Jakca.

Poznato je da je Rodoljub Ćolaković kao sekretar AVNOJ-a odmah iza zasjedanja AVNOJ-a radio baš u tome skloništu. Tu je 3. XII. održana prva zajednička sjednica Pretsjedništva AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta, kojoj je pretsjedavao drug Tito[38].

Dedijer piše da je uoči Drugog zasijedanja AVNOJ-a neprijatelj bombardovao Jajce i da je tom prilikom drug Tito bio u skloništu Tvornice. Usljed toga iznenadnog bombardovanja pred samim skloništem poginulo je nekoliko boraca iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Jednom od boraca bomba je rastrgla stomak. Ljekar Dr. Papo ga je odmah operirao i to u samome skloništu. Tom prilikom je sam Tito pridržavao glavu ranjenog partizana i pomagao pri operaciji[39].

Barake. Između hale Elektrolize i skloništa bile su 1943 god. izgrađene dvije barake sa istim ciljem kao i one u samoj hali. U jednoj je neko vrijeme boravio i radio drug Tito, a u drugoj je neposredno poslije zasijedanja AVNOJ-a radilo nekoliko članova Nacionalnog komiteta — Kardelj, Bakarić, Frol i Ribnikar, te Pretsjedništvo AVNOJ-a[40].

Između hale Elektrolize i fesi-peći podignuta je još jedna baraka koja je imala posebnu namjenu. U njoj je bila Oficirska škola, prva ustanova te vrste u NOB-i iz koje je izašao naš prvi oficirski kadar. Sama uprava je bila u jednoj od tri zgrade u stanbenoj koloniji, s druge strane ceste. I poslije četvrtog oslobođenja Jajca tu je održan još jedan kurs Oficirske škole. To je bio kurs Oficirske škole Petog korpusa od 129 boraca i oficira raznih struka[41].

Stanbena kolonija se sastojala od tri manje zgrade, blizu upravne zgrade Tvornice, samo s druge strane ceste. Te zgrade su korištene u mnoge svrhe. U jednoj napr., kako sam to već naveo, bila je uprava sa kancelarijama Oficirske škole. U jednoj je također 1943 god. bilo smješteno Odjeljenje za vezu Vrhovnog štaba kojim su tada rukovodili Dragićević Veljko i Nakićević Slobodan.

Rad toga odjeljenja je bio dobro razvijen. Odjeljenje je imalo nekoliko radio stanica koje su održavale stalnu vezu sa radio stanicama korpusa, divizija i drugih jedinica na terenu. Prenos je vršen Morzeovom azbukom, šifrom brojeva. Odjeljenje je imalo stalnu vezu i sa inostranstvom. Tako je, pored ostalog, svakog dana dva puta u određeno vrijeme bila konstantna veza sa Sovjetskim savezom radi davanja materijala za emisije Slobodne Jugoslavije. Kada je osnovan Tanjug svaki dan je preko toga odjeljenja održavana veza sa Moskvom i Londonom radi davanja njegovog Biltena.

Odjeljenje za vezu je organizovalo kurs za radio telegrafiste koji je pohađalo 35 slušalaca, a koji su po završetku bili raspoređeni u razne vojne jedinice na terenu.

VILA ZAVNOBiH-a

To je stanbeni objekt s dva kata (drugi u potkrovlju, mansardni) od masivnog materijala s građevnim oblicima koji potsjećaju na austrisku tirolsku arhitekturu s kraja prošloga vijeka, odakle je zapravo i došla ovdje. Situiran je u slobodnom prostoru u jednom dijelu starog groblja Varošnice i na platou što se uzdiže iznad Doma AVNOJ-a i s kojeg se otvara prekrasan vidik na sve strane. Kuća je građena sva od sedre s prirodnim izgle-

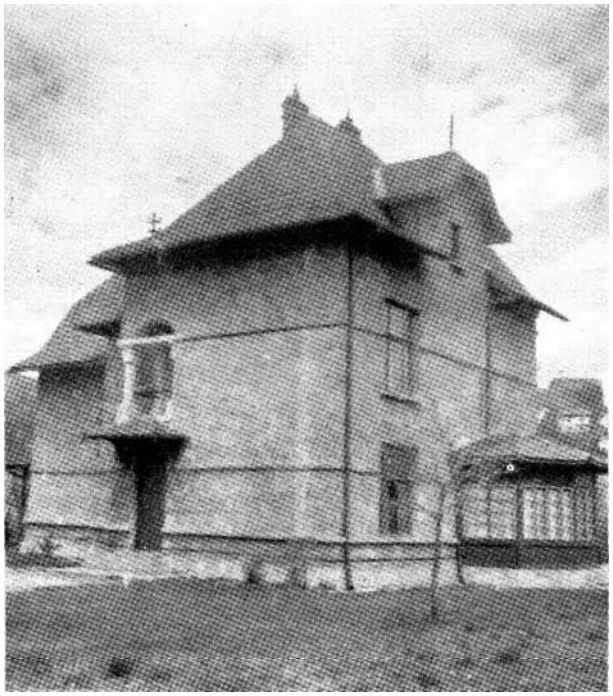
[37] Oslobođenje, list SSRN-a, Sarajevo, 1-XII-1953. godine.

[38] Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 70—71.

[39] Vl. Dedijer, Josip Broz-Tito, Beograd 1953 god., str. 379.

[40] Rodoljub Čolaković, isto tamo, str. 70.

[41] Rodoljub Čolaković, isto tamo, str. 70.
Živa Đorđević, isto tamo.

Sl. 24. Vila ZAVNOBiH-a

dom, nežbukana. U prizemlju je trosobni konforni stan, na katu četiri sobe, a na mansardi daljne tri sobe.

Tu je kuću gradila mjesna tvornica početkom ovoga vijeka kao stan za direktora. Ranije se zvala Vila »Elektrobosne« a sada je poznata pod imenom Vila ZAVNOBiH-a.

Danas je zgrada u dosta dobrom stanju.

Kod prvog oslobođenja Jajca u toj zgradi se vrlo kratko vrijeme nalazio Vrhovni štab sa drugom Titom. Uz Tita su tada bili drugovi: Moša Pijade, Ivan i Lola Ribar i Aleksandar Ranković. U isto vrijeme vila je služila kao sjedište Operativnog štaba za Bosansku Krajinu, sa komandantom Kostom Nađom i političkim komesarom Osmanom Karabegovićem, te kao sjedište štaba Druge proleterske brigade[42]. Godine 1943, za vrijeme trećeg oslobođenja Jajca, u toj zgradi su boravile savezničke vojne misije pri Vrhovnom štabu, engleska i američka, a zatim pretsjedništvo ZAVNO BiH-a.

U toku trećeg oslobođenja 1943 godine tu je neko vrijeme bio štab Desete divizije.

U toku četvrtog oslobođenja grada, sve od 12 septembra 1944 do 15 aprila 1945 godine u toj vili je bilo pretsjedništvo ZAVNOBiH-a.

Pred proslavu Desetgodišnjice Drugog zasijedanja AVNOJ-a kuća je temeljito uređena i izvana i iznutra. Danas ona služi kao izletnički objekt i povremeno konačište naših najuglednijih političkih i javnih radnika.

SJEDIŠTE POKRAJINSKOG I OKRUŽNOG KOMITETA KPJ I SAVEZA KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE

Masivna stanbena zgrada s verandom, baščom i tri etaže (prizemlje, kat i mansardni stan) u ulici Đure Pucara br. 9. Objekt je građen 1931 godine, a vlasnik mu je Emanuel Lihtner, bivši poslovođa u mjesnoj Tvornici, kojeg su okupatori odveli 1941 godine, odakle se više nije vratio kući. Tu danas stanuje njegova supruga.

Objekt se danas nalazi u dobrom stanju.

Za vrijeme trećeg oslobođenja Jajca u toj zgradi je bilo sjedište Okružnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije za okrug Jajce sve od 17 avgusta (od dolaska partizana u Jajce) do oktobra 1943 godine, a od oktobra 1943 do januara 1944, dok NOV nije napustila Jajce, tu je bilo sjedište Pokrajinskog i Okružnog komiteta KPJ.

U toj zgradi je 1943 godine bila Tehnika Okružnog komiteta KPJ koja je uglavnom služila potrebama Vrhovnog štaba. Tehnika je imala ciklostil, geštetner i jednu presu i radila je dosta po-

Sl. 25. Zgrada Emanuela Lihtnera u ulici Đure Pucara br. 9

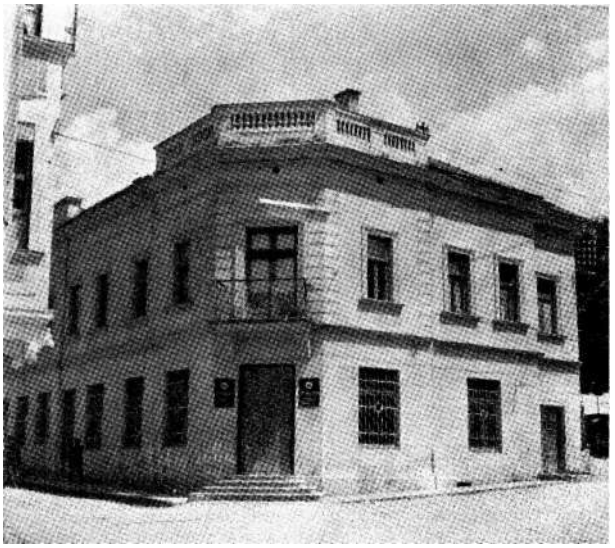
[42] Vl. Dedijer, Dnevnik, Beograd, 1951 god., str. str. 217—218.

slova. Svaki dan su na jednome presavijenome tabaku papira, dakle na 4 male stranice, izdavane »Radio vijesti Vrhovnog štaba NOV i POJ« koje su se organizovano otpremale na sve strane. Osim toga, u toj Tehnici su se štampale razne knjige, priručnici i materijali za Oficirski kurs i za Političku školu, kao i za druge potrebe Vrhovnog štaba i CK KPJ. Tako su tu u 40 do 50 primjeraka na geštetner izvlačene knjige kao napr.: »Kako se kalio čelik«, »Šta da se radi«, »Korak naprijed, dva koraka nazad« itd.

Tehnika Okružnog komiteta se kasnije preselila u jednu od obližnjih kuća u istoj ulici odakle je ubrzo, pred kraj godine prešla u zgradu Osnovne škole, odmah do Šarenice gdje je bio »Tanjug«.

Godine 1953 na zgradi je postavljena spomenploča sa slijedećim natpisom u latinici:

U ovoj kući bio je smješten 1943 do 1944 Okružni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije za okrug Jajce.

Sl. 26. Zgrada Narodne banke

ZGRADA NARODNE BANKE

To je masivnija zgrada jednokatnica u pseudorenesansi u Titovoj ulici br. 11, sa tlocrtnom šemom koja je prilagođena današnjoj Titovoj ulici i kosom odvojku što vodi na Trg bratstva i jedinstva. Danas je to zgrada filijale Narodne banke. Gradio ju je početkom našeg vijeka neki Grof Matija, ondašnji zastupnik Pivare kao svoj stan. U prizemlju toga objekta za vrijeme stare Jugoslavije bila je trgovačka radnja, zatim jedno vrijeme gostionica, a najposlije banka. Do kraja prošloga vijeka na tome mjestu je stajala lijepa bosanska kuća porodice Kršlaka. Sačuvana drvorezbarena ponutrica iz jedne sobe te kuće danas je izložena u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Zgrada je danas u dobrom stanju.

Za vrijeme drugog oslobođenja Jajca tu je bilo sjedište štaba Prve proleterske divizije sa Kočom Popovićem, Aleksandrom Rankovićem i Fićom Kljajićem.

Za vrijeme četvrtog, odnosno definitivnog oslobođenja grada u toj zgradi je bilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ. Komitet se tu doselio 12 septembra 1914 godine i ostao sve do 15 aprila 1945 godine, kada se preselio u oslobođeno Sarajevo. Komitetom je rukovodio sekretar Đuro Pucar-Stari.

PARTIZANSKA ŠTAMPARIJA

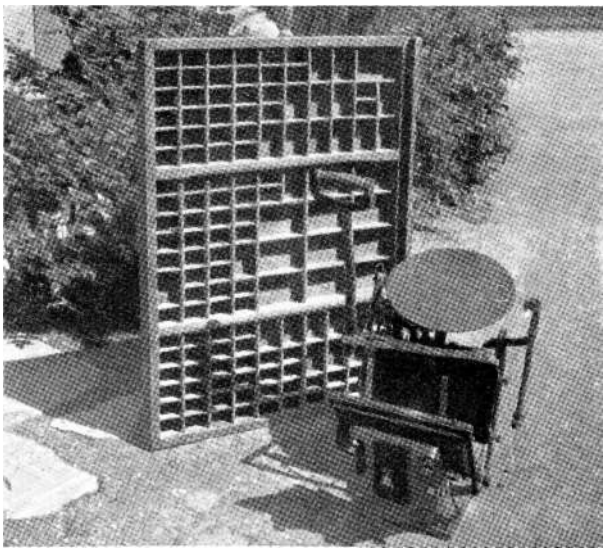
Za vrijeme trećeg oslobođenja Jajca, kada je u gradu boravio Vrhovni štab sa drugom Titom i kada je održano Drugo zasijedanje AVNOJ-a bilo je mnogo raznovrsnih poslova oko štampanja koje je uspješno obavljala štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ u Busiji kod Ribnika, oko 45 km sjeverozapadno od Jajca. Naročito je štamparija bila aktivna u vezi sa zasijedanjem AVNOJ-a. Među štamparskim postrojenjima značajnu ulogu odigrao je tigl iz livanjske štamparije. On je za vrijeme IV ofanzive bio zakopan na Šator-planini, a čim je opasnost minula, izvađen je i prenijet u Prekaju, zatim u Busiju gdje je dosta dugo radio. Za vrijeme VI ofanzive ovaj tigl je na jednu noć također bio zakopan. I u toku VII ofanzive štamparija u Busiji je morala biti u zemlju sakrivena. Kasnije je izvađena iz zemlje i prenesena u Međeđe Brdo kod Sanice, zatim u samu Sanicu, a čim je Jajce oslobođeno ona je tamo prenesena. Bilo je potrebno da se štamparija popravi, jer je usljed zakopavanja i prenašanja bila već prilično oštećena. To je sve vrlo brzo učinjeno. Obezbijeđen je i električni pogon, pa je rad otpočeo dosta brzim tempom. Osim toga, štamparija je ojačana jednim novim tiglom koji je izvučen iz Banje Luke još za vrijeme trajanja borbi u samome gradu, a mjesec dana kasnije i jednom šnel-presom iz Travnika[43].

[43] Vl. Dedijer, Partizanske štamparije, Beograd, 1945 god., str, 65—66 i 68—69.

Sl. 27. Zgrada u kojoj je bila štamparija 1944 i 1945 g.

Štamparija je iz Sanke prenesena u Jajce početkom oktobra 194.4 godine. Smještena je u prizemlje stambene kuće u današnjoj Koljenčićevoj ulici br. 6. koja čini nastavak Titove ulice prema Banjoj Luci. Zgrada je slobodno postavljena u prostoru s gornje strane ceste. To je dvokatnica s četiri sobe u prizemlju, pet na katu i tri na mansardi. Po svojim arhitektonskim osobinama ona je tipičan primjer zgrada kakve su za vrijeme Austrije po našim varošima podizane. Rješenje unutrašnjeg prostora postavljeno je tako da se sve prostorije vežu za centralni međuprostor, za hol. Sama kuća nastala je 1905 godine u novom dijelu grada koji se počeo izgrađivati nakon prosijecanja ceste 1895 godine. Podigao ju je gostioničar Ivan Manola kao najamni stambeni objekt. Za vrijeme bivše Jugoslavije u toj zgradi su stanovali činovnici mjesne Tvornice. Danas su u zgradi smještena neka odjeljenja Narodnog odbora sreza. Zgrada je u dosta dobrom stanju.

Sl. 28. Dio štamparije koji se sada nalazi u Muzeju u Jajcu

Od oktobra 1944 godine pa sve do 12 aprila 1945 godine, kada je prenesena u oslobođeno Sarajevo, štamparija je obavila obimne i veoma važne poslove. Glavni posao, može se reći, bio joj je izdavanje lista »Oslobođenje« koji je izlazio nedeljno na 8 strana. Štampariji je od strane rukovodećih organa pridavata velika pažnja, a brojan radni kolektiv (gotovo 100 ljudi) bio je stručan, ulagao je ogromne napore i postizao odlične rezultate. Zasluga je tih ljudi da su mašine stalno bile sposobne za rad u tri smjene i da su one poslije Oslobođenja sačuvane kao vrijedni spomenici naše Revolucije.

Livanjski tigl je sada na čuvanju u Muzeju Narodne revolucije u Sarajevu, odnosno on je privremeno ustupljen nedavno otvorenom Muzeju Prvog zasijedanja AVNOJ-a u Bihaću. Šnel-presa iz Travnika još je aktivna-ona se sada nalazi u štampariji u Trebinju.

*

To su, eto, najvažniji nepokretni spomenici NOB-e u Jajcu. Time njihov broj nije iscrpljen. Još ima objekata, možda isto toliko važnih koji su usko vezani za djelovanje Vrhovnog štaba, većih vojnih jedinica, partiskih komiteta, AVNOJ-a ili njegovih organa, narodnooslobodilačkih odbora itd koje nije moguće ovdje sve na ovaj način obrađivati. Pa i objekti koji su vezani za neprijateljsko djelovanje, kao napr. mjesta teških zločinstava, štabova i sl. su važni dokumenti za proučavanje istorije NOB-e. Pored nepokretnih trebalo bi evidentirati i neke, barem najvažnije, pokretne spomenike u Jajcu. Oni su, istina, najvećim dijelom u formi pisanih dokumenata, fotografija ili slično tome, ali ih ima i drugačijih kao što su napr. strojevi štamparije o kojoj je bilo govora u ovome članku. Međutim pokretni spomenici bi ipak pretstavljali temu za sebe.

Na kraju ovoga pregleda nepokretnih spomenika NOB-e u Jajcu hoću još samo da nabrojim neke koji nisu detaljnije obrađeni:

U zgradi stare opštine, u takozvanoj Gradskoj vijećnici, inače interesantnoj zgradi iz turskog perioda, u centru grada, koja danas služi kao Filijala Socijalnog osiguranja, za vrijeme prvog i drugog oslobođenja Jajca bila je smještena Komanda mjesta, a za vrijeme trećeg oslobođenja tu je bilo sjedište Gradskog narodnooslobodilačkog odbora.

U vremenu prvog kao i drugog oslobođenja grada u zgradi Vlaste Froš, u ulici Đure Pucara br. 5, bilo je sjedište Okružnog i Sreskog komiteta KPJ.

Za vrijeme prvog i drugog oslobođenja Jajca Okružni i Sreski komitet SKOJ-a bili su smješteni u zgradi Fahribega Filipovića, u ulici Berte Kučere br. 2.

Zgrada današnjeg Radničkog doma, na Trgu Ive Lole Ribara, za veći period vremena trećeg oslobođenja Jajca korištena je za Komandu mjesta. Kasnije se Komanda mjesta preselila u zgradu Uprave puteva, u ulici Milisava Koljenčića br. 13.

U zgradi Ante Anđukića, u ulici gdje je sada Narodni odbor opštine, za vrijeme trećeg oslobođenja grada bili su smješteni Sreski komitet KPJ, Sreski komitet SKOJ-a i prvi Narodnooslobodilački odbor opštine Jajce. Godine 1944 tu je bio Sreski narodnooslobodilački odbor.

U periodu trećeg oslobođenja grada u zgradi Ive Anđukića, u ulici Milisava Koljenčića br. 8 boravili su Rodoljub Čolaković i Todor Vujasinović.

U zgradi Franje Filipovića, u ulici S. Šolaje br. 29, za vrijeme trećeg oslobođenja grada bilo je smješteno Sanitetske odjeljenje Vrhovnog štaba kojim je rukovodio Dr. Gojko Nikoliš, a za vrijeme četvrtog oslobođenja jedno vrijeme je tu bio štab Petog korpusa.

U zgradi današnjeg Hotela Plive, u ulici S. Šolaje br. 5, za vrijeme trećeg oslobođenja tu je bila Bolnica Vrhovnog štaba.

Zgrada današnje Bolnice, u ulici Milisava Koljenčića br. 13, značajna je po tome što su u njoj bili smješteni delegati na Drugom zasijedanju AVNOJ-a i što su tu neposredno pred sahranu prenoćili ostaci poginulog Ive Lole Ribara.

Za vrijeme konačnog oslobođenja grada u zgradi Joze Sučića, u ulici Berte Kučere br. 9, boravio je Djuro Pucar-Stari.

U zgradi Steve Zvicera, u ulici Džube Muje br. 1 u istome periodu bilo je sjedište Komande jajačkog područja.

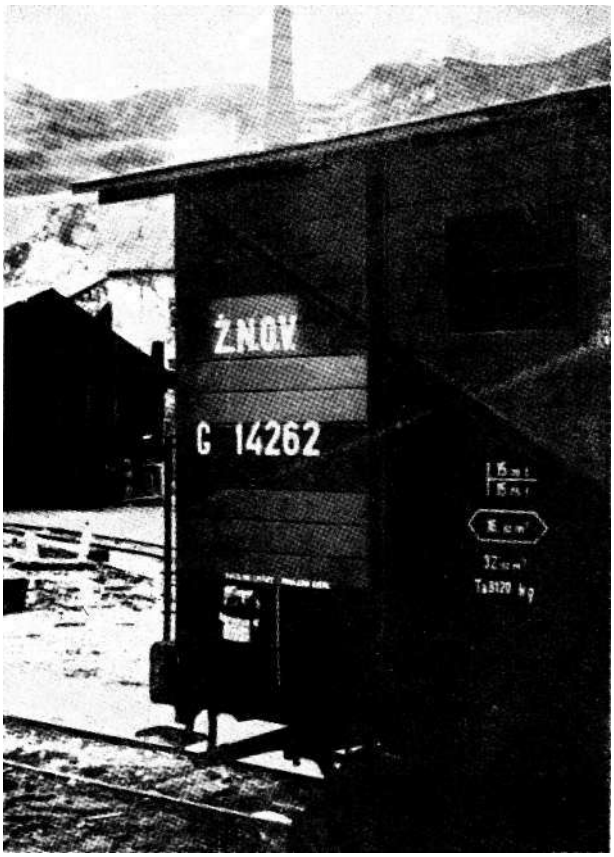
U zgradi laboratorija Tvornice za vrijeme trećeg oslobođenja grada bila je smještena menza Vrhovnog štaba, a tu je i konačio jedan broj delegata na Drugom zasijedanju AVNOJ-a.

U zgradi Ambulante Tvornice bila je u to vrijeme Ambulanta Vrhovnog štaba.

I mjesta gdje su održavani važniji ilegalni partiski sastanci trebalo bi da se ovdje spomenu. Na dan 7 novembra 1940 g. održan je ilegalni sastanak komunista i skojevaca sreza jajačkog na Kanalu kod današnjeg novog hotela gdje je obavljena proslava Oktobarske revolucije. Ujesen 1940 g. na takvom sastanku komunista Jajca u kući Fehke Šehalića, u ulici S. Šolaje br. 51, napravljen je plan ilegalnog prebacivanja u Banju Luku španskog borca Lujze Pihler. U junu 1911 g. u prisustvu Branka Babića održan je partiski sastanak jajačke organizacije na mjestu zvanom Kraljev Grob, iznad Parka, u novembru 1941 g. održan je takav sastanak u kući Seada Cerića u Gornjoj Mahali, a u decembru iste godine u kući Ahmeta Džube, u ulici Šerifa Mačka.

Sjedište Pavelićeve Župe Pliva i Rama bilo je u zgradi bivšeg Grand Hotela, na mjestu današnjeg kina »Šolaja«. U istoj zgradi je stolovao zloglasni ustaški zločinac Herenčić, zapovjednik Hercegovačke ustaške pukovnije.

Ustaše su pritvarale i zlostavljale mirno stanovništvo u zgradi Sokolskog doma, u pravoslavnoj crkvi, zgradama gdje su danas smješteni NO sreza i Vojni otsjek, zatim u Filipovića magazama, a streljali i ubijali na najsvirepije načine, te bacali u rijeku, u Podmilaču, 4 km daleko od grada, kod mosta na Vrbasu u Prudima, na Jezeru i na Vodopadu Plive.

Sl. 29. Željeznička kola NOV u Jajcu

III

NEKA PITANJA ZAŠTITE SPOMENIKA

Jasno je da sve spomenike Narodnooslobodilačke borbe, kao istoriske spomenike, trebamo čuvati i kao dokumente naše novije istorije i kao vaspitne faktore. Neosporno je da naprijed navedeni i opisani objekti imaju sva svojstva spomenika NOB-e. I ne samo to, nego zato što su oni vezani za događaje koji su bili sudbonosni za čitavu našu Revoluciju, spomenici Jajca spadaju u grupu najznačajnijih spomenika te vrste uopšte. Zato smo dužni da im u pogledu zaštite posvetimo osobitu pažnju — organi službe zaštite spomenika kulture, narodni odbori, organizacije Saveza boraca i druge organizacije, kao i sami građani.

Moramo priznati da se u čitavoj našoj zemlji, osim u Sloveniji, pa prema tome i u našoj Republici, tek odskoro pristupilo organizovanoj brizi oko zaštite ove vrste spomenika. Nedostajao je popis spomenika, a pogotovo nije bilo prave i potpune evidencije o njima. Rijetko su se gdje odvajala finansiska sredstva za konzervatorske zahvate na spomenicima NOB-e. Sada, kada se pristupilo sistematskom popisu na terenu čitave Bosne i Hercegovine i detaljnoj evidenciji u nekim područjima, pokazuje se prava slika fonda tih spomenika, njegovog stanja i potreba njegove zaštite. U Jajcu nije tako rđavo stanje kao u nekim drugim mjestima. Tu je bilo i interesa i nastojanja da se spomenici NOB-e čuvaju i pravilno koriste, ali, i pored toga, općenito time ne bismo mogli biti zadovoljni, jer ne postoji organizovana stalna briga i služba zaštite, a ima i više otvorenih pitanja od kojih neka ne trpe odlaganje.

Zaštita spomenika NOB-e u širem smislu te riječi obuhvata više vrsta aktivnosti. Pod tim, se podrazumijeva evidentiranje, zatim obilježavanje, a onda konzerviranje, odnosno restauriranje ili rekonstruiranje, te savremeno korištenje spomenika. U ovom članku sam, u nastojanju da obavim stručnu evidenciju, istakao glavne spomeničke atribute objekata, a ostali podaci (istoriski, građevinski, pravni i drugi), kao i evidencija u vidu fotosnikama i tehničkih snimaka trebalo bi da se kao obavezni elementi nalaze u evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture koji se onda, tokom vremena, dopunjavaju novim podacima o stanju i svim promjenama u životu spomenika.

Na ovome mjestu ja bih želio da upozorim na neke okolnosti pojedinih spomenika koje sam prilikom njihove obrade uočio i da, u interesu bolje zaštite, dadem nekoliko sugestija.

Prije svega nužno je sve objekte koji imaju svojstva važnijih spomenika administrativno-pravnim aktom Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH, kao nadzornog organa, pa Zakonu o zaštiti spomenika kulture staviti pod specijalnu zaštitu države i to vidno na samome objektu označiti. Dosadašnjim rješenjima zaštićeni su samo Dom AVNOJ-a i Burićeva kuća.

Trebalo bi, zatim, kako opisane tako i one samo navedene spomenike što prije obilježiti spomen-pločama. Dosada su tako obilježena samo četiri spomenika: Dom AVNOJ-a, Burićeva kuća, zgrada u kojoj je bila štamparija i zgrada u kojoj je bilo sjedište Okružnog komiteta SKOJ-a. Uzgred napominjem da je nužno ispraviti nehotimičnu grešku na sadašnjoj ploči koja govori o štampariji 1943 godine umjesto 1944 i 1945 godine. Dobro bi bilo da se na svakoj spomen-ploči zabilježi kada je i od koga ona postavljena, što nije učinjeno na sadašnjim pločama.

Pošto je Jajce izrazito turističko mjesto, koje ljeti posjećuje veliki broj domaćih i stranih turista, bilo bi dobro da se na nekoliko raskrsnica puteva postave upozorenja o tome gdje se nalaze spomenici, a kod najznačajnijih, da se stave table sa podacima na našem i stranim jezicima. Takva Upozorenja i obavještenja trebalo bi da obuhvate ne samo spomenike NOB-e nego i sve ostale važnije spomenike kulture Jajca.

Bilo bi vrlo korisno da 'ne samo organi zaštite, nego i svi drugi koji su zainteresovani, kao napr. narodni odbori, turističke mjesne organizacije, organizacije Saveza boraca NOR-a itd. imaju kvalitetne fotografije svih spomenika, kako totala tako i njihovih detalja, a od nekih i tehničke snimke i crteže iz kojih se vidi raspored prostorija i enterijer, ako su ovi bili od značaja.

U zgradi Doma AVNOJ-a trebalo bi takozvanu malu salu u gornjem katu, inače veliku i lijepu prostoriju, koja je danas sasvim prazna, urediti kao biblioteku sa svim izdanjima iz NOB-e. Takvo iskorištavanje te prostorije odgovara usvojenoj

koncepciji Muzeja Drugog zasjedanja AVNOJ-a koji je smješten u Domu. Ako iz kojih bilo razloga to nije moguće, mišljenja sam da bi se u toj sali mogli izložiti eksponati koji bi govorili o učešću Jajca i njegove okoline u NOB-i, odnosno o događajima iz NOB-e koji su se odigrali u Jajcu i okolini. To bi se moglo usvojiti tim prije što Jajce nema nikakvog drugog muzeja osim spomenutog Muzeja II zasijedanja AVNOJ-a, tj. nema muzeja koji prikazuje sve događaje NOB-e.

Proslava 10-godišnjice Drugog zasijedanja AVNOJ-a, koja je obavljena 29 novembra 1953 godine u Jajcu i u istome ovome Domu, po svemu ima mnogo veze sa Drugim zasijedanjem, pa bi i tu proslavu trebalo prikladnim eksponatima prikazati u Muzeju Drugog zasijedanja AVNOJ-a, čime bi se dobilo na značaju i Muzeja i samog Doma.

Titova kuća u parku, a posebno soba u kojoj je stanovao drug Tito, morala bi biti briga ne samo domaćina koji tu slučajno stanuje, nego posebno zaduženog čovjeka koji bi vodio računa da ona bude uredna, čista i pristupačna javnosti. Radi osiguranja autentičnosti, inventar sobe bi trebalo evidentirati i obilježiti. Ovo isto, možda još više, vrijedi i za Buričevu kuću. Možda bi bilo najbolje da Muzej Drugog zasijedanja AVNOJ-a, koji ima svoga upravnika, evidentira inventar obiju soba i sobe vodi kao svoja odjeljenja, kao sastavne dijelove Muzeja. Buričeva kuća ima i jedan aktuelan problem. Odmah iza kuće je zasječen brijeg, čiji se suhozid osipa i ugrožava sjeverni zid same kuće. U interesu čuvanja čitavog objekta taj zid bi trebalo konsolidovati i tako zaustaviti kretanje zemlje. Napominjem da se zbog pomanjkanja finansiskih sredstava Narodnog odbora opštine Jajca, a i zbog toga što se radi o hitnom spasavalačkom radu, Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH primio zadatka da taj posao izvede vlastitim sredstvima.

U prizemlju Buričeve kuće stanuje neka porodica sa djecom. A i soba na katu gdje je radio drug Ranković koristi se u stanbene svrhe. Ta okolnost veoma smeta da se te prostorije u kojima je bio Vrhovni štab razgledaju i da se pri tome od strane posjetilaca dožive u (pravom svjetlu. U ovim uslovima Buričeva kuća, a naročito prizemne prostorije i Rankovićeva soba ne pružaju dovoljno elemenata spomeničkog karaktera. Mislim da bi trebalo razmotriti pitanje iseljenja stanara, odnosno iznajmljivanja tih prostorija samo za muzejske potrebe, a još bolje pitanje otkupa čitave kuće radi njezinog uređenja i obezbjeđenja za razgledanje.

Rečeno je da na platou kod katakombi više nema baraka koje su koristile Vrhovnom štabu i drugu Titu. Zahvaljujući podacima koje je u svoje vrijeme prikupio Zavod za zaštitu spomenika kulture, danas mi znademo tačno kako su one izgledale i ne bi bilo teško da se rekonstruiraju. Čini mi se da bi, s obzirom na značaj ovih baraka kao spomenika NOB-e, trebalo razmotriti pitanje njihove ponovne rekonstrukcije i postavljanja na istome mjestu. U tome pogledu naročito je važno vidjeti kako će izgledati odnos baraka prema okolici, odnosno prema okolnim postojećim spomenicima. Ja mislim da bi ih trebalo rekonstruirati i da bi se one svojim malim dimenzijama i izgledom lijepo uklopile u ambijenat. Ako dođe do ponovnog podizanja baraka morale bi se one odmah i konzervirati da duže traju. U slučaju da njihovo podizanje ne bude moguće, morali bismo barem izraditi njihove makete i te makete izložiti u Muzeju.

Dio štamparije koji se nalazi u podrumu Doma AVNOJ-a nije podesno smješten, a osim toga on je u priličnoj mjeri zarđao. Trebalo bi ga što prije očistiti i konzervirati, a onda postaviti tamo gdje će biti i bolje čuvan i gdje će ga posjetioci moći vidjeti. Možda bi najbolje bilo da se on priključi livanjskom tiglu koji je u Muzeju Narodne revolucije u Sarajevu, jer zajedno sačinjavaju cjelinu. U vezi s tim trebalo bi i definitivno riješiti pitanje šnel-prese koja je sada u Trebinju. I nju bi već trebalo staviti u muzej, a mjesto nje u trebinjskoj štampariji koristiti novu i moderniju.

Zaštita znatnog broja spomenika NOB-e u Jajcu traži stalnu brigu raznovrsnih oblika. Ako se tome doda da Jajce ima i drugih vrsta vrlo vrijednih spomenika kulture (stari grad, toranj sv. Luke itd.), koji su također prepušteni brizi ljudi kojima to nije niti jedini, niti osnovni zadatak, bilo bi nužno da Narodni odbor opštine povjeri posebnom čovjeku, koji ima ljubavi a i izvjesne stručnosti, kao staklom službeniku, svu brigu oko zaštite spomenika kulture u gradu Jajcu. Možda bi bilo najbolje da taj službenik bude referent u Muzeju Drugog zasijedanja AVNOJ-a, kao i da se finansiska sredstva opštine i sreza

koja se odobravaju za zaštitu ovih spomenika stavljaju na raspolaganje Muzeju koji će ih sporazumno sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture i po stručnim uputstvima ovoga i koristiti.

Neke u ovome članku iznesene sugestije već su od nadležnih usvojene i na njihovoj realizaciji se već radi, a neka pitanja još čekaju na svoje rješavanje. Po svemu se već može zaključiti da se spomenicima NOB-e u Jajcu u zadnje vrijeme pridaje dosta pažnje i da će svi nadležni faktori sa svoje strane preduzeti mjere da se oni čuvaju i koriste kako to oni po svom velikom značaju i zaslužuju.

RÉSUMÉ

Dans le préface de cet article l'auteur annonce que l'Institut pour la protection des monuments historiques de la R. P. de Bosnie et Herzégovine vient de commencer l'évidention scientifique de monuments de la Guerre de la libération nationale en Bosnie et Herzégovine. Ce commencement fut dédié à Jajce, un de plus célèbre centre au cours de la G. L. N. en Yougoslavie.

La première part de cet article traite un bref appercue des incidents au cours de la G. L. N., à Jajce et plusieurs objets immobiles, qui sont liés à ces incidents et qu'on doit traiter comme les monuments de l'histoire moderne du peuple yougoslave.

Dans la seconde part de cet article l'auteur décrit ces objets, présente les photographies et les dessins, aussi que plusieurs données qui parlent de la signification scientifique de ces objets. Les objets principales sont: l'édifice du séjour et du travail de Marechal Tito et du Grand quartier général de NOV (L'armé de libération populaire) et de POJ (Mouvement de libération yougoslave), aussi que les édifices qui sont liées au célèbre Seconde Conseil de AVNOJ (Conseil antifachistique de la libération nationale yougoslave) qui a eu lieu le 29 et 30. XI. 1943. et qui signifie la création de la Nouvelle Yougoslavie.

Dans la troisième part l'auteur examine quelques questions de la conservation et propose les moyens de la conservation de monuments décrits appartenants au NOR (Révolution de la libération nationale) à Jajce.

MEHMED MUJEZINOVIĆ

KALIGRAFSKI ZAPISI U SINANOVOJ TEKIJI U SARAJEVU I NJIHOVA KONZERVACIJA

LES ÉPIGRAPHES CALIGRAPHIQUES DU MANASTÈRE MUSULMAN DITE DE SINAN À SARAJEVO, ET LEURS CONSERVATION

Na dvorišnim zidovima kao i zidovima simahane u Silahdar Mustafapašinoj (Hadži Sinanovoj) tekiji[1] u Sarajevu sačuvao se sve do danas izvjestan broj kaligrafskih zapisa, zapravo kaligrafskih dekoracija iz XVIII vijeka.

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture Narode Republike Bosne i Hercegovine prilikom konzervatorskih radova, izvršenih u ljetu 1957 godine, na tekiji preduzeo je i izvjesne spasavalačke radove na ovim dekoracijama, o kojima će ovdje biti govora. Međutim, da bismo što bolje uočili potrebu čuvanja i održavanja ovih zapisa i dekoracija, potrebno je da se upoznamo sa njihovim sadržajem i da vidimo da li oni imaju kakvu istorisku i kulturno-umjetničku vrijednost. Ovdje nam je napomenuti da je dosada u više navrata i od strane više autora samo uzgred isticano da zapisi u Hadži-Sinanovoj tekiji pretstavljaju veliku vrijednost, ali niko od njih nije posebno obradio ove zapise i iznio dokaze u tome ili protivnom smislu. Štaviše, skoro svi autori griješe smatrajući da su ti zapisi isključivo djelo sarajevskog pjesnika i kaligrafa Mehmeda Mejlije[2].

Prije svega možemo konstatovati da zapisi i dekoracije na zidovima ove tekije pretstavljaju jedinstven primjer zidnih kaligrafskih ornamenata u našoj zemlji. Naime, nije nam poznat nijedan drugi objekat kod nas gdje se na jednom mjestu sačuvao ovoliki broj kaligrafskih dekoracija iz starijeg doba (XVIII v.), pisanih raznim vrstama arapskog pisma, a različitih i po svome sadržaju kako ćemo to niže vidjeti. Ovi zapisi jasno nam pokazuju do kojeg se stepena u to vrijeme kod nas bila razvila orijentalna kaligrafska umjetnost.

Kaligrafski zapisi situirani su na tri zida pasaža tekije i to: južnom na kojem se nalazi 30 zapisa (sl. 1, 2 i 3), istočnom sa 27 zapisa i sjevernom na kojem ima 37 zapisa, zatim na dvorišnom zidu sobe za goste kod ulaza u simahanu gdje je izrađena velika rozeta i konačno u samoj simahani u kojoj su otkriveni zapisi na mihrabu i dva zapisa na njezinim zidovima.

Na zidovima pasaža, a na prostoru od 20 m^2 ispisana su, kako smo već vidjeli 94 zapisa kod kojih su zastupljene četiri vrste arapskog dekorativnog pisma: kufsko, talik, dželi nesh. Najmanji broj zapisa, svega 4 zapisa, pisani su kufskim

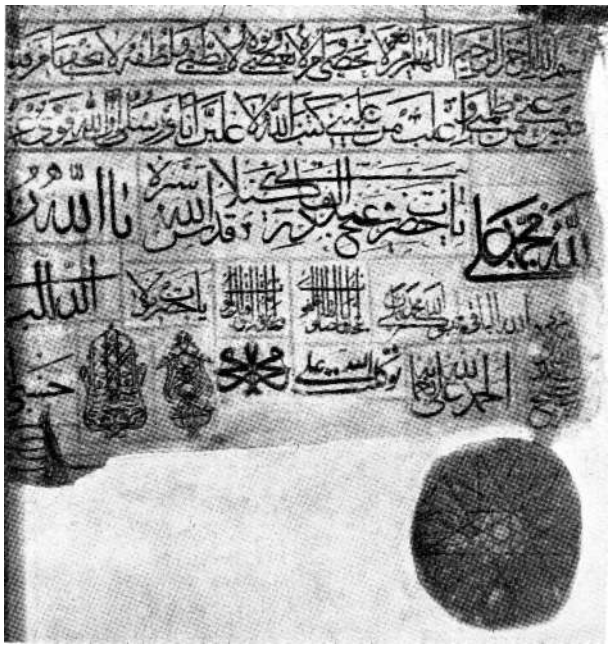
[1] U službenim dokumentima ova tekija se naziva Silahdar Mustafa-pašinom, dok je među građanstvom poznata kao Hadži-Sinanova tekija. O njenom osnivanju postoje dvije verzije. Prema jednoj verziji tekiju je sagradio sarajevski trgovac Hadži-Sinan-aga na inicijativu svoga sina Mustafa-paše, silahdara sultana Murata IV (1623 — 1640), a po naređenju samoga sultana i to kao spomen na osvojenje Bagdada (1638). Po drugoj verziji tekiju je podigao 1640 godine vezir Silahdar Mustafa-paša na ime svoga oca Hadži-Sinan-age.

Spomenuti Hadži-Sinan-aga je svakako identičan sa Hadži-Sinan-agom koji je umro u mjesecu ramazanu 1049 (tj. između 26. XII. 1639 — 24. I. 1640.) i koji je zajedno sa svojom ženom Sakinom sahranjen u zasebnom turbetu u velikom groblju uz samu tekiju.

Sačuvala su nam se i dva kronograma o opravci ove tekije. Jedan od njih nalazi se na kamenoj ploči, uzidanoj nad ulazom u simahanu tekije, a iz čijeg se teksta vidi da je tekiju obnovio bosanski valija Ali-paša Karajilan u godini 1120 (23. III. 1708. — 12. III. 1709.). Drugi kronogram odnosi se na opravku tekije također po bosanskom valiji, Muhsinoviću Muhamed-paši. Ovaj kronogram datiran je sa 1 redžeba 1188 (7. IX. 1774.) a sastavio ga je i pisao tadašnji sarajevski kadija Fejzulah-efendija Lutfulahefendi-zade kako to čitamo ispod teksta kronograma.

O vakufu Hadži-Sinanove tekije nemamo skoro nikakvih podataka. Kalabić spominje samo toliko da je Hadži-Sinan-aga zavještao neke dućane za ovu tekiju i da su oni stradali u požarima Sarajeva, a da su dokumenti koji se odnose na vakuf ove tekije izgorili u mehkemi na Nadkovačima u Sarajevu. (Vidi Glasnik Zemalj. muzeja II (1890), str. 145 i Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom sv. III—IV., (1953), str. 252.)

[2] Kemura Sejfudin-Fehmi: Merhum derviš Mehmed Mejli-efendi, Kalendar Gajret (1908), str. 93; Dr. Safvet Bašagić: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Glasnik Zem. muzeja XXIV (1912) str. 359; H. Mehmed Handžić: Sarajevo u turskoj pjesmi, Glasnik Islamske vjerske zajednice, Sarajevo (1943).

Dio zapisa na južnom zidu pasaža

Dio zapisa na istočnom zidu pasaža

pismom, 40 zapisa talik pismom, 12 zapisa dželi pismom, 28 zapisa neshi pismom, dok je 10 zapisa stilizovano i izvedeno u obliku tugri, čempresa i važni.

Što se pak tiče sadržaja napominjemo da se samo par zapisa više puta ponavljaju, dok su svi ostali različitog sadržaja. Obzirom na sadržaj tekstove zapisa možemo podijeliti u četiri grupe: 1) Sentence iz Kurana i islamske tradicije (hadisa), 2) Derviške maksime, 3) Tekstovi koje susrećemo ispisane na levhama i dekoracijama u džamijama, i konačno 4) Zapisi koji imaju čisto istoriski karakter (potpisi kaligrafa koji su radili ove ornamente kao i potpisi raznih posjetioca Sinanovoj tekiji).

Tekstualno a i prostorno najduži zapis u pasažu je onaj koji se u dva prva reda proteže preko sva tri zida pasaža. Ovaj zapis pisan je krupnim i lijepim dželi-nesh pismom (visina slova iznosi 22 cm). Početak zapisa je na južnom, a završetak na sjevernom zidu. Iza teksta ovoga zapisa nalazi se potpis kaligrafa Ahmeda, šejha hanikaha (Husrev-begova) iz 1158 (3 II 1745—23 I 1746) godine[3]. Šejh Ahmed piše da ovaj zapis pretstavlja subotnji

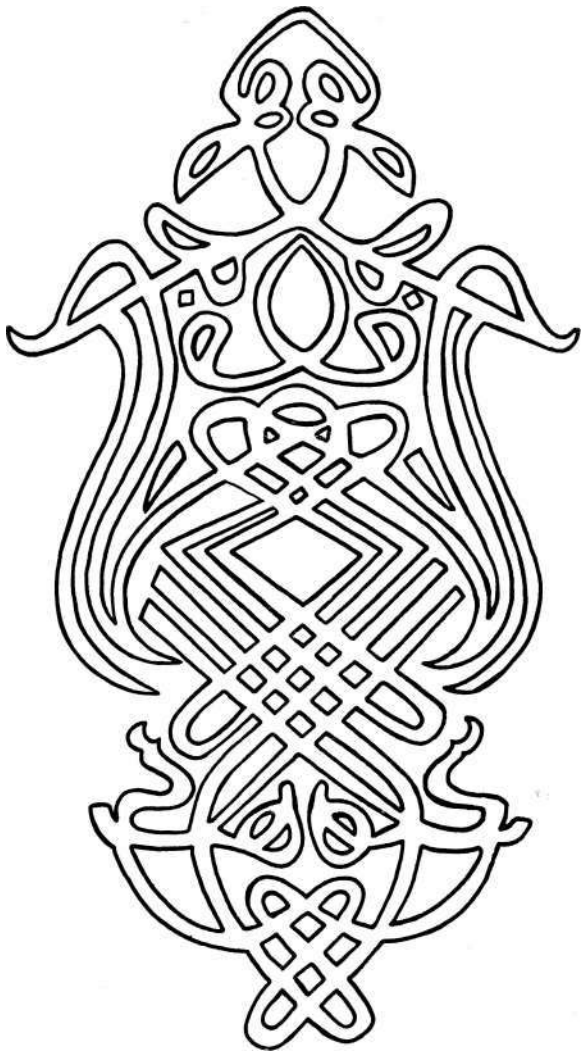
[3] Prema podacima koje nam pruža prof. H. Krešević ovaj Šejh Ahmed postao je šejhom Husrev-begova hanikaha 2 zilkade 1158 (16. XI. 1745), dakle u istoj godini u kojoj je izradio kaligrafske zapise u Sinanovoj tekiji. (Vidi Spomenicu četiristogodišnjice Husrev-begove, Sarajevo 1932, str. 156).

Zapisi na sjevernom zidu pasaža

Zapis u obliku vazne. Detalj sa južnog zida pasaža

Citat iz Kurana izveden u obliku vazne. Detalj sa južnog zida pasaža

vird (obrednu dervišku molitvu) osnivača kaderiskog derviškog reda Šejha Abdulkadira Gejlanije[4].

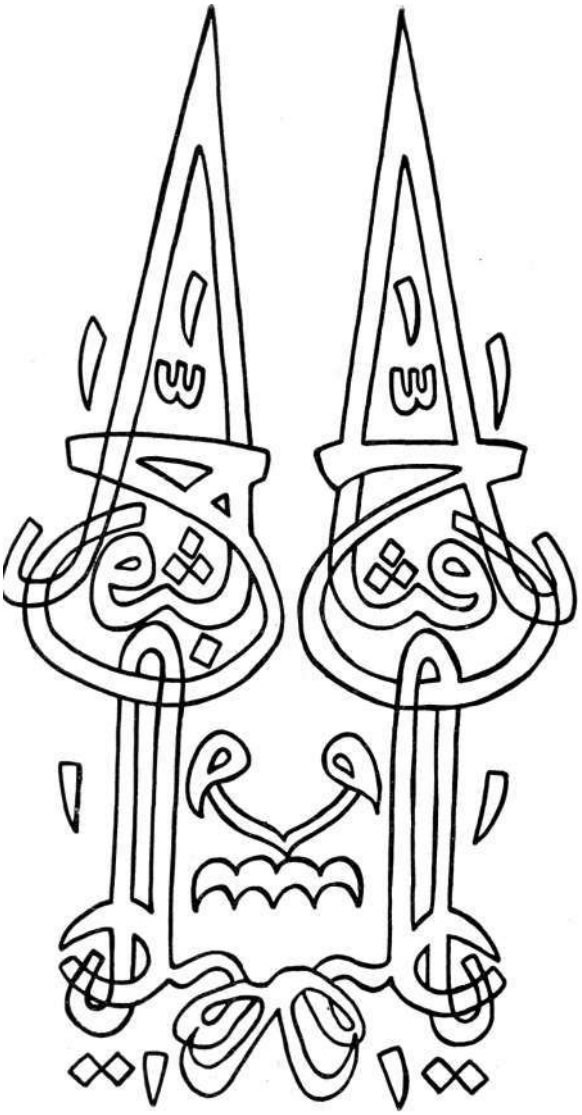
Ispod ovog velikog zapisa nižu se na sva tri zida pasaža ostali zapisi, koji su uokvireni debljim linijama crvenkaste boje, a ove su opet oivičene dvjema tankim crnim linijama. Zapisi na zidovima pasaža usljed njihova mnoštva, različitosti pisma kao i različitosti po prostoru kojeg pojedini zapisi zauzimaju, ne dolaze na prvi pogled u potpunosti do izražaja i ne daju nam jednu estetsku i ujednačenu cjelinu. Međutim, kada ove zapise pojedinačno promatramo uočićemo njihovu kaligrafsko-umjetničku vrijednost, jer svaki od tih zapisa pretstavlja jednu zasebnu cjelinu, zapravo jedan ornamenat. Zato ćemo, obzirom da nas ovdje spomenuti zapisi prvenstveno interesiraju sa njihove kaligrafske strane, izdvojiti i posebno prikazati najinteresantnije zapise.

Na južnom zidu pasaža nalaze se dva zapisa, jedan do drugoga, gdje je kaligraf od samih slova izradio dvije važne različite po obliku i sadržaju. U jednoj od njih ispisan je, na prostoru 42X24 cm, sljedeći tekst: »Pirimizdir Šejh Abdulkadir Geilani« (Naš je vođa Šejh Abdulkadir Gejlanija). Spomenuti tekst ispisan je dva puta u ovome zapisu i to drugi puta je pisan obratno tj. s lijeva na desno. Druga vazna izvedena na prostoru 39 X 22 cm sadrži citat iz Kurana: »Kullu šejin halikjun illa vedžhehu« (Sve je prolazno osim boga). I ovdje je spomenuti tekst ispisan dva puta. Kaligraf je slova isprepleo tako da je zapis vrlo teško odgonetnuti.

Svakako je rijedak i interesantan ornamenat u kojem je kaligraf, iz riječi: »Ja fettahu ja alimu« (Bože;-koji si početak svake stvari i koji sve znaš), izveo dva stabla (čempresa). Ornamenat zauzima prostor 39 X 21 cm. Tekst zapisa i ovdje je ponovljen dva puta.

Na južnom zidu nalazi se i sljedeći dvostih na perzijskom jeziku, pisan neobično lijepim talikom: »Kabetul uššaki bašed in mekam, Her ki nakis âmed înca šud tamam« (Ovo je hram zaljubljenih.

[4] Šejh Abdulkadir Gejlani, poznati islamski mistik (1077—1166 pr. n. e.) je osnivač kaderiskog derviškog reda, a kojem redu pripada i Hadži-Sinanova tekija.

Ornamenat u obliku dvaju stabala (čempresa). Detalj sa južnog zida

Kogod ovdje dođe manjkav usavršiće se). Tekst ovoga zapisa pisan je na prostoru 75 X 11 cm.

Po svojoj obradi karakteristična su i dva zapisa pisana kulfskim pismom, a situirana su također na južnom zidu. U jednom od njih ispisan je u kružnici promjera 45 cm dvanaest puta tekst: »Lâ-ilâhe illallah, Muhamedun resulullah« (Bog je jedan, a Muhamed njegov vjerovjesnik). Krakovi slova u ovom zapisu povezani su tako da oni u sredini sačinjavaju posebni geometriski ornament, koji se inače naziva »Muhri Sulejman« (Salamonov pečat).

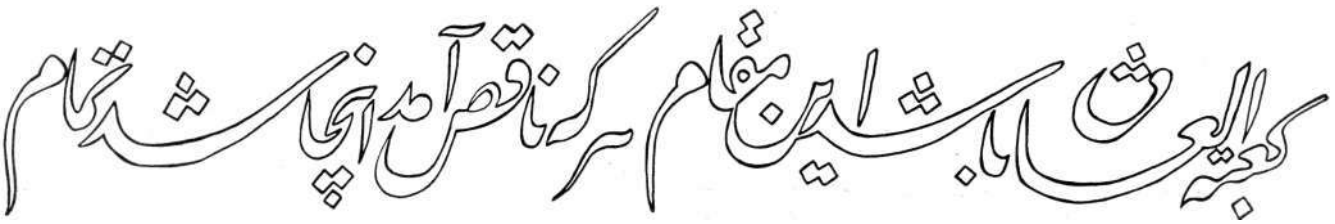
Drugi ornamenat je rađen kufskim pismom a u kojem je u obliku četverokuta samo jedanput ispisan isti tekst kao i u prethodnom zapisu.

Među zapisima na južnom zidu potrebno je spomenuti i onaj pisan dželi pismom čiji tekst glasi: »Adžilu bissalati kablel-fevti, ve adžilu bittevbeti kablel-mevti«, a koji zauzima prostor 56 X 26 cm. Taj isti tekst u istoj vrsti pisma nalazimo skoro redovno ispisan na vratima (obično izrezbaren u drvetu) većih starijih džamija. (Kod nas na pr. u Husrev-begovoj džamiji, Ferhadiji, Alipašinoj u Sarajevu, zatim Ferhad-pašinoj u Banjoj Luci, Karađoz-begovoj u Mostaru, Aladži džamiji u Foči i dr.)

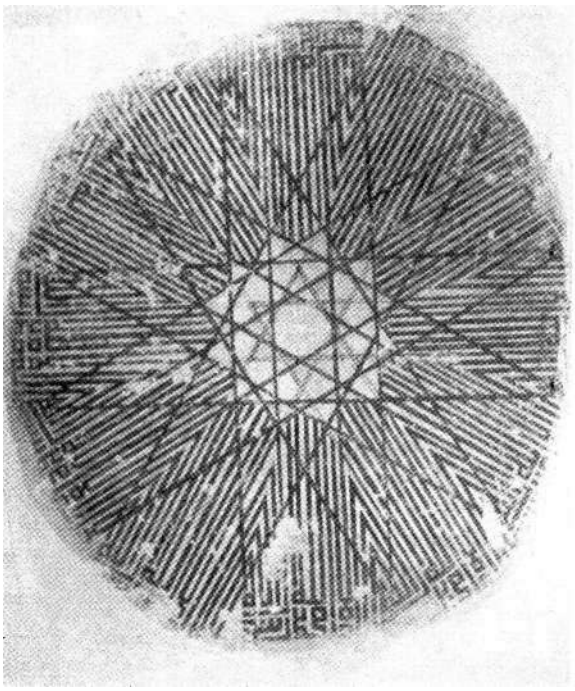
Na istočnom zidu pasaža, gdje je i ulaz u dvorište tekije, nalazi se osim dijela spomenutog velikog zapisa još 26 zapisa sličnog sadržaja kao što su i oni na južnom zidu. Na samom dovratniku nad ulazom ispisane su riječi: »Ja kutbi rebbani, ja gavsusamedani piruna ve sejiduna ve senedena eš-šejh azam sultan muhjudin Abdulkadir Gejlani kaddesellahu sirrehu«. Desno od ulaza ispisan je jako krupnim i ne baš najbolje kaligrafski uspjelim nesh pismom tekst: »Safa geldiniz« (Dobro nam došli). Među ovim zapisima ističe se i jedan rađen kufskim pismom u kojem je u četverokutu ispisan tekst kojeg smo vidjeli na maloj rozeti. Ovdje su i dva zapisa pisana u obliku tugri.

Zapisi na sjevernom zidu pasaža razlikuju se od onih na južnom i istočnom i to kako tekstualno tako i po vrsti pisma. Na ovom zidu je ispod najdužeg zapisa ispisano lijepim talikom 36 stihova na turskom jeziku u kojim se hvale pripadnici kaderiskog derviškog reda. Nakon svaka četiri stiha ponavlja se sljedeći dvostih: »Biz kedajiz sureten amma džihani sultanijiz — Salikani Šejh Abdulkadir gejlanijiz« (tj. Mi smo po svojoj vanjštini siromašni, ali vladamo svijetom. Mi smo sljedbenici šejha Abdulkadira Gejlanije). Stihovi su pisani u crnoj i žućkastoj boji.

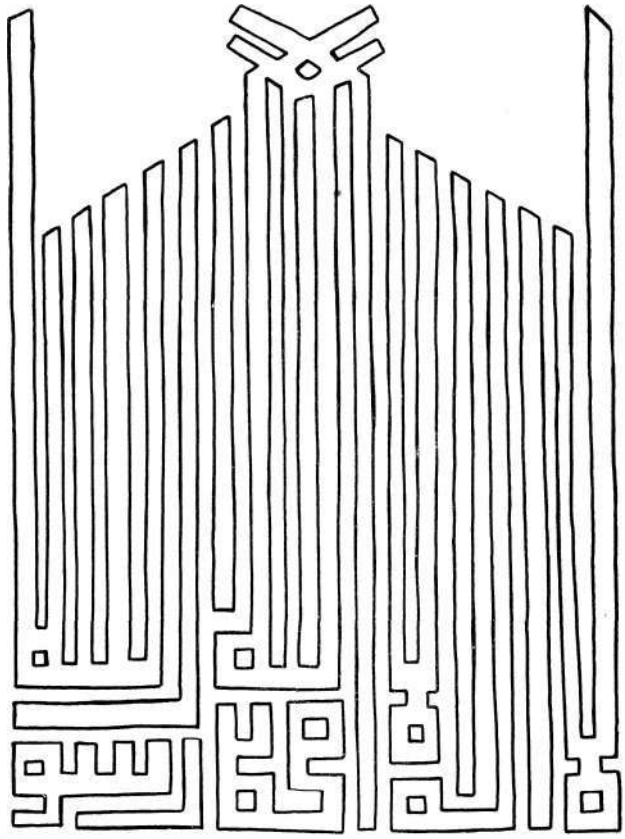
Pri radu na čišćenju i konzervaciji zapisa pristupilo se i skidanju krečnih slojeva sa prekrivenih zapisa. Tom prilikom su pod petnaest krečnih slojeva pronađeni i otkriveni i stariji zapisi od onih o kojima je ovdje riječ. Među pronađenim zapisima nalazi se i tekst pisan u mjesecu rebiu II 1145 (21 IX — 19 X 1732) u kojem se kaže da Šejh Jasin Abdurezakov, šejh kaderiske tekije ovlašćuje Šejha Muhameda, sina Hasanova, da

Dvostih na perziskom jeziku pisan talik pismom. Detalj sa južnog zida

Mala rozeta u kufskom pismu. Detalj sa južnog zida pasaža

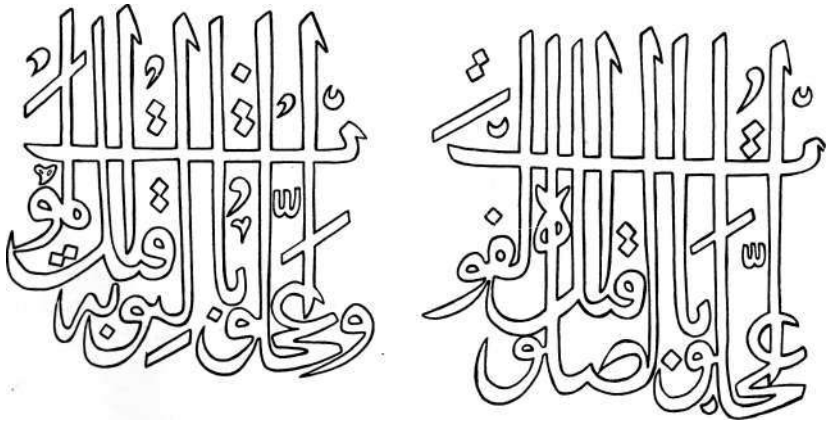

Ornamenat pisan kufskim pismom. Detalj sa južnog zida pasaža

može vršiti dužnost šejha u Silahdar Mustafa-pašinoj tekiji u zaštićenom Sarajevu[5].

Na dvorišnom zidu sobe za goste, kod ulaza u simahanu, nalazi se velika rozeta. Tu je kaligraf-umjetnik u kružnici (čiji je prečnik 2,85 m a njena površina 3,57 m^2) ispisao kufskim pismom tekst »Lailahe iilallâh Muhamedun resulullah« koji je i ovdje ponovljen dvanaest puta i od kojeg je također izveden »Muhri Sulejman« (Salamonov pečat). Jedan takav Salamonov pečat vidjeli smo i na južnom zidu pasaža. Međutim ovaj pretstavlja mnogo veću kaligrafsko-umjetničku vrijednost, rađen je al-fresko tehnikom u svojoj podlozi, a dovršavan temperom u dvije boje: crvenoj i crnoj u kojima se tekstovi naizmjenično ponavljaju.

Što se pak tiče kaligrafskih zapisa u simahani oni su samo djelomično sačuvani. Naime, skidanjem krečnih slojeva sa mihraba otkriveni su zapisi, a isto tako je pod novijim malterom na zido-

Zapis u dželi pismu. Detalj sa južnog zida pasaža

[5] Ovo je ujedno najstarija vijest o šejhovima (poglavicama) Hadži-Sinanove tekije. Doduše, neki spominju da je šejhom ove tekije bio i poznati sarajevski pjesnik Kaimija (umro 1680 pr. n. e.), ali zato nemamo pouzdanih podataka.

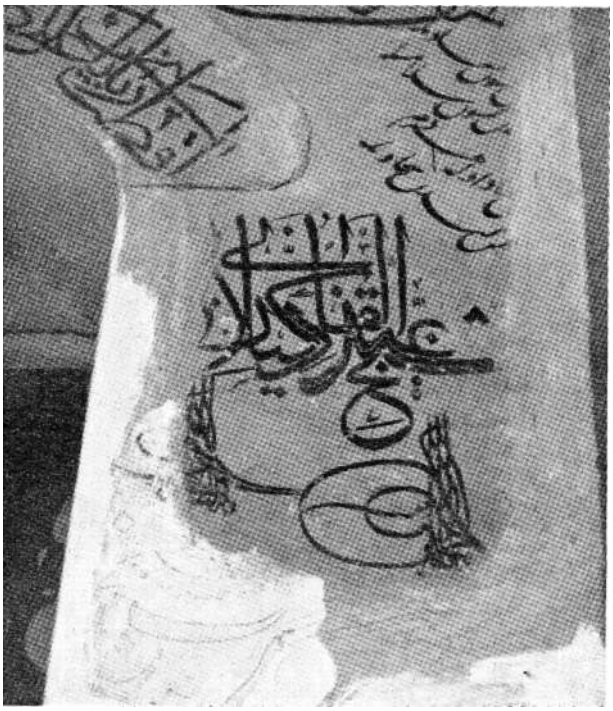
Šejh Muhamed za kojeg se u zapisu kaže da ga je ovlastio Šejh Jasin da može vršiti dužnost šejha u Silahdar Mustafa-pašinoj tekiji u Sarajevu, biće svakako isti onaj Šejh Muhamed, koji je umro 28. V. 1777. i sahranjen u dvorištu H. Sinanove tekije, a za kojeg Bašeskija bilježi da je bio šejh u Hadži-Sinanovoj tekiji preko 40 godina. (Kronogram o smrti Šejha Muhameda i o njegovom životu opširnije vidi u: Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije od M. Mujezinovića, Naše starine IV, str. 160 i 161).

vima simahane mjestimično sačuvan stari oslikani malter. Među ovim zapisima pronađeni su i potpisi dvojice kaligrafa, Šejha Ahmeda i to iz iste godine 1158 (1745/46) u kojoj je radio spomenuti veliki zapis u pasažu. Na zapadnom zidu pak pronađen je potpis kaligrafa Šejha Sejid Fejzulaha iz 1161 (1748) godine[6].

Na ovom mjestu nas interesira i pitanje da li su zapisi u Sinanovoj tekiji nastali jedino kao odraz vjerskog odnosno derviškog entuzijazma ili je kaligraf išao samo zatim da ukrasi zidove tekije bez obzira na tekstove odnosno sadržaj ovih zapisa. Obzirom da je većina zapisa kaligrafski sasvim lijepo i vješto izvedena smatramo da se pri nastanku zapisa kaligraf prvenstveno rukovodio dekorativnim momentima, dok je sadržajna strana zapisa dolazila na drugo mjesto.

*

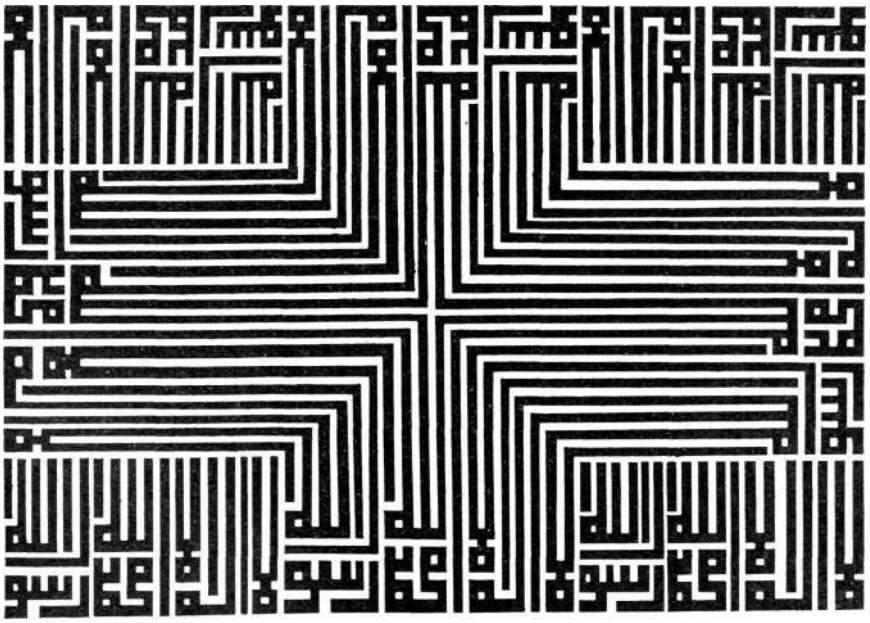
Nakon što smo u najkraćim potezima prikazali zapise i dekoracije u Hadži-Sinanovoj tekiji potrebno je da ovdje ispravimo grešku nekih autora, koji sve zapise u tekiji pripisuju isključivo kaligrafu i pjesniku Mehmedu Mejliji. Tako je prvi Sejfudin Kemura zabilježio u svom radu o Mejliji da su oni zapisi u Kaderiskoj tekiji djelo Mejlijine ruke[7]. Kasnije isto to pišu Bašagić i H. M. Hadžić[8]. Istina, H. Kreševljaković spominje da se po zidovima Kaderiske tekije u Sarajevu nalaze radovi kaligrafa Šejha Ahmeda »ukoliko oni nisu uništeni tokom vremena«[9].

Zapisi u obliku tugri. Detalj sa istočnog zida pasaža

Ako imamo u vidu da je upravo onaj dio zapisa u pasažu gdje se nalazi potpis kaligrafa Šejha Ahmeda bio zaklonjen potpornim stubom kao i to da su potpisi Šejha Ahmeda i Sejid Fejzulaha u simahani tek sada pronađeni onda nam je jasno da spomenutim autorima nije ni moglo biti poznato ko je zapravo pisao zapise na zidovima tekije.

Do takve tvrdnje da zapisi pripadaju Mejlji moglo je doći otuda što se na južnom zidu nalaze vrlo sitno ispisane ove riječi: »Turabi makdem

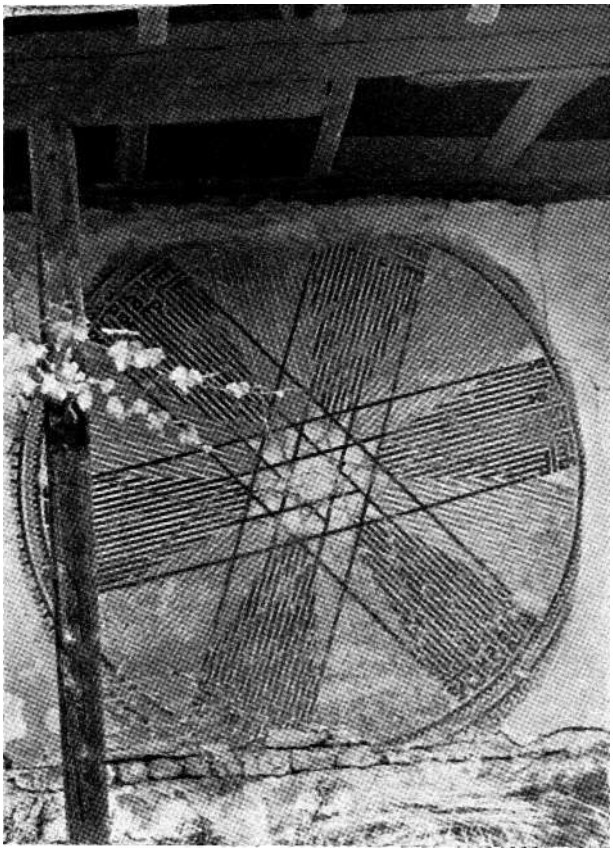

Zapis u četverokutu pisan kufskim pismom. Detalj sa istočnog zida pasaža

[6] Ovaj kaligraf Sejid Fejzulah biće svakako identičan sa Fejzulahom Lutfulah-efendi-zade, sarajevski kadija, od kojeg nam se do danas sačuvao i jedan kronogram pisan (njegovom rukom, kako smo to vidjeli u bilješci 1.

[7] i [8] Vidi bilješku 2.

[9] Spomenica proslave četiristo godišnjice Husrev-begove, Sarajevo (1932), str. 156.

Velika rozeta izvedena kufskim pismom na zidu kod ulaza u simahanu

ali-Muhamed Mula Kurani, Gubari asitani hazreti sultan Gejlani« (što znači: Zemlja pod stopama roda Muhamedova Mula Kuranija, Prah tekije hazreti sultana Gejlanije). Sudeći po sadržaju a i pismu moglo bi biti da je ove riječi napisao lično Mejlija, ali ne kao kaligraf postojećih zapisa nego kao posjetioc tekije. Na to nas navodi činjenica što se u blizini njegova potpisa nalaze stihovi, sa-

Zapisi u simahani sa potpisom kaligrafa Šejha Ahmeda

svim sitno pisani, još i sljedećih dvojice pjesnika: Sezaije i Bakije. Čak i sa pretpostavkom da je Mejlija pisao neke zapise ne možemo ipak reći da svi zapisi pripadaju isključivo njemu.

Još u jesen 1955 godine jedna posebna komisija pregledala je pored ostalih objekata i Hadži-Sinanovu tekiju u Sarajevu i tom prilikom ustanovila da je na sačuvanim dekoracijama u trijemu tekije potrebno što hitnije izvršiti neke spasavalačke radove. Naime, pregledom je ustanovljeno da se na izvjesnim mjestima oslikani malter potklobučio i rastavio od svoje podloge-zida, te da je na tim mjestima potrebno izvršiti injektiranje kazeinskim tutkalom, a da čišćenju i prezentaciji ovih zapisa treba prići tek nakon završenih arhitektonsko-konzervatorskih radova na čitavom objektu.

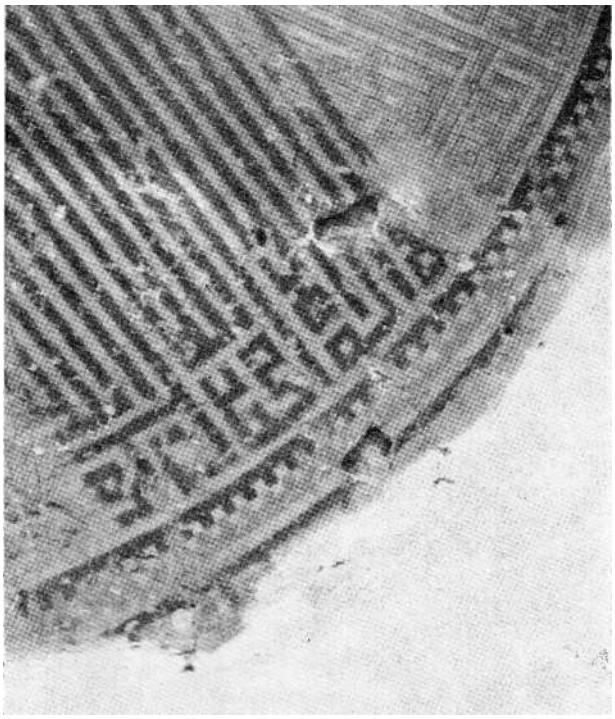

Zapisi u simahani sa potpisom kaligrafa Šejha Sejid Fejzulaha

Zapis u kojem se spominje Mula Kuranija (Mejlija). Detalj sa južnog zida

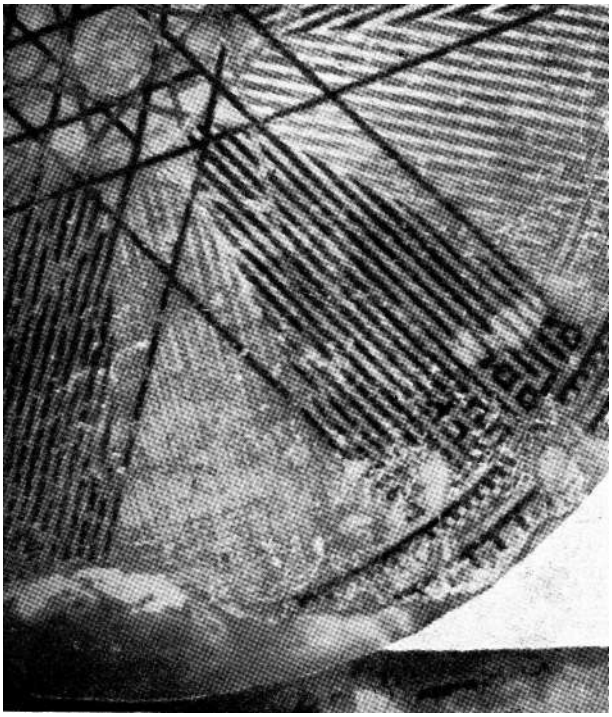
Spasavalačkom i konzervatorskom radu na ovim ornamentima pristupilo se u ljetu 1957 godine, stim što su prethodno izvršeni neki pripremni radovi. Tako je uklonjena česma koja se nalazila kod ulaza na južnom zidu pasaža ispod samih zapisa i svojim opstankom na tom mjestu ugrožavala je zapise. Nadalje su kopirani svi zapisi u pasažu. U tu svrhu su uklonjena i dva potporna stupa, koji su nekada naknadno postavljeni uz južni i sjeverni zid. Ovi stupovi, prislonjeni uz sami zid zaklanjali su jedan dio zapisa, pa je njihovo uklanjanje bilo potrebno i u svrhu čitanja zapisa. I zaista pod stupom na sjevernom zidu pronađen je potpis, koji nam je tačno riješio vrijeme nastanka zapisa kao i ime njihova majstora. Konačno je izvršeno i fotosnimanje svih ornamenata.

Velika rozeta prije konzervacije. Detalj.

Obzirom da se velika rozeta na dvorišnom zidu nalazila u najkritičnijem stanju to se najprije i pristupilo njenom spašavanju. Naime, rozeta se zajedno sa svojim malterom odvojila od zida i to na većoj svojoj površini, odnosno na većem dijelu prostora kojeg ona zauzima. Zato je desna polovina rozete visjela, pa je svaki pa i najmanji dodir i potres mogao ju uništiti. Osim toga na nekoliko mjesta na rozeti postojala su veća oštećenja (rupe), Konzerviranje rozete započeto je njezinim pričvršćivanjem za podlogu što je izvedeno injektiranjem tutkala sastavljenog od starog kreča, vode i kazeina, već prema utvrđenoj formuli. Pri ovom radu za konzervatora je priličnu poteškoću činila neravna podloga rozete, odnosno maltera, jer on leži na neravnom zidu rađenom od pritesanog kamena, pa je kazein sebi nalazio put i odlazio između kamena u sam zid, koji je inače tokom vremena a i ranijom paljevinom postao rastresit. Osim toga usljed sakupljanja veće količine kazeina na jednom mjestu on se teže sušio u zatvorenom prostoru. Zato se moralo raditi u etapama. Nakon što je sa uspjehom završeno injektiranje rozete prišlo se njezinom lijepljenju i čišćenju. Ispitivanjima je utvrđeno da je velika rozeta rađena u fresko tehnici. Kaligraf je u fresko malteru dao glavne konture rozete dopunjujući poslije slova tempera bojama. Izvršenim probama konstatovano je da su prvobitne boje rozete otporne prema vodi, sapokalinusu i alkoholu, pa se moglo zato prići čišćenju rozete i ovim sredstvima.

Pri ispitivanju stanja ugroženosti dekoracija na zidovima pasaža ustanovljeno je da se ispod oslikanog maltera nalazi drugi sloj maltera koji je nekada gorio. Ovaj oslikani malter se nije solidno vezao za nagorjelu podlogu, pa su tokom vremena nastala potklobučenja skoro na čitavoj površini zidova u pasažu. Osim toga izgorjeli sloj maltera koji je u svome sastavu imao veće količine organske materije (pozder, drvo, a možda i kom, jer su u njemu nađene ugljenisane šljivove košpice) pretvorio se je u crni porozni prah koji se pri najmanjem dodiru osipao. Takav materijal kao podloga oslikanog bio je nesolidan tako da se prije nego što se odlučilo na njega pričvrstiti gornji slikani sloj moralo vršiti njegovo konsolidovanje ili otstranjivanje. Vezanje donjeg izgorjelog sloja maltera za kamenu podlogu nije bilo moguće izvesti običnim zaljevanjem kazeinskog ljepila, jer porozni malter nije imao izražene šupljine u koje bi se mogao sipati kazein. Konzervatori su se ovog puta odlučili da iskopavanjem »žica« u poroznom malteru injektiranje vrše, ipak tečnim kaže-

Velika rozeta u toku konzervacije. Detalj.

inskim ljepilom. Korištenjem postojećih i iskopavanjem novih šupljina stvorena je između donjeg sloja maltera i kamenog zida neka vrsta kazeinske armature, koja je u obliku mreže učvrstila veći dio maltera. Pravljenjem sondi na više mjesta porozni malter je također natapan kazeinom. Na 15 m^2 površine zida u pasažu naliveno je 70 kg kazeinskog ljepila dok je u rozetu kod simahane utrošeno 95 kg toga ljepila.

Ovdje nam je napomenuti da je Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine još 1950 godine izvršio jedan manji zahvat na dekoracijama zidova u pasažu. Taj posao sastojao se u površinskom lijepljenju pukotina i oštećenih dijelova zapisa, što je izvršeno običnim malterom. Obzirom da u to vrijeme u Zavodu nije bilo stručnjaka konzervatora to je ovaj posao izvodio jedan majstor-dunđer, koji je nestručnim lijepljenjem prekrio dijelove zapisa. Izljepljene pukotine osobito su uočljive na sjevernom zidu.

U simahani tekije izvršeno je skidanje krečnih slojeva sa mihraba (niše) gdje su pronađeni zapisi. Od ostalih zapisa otkrivenih na zidovima simahane sačuvani su samo dva već spomenuta potpisa kaligrafa, dok su ostali zapisi bili u takovom stanju da se nisu mogli održati, jer su to bili samo fragmenti jako oštećenih tekstova.

Radove na konzervaciji zapisa u tekiji izveli su stručnjaci iz likovno-konzervatorskog otsjeka Zavoda pod rukovodstvom šefa toga otsjeka o čemu je sačinjena detaljna dokumentacija, kojom sam se služio prilikom opisa ove konzervacije.

Potpis kaligrafa šejha Ahmeda na sjevernom zidu pasaža

RÉSUMÉ:

Sur les murs de la cour et de la simahana (auditoire) de la tekija (monastère musulman) de Hadzi Sinan à Sarajevo sont conservées plusieurs épigraphes et décorations caligraphiques provenants du XVIIIème siècle. Il y sont très jolies inscrit les diverses macsimes du dervis et les citations de Curan et de la tradition d'islam. Il y a des épigraphes en forme de vase, de cyprès, de la rosette etc. Parmis ces épigraphes sont trouvées tous les espèces de la lettre arabe: dzili, nesh, talik, et la lettre de kufi. Parmis les lettres de kufi il y a une grande rosette où le caligraphe a écrit dans un rond de 3 m. de diamètre douze fois: »Lailah illala Muhamedum resulllah (Il y a un seul Dieu et Muhamed est son envoyé).

La plupart de décorations sur les murs de la cour de tekija dattent de 1745 et représentent l'oeuvre de Sejh Ahmed, le chef de hanikah (une espèce de tekija) de Husrev-beg à Sarajevo. Quand même dans la simahana de tekija près de la souscription de Sejh Ahmed se trouve la souscription de Sejh Seid Fajzulah qui a laissé aussi des épigraphes caligaphiques dattants de 1748.

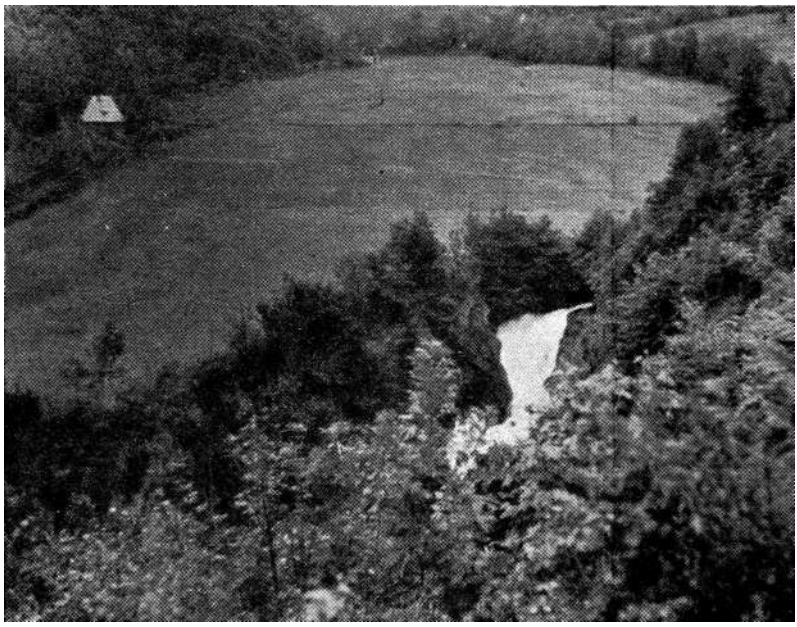
L'Institut pour le protection de monuments culturels de la R. P. de Bosnie et Herzégovine a mené aussi au cours de la conservation de l'édifice de tekija quelques actions de sauver les décorations nommées. Il en consistèrent en collage avec la colle de caséine le mortier coloré, qui fut quelques part separé du mur ou fenté. On a levé aussi les couches de la suie et de la poussière dont l'epigraphe fut longtemps couvert.

ING. VIKTOR RŽEHAK

MANJE POZNATE PRIRODNE RIJETKOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI I POTREBA NJIHOVE ZAŠTITE

LES RARITÉS NATURELLES MOINS CONNUES, ET LEURS PROTECTION

U čitavom svijetu danas su veoma aktuelni problemi zaštite prirode i prirodnih rijetkosti. Naročito je potrebno naglasiti da su ovi problemi aktuelni u zemljama, gdje se ranije nije vodilo računa o osnovnim zakonima zaštite prirode. U mnogim zemljama izvršeni su brojni štetni zahvati na objektima prirode, što se poslije negativno odrazilo na održanje i opstanak takvih objekata. Kod nas u Bosni i Hercegovini intenzivnije se započelo prije tri godine na radovima zaštite prirode, te su mnogi objekti na terenu pregledani, evidentirani i uzeta je potrebna dokumentacija. Nakon razmatranja izvjesnih problema sa Komisijom za zaštitu prirode, koja je osnovana pri Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, poduzete su i izvjesne mjere zaštite, neophodne da se neki objekti sačuvaju od većih oštećenja ili da se spriječe potpuna uništenja takvih objekata. Razumljivo je da se problematika zaštite prirode u našoj Republici znatno razlikuje od problematike u drugim republikama. Tako u našoj Republici nije pregledan ni evidentiran još veliki broj objekata, a u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji taj je posao skoro završen. U Makedoniji i Crnoj Gori stanje je vjerojatno još nepovoljnije nego kod nas.

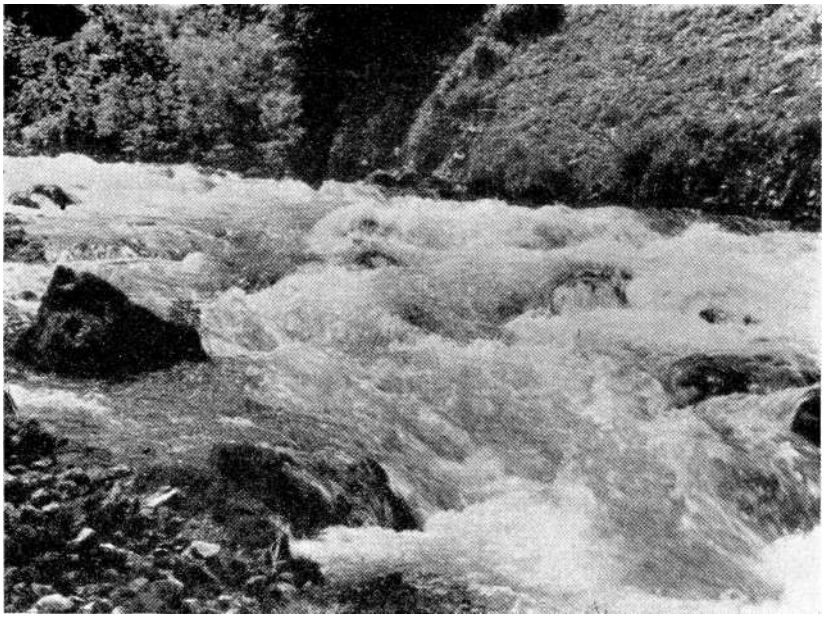

Sl. 1. Vodopad Sokoline na rijeci Janju — Foto ing. Viktor Ržehak

U posljednje vrijeme stavljen je pod zaštitu države, specijalnim rješenjem, veći broj objekata prirodnih rijetkosti. Medu ovim objektima ima izvjestan broj manje poznatih, koji su posljednjih godina bili predmetom moga proučavanja, te su za neke od njih bile predviđene potrebne mjere zaštite. U ovome članku želim da iznesem nekoliko podataka o tim objektima, kao i o mjerama zaštite, koje je potrebno provesti na njima, da bi se sačuvali od uništenja i propadanja.

1. JEZERA, VODOPADI I KRAŠKI IZVORI

Na području Bosne i Hercegovine bezsumnje u najznačajnije objekte hidrološke zaštite prirode, spada čitavo područje rijeke Janja od svoga izvora niže sela Babići, pa do utoka u Plivu kod Šipova. Važno je naglasiti da je ovo područje zasada još sačuvano od bilo kakvih štetnih zahvata, što nije slučaj sa sadrenim područjem kod Jajca. Već sam izvor Janja pretstavlja neobičnu intere-

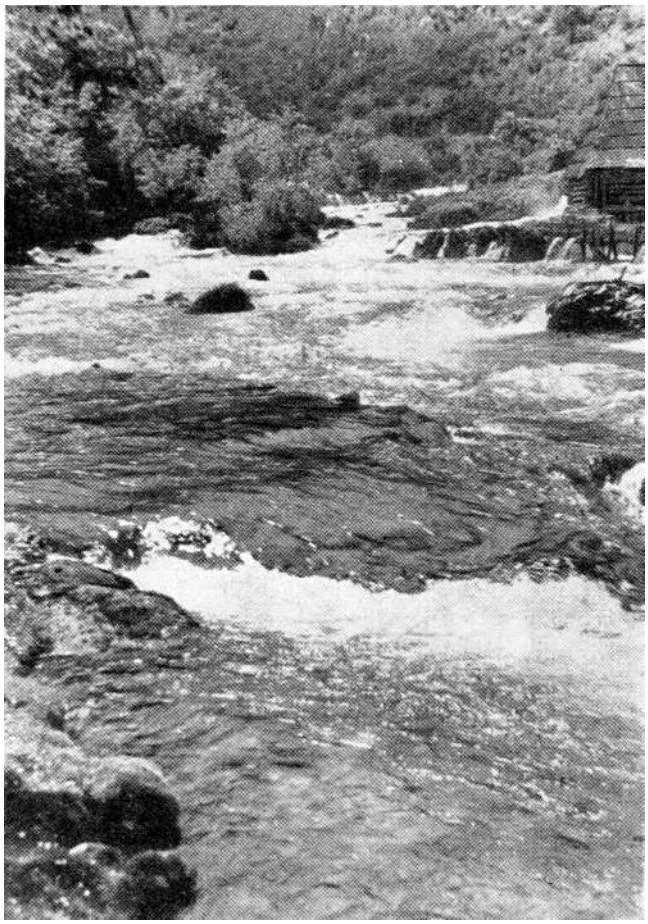

Sl. 2. Brzaci i manje kaskade ispod desnog kraka Plive
Foto Ing. Viktor Ržehak

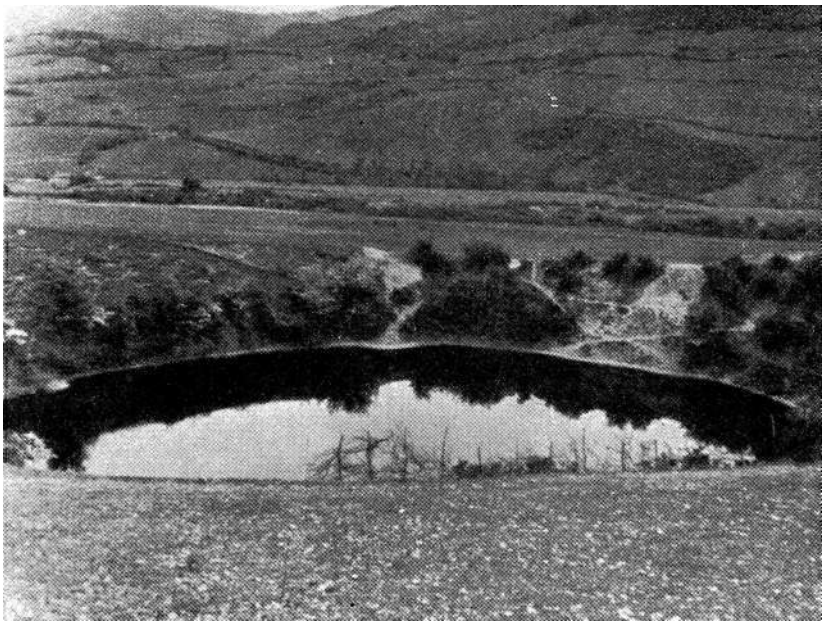
santnost, jer se na istom ulijeva manja riječica Vaganac, koja izvire ispod planine Koprivnice, niže ceste Bugojno—Kupres. Ova rječica znatno povećava količinu vode, tako da je Janj već na samom izvoru veoma bogat vodom. Rijeka Janj izvire ispod klisure visoke preko 100 m, a 200 m niže od izvora nalazi se vir Opačac, gdje je voda duboka preko 30 m. Pristup ovom dijelu rijeke je veoma otežan zbog strmih obala. Kako je naprijed napomenuto, ovo sedreno područje je zasada sačuvano od bilo kakvih štetnih zahvata. Postoji, međutim, projekat da se na samom izvoru Janja izgradi crpna stanica za odvođenje vode u bezvodna sela na lijevoj strani rijeke. S obzirom da vode ima dovoljna količina, to ove gradnje neće nepovoljno djelovati na prirodne ljepote ovog područja, pod predpostavkom da se gradnje izvedu tačno po planu sa potrebnim maskiranjem terena.

Na udaljenosti od 500 m od izvora nalazi se »Vodopad kod Bukve«. Na tom mjestu rijeka skreće na desnu stranu u jednu manju klisuru i pada preko kamene prečage visoke oko 12 m, stvarajući jedan od najinteresantnijih i najimpresivnijih vodopada. Sa gornje strane rijeke vodopad se uopće ne vidi ni sa jedne obale, nego se vidi samo sa donje desne strane rijeke, i to opet samo sa jednog mjesta na malom uzvišenju, što sve čini da je vodopad još interesantniji.

U dijelu Janja do sela Podosoja nema sedre u koritu, a od toga sela naniže, nalaze se velike naslage sedre, tako da one oko Janjske Otoke čine čitava brda. Niže Janjske Otoke nalazi se najljepši i najinteresantniji objekat na Janju, to je »Vodopad ispod Sokoline«. Preko sedrene prečage, visoke oko 15 m, i preko bočnih stijena pada voda rasprskavajući se u bezbroj sitnih pjenušavih čestica. Na mjestu ispod vodopada korito je veoma strmo, te voda dalje ide preko manjih i većih kaskada i stvara veoma živopisne prizore. Zapravo, vodopad se i nevidi sav, jer izlazi iz klisure, koja je na tome mjestu savijena u polukrugu. Da bi se vidio čitav vodopad, bilo bi potrebno izgraditi most preko rijeke u donjem dijelu, odakle bi se

Sl. 3. Izvor Plive — lijevi krak — Foto Ing. Viktor Ržehak

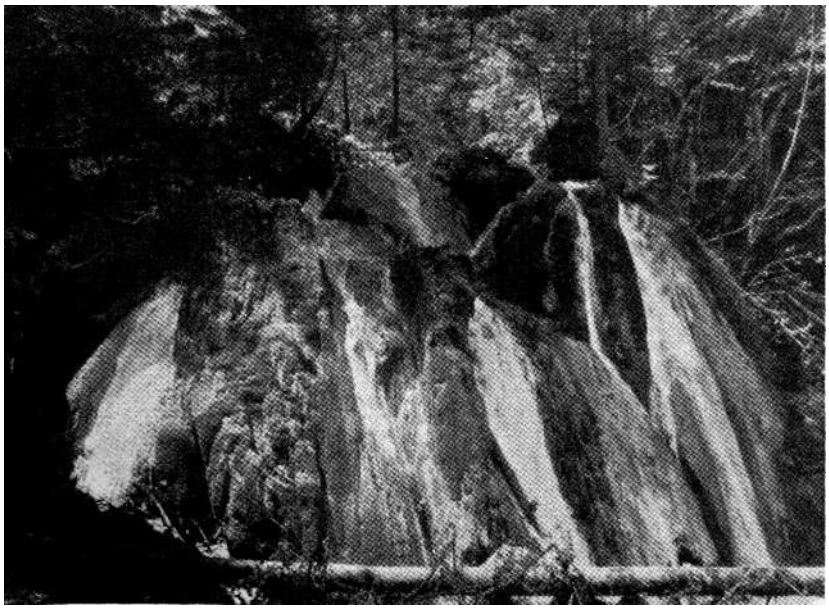

Sl. 4. Dragnić, Jezero niže izvora Plive — Foto Ing. Viktor Ržehak

on tek sa sredine mosta mogao da vidi čitavom svojom dužinom. Od toga mjesta do utoka Janja u Plivu korito je veoma bogato sedrom, te pred samim ušćem sedrene naslage stvaraju čitavu deltu velikog niza manjih i većih vodenih rukavaca. Na ušću su na sedrenim naslagama izgrađene brojne vodenice, kojima je omogućen rad usljed još uvijek znatnog pada korita rijeke do ušća u Plivu.

Izvor Plive sastoji se, zapravo, iz dva veoma jaka izvora, koji su udaljeni oko 300 m jedan od drugoga, nalaze se na istoj nadmorskoj visini, a sastaju se 1 km niže ispod sela Dragnića. Desni krak izvire ispod planine Majevac u mjestu zvanom Ravni Do. Voda izbija u velikoj količini iz stijene, te je i sam izvor, kao i sva okolina, obrastao u mladu liščarsku šumu; ovo je najljepši predio u ovom dijelu plivskog područja. Oko 80 m niže od izvora, sa lijeve strane, ulazi u Plivu potok Crnjična, koji za vrijeme velikih kiša pretstavlja veoma snažnu bujicu; djelovanjem ovog bujičnog potoka, Pliva je na ovom zavijutku skrenula nešto svoj tok na desnu stranu. Međutim, opasnost od erozije je znatno smanjena usljed okolnosti da je na desnoj strani obala zaštićena drvećem, tako da je dosada došlo do neznatnog podrivanja i odnošenja obale. Ovaj desni krak Plive prolazi kroz šumoviti predio, te obrazuje mnoge živopisne brzace i manje kaskade.

Lijevi krak Plive izvire više sela Dragnića na tri mjesta, te se sva tri rukavca sastaju nakon 100 m toka rijeke. Prema kazivanju mještana, izvor Plive potiče čak iz Glamočkog Polja, gdje

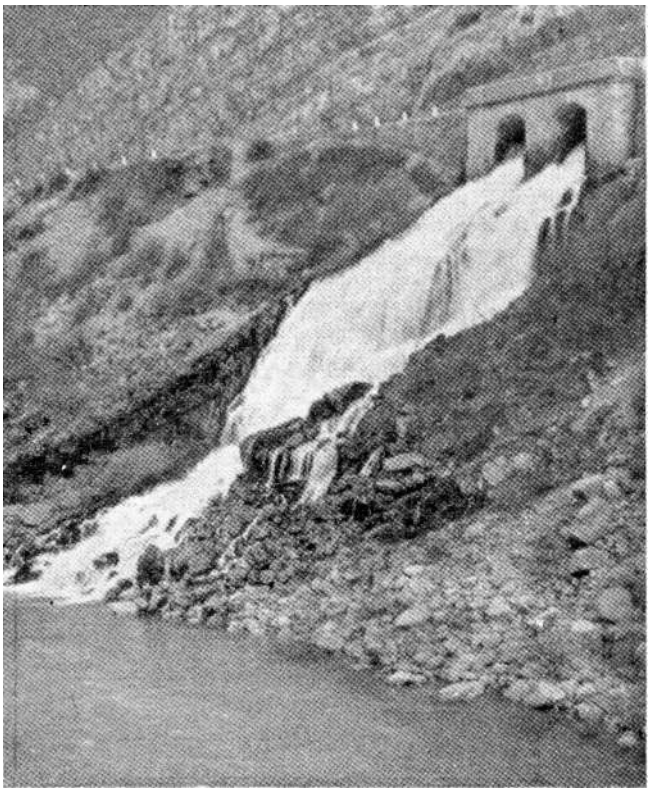

Sl. 5. Slap ispod izvora Paljanske Miljacke — Foto Ing. Viktor Ržehak

voda ponire kod Petrovog Vrela, što još nije potpuno ispitano i dokazano. Navodno, za vrijeme vršidbe mještani su iz Glamočkog Polja bacali u ovaj ponor pljevu, koja je docnije izlazila na svom sadašnjem izvoru, i po tome je rijeka nazvana Pljeva — Pliva. Nakon spajanja oba kraka Pliva poprima mnogo mirniji tok, a u širim partijama terena razlijeva se i kod Šipova je široka preko 30 m. Veoma je značajno da u koritu Plive od izvora do utoka Janja nema nikako sedre. Tek od Šipova naniže vide se u koritu manji i veći dijelovi sedre, a prve veće naslage nalazimo tek kod jezera. Po svemu izgleda da je rijeka Janj glavni sedrotvorac za čitavo područje, pa je potrebno specijalnu pažnju obratiti ispitivanju čitavog korita rijeke Janja, što neće biti nimalo lak zadatak s obzirom na nepristupačnost njenim obalama.

Od izvora Plive oko 800 m daleko nalazi se malo Dragnić jezero, koje zasada služi za napajanje stoke. Jezero je dugo u pravcu sjever-jug 65 m, a široko 35 m; prema izvršenim ispitivanjima jezero je duboko 10 m, odnosno to je njegova najveća dubina. Ukoliko se izgradi Hidrocentrala Jajce IV, tzv. Šipovska, došlo bi pod vodu i ovo jezero sa čitavim Šipovskim Poljem. Danas ovom jezeru prijeti opasnost da bude zatrpano nanosom šljunka sa gornje sjeverne strane od jedne manje bujice.

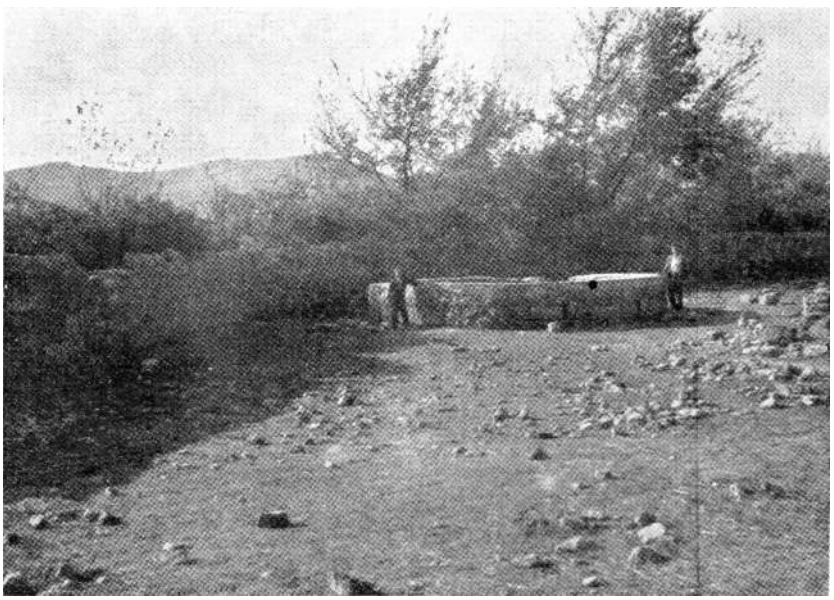
Medu naše najinteresantnije i najznačajnije vodopade spadaju dva vodopada na rječici Plačkovac, koja se (salijeva u rijeku Ugar. Ovi vodopadi visoki su 18 i 20 m, a široki 8—12 m; voda se ruši velikom silinom preko kamenih prečaga, te se stvaraju veoma interesantni prizori. Kako su vodopadi naprosto zaogrnuti plastom okolnog listopadnog drveća, to se oni vide tek kad im se približi na 20 m.

Sl. 6. Izvor Peručac kod Jablanice

Kod Sanskog Mosta između sela Fajtovci i Kamen Grada, nalazi se vodopad na rječici Blihi, koja se salijeva u Sanu. Vodopad je visok 40 m, a širok 10 m; za vrijeme velikih padavina vodopad je širok preko 30 m, pa pretstavlja veoma značajnu prirodnu rijetkost.

U posljednje vrijeme i kod nas se poklanja znatna pažnja zaštiti sedre, jer se ista smatra u

Sl. 7. Rimski bunar u Trebinju — Foto Ing. Viktor Ržehak

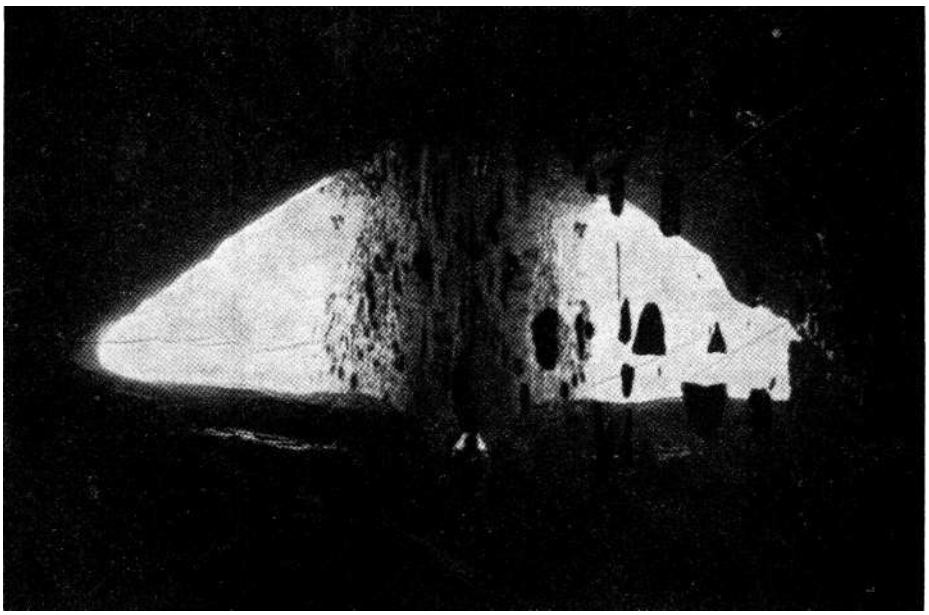
Sl. 8. Klisura Čude-Klam kod Olova - Foto Ing. Viktor Ržehak

čitavom svijetu rijetkim materijalom. Kod nas je sedra u nekim svojim nalazištima toliko oštećena, da se danas postavlja pitanje da li će se moći održati neki objekti prirodnih rijetkosti, kao što je slučaj sa vodopadom Jajce.

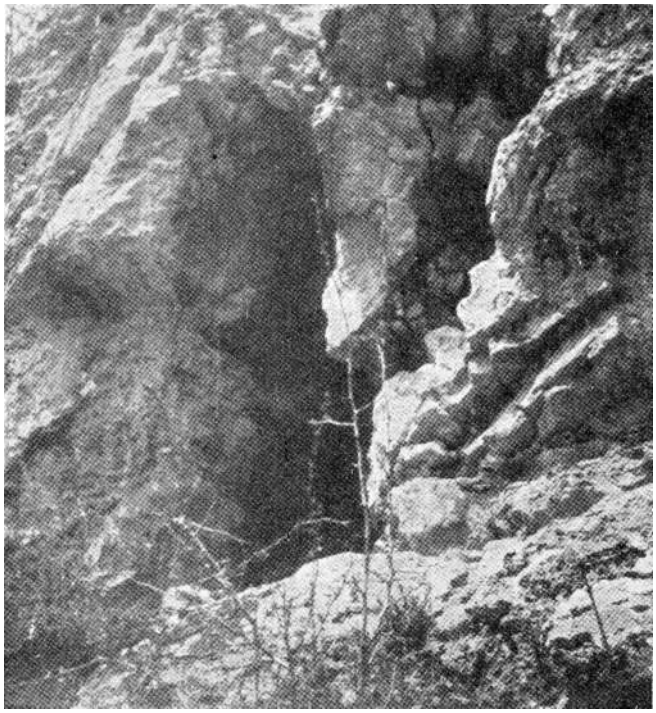
Kod Pala na izvoru Paljanske Miljacke nalazi se jedno manje sedreno područje niže samog izvora u dužini od 300 m. Nažalost, i ovo je područje znatno oštećeno dosadašnjim vađenjem sedre za gradnju okolnih kuća, šta više i Šumska uprava Pale izgradila je lugarnicu niže samog izvora u donjem dijelu od sedre. Kako se u ovom području vadi sedra niže samog izvora, to je teren postao nestabilan, te se može dogoditi da usljed prodiranja vode u šupljinu sedre ispod same kuće, bude i sama kuća ugrožena. Na ovome području vide se kaverne u sedri, gdje ulazi voda, te se vrši dalje rastvaranje tla, što sve može dovesti do veoma neprijatnih posljedica.

Na ovome području oko 200 m niže izvora nalazi se manji slap, visok svega 4—5 m, a širok oko 8 m; voda se ruši preko manje sedrene barijere. Slap je velikim dijelom pokriven okolnom mladom lišćarskom šumom. Nažalost, i ovdje je vađenje sedre na pojedinim tačkama terena, izazvalo oburvavanje i rušenje obala rijeke, te će se stanje ubuduće znatno pogoršati, ukoliko se ne preduzmu potrebne mjere zaštite. Ovo područje sa sedrom u okrug od 200 m, stavljeno je pod zaštitu države, s time da se zabrani svako vađenje sedre, kako bi se spriječilo erozijom odnošenje materijala u donje partije ovog područja, čime bi se zatrpale okolne livade i pašnjaci.

Na području Zeničkog sreza postoji nekoliko nalazišta sedre, te se sa nekih ovih nalazišta još uvijek vadi sedra i upotrebljava kao građevni materijal. U selu Gračanici, 10 km od Zenice, uza samu rječicu Gračanicu, nalaze se manje količine sedre koju bi trebalo zaštititi, jer su to posljednja nalazišta u ovom području. U mjestu zvanom Vepar kod Jeline također se nalaze manje količine

Sl. 9. Ulaz u pećinu Bratelje-vići kod Kladnja, posmatrana iz same pećine — Foto Ing. Viktor Ržehak

Sl. 10. Ulaz u Titovu pećinu kod Plahovića kod Kladnja — Foto Ing. Viktor Ržehak

sedre, a isto tako kod mjesta Babišnice, koje je udaljeno 12 km od Zenice; pored toga mjesta protiče rječica Babišnica, kraj koje se nalazi sedra, a koja se još uvijek upotrebljava kao građevni materijal. Manja nalazišta sedre nalaze se u Vrsalju pored Vrseljačkog potoka i u mjestu Lokvine kraj manjeg jezera koje se nalazi na tome mjestu.

Na rječici Jaglenici više Novog Travnika nalaze se slapovi visine 2—6 m, gdje se voda bučno ruši preko kamenih blokova uz mnogo rasprsnutih kapljica. Područje je obraslo mladom lišćarskom šumom, te pretstavlja najljepše prirodne predjele u čitavom ovom području.

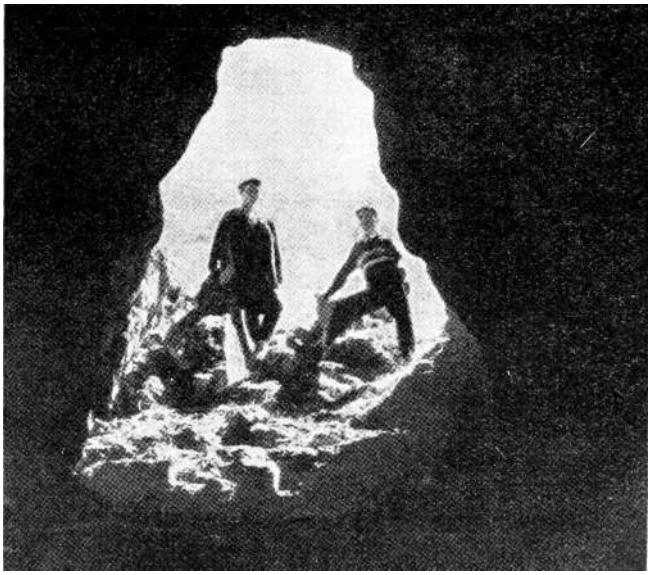
Među naše najznačajnije izvore spada izvor rijeke Žuče u prašumskom području Žuča — Ribnica, koje je udaljeno tri sata hoda od Kaknja. Izvor se nalazi usred gigantskih jela, smrča i bukava, te sa čitavom okolinom pretstavlja veoma značajnu prirodnu rijetkost. Na ovom izvoru voda potiče od sedam ponora iz mjesta zvanog »Ponori« blizu Obrež planine. Na tome mjestu voda ponire i izvire kao rijeka Žuča. Na samom izvoru vide se ribe gaovice, koje žive u unutrašnjosti izvora u pećini. Ovo područje oko izvora s okolnim plastom šume, debelim 100 m, stavljeno je pod zaštitu države, da bi se sačuvalo od eksploatacije, jer već niže 300 m od ovog područja vrši se sječa drveta dosadašnje prašume.

Na udaljenosti 4 km od Bihaća nalazi se izvor rijeke Klokota, koja se ulijeva u Unu kod sela Kralje. Rijeka izvire ispod stijene visoke 100 m, te sa čitavom okolinom pretstavlja prirodnu znamenitost koja se može ubrojati u prvorazredne objekte hidrološke zaštite, a naročito s obzirom na bogatstvo pastrmki u ovoj rijeci. Stotinu metara niže od izvora izgrađeno je novo mrijestilište, koje u nekoliko svojim lošim položajem umanjuje prirodnu ljepotu ovog područja. Izvor će se sa najbližom okolicom staviti pod zaštitu države kao prirodna rijetkost, te će se ubuduće posvetiti znatna pažnja poribljavanju rijeke iz naprijed napomenutog mrijestilišta.

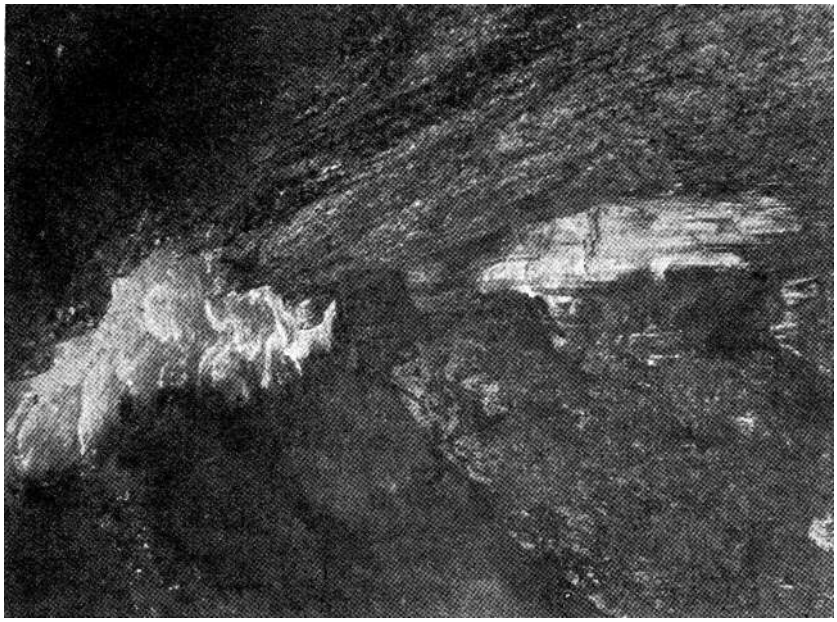
Između Jablanice i Grabovice nalazi se izvor Perutac, koji teče svega 40 m, te se ulijeva u Neretvu s njezine desne strane. Niže 1 km od ovog izvora nalazi se na lijevoj obali Neretve drugi izvor koji se zove Mliništak (Mlinište), i koji teče svega 60 m prije nego što uđe u Neretvu. Izvor je veoma jak i pretstavlja interesantan kraški fenomen u ovom području. Prema dosadašnjim ispitivanjima voda potiče iz Nevesinjskog Polja.

Kod sela Božanovića u Kalinoviku uvire jedan veći potok ispod zemlje i nakon prolaza oko 800 m pod zemljom, ponovo se pojavljuje na drugoj strani brda sa znatno većom količinom vode. Prolaz kroz ovaj podzemni kanal na početku uz sam potok, moguć je samo na dužini od 200 m, a dalje je prolaz nemoguć, ukoliko se ne bi provaljivanjem otvorili prolazi u kamenu. Sam ovaj kanal je tipičan pećinski hodnik sa kapnicima i cijevčicama na stropu, te se dalja izgradnja ovih ukrasa nastavlja. Biće potrebno nastaviti ispitivanja u ovome kanalu da bi se ustanovile eventualne pećine ili podzemni kanali s desne i lijeve strane od potoka.

Ispod južnih ogranaka Treskavice planine izvire rijeka Vrhovine, lijeva pritoka Bistrice. Rijeka Vrhovine prolazi kroz klisure i manje sutje-

Sl. 11. Ulaz Zobnjak pećine, gledan iz unutrašnjosti — Foto Ing. Viktor Ržehak

Sl. 12. Samar na rjeci Bistrici — Foto Ing. Viktor Ržehak

ske, stvarajući veoma interesantne manje kaskade u samom koritu. Sa desne i lijeve strane rijeke nalaze se u obalama otvori koji vode u još nepoznate pećine, a kojima je veoma otežan pristup. Čitavo ovo područje bogato je raznim fenomenima krša, a naročito u svojim gornjim partijama, te se nameće potreba da se isto temeljito ispita.

Na udaljenosti 4 km od Trebinja ispod ceste koja vodi u Dubrovnik, nalazi se kraški izvor Tučevac. Za vrijeme zime i proljeća iz ovoga izvora izlazi voda kao velika rijeka, te okolni mještani vele »voda ključa«; u tome vremenu nivo izvora i rijeke Trebišnjice izravna se, a voda iz samog izvora teče svega 80 m i ulijeva se u Trebišnjicu. Za vrijeme ljeta, kada u ovome području i Trebišnjica presuši, nivo vode u Tučevcu padne za 30 m. Kako je kraj siromašan vodom, to okolni stanovnici dolaze po vodu iz ovoga izvora, do kojega dolaze jednim podzemnim hodnikom koji je dugačak oko 80 m. Dubina izvora ljeti je još uvijek preko 5 m, te su izgrađene betonske stepenice da bi se moglo doći do vode. Jasno je da izvor dobiva vodu iz okolnih brda, koja potječe iz Ljubomirskog Polja.

U samom Trebinju, niže ceste koja vodi u Dubrovnik, nalazi se Rimski bunar, gdje se voda skuplja na isti način kao i kod Tučevca, s okolnih kraških terena. Sam izvor se nalazi u jednom udubljenju, čija visina varira prema godišnjem dobu; zimi se voda nalazi na 10 m dubine, a ljeti se nivo vode spušta na 20 m. Spoljni dio bunara je ograđen okruglom kamenom ogradom, a pristup vodi je omogućen spiralnim kamenim stepenicama, koje se spuštaju 26 m niže, gdje se ljeti nalazi nivo vode.

Na cesti u Dubrovnik, 20 km od Trebinja nalazi se mjesto Drijen, odakle se seoskim putem preko sela Rupni Do, dolazi do mjesta Jasenice. U ovom krševitom i inače potpuno bezvodnom predjelu, nalazi se Grčki bunar, kako ga zovu okolni stanovnici. Danas ovaj bunar služi samo za napajanje stoke i voda u njemu ne presuši ni za najvećih suša. Ranije je ovaj bunar bio dubok preko 30 m, a sada se tokom vremena nalazi u njemu nataložena velika količina pijeska, lišća, mulja i raznih drugih otpadaka. Bunar je dug u pravcu sjever—jug 8 m, a u pravcu istok—zapad 5 m. Prema kazivanju okolnih stanovnika, ovaj su bunar izgradili Grci, ogradivši ga kamenom oblutaka, te je ova ograda i danas vrlo dobro sačuvana.

Sat hoda daleko od Šipova nalazi se selo Olići, a odmah kraj sela Olićko jezero. Jezero je veoma malo, dugo je svega 250 m, a široko oko 200 m, oblika je trougla sa blagim uglovima. Količina vode odnosno nivo jezera se mijenja prema godišnjim dobima, te je ljeti veličina jezera ona koja je naprijed naznačena, a u zimsko doba površina jezera je veća. Veća polovina jezera je obrasla šašom i trskom, a među mnogim algama nalaze se sljedeće: Nostoc muscorum, Microspora floccosa, Chara foetida, Hildebrantia rivularis i Cosmarium granatum. Od pernate divljači nalaze se u znatnom broju crna liska, sarka (Fulica atra), zelena liska, guša (Gallinula chloropus), divlja guska (Anser anser). Od barskih ptica na jezeru se zadržavaju čapljica voljak (Ixobrychus minutus), gak kvakavac (Nycticorax nycticorax), bukavac (Botaurus stellaris). Jezero je još potpuno nedovoljno ispitano i kako se nalazi u području gdje nema dovoljno vode, igra važnu ulogu za okolna sela, te služi naročito ljeti za napajanje stoke. U ovome području ovo jezero pretstavlja interesantnu prirodnu rijetkost.

II. KLISURE, SUTJESKE, PEĆINE I PONORI

Od Kladnja 2 km na jugozapadnoj strani, pored ceste koja vodi u Tuzlu, nalazi se klisura Ujča, pored koje teče mala rječica istog imena. Klisura je dugačka oko 250 m, a visoka preko 150 m, pa pretstavlja vanredan prirodni fenomen ovog kraja. Okolina same klisure obrasla je raznim drvećem i mahovinama. Na desnoj strani klisure otcijepio se jedan veliki kameni blok od matične stijene, koji je visok preko 30 m, sa potpuno ravnim stranama, te još uvijek stoji uspravno unatoč otcjepljenja od matične stijene. Na podnožju ove stijene nalazi se ulaz u pećinu, ali je prilaz nemoguć bez naročite opreme. Ulaz u samu pećinu nalazi se na visini od 15 m od same rječice, odakle bi se trebalo okomito penjati, ili sa vrha klisure spuštati naniže do samoga ulaza. 20 m niže od ove pećine nalazi se još jedan ulaz u jednu isto tako nepristupačnu pećinu; u posljednje vrijeme vršena su istraživanja u ovim pećinama, te će se ista nastaviti. U podnožju ove klisure, rječica Ujča dijelom protiče naniže, a dijelom ponire i čini mali vrtlog na tome mjestu, a on je naročito interesantan u zimsko doba kada ima mnogo više vode.

Međutim, mnogo su interesantnije klisure Čude kod Olova. Ove klisure se sastoje od tri dijela, ukupne dužine od 1.100 m. Ispod same željezničke stanice Čude nalazi se klisura zvana Stijena, čije se strane okomito ruše u rječicu Stupčanicu. Glavna klisura nalazi se 1,5 km od stanice Čude u pravcu Han-Pijeska, koja se zove Čude-Klam. Dio ove klisure zove se Srihin, te su pojedine strane potpuno okomite i gole, a gornje partije terena obrasle su crnim borom (Pinus nigra), mahovinama, te listopadnim drvećem. Klisura Srihin dugačka je oko 350 m, a visoka je preko 200 m. Svakako je najimpresivnija klisura u ovom području Veliki Srihin, koja se nakon 300 m od predhodne nastavlja u pravcu Han-Pijeska. Ova je klisura duga oko 400 m, visoka je preko 200 m; na strmim stranama nema nikakvog drveća, jedino na vrhu se nalaze pojedina stabla crnog bora (Pinus nigra). Sa sjevero-zapadne strane pri dnu nalazi se u samoj stijeni ulaz u pećinu, koja je nepristupačna bez posebne opreme, te je dosada potpuno neispitana.

Na desnoj obali rijeke Janja, od Janjske Otoke naniže, nalaze se pola kilometra duge klisure sa najraznovrsnijim geološkim oblicima, te ove klisure s vodopadom u podnožju pretstavljaju vanredne prirodne znamenitosti. Na zapadnoj strani klisure nalaze se mnogi ulazi u nepristupačne pećine, a manji otvori u stijenama su mjesta gdje se gnijezde ptice.

S lijeve strane, 1 km uzvodno od Šipova, ulijeva se u Plivu rječica Sokočnica, koja izvire pod Crnim Vrhom ispod Podrašnice planine. Malo niže od utoka Sokočnice u Plivu nalazi se na desnoj strani klisura više »Karahasinog vira«, koja sa Kolečevom Kosom u gornjem dijelu pretstavlja veoma značajnu prirodnu rijetkost ovog područja.

P e ć i n e. S obzirom na njihov značaj, s jedne strane, za naučna istraživanja, a s druge strane kao objekte interesantne za posjetioce, ranije smo naše pećine svrstati u tri kategorije. Svakako, u u prvu kategoriju dolazi Vilinska Pećina u Sebešiću, koja je udaljena svega pola sata hoda od malog šumskog naselja Sebešić. Ulaz u pećinu je potpuno zamaskiran gustim obrastom listopadnog drveća, te pećinu nije moguće naći bez posebnog vodiča, koji dobro poznaje ovo područje. Ova je pećina bez sumnje najbogatija pećina raznim ukrasima u Republici za koju se dosada zna. U pećinu se ulazi s južne strane, te se od samog ulaza spušta lijevi krak, koji nakon 30 m dovodi u prvu veliku dvoranu, gdje se još vidi spoljnje svjetlo; ova prva dvorana je duga 40 m, široka 20, a visina joj je od 2—8 m. U ovoj prvoj dvorani nalazimo mnogo raznih pećinskih nakita počev od stalagmita, stalaktita, najrazličitijih oblika, boja i veličine, sivih i žutih saliva, bjelih kapnika, raznih stubova, zavjesa po zidovima, figura raznih životinja, pa do čitave šume ukrasa raznih veličina i oblika kao što su: grozd, koral, gljiva, nakovanj i drugi oblici. Najljepši ukras u ovoj pećini jesu »orgulje« sa specijalnim žutim girlandama oblika orgulja, koje na udarce daju skale svih tonova, te potsjećaju na čuvene orgulje u Postojni. Pri dnu ove dvorane s lijeve strane nalazi se provalija dubine od 15 m, u koju se ne može sići bez posebne opreme. U 1951 godini nepažnjom je upala jedna žena u ovu provaliju i ostala na mjestu mrtva. Iz ove dvorane prolazi se u zapadnom pravcu između prave šume raznih ukrasa i dolazi se u manju dvoranu veličine 8 i 10 m, a visine 6 m, koja je isto tako veoma bogata nakitom; u ovoj dvorani završava se lijevi krak pećine. Bez prokopavanja posebnih prolaza nije moguće dalje prolaziti, a postoje opravdane pretpostavke da se u ovom dijelu pećine nalaze još nepoznate dvorane. U desnom kutu, 10 m od ulaza nalazi se prva dvorana, gdje su naročito zidovi ukrašeni raznim salivima najrazličitijih oblika i boja. Na desnoj strani ove dvorane nalazi se manji otvor 0,70 m visine, kroz koji se dolazi u drugu dvoranu 8 m dugu, 6 m široku i 10 m visoku; i ova je dvorana isto tako veoma bogata raznim ukrasima. Iz ove druge dvorane vidi se treća dvorana, kroz manji otvor veličine 0,40 m, a u kojoj se nalazi jezerce veličine svega 10 m ovalnog oblika. Ova treća dvorana je isto tako bogata ukrasima, ali je nemoguće u nju proći bez proširenja otvora. I ovdje postoji vjerojatnost

Sl. 13. Jedan dio prašumskog područja Žuča-Ribnica. Foto Ing. Viktor Ržehak

da postoje nepoznate dvorane uz prethodno otvaranje prolaza. Kretanje kroz pećinu je uopće opasno i teško, pa je potrebno nastaviti ispitivanja da bi se konačno dobila prava slika o svim njenim dijelovima. Nažalost, premda je ova pećina dosta postrani i sam ulaz je skoro nevidljiv, ušli su pojedini nesavjesni posjetioci u pećinu i oštetili su nakit u tolikoj mjeri, da se dobija dojam kao da su pri tome radu upotrijebili neki eksploziv; čitavi stubovi su srušeni uz mnoštvo materijala drugih ukrasa, te leže na zemlji i pružaju veoma neprijatnu sliku. Ova pećina je stavljena pod zaštitu države i preduzete su mjere da ne dođe ponovo do oštećenja.

Jedna od naših najinteresantnijih pećina nalazi se u Brateljevićima, 6 km od Kladnja. Pećina se nalazi više šumske pruge sa veoma impozantnim ulazom sa jugo-zapadne strane; ulaz je visok 10 m, a širok 8 m. Niže pruge protiče rječica Bukovica, koja se kod Brateljevića ulijeva u Drinjaču. Od samog ulaza ide se oko 25 m u pravcu sjevera, te se nailazi na jedno malo jezero, duljine 18 m, širine 10 m i dubine 0,50 m; potrebno je ovo jezero preći, pa se desnim prolazom dolazi u jedinu veliku dvoranu, koja je duga 200 m, široka od 20 —55 metara i visoka od 18—25 m. Od jezera se zakreće u pravcu istoka, gdje se prolaz naglo uspinje, te se na kraju same dvorane nailazi na jedan mali plato, kojim pećina završava. U ovom zadnjem dijelu pećine na sjevero-istočnoj strani, postoji jedna veća pukotina na visini od 4 m, gdje se nalaze dva otvora; ovo područje je još nepoznato, ali postoje pretpostavke da bi se kroz otvore došlo u nove nepoznate dvorane. Pećina nema nekih ukrasa, osim manjih sivih saliva, najčešće oblika malog čupa i raznih gljiva, a na stropu ima nešto stalaktita. Od ulaza cca 80 m na desnoj strani dvorane nalazi se u jednom većem udubljenju bunar dubok 1,5 m, okruglog oblika, 1 m širok, koji je uvijek pun vode kapnice; pored samog bunara nalazi se i jedan humak sličan grobu. Po kazivanju mještana, na jednom sijelu u selu okladila se jedna djevojka muslimanka, da će otići u pećinu, napiti se vode na bunaru i donijeti posudu vode iz pećine. Djevojka je otišla u pećinu i kad se sagela da se napije vode, zabola je vreteno u dimije; kada je potom htjela da se digne nije mogla od vretena. Misleći da je neki duhovi drže, toliko se uplašila da je na mjestu ostala mrtva. Priča se da su je kraj bunara sahranili i da je odatle taj humak. Za uspomenu na ovu djevojku, dolazili su ranije okolni stanovnici svake godine zadnjeg utorka u mjesecu julu u pećinu, gdje se je čitala dova (molitva) na platou zadnjeg dijela pećine, a nakon molitve bilo je narodno veselje sa igrom u samoj pećini.

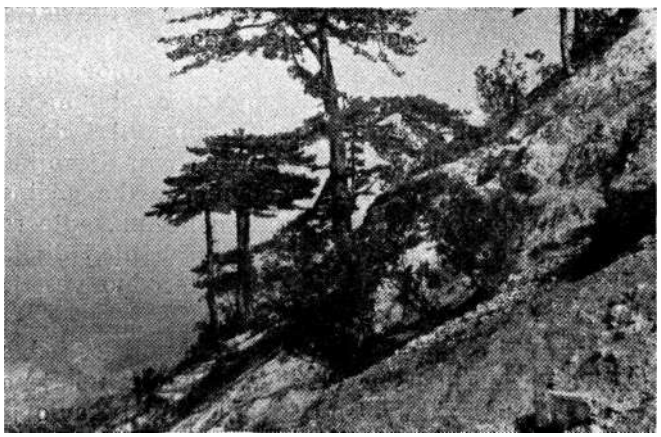
Pored Titove Pećine u Drvaru, postoji još jedna Titova Pećina kod sela Plahovića, koje je udaljeno od Kladnja 1 sat hoda. U ovoj pećini boravio je drug Tito 19 dana u toku V ofanzive. Pećina ima samo jednu prostoriju dugu 8 m, široku 6 m i visoku 5—10 m. Prilaz je veoma interesantan sa

jugoistočne strane, ali i veoma težak i neprikladan. Da bi se lakše prišlo pećini, namjeravalo se izgraditi viseći most preko udoline, što bi znatno povećalo interesantnost čitavog ovog područja.

U blizini Biambarske Pećine kod Srednjeg nalazi se jedna mala pećina koju zovu Đuričina pećina. Ona pretstavlja interesantan prirodni fenomen u ovom kraju. Pećina se nalazi u uvali, te se mora proći ispod kamenog svoda da bi se došlo do nje. Svod pretstavlja prirodnu znamenitost, te je otvora 3 m dugog i 1,5 m visokog; pred svodom nalazi se manja vrtača, koja je potpuno obrasla u četinarsku šumu. Pećina ima desni i lievi krak dug 25 m sa mnoštvom manjih otvora, te postoji pretpostavka da nekih od ovih otvora vodi u Biambarsiku pećinu, što se nije moglo zasada ustanoviti, jer bi se morali otvarati posebni prolazi.

U posljednje doba mnogo se je pisalo u dnevnoj štampi o pećini kod Dobrih Voda u Kalinoviku. Okolni mještani zovu ovu pećinu Glavičine po kraju u kome se nalazi. Svakako je ova pećina vrlo interesantna, ali je potrebno naglasiti da će ona imati mnogo veći značaj za razna speleološka istraživanja, nego li kao turistički interesantna atrakcija. Ova pećina je skupo platila svoju veliku popularnost. Mnogi nesavjesni posjetioci koji su ušli u pećinu nakon pisanja u dnevnoj štampi o njoj, počinili su ogromne štete otkidanjem i lomljenjem mnogih ukrasa u pećini; veoma mnogo odlomoljenih stalagmita, stalaktita, stubova i raznih drugih ukrasa leže uništeni po podu. Ali i pored svih ovih oštećenja, pećina je još uvijek vanredno bogata raznim pećinskim ukrasima, naročito stubovima, salivima najrazličitijih boja i oblika, te još uvijek pobuđuje veliko interesovanje. Pećina je stavljena pod zaštitu države, ali s obzirom na udaljenost od svih većih mjesta i od glavnih cesta, nema izgleda da bi se ista u skoroj budućnosti mogla otvoriti za širi krug posjetilaca.

U ovom području Dobrih voda nalazi se pećina Rakovac, koja je udaljena od prethodne oko 300 m. Pećina ima jednu veću prostoriju, u koju se dolazi s južne strane kroz široki veoma impozantan nadsvod. Ova dvorana je dugačka 50, široka 10—25, a visoka 4—12 m. Postoje manji prolazi, kroz koje je nemoguće proći bez naročitih proširenja, a postoje pretpostavke da ova pećina ima veze sa pećinom Glavičine.

Sl. 14. Crni bor na dolomitu sa dolomitnom florom u Vrtaljici kod Konjica — Foto Ing. Viktor Ržehak

Na udaljenosti 400 m od pećine Rakovac, nalazi se slična pećina Zobnjak, u koju se ulazi s južne strane i to preko vrtače pred samim ulazom. Za vrijeme velikih kiša voda se saliva u vrtaču, zatim odlazi u pećinu i kroz nepoznate kanale prolazi dalje. Zasada je i u ovoj pećini pronađena samo jedna prostorija veličine 8 i 10 m, sa visinom 4—8 m; pećina nema nekih posebnih ukrasa. Postoji mišljenje da sve tri naprijed opisane pećine imaju veze među sobom, šta više da su kanalima povezane sa čuvenim Sijeračkim Stijenama, koje se nalaze kraj rijeke Bistrice, udaljene oko 4 km od ovih pećina.

U čitavom ovom području, bez sumnje je najznačajniji prirodni fenomen velika jama zvana »Velika Tegara«. Smatra se da je ovaj ponor dubok preko 100 m, te dosada niko nije u njega silazio. Ulaz u ponor je s južne strane iz jednog vrtačastog lijevka, odakle se salijevaju velike količine vode u jamu za vrijeme padavina. Navodno je jednom prilikom, krdo od 20 volova propalo u ovaj ponor. S obzirom da još niko nije silazio u ovaj ponor, potrebno je što prije isti ispitati, te se mogu očekivati vrlo interesantna otkrića.

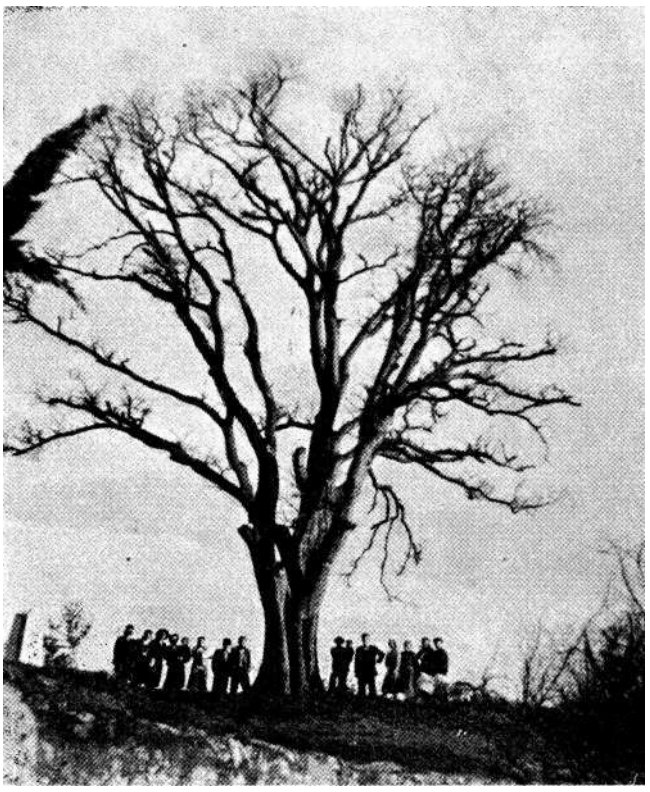
Na udaljenosti 500 m od ove jame nalazi se »Mala Tegara«, manja podzemna prostorija, gdje se obično ranije sklanjala stoka za nevremena. Prema dosadašnjim ispitivanjima, ova pećina nema nekih prostorija, te je zasada bez nekog naročitog značaja.

Trebinje sa svojom užom i širom okolinom spada u područje teškog mediteranskog krša, gdje se nalazi veliki broj raznih kraških fenomena, kao što su pećine, vrtače, ponori i izvori. Većina ovih pećina pretstavlja još sada manje pećine, koje okolni stanovnici nazivaju kozarskim, jer su ranije, dok je još bilo koza, služile kozama kao sklonište od nevremena.

Od manjih pećina može se izdvojiti jedan broj onih, koje se odlikuju nekim svojim specifičnostima, pa im je potrebno pokloniti pažnju i zaštititi ih kao prirodne rijetkosti. Danas ovakve pepećine nemaju neki veći značaj za turizam i istraživanja, s obzirom da kod nas postoje još mnogo značajnije pećine koje je potrebno prethodno ispitati. Međutim, budućim istraživanjima i u ovim malim pećinama, otkriti će se sigurno novi hodnici i prolazi u posebne dvorane sa raznim ukrasima i drugim prirodnim rijetkostima, te će i ove pećine postati prvorazredni objekti zaštite prirode. U ovakve pećine možemo ubrojiti u prvom redu Vilinu Pećinu kod sela Gornjeg Čičeva, koje je udaljeno od Trebinja 7 km. Pećina se nalazi u

veoma teško prohodnom, krševitom terenu Rakovog Potoka, ispod brda Rilje. Prema kazivanju okolnih stanovnika, davno nekad je ovim područjem prolazila rijeka, te se nakon promjene toka rijeke, stvorio niz pećina, koje su još neispitane i nepoznate. U Vilinu Pećinu se ulazi s juga kroz uzani otvor širok 3 m, a visok 1 om. Od ulaza prolaz u pećinu naglo pada za oko 30 m, nakon čega se dolazi u jedinu prostoriju ove pećine. Prostorija je široka oko 8 m, dugačka 10 m, a visoka 2—6 m, ona je potpuno nepravilnog oblika sa većim brojem manjih sporednih kanala. Od ukrasa ima vrlo interesantnih saliva raznih oblika i boja, a u sporednim hodnicima ima najviše stalaktita. Područje oko pećine je veoma teški krševiti teren sa oskudnom florom drače (Paliurus aouleatus Lam.), crnog graba (Qstrya carpinifolia Scop.), crnog jasena (Fraxinus ornus L.), gloga (Crataegus monogyna Jacu.), divljeg šipka (Cytinus hypocistis L.), drijena (Cornus mas L.) i raznih drugih grmolikih vrsta. Uslijed djelovanja atmosferilija ovdje susrećemo razne oblike izlomljenih, iskidanih, istrošenih krečnjaka, što sve čini da je pristup pećini veoma otežan. Za vrijeme velikih kiša voda ulazi izvana u pećinu, te su pijeskom zatrpani pojedini hodnici i onemogućen je prolaz. Ova pećina još nije istražena, ali će buduća ispitivanja pružiti i ovdje vrlo interesantna otkrića.

Mnogo značajnija od prethodne je pećina u mjestu zvanom Dola, više sela Bihova u Trebinju. I ovdje je prilaz pećini veoma otežan zbog krševitog i teško prohodnog terena. Područje je obraslo u šikaru hrasta medunca (Quercus lanuginosa Lam.), crnog jasena (Fraxinus ornus L.), crnog graba (Ostrya carpinifolia Scop.), kleke (Juniperus oxycedrus L.) i ostalih prizemnih grmova. Ulaz u pećinu je s juga, te je potpuno obrastao u naprijed navedeno drveće. Dolazi se najprije u široki pećinski natsvod, koji je zagrađen velikim stijenama. Iz natsvoda se ide u pravcu istoka, gdje je manja pećinska prostorija sa bočnim slijepim kanalima. Pravi ulaz u pećinu nalazi se u jugozapadnom dijelu natsvoda, odakle se jednim strmim kanalom, dugačkim 10 m, dolazi u prvu dvoranu, gdje se nalazi mnoštvo saliva i odlomijenog kamena sa stropa pećine na podu; veličina ove dvorane je slijedeća: duga je 20 metara, široka 18 m, a visoka 8—14 metara. Odatle se preko velikih odlomljenih stijena silazi 20 m niže i dolazi u najinteresantniji dio pećine, gdje se nalaze razni ukrasi kao stubovi, salivi, stalagmiti i stalaktiti, ukrasi oblika gljiva na podu kao i posude u obliku lavora, koji su nastali radom vode kapnice. Dužina ove dvorane je 30 m, širina 25 m, a visina 8—14 m, te se u ovom dijelu nalazi manje jezerce dugo 4 m, a široko 2 m, koje nikada ne presuši. Ovdje se nalaze velike količine pijeska koje su nanijete za vrijeme velikih voda, pa je pijesak zatvorio razne otvore u druge prostorije. Iz ove prostorije put vodi u pravcu juga, gdje se može

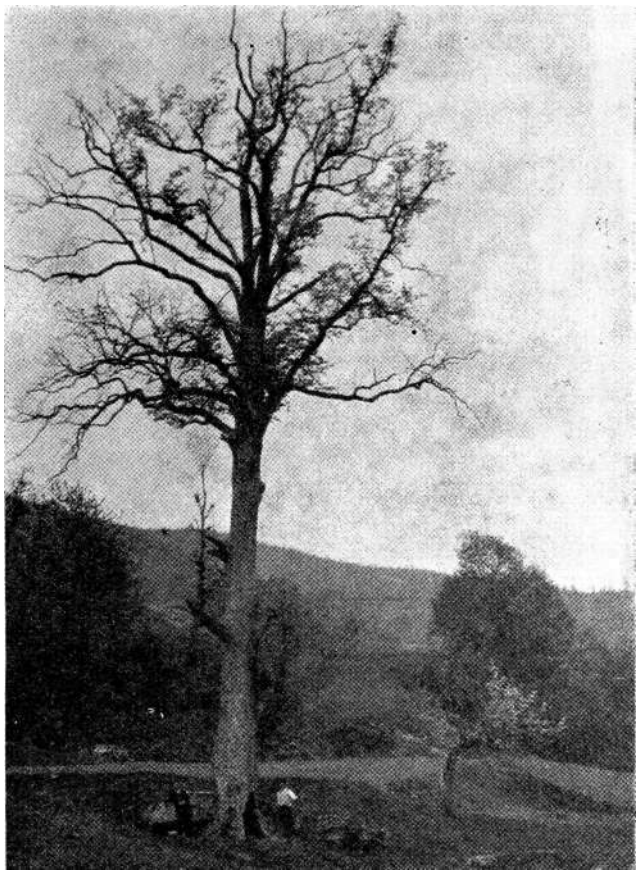

Sl. 15. Koščela (Celtis australis L) u Gabeli — Foto Ing. Viktor Ržehak

ići ispod velikih kamenih blokova 70 m; tu se pećina završava. Dužina ovog čitavog dijela pećine iznosi 150 m; vršit će se istraživanja u pećini da bi se ustanovile eventualne nove prostorije.

Više sela Narančića nalazi se na Ilijinom Brdu pećina, udaljena od sela 400 m. U široki nadsvod pećine ulazi se sa sjeveroistočne strane preko velikih kamenih gromada. Sam ulaz u pećinu je veoma impresivan, širok 12 m, a visok 2—6 m. U pećini se nalazi samo jedna prostorija sa dva manja slijepa kanala koji su zatrpani pijeskom. Nekih posebnih ukrasa nema osim sivih saliva po zidovima. U stropu pećine nalaze se mnoga gnijezda golubova dupljaša (Columba oenas). S obzirom na veliku udaljenost od Trebinja, pećina zasada nema nikakav turistički značaj. Jedina prostorija duga je 30 m, široka 35, a visoka 2—8 m. Oko same pećine nalazi se mlada lišćarska šuma crnog jasena (Fraxinus ornus L.), crnog graba (Ostrya carpinifolia Scop.), hrasta medunca (Quercus lanuginosa Lam.), smreke (Juniperus oxycedrus L.) i divljeg šipka (Cytinus hypocistis L.).

Pored velike i poznate (pećine Banja Stijena, nalazi se oko 400 m niže, pored same rijeke Prače na njenoj lijevoj obali, pećina Govještica. Ulaz u pećinu je s južne strane, te je širok 8 m, a visok 12 m. Na samom ulazu u stropu desnog dijela pećine nalazi se ovalan otvor obrastao listopadnim drvećem; sa gornje strane ovaj je otvor potpuno

Sl. 16. Međeđa lijeska (Corylus colurna L) u selu Sočani kod Kalinovika — Foto Ing. Viktor Ržehak

obrastao i pretstavlja veliku opasnost za prolaznike; nedavno je jedan dječak upao kroz ovaj otvor i ostao na mjestu mrtav. Prvi dio pećine pretstavlja veoma širok i dugačak natsvod, koji je veoma impozantan, te se proteže 30 m u pravcu sjevera. Iz ovoga natsvoda prolaz vodi prema zapadu, gdje se pećina produžava još 40 m do malog jezerca, koje je dugo 10 m, a široko 8 m. Voda dolazi iz jednog izvora iz neispitanih dijelova podzemlja same pećine; u zimsko i proljetno doba izlazi voda iz pećine kao velika rijeka. Ulaz pećine kao i okolne stijene prekrivene su mahovinama (Bryophyta). Od samog ulaza nalazi se jedan izvor 10 m udaljen, te voda neposredno ulazi u rijeku Praču; ovaj izvor okolni stanovnici također nazivaju Govještica. Pećina nema nekih naročitih ukrasa osim nešto saliva žute, sive i tamne boje.

Kod sela Hotovlja, na lijevoj obali rijeke Vrhovine, nalazi se u visini od 8 m ulaz u pećinu, iz koje duva oštar zrak, po čemu se može zaključiti da pećina ima još jedan otvor. U prvom dijelu nalazi se jedno malo jezerce dužine 8, a širine 6 m. Ova dvorana je bogata stalaktitima i raznim salivima. Dalji prolaz vodio bi preko jednog jezera, koje je dugo 12, a široko 10 m; međutim, mali prolazi ne dozvoljavaju da se dalje uđe u pećinu.

P o n o r i. Među veoma značajne prirodne fenomene na našem području spadaju mnogobrojni ponori, koji su kod nas još uvijek uglavnom neispitani. U području oko Dobrih Voda u Kalinoviku ima više tih ponora, pa bih ovdje naveo samo neke od njih. Između sela Jelašca i Mekih brda nalazi se u šumi Mahmutova Jama, koja je navodno duboka preko 70 m. Ulaz u jamu je sa sjeverozapadne strane na jednoj čistini, proplanku, a sam otvor je promjera 1,5 m, te se može saći po strmim dijelovima svega 2 m.

Nešto dalje od 2 km na privatnom vlasništvu u jednoj livadi nalazi se ponor »Pejov Do«, gdje je dubina (preko 50 m, a u blizini ovoga ponora nalazi se još jedan ponor »Za Pejovim Dolom«; oba ova ponora još su neispitana.

Pored poznatog kamenog svoda na Miljacki kod Dovlića nalazi se isto tako jedan veoma značajan prirodni fenomen na rijeci Bistrici naspram sela Sijerča. To je u ovome kraju veoma poznati »Samar«, brdo sa klisurama, kroz koje prolazi rijeka Bistrica na dužini od 100 m i poslije se opet pojavljuje vani. Za vrijeme ljeta, kada su vode male, može se ući u unutrašnjost, gdje voda ponire oko 20 m, ali dosada ovaj objekat još nije istražen.

U šumskom području Plješivice nalazi se jedan ponor isto tako potpuno neispitan, odakle za vrijeme ljetnih mjeseci duva oštar vazduh, te se može zaključiti da ponor ima još jedan otvor. Kako se ovdje radi o kraškom terenu, može se pretpostaviti da se pod zemljom nalazi nepoznata pećina, što će se ispitati budućim istraživanjima.

U današnje doba veoma razvijene industrije, kada se raznim zagađivanjima onemogućuje život flore i faune u vodi, potrebno je specijalno provoditi hidrološke zakone zaštite, a to znači održavati uslove za zdrav režim voda. Na taj način sačuvaćemo izvjesne hidrološke rijetkosti kojima prijeti potpuno istrebljenje. Za vrijeme izgradnje šumske željeznice u području Žuča — Ribnica, mnogi su ljudi ubijali ribu u rijeci Žuči eksplozivom, tako da je skoro nestalo pastrmke u ovoj lijepoj salmonidnoj rijeci. Stavljanjem pod zaštitu ovoga područja s tim da se zabrani svaki ribolov za izvjesno vrijeme, povoljno bi se riješilo pitanje ponovnog razmnožavanja pastrmki.

Osiguravanjem dovoljne količine zdrave i čiste vode u svako doba za naša sedrena područja, omogućićemo i dalje rad sedrotvorcima, a time i opstanak samih područja. Jasno je da ovo pitanje ima prvorazredni značaj za naše vodopade, kao što je slučaj kod »Vodopada ispod Sokoline« i kod kaskada na rijeci Jaglenici.

Svakako da pitanja zaštite mnogih naših pećina od raznih nesavjesnih i nekulturnih posjetilaca, pretstavljaju naše najsloženije i najteže pro-

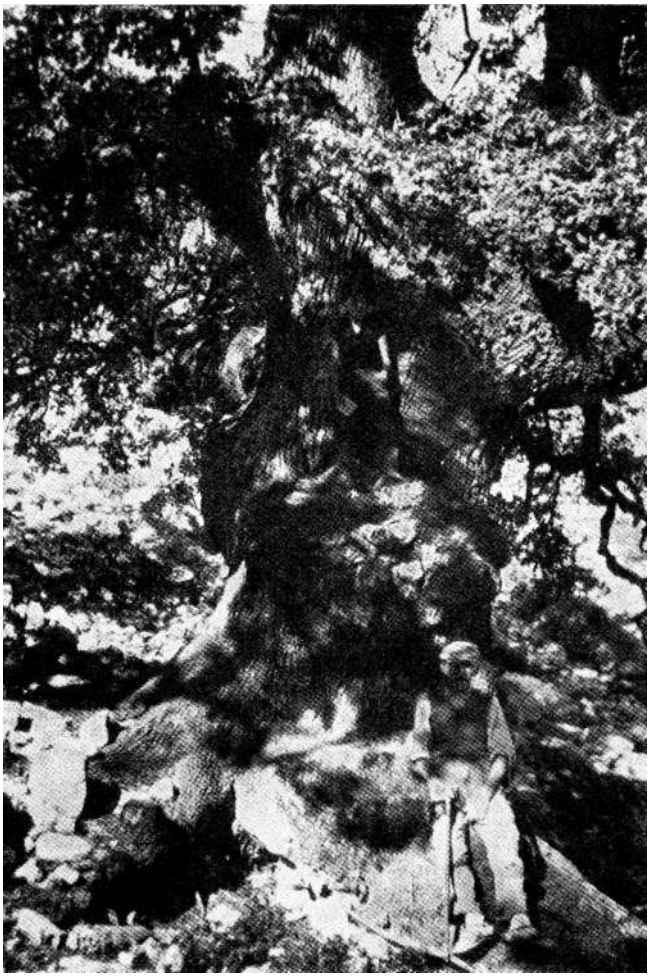
bleme, koje je naprosto nemoguće povoljno riješiti u danom momentu, a što se naročito odnosi na novootkrivene pećine. Međutim, u posljednje vrijeme je osnovano i kod nas Speleološko društvo u Sarajevu sa svojim brojnim sekcijama. Ovo društvo ima zadatak ne samo da pronalazi, evidentira i proučava pećine nego, što je još važnije, da ih čuva i štiti, čime će u veliko potpomoći nastojanja Zavoda za zaštitu. Na tome polju rada speleolozima će pružiti naročitu pomoć i mnoga naša planinarska društva, koja u svome programu imaju specijalne zadatke zaštite prirodnih rijetkosti. U našim pećinama potrebno je i dalje nastaviti razna istraživanja. S obzirom da su kraški tereni na površini bez vode, a pećine, odnosno podzemlje najčešće bogato vodom, postavlja se kao primaran problem pitanje osiguranja dovoljne količine vode za stanovništvo i ostali živi svijet u kraškom području. Od speleologije se očekuju važni rezultati naučnog istraživanja za našu poljoprivredu, vodoprivredu i elektroprivredu. Da bi se ti svi zadaci izvršili, potrebno je naše pećine sačuvati i zaštititi do vremena kada će se moći započeti sa sistematskim istraživanjima, da bi se ove naše pećine konačno otvorile i kao turistički objekti za široki krug posjetilaca.

III. PRAŠUMSKI REZERVATI I SASTOJINE RIJETKOG DRVEĆA I BILJA

li mnogim zemljama u svijetu osnovani su prašumski rezervati kao veoma značajni objekti zaštite prirode. Ovdje ću ukratko navesti razloge koji su svojevremeno naveli švicarskog šumara Glutza da podnese prijedlog o osnivanju prašumskog rezervata u Švicarskoj. U tom prijedlogu se navodi sljedeće: »Prijedlog za očuvanje prašumske rezervacije ima svrhu da najvažnije prirodne oblike švicarske šumske vegetacije sačuva budućim generacijama i da ih ponovo stvori. Rezervacije bi služile u prvom redu kao objekti za studij šumarskoj nauci, botanici i biljnoj geografiji, a u drugom redu kao poticaj, duševna okrepa i pouka ljubiteljima prirode, turistima, umjetnicima itd. Ovi rezervati mogu se očuvati u prirodnom stanju samo tako. ako se ubuduće potpuno isključi svaki ljudski zahvat u njima«.

Mi smo u našoj Republici izdvojili prašumske rezervate, pa bih htio da nešto više kažem o tim našim prvim rezervatima u Bosni i Hercegovini.

Sjeverno od Kaknja, na udaljenosti 15 km, nalazi se šumsko područje Zuča-Ribnica, za koje su mnogi šumski stručnjaci svojevremeno govorili da pretstavlja najljepšu šumu u državi. Prije izvjesnog vremena čitavo ovo područje pretstavljalo je nedirnutu prašumu od bilo kakvih ljudskih zahvata; kroz šumu protiče rijeka Žuča kako je naprijed napomenuto. U posljednje vrijeme izgrađena je šumska željeznica duž korita rijeke Žuče, te se veliki dio ovog šumskog područja iskorišćuje za potrebe privrede. Da bi se dio ovog prašumskog područja spasio, naročito zbog naučnih, estetskih i odgojnih razloga, stavljen je izvor Žuče sa prašumskim područjem u okrug 300 m. pod zaštitu države kao prašumski rezervat. Ovaj izdvojeni dio je besumnje najznačajniji i najinteresantniji predio prašumskog područja. U blizini izvora nailazi se odmah na »Prvi Čair«, koji se nalazi na nadmorskoj visini od 1.184 m; na tom području nalaze se krasne planinske livade, okružene (svuda naokolo gustim šumama. Sa jednog prevoja, više »Prvog Čaira«, vide se planinski vrhovi, i to: Crni Vrh sa nadmorskom visinom 1.226 m, do njega Bakoš 1.214 m, zatim Sklape 1.244 m, Glasinac 1.273 m, a na većoj udaljenosti vidi se Turkovac sa nadmorskom visinom 1.304 m. Isto tako bliže izvora Žuče nalazi se planinska livada »Javorje« sa (studencem, koja je sama za sebe vanredna prirodna ljepota. U ovom izdvojenom području osnovne vrste drveća su jela (Abies pectinata L.), bukva (Fagus silvatica L.) i smrča (Picea exelsa L.); u manjim količinama nalazi se u ovom području gorski javor (Acer platanoides L.) i bijeli jasen (Fraxinus excelsior L.). Prema Horvatu ovo područje spada u svezu bukovih šuma (Fagion illyricum Horv.), te je značajno po velikom broju vrsta, koje se nalaze u svim zajednicama, li koje izgrađuju glavini dio vegetacijskog pokrova. Prema nadmorskoj visini ovo područje dolazi u šumu bukve i jela (Fagetum abietetosum). Veoma rijetko se pojavljuje na okrajcima neki primjerak tise (Taxus baccata L.). Isto tako se nalaze interesantne zeljaste biljke kao napr. ciklame (Cyclamen europaeum), crveni ljiljan (Lilium aculeatum) i dr. Pojedina stabla jele i bukve dostižu visinu od 55 m i debljinu od 2 m; najveći dio rezervata je potpunog sklopa. Stabla su u rezervatu potpuno zdrava, uspravna, u donjim dijelovima čista od grana i punodrvna. Stabla koja su davno prešla svoju fizičku zrelost, već su velikim dijelom prognjila, mnoga su već popadala na zemlju i iz ovih starih stabala i panjeva niču nove biljke; ispod velikih gorostasnih stabala niče snažan novi podmladak jele, bukve i smrče, naročito u nešto progaljenim dijelovima prašume. Stara prezrela šuma nestaje, a pojavljuje se nova pomlađena šuma, te se ovaj lanac nove i stare šume smjenjuje bez prestanka po zakonima prašume. Ovo izdvojeno područje zasada je još netaknuto, te šume sa planinskim livadama čine skladnu cjelinu. Zahvaljujući neprekinutom sklopu sastojine i potpunom obrastu. provedena je savršena regulacija vodenih taloga. Prema Međunarodnoj nomenklaturi za razne

Sl. 17. Donji dio stabla velikog duba u Jasenicama kod Trebinja — Foto Ing. Viktor Ržehak

objekte iz zaštite prirode, ovaj se rezervat može svrstati u specijalne rezervate prirodnih predjela, koji se zaštićuju radi njihove estetske vrijednosti, a sa ciljem da se opiru svemu, što bi moglo iskvariti njihovu ljepotu.

Na granici između NR Hrvatske i naše Republike nalazi se planina Plješivica, gdje ima još poneko prašumsko područje, a pored toga ova planina je bogata raznim prirodnim kraškim fenomenima. Najviši vrh ove planine je Gola Plješivica sa nadmorskom visinom od 1.649 m. S ovoga vrha se pruža prekrasan pogled na Bihać, Korjenicu, jedan dio Plitvičkih Jezera, zatim Petrovo Ličko Selo, Veliku i Malu Kapelu, Sjeverni Velebit, Kamniške i Julijske Alpe i sve okolne planinske vrhove na udaljenosti od 25—30 km. Nova cesta, koja se nadovezuje na postojeću Korjenica —Ličko Petrovo Selo, a koja je već u ovoj godini izgrađena, ide do samog vrha Gole Plješivice, te dijelom prolazi kroz vanredno interesantna dosada upravo prašumska područja na teškom krševitom terenu. Isto tako razne planinske livade, klisure, razni geološki fenomeni, kao kamene gljive, i druge prirodne rijetkosti, stvorene djelovanjem atmosferilija, čine ovo područje prvorazrednim objektom u smislu zaštite prirode. U NR Hrvatskoj, na osnovu terenskih istraživanja, riješeno je da se izdvoji prašumski rezervat na dijelu Plješivice, koji pripada NR Hrvatskoj. Rezervat bi se nalazio pod upravom šumarskog instituta u Zagrebu, te bi se u njemu vršila razna šumarska istraživanja. Međutim, prema mišljenju Horvata, na dijelu Plješivice, koji pripada Bosni, postoje vanredni uslovi da se izdvoji prirodni šumski rezervat radi veoma značajnih vrsta biljaka, od kojih se neke, veoma rijetke, nalaze samo u ovom dijelu Plješivice; prema Horvatu na Plješivici se nalaze velike površine najljepših šuma na cijelom Balkanskom Poluotoku. Područje koje se misli izdvojiti na bosanskom dijelu Plješivice, je na terenu pregledano, te su izabrani za rezervat šumski odjeli koji su karakteristični za ovu planinu; to su odjeli 5, 43, 44, 45 i 46 sa ukupnom površinom od 400 ha. Floristička istraživanja Plješivice započeo je 1802 godine Kitaibl, mađarski botaničar, a Horvat je 1922 god. započeo sa istraživanjem biljne sociologije na ovoj planini. Prema Horvatu jedna je karakteristika Plješivice, da mnoge alpske biljke ovdje imaju svoju istočnu granicu u Evropi. Isto tako Plješivica se smatra najinteresantnijim fitocenološkim objektom naših šuma uglavnom šuma bukve i jele (fagetum abietetosum), gdje se optimalno razvija jela. Ova planina je intersantna i radi toga što se u njoj izmijenjuje nekoliko zona flora i to polazeći od Gole Plješivice 1.679 m, gdje je planinska flora bukve (fagetum — montanum) preko fagetuma — abietetosuma do šuma hrasta i graba (querceto — carpinetuma) kao najniže zone vegetacije Plješivice. Radi optimalnih uslova za razvoj šumske flore na Plješivici, postavlja se zahtjev da se ovdje izdvoji prirodni prašumski rezervat, s obzirom na razne zone i tipove šuma, te će se gore navedeno područje izdvojiti iz šumske eksploatacije i staviti pod zaštitu države kao specijalni šumski rezervat. U ovom području nalaze se mnogi kraški fenomeni kao sniježnjače, pećine, ponori, klisure, vrtače i dr., što ga sve čini veoma značajnim za zaštitu prirode.

Na području Šumske uprave Srednje, u gospodarskoj šumskoj jedinici Visovica, između sela Razdelja, Jelica i Kožare, u mjestu zvanom Kruške, nalazi se šuma bukve i jele (Fagetum abietetosurh) sa primjesama smrče (Picea exelsa L.). Od grmova ističe se borovica (Yuniperus communis), a od zeljastih biljaka ciklama (Cyclamen europaeum). Što je, međutim, za ovo područje najznačajnije to je, da se među ovim vrstama nalazi u smjesi 6 grupa tisa (Taxus baccata L.). U pojedinim skupinama nalazi se po 40 komada tisovih stabala, prsnog promjera od 4—28 cm. Ovdje tisa čini vanrednu cjelinu sa ostalim drvećem, te joj ovo stanište odgovara. Zasada su stavljene pod zaštitu

države samo ove grupe tisa, ali s obzirom da su ove biljne zajednice veoma dobro sačuvane u ovim krajevima, to će se uskoro čitavo ovo područje sa površinom od 50 ha staviti pod zaštitu države kao botanički rezervat. U ovom rezervatu potrebno je zabraniti svako uništavanje samonikle vegetacije, kao i unošenje bilo kakvih stranih vrsta. S obzirom da ima ogoljenih dijelova terena, to će se zabraniti svaka sječa i ispaša; područje će se prepustiti djelovanju prirodnih faktora, te se neće dozvoliti da se sadašnje stanje poremeti. Područje sa svojim šumama, klancima, klisurama i potocima pretstavlja značajan objekat prirodnih rijetkosti, te će mu se ubuduće posvetiti potrebna pažnja.

U Gornjem Šeheru kod Banje Luke, kod toplih izvora, nalazi se rijetka vrsta paprati (Adianthum capilus veneris), koja se nalazi samo u ovom području kao mediteranski relikt, zahvaljujući tamošnjim vrućim toplim izvorima. Poznato je da ove rijetke vrste paprati ima još samo na jednom mjestu u Sloveniji, i to isto tako kod toplih izvora. Ovdje kod nas ove paprati ima oko svih izvora kao i pored same rijeke Vrbasa, gdje se nalazi najveće nalazište. Bilo bi neophodno potrebno da se ovo područje proglasi za mali botanički rezervat za zaštitu ove rijetke biljne vrste, kojoj prijeti opasnost od uništenja. Sama biljka kao rijetkost stavljena je pod zaštitu države, ali s obzirom da se ona nalazi na dohvatu mnogim prolaznicima, to je stvarno potrebno preduzeti efikasne mjere zaštite.

Više samog Konjica nalazi se poznato izletište Vrtaljica, koje je veoma značajno za zaštitu prirode. Područje se nalazi na dolomitnoj podlozi, te je bogato značajnom dolomitnom florom. Okolica Konjica je bogata geološkim slojem dolomita, koji se proteže do Podorašca. Usljed sječe šume došlo je do erozije u pojasu oko željezničke stanice Konjic, te se na ovom dijelu nalaze manje skupine dolomitne flore. Područje Vrtaljica izdvojeno je kao manji botanički rezervat u površini od 100 ha i proteže se od glavne ceste do vrha Zlatara i do Suhog Dola. Na ovom terenu nalazi se veoma rijetka flora, te su neke vrste kao endemi, specijalno Konjica, naročito značajne i potrebno je posvetiti najveću pažnju njihovoj zaštiti. Među najznačajnije vrste ove flore spadaju u ovom području sljedeće: Satureia orontia, endem konjičkog dolomitnog kompleksa, zatim Edraianthus tenuifolius Gemista silvestrisvardinarica, Silene reichenbachi, Dianthus prenjus, Alysum melendorfianum konjički endem, Scabiosa graminifolia, Peucedanum Neumayeri, Reichardia macrofila, Centaurea triumfetti var. pseudomontana i druge. Naročito su ovdje značajne vrste Thymus aureopunctatus, konjički endem na dolomitu, Euphorbia Hercegovina, endem vezan za dolomit, zatim Amphoricarpus Neumayeri ilirski endem i druge. U Vrtaljici se nalazi ova dolomitna flora na progaljenim terenima, gdje ima dovoljno sunca. Međutim, čim se u šumi stvori sklop i deblji sloj humusa, nestaje ove flore. Zato je u ovom području došlo mjestimično do povlačenja nekih dolomitnih vrsta; pošumljavanjem ovih terena, prvenstveno sa bagremom, u cilju sprečavanja erozije tla, dolomitne vrste bi se vremenom potisnule. S obzirom da je na izvjesnim partijama terena došlo do erozije usljed strmenitosti i nestanka šume, bilo je potrebno vršiti pošumljavanje, ali samo sa crnim borom, a ne i sa bagremom, što je bio slučaj u Vrtaljici. Ubuduće će biti potrebno u ovom rezervatu sprovoditi specijalne zaštitne mjere da bi se osigurali preduvjeti za opstanak dolomitnim biljnim vrstama, kojima prijeti opasnost nestanka usljed pojave drugih jačih i otpornijih vrsta na ovom području.

Rijetko drveće. U selu Zalomu, općina Kifino Selo, Nevesinje, nalazi se na imanju Vida Beštića specijalan botanički raritet — bijela li-

Sl. 18. Predjel Kozare planine kod Beštića Poljane — Foto Ing. Viktor Ržehak

jeska (Corylus avellana), koju su kod nas ispitivali Korica i Lažetić, te su utvrdili da se ovdje radi o jednoj posebnoj vrsti lijeske koja je još nedovoljno ispitana. Ova lijeska ima potpuno bijelu koru i po tome je zovu bijela lijeska. Na ovom području ima više tih stabala, a jedno, najveće, bilo je visoko 5 m, a debelo 7 cm.

U Travniku na imanju Sejde Biogradlića nalazi se jedna neobična tisa (Taxus baccata L.) visine 12 m, sa četiri glavne grane, koje su debele 5—30 cm. Stablo je veoma granato, potpuno nepravilnog oblika, te sa čitavim svojim habitusom pretstavlja interesantan primjerak ove vrste.

U Gabeli kod pravoslavne crkve, na groblju, ima jedna velika koščela (Celtis australis L.), veoma interesantnog habitusa. Promjer debla na dnu je 1,85 m, prsni promjer je 1,65/1,44 m, stablo je visoko oko 20 m. U donjem dijelu stablo je prognjilo i pojavila se velika šupljina. Za vrijeme rata stablo je znatno oštećeno usljed eksplozije bombe, te je potrebno preduzeti potrebne mjere da se deblo očisti od truleži i plombira, kako bi se spriječilo dalje propadanje čitavog stabla. Stablo je veoma granato, sa 6 velikih grana, i pored oštećenja, gornji dio stabla je još sasvim dobro sačuvan.

Kod manastira Žitomislića u Čapljini, nalazi se veoma interesantan primjerak bršljana (Hedera helix L.), koji je direktno zarastao u same manastirske zidine. Bršljen je najveće debljine 18 cm, veoma je razgranat u zidu i dalje se širi, tako da ovo širenje debla izaziva mjestimično pucanje zidina. Ovaj bršljen pretstavlja veoma interesantan botanički raritet, te je stavljen pod zaštitu države kao prirodna rijetkost.

Besumnje najveće, najinteresantnije i najljepše stablo međeđe lijeske (Corylus colurna L.) nalazi se u selu Sočani kod Kalinovika na imanju Šabana Panjete. Okolni stanovnici računaju da je stablo staro preko 400 godina i zovu ga »medjedka«. Stablo je niklo pored jedne velike kamene ploče, koja izgleda kao da je neki spomenik (stećak), i stablo se jednim znatnim dijelom naslonilo na ovu ploču. Promjer stabla na visini od 2,5 metara jeste 1,30 m u pravcu zapad-istok, a 1,05 m pravcu sjever-jug; na dnu je promjer 2,50/1,85, a prsni promjer je 1,40 m; visina stabla je 23 m. Stablo je neobično dobro sačuvano, te se nalazi samo jedna suha grana na stablu, koja će i sama otpasti. Do visine od 10 m na deblu nema nikakvih grana, a naviše stablo je veoma granato, te mu širina krošnje iznosi 12 m; visina granatog dijela je 13 m. Po čitavom svom habitusu ova je lijeska kudikamo značajnija kao prirodna rijetkost od veoma poznate lijeske u selu Oprašići kod Rogatice, te pretstavlja najznačajniji botanički raritet te vrste u našoj Republici. U blizini se nalaze još dvije manje medjedje lijeske, i to jedna na imanju Jusufa Panjete sa visinom od 12 m i prsnim promjerom 69 cm, a jedna je na imanju Alije Gerina, visine 12 m, a prsnog promjera 60 cm. Po svemu izgleda da ovo područje pretstavlja optimalno stanište za ovu vrstu drveća, te joj u daljim istraživanjima treba pokloniti najveću pažnju.

Kod mjesta Jasenke, niže sela Zagradje, gdje se nalazi naprijed opisani Grčki bunar, nalazi se veoma interesantan i značajan hrast (Quercus lanuginosa L.); okolni stanovnici zovu ga »Veliki Dub«, a drvo raste na veoma teškom krševitom terenu. Starost ovog drveta prelazi svakako 500 godina, a neki mještani tvrde da mu ima i 1000 godina. Nadmorska visina na mjestu gdje se nalazi hrast iznosi 360 m. Opseg stabla na zemlji je 15 m, a prsni promjer 2,50 m, dužina glavnog debla do prvih grana iznosi 2,5 m. Na istočnoj strani debla na visini od 1,20 m nalazi se velika izraslina, kvrga, dužine 1,80 m, a visine 1,20 m; na ovu kvrgu mogu se poredati 4 čovjeka i stajati držeći se za ruke; stablo je visoko oko 20 m, Širina krošnje u pravcu sjever-jug iznosi 32 m, a u pravcu istok-zapad 31 m.; čitava krošnja je elipsastog izgleda. S obzirom da hrast raste potpuno sam, to je razumljivo da ima veoma razvijene bočne grane i čitavu krošnju. Hrast je veoma dobro sačuvan i potpuno zdrav; u čitavoj okolini nema ni jednog drveta većeg od njega. Na visini od 3 m iz debla su izrasle tri velike grane, prsnog pomjera 80, 75 i 60 cm, zatim nešto više su izrasle tri manje grane, prsnog promjera 55, 45 i 40 cm; stablo ima mnoštvo grana, tako da ispod sebe čini potpuni sklop sa veoma intenzivnim hladom i usred ljeta, kad su u ovim predjelima velike vrućine. S obzirom na konfiguraciju terena, težak krševit teren, nameće se potreba da se ispitaju ekološki faktori, koji su uvjetovali uzrast ovog ogromnog stabla, kao i okolnosti koje su ga održale dosada u veoma dobrom stanju.

Na sasvim drugom kraju Trebinja, u Dživarskom Poljicu, koje je udaljeno oko 50 km od Jasenice, nalazi se, na udaljenosti jednog sata hoda od sela Zgonjeva, isto tako veoma interesantan i rijedak primjerak hrasta. To je »Zeleni Dub« (Quercus macedonica L.). Ovo stablo svojim habitusom, položajem i ogromnošću pretstavlja najznačajniju botaničku znamenitost u ovom kraju, te je čitavo područje oko hrasta dobilo ime »Zeleni Dub«. Hrast se nalazi na privatnom vlasništvu Mirka Marića. Nadmorska visina ovog područja iznosi 398 m, ekspozicija je jugoistočna. Hrast je okružen mladom šumom hrasta cera (Quercus cerris L.), crnog jasena (Fraxinus ornus L.), crnog graba (Ostrya carpinifolia L.), klena (Acer campestre), i ostalih prizemnih grmolikih vrsta, kao što su kleka (Juniperus communis), glog (Crataegus monogyna Jacq.) i dr. Visina stabla je 20 m, a širina krošnje 15—20 m. Stablo je odmah iznad zemlje izraslo u dvije velike grane, od ko-

Sl. 19. Pogled na vrh Trebevića sa Čeline — Foto Ing. Viktor Ržehak

jih je deblja prsnog promjera 1,40 m, a manja 0,80 m. Kod deblje grane jedan veći ogranak se odlomio, te je blizu debla izrasla nova manja grana. Opseg stabla na zemlji je 6,5 m, a prsni promjer s obje grane iznosi 2,20 m. Glavna grana je dosta dobro sačuvana, a nekoliko manjih grana su se osušile. Drvo se nalazi na veoma krševitom terenu, te na mnogo mjesta izbijaju iz zemlje velike krečnjačke stijene. Kod okolne mlade sastojine, koja okružuje hrast, sklop je 0,6—0,7, a visina sastojine iznosi 5—12 m. Postoje razne legende o postanku hrasta. Jedna legenda veli da je jedan vojnik za vrijeme grčko-turskih ratova u ovim krajevima zaklao dijete i o jednu glamlju (cerova grana) obrisao krvavi mač, te se ova grana ozelenila i tako je izrastao uvijek zeleni dub. Okolni stanovnici smatraju da je lišće ovog hrasta otrovno za stoku, što je besumnje pridonijelo da se hrast dosada sačuvao. Zbog raznih legendi koje kruže o ovome hrastu, okolni stanovnici imaju posebno mišljenje o njemu i čuvaju ga od svakog oštećenja.

IV. NACIONALNI PARKOVI

Na zadnjoj Generalnoj skupštini Međunarodne Unije za zaštitu prirode i njenih izvora, koja je održana u junu 1956 g. u Edinburgu, među mnogobrojnim zaključcima, koji su tom prilikom doneseni, nalazi se i ovaj: »Imajući u vidu brzi porast čovječanstva, koje se širi u regione planete, koji su dosada bili nenaseljeni, Generalna skupština preporučuje osnivanje nacionalnih parkova i rezervata, gdje god postoje uslovi za to.« S obzirom da u našoj Republici nema dosada osnovanih nacionalnih parkova, potrebno je razmotriti pitanje da li ima uslova za njihovo stvaranje. Odmah je potrebno naglasiti da izbor pojedinih područja za kreiranje nacionalnih parkova nije proizvoljan, te ovo pitanje nije prepušteno samo subjektivnim ocjenama prirodnjaka i ljubitelja prirode. Za osnivanje nacionalnih parkova postoji određen kriterij koji počiva na međunarodno priznatim principima, prema kojima se odgovarajuća prirodna područja izlučuju, osnivaju i zaštićuju kao nacionalni parkovi. Prema klasifikaciji Bourdelle-a, koja je priznata i od Međunarodne Unije za zaštitu prirode »nacionalni parkovi spadaju u onu grupu prirodnih rezervata, koji pretstavljaju najcjelovitiji i jedan od najviših oblika zaštite prirode, te su zbog općih interesa izuzeti od slobodnih zahvata radi njihovog naučnog, estetskog i edukativnog značenja i stavljeni pod nadzor vlasti radi potpunog očuvanja (konzervacije) ili pak zaštite.«

S obzirom da je kod nas aktuelno osnivanje prvog nacionalnog parka u Kozari planini kod Prijedora, potrebno je razmotriti ovo pitanje i sa stanovišta naših zakona i međunarodnih principa. Naš Savezni zakon o šumama iz 1947 godine u čl. 7 donosi slijedeću odredbu: »Šumski predjeli naročitih prirodnih ljepota, kao i oni istorijskog ili naučnog značaja, mogu se zakonima proglasiti za nacionalne parkove. Uredbom će se propisati upravljanje nacionalnim parkovima.« Prema novom Zakonu o šumama NR BiH iz 1956 g., nacionalni parkovi spadaju u šume sa posebnom namjenom, te se zakonom mogu proglasiti za nacionalne parkove, šumski predjeli naročitih prirodnih ljepota kao i šumski predjeli od istoriskog ili naučnog značaja. Osnivanje nacionalnog parka Kozare ima velikog značenja za našu zemlju i

radi svoje prvorazredne istoriske vrijednosti; ova planina pretstavlja simbol otpora našeg naroda protiv zavojevača i kao takva poznata je širom naše zemlje. Postoje, dakle, preduslovi da se Kozara proglasi nacionalnim parkom radi svog istoriskog značaja. U vezi toga postaviće se zadatak rekonstrukcije najvažnijih objekata u živoj prirodi iz NOB-e- kao što su štabovi, bolnice, štamparije i drugi objekti. Međutim, glavni cilj osnivanja nacionalnog parka u Kozari jeste u prvom redu da se na jednom dijelu zaštiti i sačuva prirodno stanje. U tome području živa i mrtva priroda mora ostati sačuvana, da se razvija po prirodnim zakonima bez ljudskog uticaja. U ovom dijelu neće se moći ništa graditi, neće biti trajnijeg boravka, osim u cilju proučavanja prirode i upoznavanje njenih znamenitosti. Ovdje će se zaštititi čitav biljni i životinjski svijet zajedno sa tlom kao cjelina i prepustiti prirodnom razvoju.

Veoma važan cilj osnivanja parka u Kozari jeste, pružanje mogućnosti širokim narodnim masama da upoznaju prirodu i njene zakone, čime će steći razumijevanje za zaštitu prirode. Kroz to će se odmarati i uživati u nenarušenoj ljepoti prirode nacionalnog parka, što je zapravo i svrha ovakvih objekata. Prema svom karakteru i svrsi, u Kozari će se pružiti mogućnost za rekreaciju odnosno turizam. Na Mrakovici, koja je na nadmorskoj visini od 806 m, okružena šumama, sa veoma ugodnom klimom, biće omogućena izgradnja čitavog niza turističkih objekata, koji će omogućiti posjećivanje, smještaj i razgledanje parka. Razumljivo je da će ove objekte trebati uklopiti u prirodni ambijent okolne šume da bi se sačuvale prirodne karakteristike područja.

Sa svojim interesantnim potocima, kao što su Mlječanica, Moštanica, Crna Rijeka, Kozaračka Rijeka, naročito Bijele Vode sa impresivnim klisurama, mnogobrojnim izvorima kao što su napr. Studenac, Omerovac i dr., bujnim šumama, planinskim livadama i pašnjacima i mnogim drugim prirodnim znamenitostima i ljepotama, Kozara je od uvijek privlačila pažnju planinara, turista, naučnih radnika, umjetnika i ostalih ljubitelja prirode. Potrebno je naročito naglasiti da u šumskogospodarskom smislu, Kozara spada u naša najznačajnija i najinteresantnija područja. U izdvojenom dijelu Kozare za nacionalni park, najveće prostranstvo zapremaju šume bukve i jele (Fagetum abietetosum), koje su mjestimično izmiješane sa gorskim javorom i jasenom (Acereto — Fraxinetum). Isto tako su znatne primjese smrče (Picea excelsa) sa jelom i bukvom. Međutim, što je veoma značajno, to je da su naše najveće sastojine lipe (Tilia parvifolia) u smjesi sa naprijed navedenim vrstama u Kozari planini.

Prema međunarodnim propisima za nacionalne parkove, postavlja se uslov za proglašenje nacionalnog parka, minimalna površina od 3.000 ha. U Kozari planini predviđa se izdvajanje površine od 3.500 ha, pa prema tome može se proglasiti za nacionalni park. Kako je naprijed navedeno, u ovom dijelu su veoma značajne prirodne ljepote i rijetkosti, naročito bogatstvo u izvorima i vodama, te prema tome i po ovim osobinama može se ovo područje izlučiti za nacionalni park. Ovo tim više, kada se Kozara uporedi sa brojnim nacionalnim parkovima u inostranstvu, koji su već priznati kao takvi od Međunarodne Unije za zaštitu prirode; mnogi takvi parkovi u inostranstvu nemaju ni približno takve atribute prirodnih ljepota i rijetkosti, kao Kozara planina.

Prema svim naprijed iznesenim propisima, zakonima i uredbama, proizlazi da je moguće proglasiti Kozaru za nacionalni park na osnovu Zakona o šumama NRBiH iz 1956 g., te je potrebno preduzeti potrebne mjere da do osnivanja što prije dođe.

Kako se u posljednje vrijeme broj stanovnika Sarajeva konstantno povećava, to se pojavljuju i potrebe za povećavanjem zelenih površina oko samoga grada. Ove potrebe u zelenim površinama javljaju se iz higijensko-sanitarnih razloga, a isto tako iz estetskih, odgojnih rekreativnih i drugih razloga. Specijalno oko Sarajeva okolne planine, koje sačinjavaju pojedine dijelove zelenog pojasa, imaju ogroman značaj za život grada. Zahvaljujući planinama, u Sarajevu nema jakih vjetrova, nikada nisu nesnosne vrućine u ljetno doba, uvijek ima dovoljno svježine u gradu. Specijalno Trebević planina sa svojim šumama, interesantnim oblicima pojedinih vrhova, prekrasnim vidicima utiče vanredno povoljno na sve posjetioce, te se stvara veoma prijatno raspoloženje.

U prošloj godini pokrenulo je Turističko društvo iz Sarajeva akciju, da bi se u najskorije vrijeme izgradila električna uspinjača od Sarajeva do Trebevića, s ciljem da se svim građanima omogući posjet planine u slobodno vrijeme. Tom prilikom pojavila su se pitanja, kako bi trebalo urediti ovu planinu, kakav status dati Trebeviću s obzirom na njegove odlike i karakteristike kao i na svrhu kojoj će služiti. Dosada je bilo mnogo prijedloga o njegovom uređenju, pa se nameće potreba da se razmotri pitanje, organizacije specijalno sa stanovišta zaštite prirode. Prema Međunarodnoj nomenklaturi, Trebević bi došao u grupu parkova prirode (prirodni rezervati), koji se izuzimaju od gospodarske djelatnosti kao cjelina s obzirom na njihovu naučnu vrijednost, ali imaju i vanredno atraktivno značenje za posjetioce. S obzirom na značaj Trebevića kao izletišta Sarajeva, najbolje bi odgovarao naziv »javni park prirode« odnosno »park prirode za odmor«. To bi bilo područje sa izmijenjenim prirodnim uvjetima razvića, koje ima vanredno značenje s obzirom na njegovu estetsku i zdravstvenu vrijednost, te će služiti kao teren dodira čovjeka (pogotovo radnog čovjeka) sa prirodom u svrhu njegovog duševnog

i tjelesnog odmora. Jasno proizlazi da bi Trebević ubuduće postao rekreativni centar za Sarajevo.

Bilo je ranije prijedloga da se Trebević proglasi za nacionalni park ili sam ili zajedno sa Jahorinom. Međutim, kako smo naprijed naveli, na Trebeviću nema objekata koji bi po svojim prirodnim ljepotama i rijetkostima, kao i ostalim osobinama, zaslužili da Trebević bude proglašen za nacionalni park. Ali s druge strane ova naša planina ima svojih vanrednih osobina. S najviše kote Trebevića (1.629 m) vide se unaokolo planine: Zvijezda, Ozren, Romanija, Jahorina, Bjelašnica i Treskavica, a još dalje Prenj, Bitovnja, Vranica, Zec i Vlašić. Mnogi njegovi izvori kao što su Dobra Voda, Souk Bunar, Studenac pod Bijelim Stijenama i drugi čine ovu planinu još interesantnijom i privlačnijom. Glavne vrste drveća su jela (Abies pectinata), smrča (Picea excelisa), bukva (Fagus silvatica), topola (Populus alba), breza (Betula verucosa) i lijeska (Corylus avellana). Vještački unesene vrste su crni bor (Pinus nigra), bijeli bor (Pinus silvestris), ariš (Larix aeuropea) i Pančić omorika. Sastav flore je veoma interesantan i postavlja se potreba izdvajanja izvjesnih botaničkih zona, gdje bi se specijalno zaštitili izvjesni tipovi samonikle vegetacije ili biljne vrste kojima prijeti opasnost nestanka. Isto tako biće potrebno zaštititi jednu rijetku vrstu voluharica (Dolomys Marakovići) koja se nalazi samo na Trebeviću i Bjelašnici; ova vrsta još nije dovoljno proučena i prijeti joj opasnost nestanka, te je stavljena pod zaštitu države kao prirodna rijetkost.

Kao što se vidi Trebević ima značaj za Sarajevo kao što ga ima Avala za Beograd. U tom smislu biće potrebno provoditi na Trebeviću posebne zaštitne mjere, specijalno moraće se zabraniti sječa šume i ispaša stoke. Naročitu pažnju treba posvetiti izgradnji staza i puteva u šumi, a naročito u blizini budućih turističkih objekata; naročito je potrebno izgraditi staze, koje će omogućiti pristup pojedinim značajnim prirodnim objektima i koje će povezati interesantna mjesta. Isto tako biće potrebno izgraditi posebne vidikovce, kao napr. sa platoa niže planinarskog doma na Čelini, odakle je vanredan pogled na klisure Miljacke, na Sastavke Paljanske i Mokranjske Miljacke i druge prirodne interesantnosti. Veoma važna pitanja uzurpacija i zamjena privatnog zemljišta, moraće se riješiti u najskorije vrijeme. Odredbe u pogledu sankcija protiv prekršitelja za razna oštećenja u parku, biće potrebno propisati pravilnikom, te će se provođenje zaštitnih mjera strogo kontrolisati u interesu samoga parka.

*

Činjenica je da u posljednje doba mnogi oblici biljnog i životinjskog svijeta postaju sve rjeđi ili čak i da iščezavaju na našim područjima. I kod nas su prašumska područja sve rjeđa, pa će naši prašumski rezervati imati veliki značaj za razna istraživanja, a isto tako privući će veliki broj posjetilaca kao naši najatraktivniji objekti u živoj prirodi; u ovim rezervatima moći ćemo pružiti sigurno sklonište rijetkim biljkama i životinjama, kojima naročito prijeti opasnost od uništenja i nestajanja. Specijalno će rezervati vanredno poslužiti kao objekti za studij šumarske nauke, botanike i biljne geografije. Biće potrebno da se prirodno bogatstvo, koje se sada nalazi na ovim objektima, što bolje prouči, zatim da se evidentira i da se eventualno iskorišćavanje pojedinih prirodnih bogastava vrši samo ukoliko to budu zahtijevale iznimne sanitarne mjere, koje će se morati provoditi strogo u granicama zakona za zaštitu. Zato se postavlja potreba da se što prije donese opći, savezni zakon o zaštiti prirode za našu zemlju, koji će regulisati čitavu materiju zaštite prirode, a specijalno materiju izdvajanja, osnivanja i uređenja rezervata, odnosno nacionalnih parkova.

Rijetko drveće ima veliki značaj za razna naučna istraživanja biljnih vrsta u specijalnim područjima pod specijalnim ekološkim uglovima, pa će veoma važna zadaća zaštite prirode biti u nastojanju da se ova stabla što je moguće duže sačuvaju od propadanja i nestanka.

Na području Bosne i Hercegovine još je veliki broj objekata prirodnih rijetkosti, koji nisu evidentirani ni proučeni, pa prema tome nisu dosada ni poduzete posebne mjere zaštite. Za sačuvanje ovih mnogobrojnih objekata biće potrebno naročito putem propagande i agitacije djelovati među omladinom kao i među planinarima, izvidnicima i ljubiteljima prirode, da bi isti ove naše objekte upoznali i prema tome u svako doba pružili im potrebnu zaštitu.

LITERATURA

1 *Krka i problemi njezine zaštite,* Konzervatorski zavod NR Hrvatske, Zagreb, 1953.

2 Dr. Ivo Horvat: *Šumske zajednice Jugoslavije,* Zagreb, 1950.

3 Dr. ing. Pavle Fukarek i ing. Viktor Ržehak: *Neka razmatranja o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini,* Naše starine, Sarajevo, 1955.

4 Ing. Branko Džepina: *Izvještaj o putu u Plješivicu iz 1955 g.*

5 Hilda Riter-Studnička: *Dolomitna flora u Vrtaljici kod Konjica.* Naše starine, Sarajevo, 1956.

6 Ing. B. Korica: *Prilog poznavanju flore Veleži (Hercegovina).* Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, 1950.

7 Prof. dr. I. Horvat: *Obrazloženje prijedloga za proglašenje Risnaka narodnim parkom.* Glasnik Biološke sekcije, Zagreb, 1953.

8 *Zakon o šumama NRBiH,* Sarajevo, 1956.

9 Sonja Pavletić i ing. Stjepan Bertović: *Materijal o nacionalnim parkovima,* Zagreb, 1954.

10 Ing. Đorđe T. Panić: *Avala kao nacionalni park ili kao narodno izletište?* — Šumarstvo br. 8, 9, Beograd, 1956.

11 Ing. Jovo Popović: *Kroz planine Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1935.

12 Dr. Mr. Gligić: *Izvještaj o voluharici (Dolomys Marakovići)* — Naše starine, Sarajevo, 1956.

R É S U M E

Aujourd'hui dans tout le monde le problème de la protection de la nature est bien estimé. L'auteur traite dans cet article les premiers traveaux de la protection de la nature en Bosnie et Herzégovine. Puisque la République populaire de Bosnie et Herzégovine renferme un grand nombre de curiosités naturelles il est difficile de les evidenter, ou encore plus, les étudier tous et de définir les moyens de leurs protections. C'est pour cela que les traveaux sur la protection de la nature en Bosnie et Herzégovine s'exécutent avec une grande intensité.

Ensuite l'auteur expose les données très abondantes sur plusieurs rarités naturelles inconnues jusqu'aux jours. Tout d'abord ce sont les objets de la protection hidrologique sur la rivière de Janj, les cascades au dessous de Bukva et au dessous de Sokolina, qui sont d'une beauté eclatante, complètement protégés de chaque ancienne entreprise nuisible. La source de la rivière de Janj représente une rarité spéciale, puisque sur la même place de la source se verse une seconde petite rivière nommée Vaganac, qui, avec ses défilés et ses rives représente une rarité naturelle. La source de Pliva est aussi très interessante, elle a deux branches, plusieurs chutes pitoresques et quelques petits cascades. Dans cet endroit ce trouvent deux petits lacs: le lac de Draganic et le lac Olicko. Ce dernier est surtout interessant par ses oiseaux marécageux, dont les principales sont:les canards sauvages, les oies sauvages, les bergeronettes et plusieurs hérons.

Ensuite sont citées les données sur deux chutes d'eau sur la rivière d'Ugar près de Plackovac, une chute de Blihi près de Sanski Most, une chute de Paljanska Miljacka et les cascades sur la rivière de Jaglenica près de Novi Travnik.

Plusieurs sources sont aussi des rarités naturelles bien importantes. Ce sont par exemple: la source de la rivière de Zuca, dans une reserve de la forêt vierge Zica-Ribnica, la source de la rivière de Klokoti près de Bihac, les sources de Perucac et de Mlinistak près de Jablanica, ensuite les puits grêques et romains et la source de Tucevac près de Trebinje.

La République populaire de Bosnie et Herzégovine est riche de territoire de travertin relativement gardés d'entreprises anciennes. L'auteur enumère ces territoires sur la rivière de Janj, de Paljanska Miljacka, ensuite aux environs de Zenica, à Gracanica, Jelina, Babisnjica et Vrselje. L'auteur a cité aussi des passages très importants à cose de leurs attractions touristiques et scientifiques. Ce sont: Ujca près de Kladanj, dont la hauteur surpasse 150m, avec deux grottes encore inéxaminées, le passage de Cude, près d'Olovo, dont la longueur est 100m. et la hauteur surpasse 200m., et le pasage de Janj près de Janj. Les cavernes sont encore très peu evidentées et examinées en Bosnie et Herzégovine. L'auteur détaille quelques unes, jusqu'aujourd'hui encore inconues. Ce sont: Vilinske pecine près de Sebesic, qui est bien riche par ses sigues, la caverne à Brateljevici, près de Kladanj, la caverne de Tito près de Kladanj. Dkuricina caverne près de Srednje, la caverne de Dobre Vode près de Glavicine, Rakovac, Zebnjak et quelques autres cavernes à Trebinje près du village Gornje Ciovo, les cavernes de Bihovo et Narancica se trouvent dans un terrain calcaire intraitable, et la caverne Gavjestica près de Banja Stijena.

A l'endroit calcaire se trouvent plusieurs précipices (jame) inexaminées jusqu'aux jours: Velika Tegara, Mala Tegara, Mahmutova jama et Pejov Do, qui renferment certainement des souterrains inconnus. Un très intéressant fenomen représente »Samar«; la rivière de Bistrica en courrant passe un centaine de mètres sous un mont et sorte de nouveau au delà de ce mont.

L'auteur présente les moyens de la protection plus graves, qu'il faudrait exécuter pour conserver ces rarités naturelles.

Les reserves des forêts vierges sont extraitées en Bosnie. L'auteur présente les données sur le reserve de Zuca-Ribnica, qui est déjà extraité et pour les reserves qui le seront bientôt. Ce sont: Pljesivica, un territoire d'If (Taxus baccata L.), les reserves botaniques à Vrbaljica près de Konjic et la fougère (Andriantum capillus veneris) qui pousse près de termes aux environs de Banja Luka.

L'auteur donne la liste des arbres rares, qui sont placés sous la protection d'Etat. Ce sont: l'arelinier (Coryllus avellana L.), le micocoulier (Celtis australis L.), le noisetier (Coryllus colurna L.), le chêne hongrois (Quercus hungaricus), le chêne macedonien (Quercus macedonica).

Le problème de la fondation de parcs nationaux est bien actuel en Bosnie. Il faudrait tout d'abord former le parc national de Kozara, près de Prijedor, et de Trebevic près de Sarajevo. L'auteur présente la cose de la fondation de ces parcs, les données sur leurs richesses de rarités naturelles et les moyens qu'il faudrait exécuter pour les conserver et arranger.

Pour pouvoir resoudre tous les problèmes de la protection de la nature, l'auteur propose les moyens les plus necessaires. Il faudrait tout d'abord et le plus vite possible créer le loie de la protection de la nature, qui enferme tous les problèmes de la protection de la nature. Dans les traveaux futures on attend une aide de la Société Spéleologique de Bosnie et Herzégovine, de la Société des Amis de la Nature, aussi que de toutes les autres organisations qui s'interessent de la nature.

SMAIL TIHIĆ

JEDNA BAROKNA SLIKA U DOCU KOD TRAVNIKA

UNE PEINTURE BAROQUE À DOLAC PRÈS TRAVNIK

Obzirom na ograničen broj slika latinske ikonografije iz vremena Renesanse i Baroka u našoj Republici, jedna barokna slika u Župnom uredu u Gornjem Docu kod Travnika evidentirana je i stavljena pod zaštitu. U vezi toga donosimo kratke orijentacione podatke o objektu.

Slika je uljano platno (dužina 58, visina 71 cm) s polufigurom sv. Petra, uramljeno u starinski, luksuzno izrađeni i pozlaćeni okvir. Došla je u posjed Župnog ureda u drugoj polovici prošlog vijeka, kako to pokazuje natpis na njenoj poleđini: »Darovao crkvi Travničkoj Ivan Kukuljević Sakcinski G. 1859.« U prilog ove datacije govori i jedan dokumenat iz Kukuljevićevog arhiva u Varaždinu. Naime, u prepisci između biskupa fra Marijana Šunjića i Ivana Kukuljevića Sakcinskog postoji jedno pismo, registrirano pod brojem 707, u kojem su sačuvani podaci o ovoj slici koju je poslao Kukuljević fra Anti, ondašnjem travničkom župniku. Šunjić je datirao pismo sa 14. VI. 1860 godine, a uputio ga je iz Brestovskog. Stavak koji se odnosi na sliku glasi: »Ja Vas mogu uvjerit: da je fra Anto Parok Travnički još zimus primio priko Sarajeva poslanu od Vas odoru misnu rukom svietle Banice vezenu zajednu s ikonom sv. Petra, i jur je u Novinam od toga zahvalna uspomena učinjena; pak neznam, kako Vam nije stigla zahvalnica osobitu od spomenutog Paroka...«[1]

Iz izloženog je jasno da je zaista Ivan Kukuljević Sakcinski poklonio sliku sv. Petra travničkoj crkvi[2], odakle je ona prenesena u Gornji Dolac, gdje je nekako baš u to vrijeme proširena današnja crkva i dovršen njen sadašnji izgled, a prema carskom fermanu iz 1853 godine (prevod fermana vjerovatno je sačinio O. Anto Tuzlančić?).

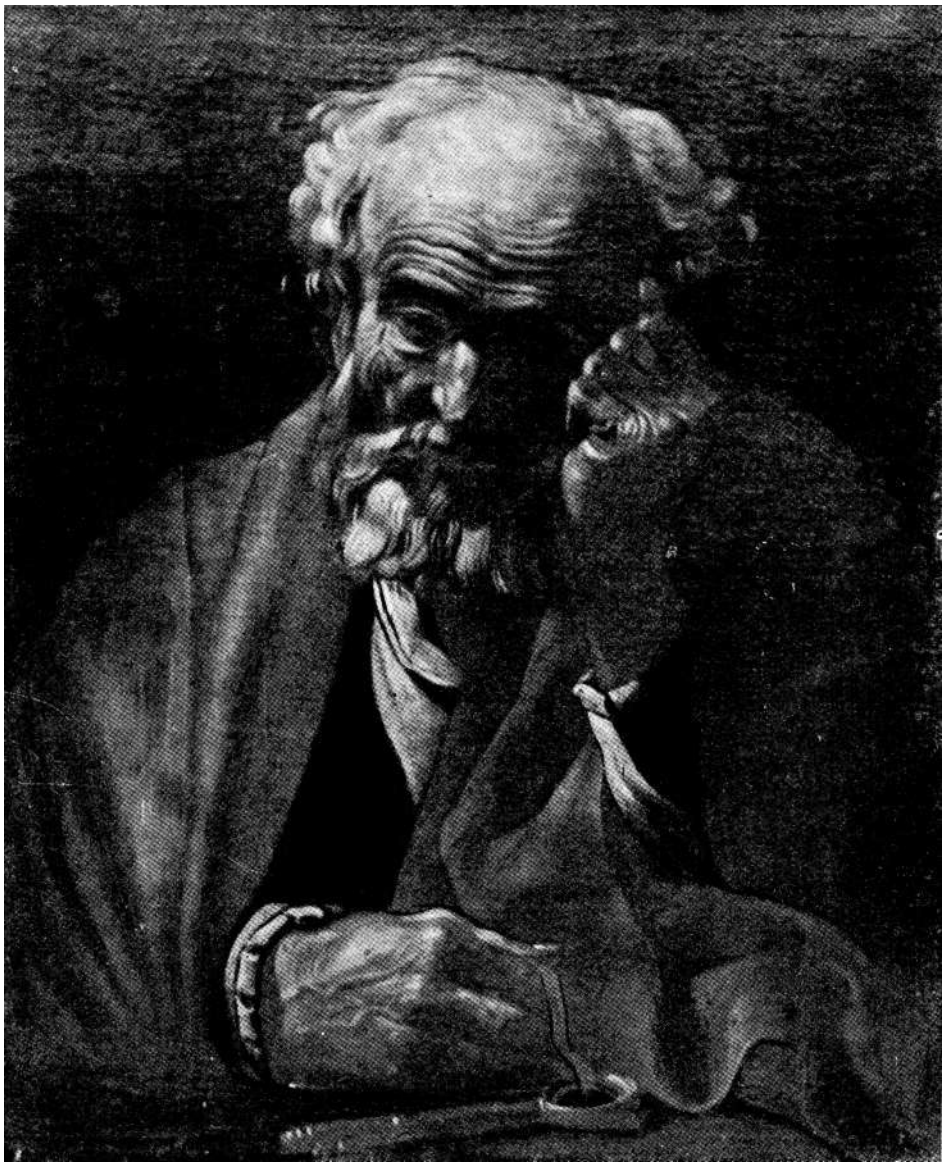
Eto, to je ono što znamo o načinu na koji je slika došla kod svog sadašnjeg vlasnika. Kako je, međutim, Kukuljević došao do slike, gdje je on nju nabavio, od koga i pod kakvim okolnostima, ne znamo i nemamo podataka, zbog čega ćemo porijeklo i dataciju slike pokušati da odredimo, kao i u ostalim sličnim slučajevima kada nemamo dovoljno dokumentacionog materijala, na osnovu likovne analize, odnosno na temelju proučavanja slikarskih elemenata.

Sv. Petar iz Doca pokazuje polufiguru starca u sjedećem stavu, slikanog na neutralnoj pozadini. Zamišljen, oslonjen na šaku lijeve ruke, u laktu spuštene na sto, starac zuri u jednom pravcu. Desnu ruku do lakta položio je na sto, držeći između prsta crvenu vrpcu za koju je zavezan veliki ključ, njegov svetački atribut. Odjeća je jednostavna, svijetlo-smeđi ogrtač, ispod koga se vidi plava košulja dugih rukava. U skladu sa svojim naturalističkim shvatanjem, umjetnik je do krajnosti naglasio duboke bore na čelu, izborano lice ispod očiju, a tako i nabrekle žile desne šake. Karakteristična je usto jača upotreba crvenila na ivicama spuštenih podočnjaka i očnih kapaka, a posebno na vršku kratkog nosa. Dobroćudan starac je prikazan u relativno mirnoj duševnoj i tjelesnoj situaciji koja ne pokazuje znakove pruhovljenja, pa sve djeluje jednostavno i priprosto. Osjeća se izvjesna naivna sentimentalnost sveca, neka meka i sentimentalna istina. U osnovi je to ipak jedna obična svetačka slika koja je na svoj način mogla da odgovori svom zadatku, tj. da udovolji religioznosti vjernika iz redova običnih ljudi.

Slika pokazuje tendence baroka, po sadržaju i formi. Pored nesumnjivo plastičnih kvaliteta, (obje šake, nos, čelo sa tjemenom) uočljiva je barokna slikovitost djela, i umjetniku je pošlo za rukom da ostvari jedinstvo oblika i prostora. Svjetlo pada odozgo, oštro rasvjetljujući glavu starca, ruke i tkaninu košulje na prsima i rukavima. Ovakve

[1] Ovaj podatak dobio sam od dr. Rastka Drljića.

[2] Poznato je da je Kukuljević 1857 g. dolazio u Bosnu. Pri dolasku obišao je sljedeća mjesta: Bosanska Gradiška — Banja Duka — Sitnica — Varcar Vakuf — Jajce — Travnik. Iz Travnika je obišao samostan u Gučoj Gori. Na povratku ide linijom: Travnik — Vitovlje — Ugar — Skender Vakuf — B. Luka — B. Gradiška.

Fotosnimak uljene slike
sv. Petar u Docu kod Travnika

elemente i tretman nalazimo kod velikog broja slika nastalih u Italiji i izvan njenih granica (u Francuskoj, Nizozemskoj, Španiji) u prvim decenijama XVII vijeka. To je onaj veliki razmah i kretanje koje je nastalo pojavom Caravaggia (Michelangelo Merisi da Caravaggio 1573—1609) na historiskoj pozornici, tj. početkom epohe baroka kao umjetničkog razdoblja ili, tačnije, u ranom periodu ovog kulturno-istorijskog razdoblja. Neko iz redova Garavaggiovih sljedbenika, prvog ili drugog kruga, pa i kasnije, mogao je naslikati i sv. Petra, koji je, kako smo naglasili, došao u posjed jedne bosanske crkve putem poklona.

Iako po svojim likovnim kvalitetima sv. Petar pokazuje kvalitet drugo ili trećerazrednog umjetničkog djela, slika pretstavlja raritet u našim prilikama, i zbog toga je Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH poklonio joj dužnu pažnju i stavio je pod zaštitu države. Slika je pohranjena na sigurnom mjestu i dobro je čuvana, čak i vrlo dobro sačuvana u relaciji na stanje u kome se nalazi veći dio starih slika po sličnim institucijama u našoj Republici. Tako je čvrsto i gusto platno ostalo neoštećeno, tanka gipsana podloga također, dok je pigment ispucao u sitnim krakelurama. Izuzetno, pri dnu slike, po cijeloj dužini, pigment je, usljed natezanja platna na okvir, a tako i prenošenjem slike (dodirom, udarom) opao u širini od pola centimetra.

RÉSUMÉ

St. Pierre, la peinture à l'huile de la provenance italienne, au commencement du XVIIème siècle est en possession de la paroise d'église catholique à Dolac près de Travnik. Cet oeuvre appartient à la tradition de la ténébreuse peinture d'école de Carravaggio.

SMAIL TIHIĆ

JEDNA BAROKNA SLIKA U DOCU KOD TRAVNIKA

UNE PEINTURE BAROQUE À DOLAC PRÈS TRAVNIK

Obzirom na ograničen broj slika latinske ikonografije iz vremena Renesanse i Baroka u našoj Republici, jedna barokna slika u Župnom uredu u Gornjem Docu kod Travnika evidentirana je i stavljena pod zaštitu. U vezi toga donosimo kratke orijentacione podatke o objektu.

Slika je uljano platno (dužina 58, visina 71 cm) s polufigurom sv. Petra, uramljeno u starinski, luksuzno izrađeni i pozlaćeni okvir. Došla je u posjed Župnog ureda u drugoj polovici prošlog vijeka, kako to pokazuje natpis na njenoj poleđini: »Darovao crkvi Travničkoj Ivan Kukuljević Sakcinski G. 1859.« U prilog ove datacije govori i jedan dokumenat iz Kukuljevićevog arhiva u Varaždinu. Naime, u prepisci između biskupa fra Marijana Šunjića i Ivana Kukuljevića Sakcinskog postoji jedno pismo, registrirano pod brojem 707, u kojem su sačuvani podaci o ovoj slici koju je poslao Kukuljević fra Anti, ondašnjem travničkom župniku. Šunjić je datirao pismo sa 14. VI. 1860 godine, a uputio ga je iz Brestovskog. Stavak koji se odnosi na sliku glasi: »Ja Vas mogu uvjerit: da je fra Anto Parok Travnički još zimus primio priko Sarajeva poslanu od Vas odoru misnu rukom svietle Banice vezenu zajednu s ikonom sv. Petra, i jur je u Novinam od toga zahvalna uspomena učinjena; pak neznam, kako Vam nije stigla zahvalnica osobitu od spomenutog Paroka...«[1]

Iz izloženog je jasno da je zaista Ivan Kukuljević Sakcinski poklonio sliku sv. Petra travničkoj crkvi[2], odakle je ona prenesena u Gornji Dolac, gdje je nekako baš u to vrijeme proširena današnja crkva i dovršen njen sadašnji izgled, a prema carskom fermanu iz 1853 godine (prevod fermana vjerovatno je sačinio O. Anto Tuzlančić?).

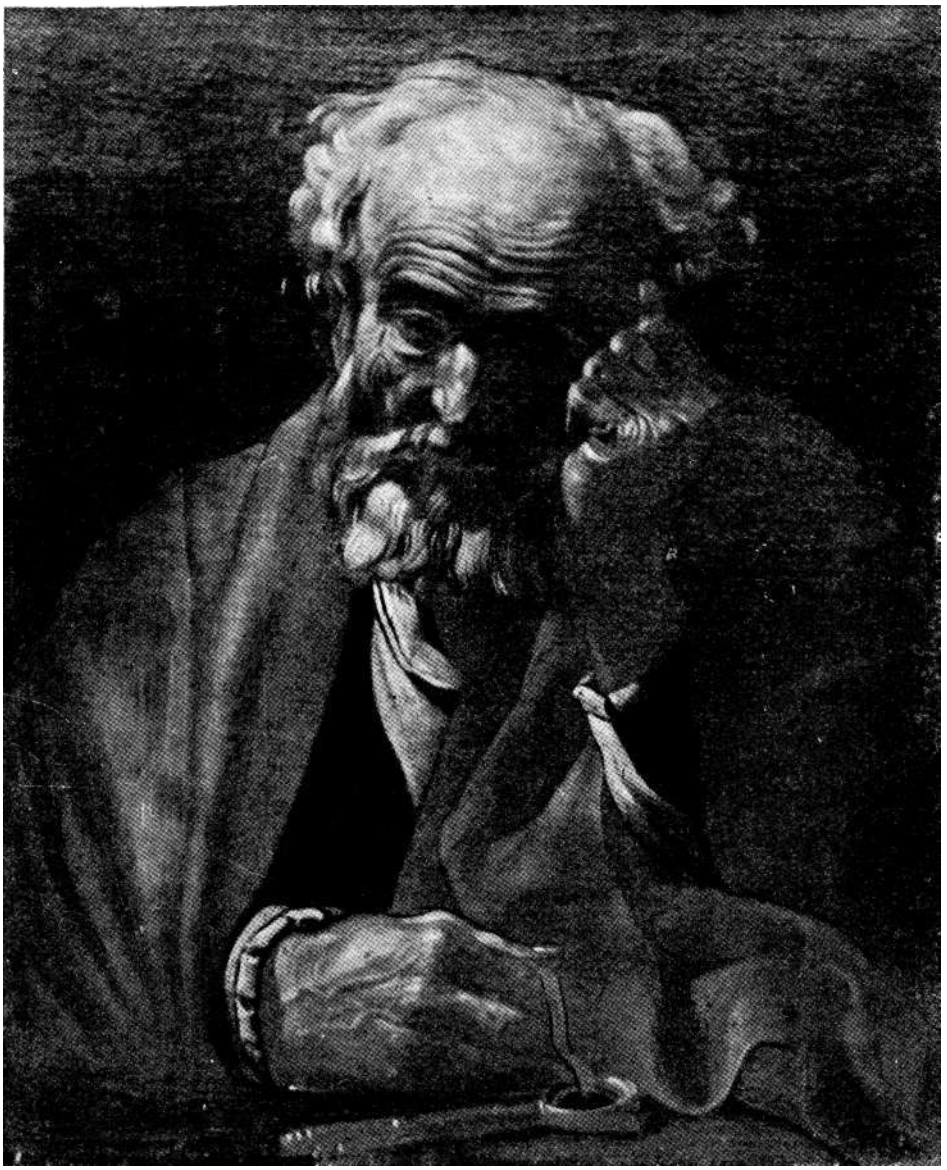
Eto, to je ono što znamo o načinu na koji je slika došla kod svog sadašnjeg vlasnika. Kako je, međutim, Kukuljević došao do slike, gdje je on nju nabavio, od koga i pod kakvim okolnostima, ne znamo i nemamo podataka, zbog čega ćemo porijeklo i dataciju slike pokušati da odredimo, kao i u ostalim sličnim slučajevima kada nemamo dovoljno dokumentacionog materijala, na osnovu likovne analize, odnosno na temelju proučavanja slikarskih elemenata.

Sv. Petar iz Doca pokazuje polufiguru starca u sjedećem stavu, slikanog na neutralnoj pozadini. Zamišljen, oslonjen na šaku lijeve ruke, u laktu spuštene na sto, starac zuri u jednom pravcu. Desnu ruku do lakta položio je na sto, držeći između prsta crvenu vrpcu za koju je zavezan veliki ključ, njegov svetački atribut. Odjeća je jednostavna, svijetlo-smeđi ogrtač, ispod koga se vidi plava košulja dugih rukava. U skladu sa svojim naturalističkim shvatanjem, umjetnik je do krajnosti naglasio duboke bore na čelu, izborano lice ispod očiju, a tako i nabrekle žile desne šake. Karakteristična je usto jača upotreba crvenila na ivicama spuštenih podočnjaka i očnih kapaka, a posebno na vršku kratkog nosa. Dobroćudan starac je prikazan u relativno mirnoj duševnoj i tjelesnoj situaciji koja ne pokazuje znakove pruhovljenja, pa sve djeluje jednostavno i priprosto. Osjeća se izvjesna naivna sentimentalnost sveca, neka meka i sentimentalna istina. U osnovi je to ipak jedna obična svetačka slika koja je na svoj način mogla da odgovori svom zadatku, tj. da udovolji religioznosti vjernika iz redova običnih ljudi.

Slika pokazuje tendence baroka, po sadržaju i formi. Pored nesumnjivo plastičnih kvaliteta, (obje šake, nos, čelo sa tjemenom) uočljiva je barokna slikovitost djela, i umjetniku je pošlo za rukom da ostvari jedinstvo oblika i prostora. Svjetlo pada odozgo, oštro rasvjetljujući glavu starca, ruke i tkaninu košulje na prsima i rukavima. Ovakve

[1] Ovaj podatak dobio sam od dr. Rastka Drljića.

[2] Poznato je da je Kukuljević 1857 g. dolazio u Bosnu. Pri dolasku obišao je sljedeća mjesta: Bosanska Gradiška — Banja Duka — Sitnica — Varcar Vakuf — Jajce — Travnik. Iz Travnika je obišao samostan u Gučoj Gori. Na povratku ide linijom: Travnik — Vitovlje — Ugar — Skender Vakuf — B. Luka — B. Gradiška.

Fotosnimak uljene slike
sv. Petar u Docu kod Travnika

elemente i tretman nalazimo kod velikog broja slika nastalih u Italiji i izvan njenih granica (u Francuskoj, Nizozemskoj, Španiji) u prvim decenijama XVII vijeka. To je onaj veliki razmah i kretanje koje je nastalo pojavom Caravaggia (Michelangelo Merisi da Caravaggio 1573—1609) na historiskoj pozornici, tj. početkom epohe baroka kao umjetničkog razdoblja ili, tačnije, u ranom periodu ovog kulturno-istorijskog razdoblja. Neko iz redova Garavaggiovih sljedbenika, prvog ili drugog kruga, pa i kasnije, mogao je naslikati i sv. Petra, koji je, kako smo naglasili, došao u posjed jedne bosanske crkve putem poklona.

Iako po svojim likovnim kvalitetima sv. Petar pokazuje kvalitet drugo ili trećerazrednog umjetničkog djela, slika pretstavlja raritet u našim prilikama, i zbog toga je Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH poklonio joj dužnu pažnju i stavio je pod zaštitu države. Slika je pohranjena na sigurnom mjestu i dobro je čuvana, čak i vrlo dobro sačuvana u relaciji na stanje u kome se nalazi veći dio starih slika po sličnim institucijama u našoj Republici. Tako je čvrsto i gusto platno ostalo neoštećeno, tanka gipsana podloga također, dok je pigment ispucao u sitnim krakelurama. Izuzetno, pri dnu slike, po cijeloj dužini, pigment je, usljed natezanja platna na okvir, a tako i prenošenjem slike (dodirom, udarom) opao u širini od pola centimetra.

RÉSUMÉ

St. Pierre, la peinture à l'huile de la provenance italienne, au commencement du XVIIème siècle est en possession de la paroise d'église catholique à Dolac près de Travnik. Cet oeuvre appartient à la tradition de la ténébreuse peinture d'école de Carravaggio.

IZVJEŠTAJ O RADU ZAVODA U 1956. GODINI

Tokom 1956 godine rad Zavoda odvijao se na temelju godišnjeg plana (kasnije razdijeljenog po mjesecima) za svaki sektor rada. U odnosu na 1955 godinu djelatnost Zavoda karakteriše veća aktivnost na području zaštite spomenika iz vremena Narodno-oslobodilačkog rata i zaštite knjiškog materijala kao i intenzivniji rad i potpunija dokumentaciona sređenost u djelovanju Arhitektonsko-konzervatorskog sektora. Zavod je vodio inicijativu, a na tom poslu, u prvom slučaju, imao je značajnu pomoć političkih i društvenih organizacija te državnih službenika, dok je kod popisa knjiga i na arhitektonsko-konzervatorskim poslovima angažovao na suradnju stručnjaka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, odnosno arhitekte s fakulteta i drugih naučnih institucija u zemlji.

OPŠTI POSLOVI

Obzirom na karakter ustanove, koja je u većem dijelu angažovana na poslovima upravne prirode, Zavod je u protekloj godini, osim redovnih poslova administracije poklonio dosta vremena rješavanju raznih spornih problema na području zaštite spomenika (pravo vlasništva, poreska pitanja, skidanje zaštite s objekata i sl.) i drugih poslova pravne prirode.

Sadašnja situacija u pogledu stručnog kadra nije zadovoljavajuća i Zavodu je potrebno obezbijediti bar tri nova radina mjesta u slijedećoj godini. Najaktuelnije je, zasada, pitanje postavljanja arhitekta, pravnika i restauratora. Inače, u odnosu na 1955 godinu nije bilo znatnijih personalnih promjena i brojno stanje osoblja se tek neznatno izmijenilo. Zavod je dobio dva nova službenika za dva radna mjesta koja su ranije odobrena. I, VI. došao je referent (biolog) za zaštitu prirode, a 1. VII. historičar umjetnosti na mjesto rukovodioca otsjeka za evidenciju i statistiku. S druge strane, uslijed odlaska arhitekta, Zavod je uposlio jednog građevinskog tehničara. Ovakvo rješenje nije potpuno, ono je samo privremeno i nužno. Ostalo kretanje službenika nije utjecalo na izmjenu brojnog stanja Zavoda u odnosu na pokazano stanje u godišnjem izvještaju Zavoda za 1955 godinu.

Opseg djelatnosti Zavoda uslovljen je materijalnim mogućnostima, budžetskim i investicionim sredstvima koja su mu stavljena na raspolaganje. U 1956 godini Zavod je od odobrenog budžeta utrošio 5,408.513 dinara za lične rashode: 2,522.786.— din. za operativne rashode, za funkcionalne sumu od 8,302.792.— din. U svemu dakle u 1956 godini Zavod je od odobrenog budžeta utrošio 16,234.091 din.

Izvršno vijeće NR BiH otvorilo je vanredne kredite za investicije u 1956 godini u iznosu od 20,000.000 dinara, koja je suma raspodijeljena za opravku slijedećih objekata:

Mostar — Stari most	9,880.000.— din
Mogorjelo kod Čapljine	600.000.— din
Sarajevo — Kozja ćuprija	2,103.000.— din
Sarajevo — Hadži-Sinanova tekija	1,085.000.— din
Sarajevo — Morića han	720.000.— din
Ostrožac kod Bihaća	5,000.000.— din
Banja Luka — Ferhadija džamija	612.000.— din

Jedna od karakteristika u radu Zavoda je i način na koji se rješavaju značajnija pitanja organizacionog, personalnog i stručnog karaktera. Svaki važniji problem rješava se na sjednicama stručnog kolegij uma Zavoda, čime se postiže veća objektivnost, te potpunija preglednost i stručnost rješavanja.

U prošloj godini nije specijalno zaštićen niti jedan spomenik kulture, pokretni ili nepokretni, iako je za niz objekata prikupljen materijal potreban za zaštićavanje spomenika. Međutim, na sektoru prirodnih rijetkosti pod zaštitu su stavljena 43 objekta.

ZAŠTITA ARHITEKTONSKIH SPOMENIKA

U 1956 godini Zavod je planirao veći broj konzervatorsko-restauratorskih zahvata na spomenicima arhitekture. Taj plan izvršen je samo djelomično usljed pomanjkanja materijalnih sredstava i stručnog kadra. Prema ranijem stavu Izvršnog vijeća NR BiH sredstva su većim dijelom trebali osigurati narodni odbori za spomenike na svome teritoriju. Ali za ovakve potrebe nije bilo dovoljno razumijevanja od strane narodnih odbora pa smo na mnogim mjestima bili lišeni mogućnosti i za nužne, a planirane intervencije na spomenicima. S druge strane, na nekim objektima izvršeni su konzervatorski zahvati iako oni nisu bili planirani, jer se tokom godine ukazala takva potreba. Zavod je u tim slučajevima davao i stručnu i materijalnu pomoć za spas najugroženijih objekata. U poslovima ovog sektora učestvovala su tri službenika: jedan arhitekt i dva građevinska tehničara, uz povremeno angažovanje vanjskih saradnika. Ovaj broj službenika u ovom sektoru nije dovoljan pa se osjeća potreba uposlenja još jedinog arhitekta.

Pregled radova sa problematikom koja se pojavljivala tokom godine u vezi s restauracijom i konzervacijom pojedinih spomenika dajemo po mjestima:

BANJA LUKA. — Najakutniji problem kojeg je trebalo riješiti u ovom gradu je trijem Ferhadije džamije čiji su kameni stupovi popucali i svaki čas dovodili u opasnost čitavu konstrukciju trijema. Pretpo-

stavljajući takav jedan udes Zavod je izradio potrebnu tehničku dokumentaciju (statički račun opterećenja, koji je pokazao da su srednji stupovi opterećeni sa po 50 tona stalne težine, zatim projekat i statički proračun drvenog skeleta i željeznih zatega) za izmjenu 4 dotrajala stupa zajedno s bazama i kapitelima. Prema predračunu, koji je 'također napravljen, ukupni troškovi za te radove iznose oko 2,300.000 din. U 1956 godini planirana su i osigurana sredstva Izvršnog vijeća NRBiH za izradu i postavu drvnog skeleta u iznosu od 612.000 din, ali su ta sredstva bila kasno otvorena, to i visoke ponude tesara bili su razlozi da se plan realizirao samo u toliko da se putem režiske komisije pribavio potrebni drveni i željezni materijal u vrijednosti od 498.229 din. Iz navedenih razloga sami radovi ostavljeni su za iduću godinu.

Drvena konstrukcija šadrvana pred džamijom, koji također stoji pod zaštitom, dotrajala je i iziskivala intervenciju. Zavod je nastojao i ove godine, osigurati sredstva od NOO-e i Vakufskog povjerenstva u Banjoj Luci, ali do toga nije došlo. Dapače, Sekretarijat za komunalne poslove navedene opštine, bez saglasnosti i znanja ovoga Zavoda, izdao je rješenje za rušenje te konstrukcije, pa je po tome rješenju i postupljeno. Budući da takav akt pretstavlja krivičnu odgovornost, predmet se nalazi u razmatranju u svrhu pokretanja krivičnog postupka.

MOSTAR — Uprava za čuvanje i održavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti grada i sreza u Mostaru izvela je niz konzervatorskih i restauratorskih radova i priprema za te radove u ukupnoj vrijednosti od oko 13,135.000 din. Od ove sume Izvršno vijeće NRBiH dalo je 10,000.000 dinara, a ostali iznos Narodni odbor sreza u Mostaru.

Ove godine obavljali su se najvažniji radovi na sanaciji fundamenta Starog mosta preko Neretve. Glavni projekat asanacije izradio je ing. Dušan Krsmanović, vanredni profesor Tehničkog fakulteta u Sarajevu. Kako u našoj zemlji postoji tek neznatan broj preduzeća koja mogu izvoditi ovakve radove (specifične i delikatne u građevinarstvu) raspisana je licitacija za 15. VIII. 1956 godine, ograničena samo na ova preduzeća. Na ovaj način nastojalo se da radovi otpočnu što prije, kako bi se koristio niski vodostaj Neretve. Najpovoljniji izvođač »Elektrosond« iz Zagreba nije mogao odmah sklopiti ugovor za izvođenje radova kako je to Uprava u Mostaru željela, jer je pomenuto preduzeće u to vrijeme bilo zauzeto poslovima na drugoj strani, tako da je ugovor sklopljen i potpisan tek 29. X., kada je utvrđeno da radovi moraju otpočeti najkasnije 10. X. s tim da se završe do konca februara 1957. godine. Dio poslova na asanaciji toga dijela spomenika izvršila je Uprava za zaštitu spomenika u Mostaru, prije »Elektrosonda«.

Kako je izvođač otpočeo s radovima prilično kasno, skoro pred kraj poslovne i budžetske godine, to se bezuvjetno moralo preći sa radovima u slijedeću godinu. No, radovi su takve tehničke prirode da se nemogu prekidati i stoga idu inkontinuo iz decembra 1956 u januar i februar 1957 godine. U vezi s tim uređeno je i pitanje finansiranja radova u januaru 1957, tako da se investiciona sredstva iz 1956 godine, određena za Stari most, mogu koristiti i za taj nastavak radova u prva dva mjeseca.

Pored radova na Starom mostu Uprava je izvela opravak još nekih spomenika. Tako su izvedeni pokrivački radovi na kući Živote Neimarovića u Bjelušinama, koja kuća pretstavlja vrijedan primjer stare stanbene arhitekture. Koncem godine osigurana su novčana sredstva i s njima je izvršena opravka krova na crkvi u Žitomisliću. Uprava u Mostaru je za iznos od oko 400.000 din. izvršila i opravak dva spomenika NOR-a, tj. popravku kuća narodnih heroja Gojka Vukovića i Muje Muštovića u Mostaru.

OSTROŽAC NA UNI KOD CAZINA. — U okviru iznosa od 5,500.000.— din. od čega je Izvršno vijeće NRBiH dalo 5,000.000 din (a ostatak od 500.000.— din. trebala je biti participacija NOS-a u Bihaću), za ovaj spomenički kompleks u 1956 godini izvršen je obimniji nastavak konzervatorskih i restauratorskih radova.

Na neogotičkom zamku u tvrđavi prekrivene su novom šimlom istočne krovne plohe i izrađena limarija u svrhu zaštite dvorca od oborina i naročito, od vlage. Kako participacija NOS-a u Bihaću nije realizirana, iako je pismeno obećana, limarski radovi nisu se mogli u cjelosti izvršiti, pa su se morali ostaviti i za 1957 godinu.

Najveći dio sredstava utrošen je na zidarske radove: restauraciju razrušenog dijela bedema, bastiona i posebno, jezgra srednjevjekovne tvrđave. Na tome dijelu tvrđave, na glavnom ulazu, izrađena je željezna kapija od kovanog željeza u starom stilu, prema projektu kojeg je Zavod posebno u tu svrhu napravio. Važno je još istači i niz zemljanih radova na tvrđavi kojim se putem došlo do temelja obodnog dijela tvrđave (za koje prije nismo znali, a koji su nam bili potrebni za utvrđivanje programa i predračuna radova u 1957 g).

Pretpostavljamo, na osnovi aproksimativnog proračuna, da bi bio dovoljan iznos od oko 6,000.000 din. za potpuni završetak konzervatorskih radova na Ostrošcu, nakon čega bi se moglo preći na adaptaciju i uređenje zamka u novu namjenu.

SARAJEVO. — Zavod je tokom 1956 opravio niz spomenika na teritoriju Sarajeva što pretstavlja značajniji doprinos očuvanju spomeničkog blaga ovoga grada u odnosu na ranije godine kada im se nije poklanjala odgovarajuća pažnja.

Kozja ćuprija, bila je predmet obimnijih konzervatorskih zahvata. Pored niza sitnijih oštećenja, glavni problem sastojao se u jačanju i zaštiti konstrukcije glavnog svoda izrađenog od sedre, a koji je pretrpio ozbiljna oštećenja. Za ovaj spomenik Izvršno vijeće NRBiH odobrilo je novčana sredstva od 2,103.000.— din, a Gradsko vijeće Sarajevo 700.000 dinara. Sa ovim sredstvima izvedeni su sljedeći radovi: skidanje vještačkog i prirodnog nanosa zemlje s kolovoza te gornjeg stroja mosta, a potom postave propisne tehničke izolacije te nadopuna upropaštenih dijelova ograde novim kamenim blokovima. Uz to je, kao drugi važan posao, izvršeno injektiranje intradosa svoda na čitavoj površini, potom opravak i injektiranje propusnih otvora te čišćenje i fugiranje bijelim cementom i jedne i druge fasade mosta. U tom poslu nanovo su iskrsle dvije važne novosti: prilikom skidanja zemljanog nanosa s kolovoza otkrivena je originalna turska kaldrma od kamenih kvadera koja je pažljivo otkopana, uklonjena na stranu i poslije postave izolacije opet vraćena na mjesto s vidljivom gornjom površinom. Istodobno se ustanovilo da je na desnoj obali Miljacke most znatno nadozidan u novije vrijeme (1888) i da je, prema tome, prvotni oblik mosta asimetrična oblika. To je utvrđeno komisijski pa je donesen zaključak da se spomenik dovede u prvobitni oblik, što je i izvedeno. Pri tom su izvršeni i veliki zemljani radovi na uspostavi starog prelaza od mosta na cesti Sarajevo-Mokro.

MORIĆA HAN — iziskivao je daljnje konzervatorske radove. Iz troškova u iznosu od 720.000 din. Zavod je izvršio opravku pet prostorija te dao izraditi i ugraditi 11 novih vrata prema ranijim uzorima tako da su sva vrata sada jednoobrazna u formi i dimenzijama.

NAHODOV HAN U SARAJEVU. — Bio je u ruševnom stanju a pogotovu njegov stražnji, novi dio, te ga je bilo potrebno opraviti, a dotrajali dio ukloniti, jer je pretstavljao opasnost za prolaznike. S ukupnim iznosom troškova od 623.683.— din uklonjen je stražnji dio hana, opravljene fasade, djelomično opravljena konstrukcija krovišta, izvršeno prepokrivanje čitave krovne površine, izrađeni novi prozori, ulazne kapije i obavljeni drugi sitniji poslovi. Usljed pomanjkanja sred-

stava svi radovi nisu mogli biti završeni i ostali su manjim dijelom za rad u 1957 godini.

HADŽI-SINANOVA TEKIJA U SARAJEVU — nalazila se u dosta teškom tehničkom stanju, tako da su pojedini njeni dijelovi, osobito drveni, oslabili pa se ukazala potreba da se spomenik sačuva i preuredi u savremene svrhe. U tom cilju izrađena je potrebna tehnička dokumentacija na osnovu koje se prišlo izvođenju konzervatorskih radova. Izvršno vijeće NRBiH odobrilo je iznos od 1,085.000.— din, a Vakufski saborski odbor 400.000 din. S ovim novcima izvođeni su u 1956 godini neki radovi u ukupnoj vrijednosti od din 1,241.000.— dinara. Ostatak prelazi u iduću godinu za izradu ulazne kapije i drugih manjih opravki. Izvršena je djelomična izmjena krovne konstrukcije i pokrivača. Prezidani su oštećeni zidovi kod kojih je većem dijelu, opao malter sa vanjskih zidnih ploha, a u nutarnjim prostorijama trebalo je, na pojedinim mjestima obijati malter i okrečiti sve zidne plohe. Preslagana je, također, kamena kaldrma na ulazu u trijem.

MAGAZE I DUĆANI U HALAČIMA — su također bili predmet manjih zahvata Vakufskog povjerenstva. Popravljen je jedan dućan u vrijednosti od 152.000.— din. Uz to su neki vlasnici ili korisnici dućana i magaza na području Baščaršije vršili pojedinačno opravke, ali uvijek u saglasnosti sa Zavodom. Na taj način postiglo se da opravljeni objekti nisu gubili ništa na svojoj fizionomiji, jer su sve opravke izvršene po uzoru na ranije stanje.

***

U toku godine 1956 izvedeno je kompleksno tehničko snimanje vrijednije stare arhitekture u pojedinim mjestima: Kreševo, Maglaj, Sarajevo, Srebrenica, Vareš, Stolac, Trebinje sa okolinom. U navedenim mjestima tehnički je snimljeno 14 starih stambenih kuća, specifičnog oblika, 10 džamija, 5 mostova, 5 hanova, 4 sahat-kule, 8 česmi, 3 turbeta, 2 bezistana, 2 kovačnice, 3 crkve, 1 dućan, 1 pekara, 1 imaret, 1 majdan, 2 manastira, 1 stari konak, 1 kula, 1 mekteb, 1 stari jevrejski hram, 1 stara pravoslavna škola i 1 daira. Uz tehničke snimke čitavih objekata napravljeni su i snimci većeg broja portala, raznih ornamenata i detalja karakterističnih za staru bosansku arhitekturu. Izvršeno je i tehničko snimanje 10 objekata-spomenika NOR-a u Jajcu, Bihaću, Bosanskom Petrovcu i Cazinu. Snimani su nadalje i oni spomenici za koje je bila predviđena, u planu Zavoda, opravka u 1956 ali do koje nije došlo zbog pomanjkanja novčanih sredstava. Za te objekte izrađena je solidna tehnička dokumentacija (tehnički snimci, predmjeri, predračuni). Ovamo spadaju: Kula u Bijeloj, srez Brčko; Lala-pašina džamija u Livnu; Česma Mehmed-paše Sokolovića u selu Sokolovići kod Rudog; Čengić-kula u Ratajima; tzv. Grčki most pod Gradinom na starom karavanskom putu kod Ustikoline; Subašićeva kuća u Sarajevu; česma »Careve vode« na Romaniji; turbe u Prači i stara srednjevjekovna tvrđava u Jajcu.

Tokom godine Zavod je posebnu pažnju posvetio prikupljanju i kopiranju planova gradskih naselja Bosne i Hercegovine. Tako je iskopirano ili dobiveno od katastarskih ureda odnosnih opština oko 50 najstarijih geodetskih snimaka (planova) pojedinih gradskih naselja. Ti planovi će biti od naročite koristi kod studija problematike zaštite urbanističkih historijskih cjelina.

ZAŠTITA PREDMETA LIKOVNE UMJETNOSTI

U poslovima ovoga sektora učestvovala su 4 službenika: 1 akademski slikar, 1 istoričar umjetnosti, 1 preparator (svršeni đak Srednje škole za primjenjenu umjetnost) i 1 fotograf-kvalifikovani radnik.

Poslovi su obavljeni u uredu (administracija), na terenu (evidencija, foto-snimanje, preventivna konzervacija i kopiranje) i u radionici (fotolaboratorijski rad, konzervacija).

a) Jedan od važnijih poslova ovoga sektora bio je evidencija spomenika na terenu. U tom cilju obiđen je teren na liniji: Trijebanj, Ošanić, Stolac, Mekulje, Rđusi, Ljubinje, Zavala, Veličani, Dubljani, Dračevo, Drinjani, Mrkonjići, 2akovo, Staro Slano, uglavnom, dakle, teren duž sjevero-istočne strane Popova Polja. Na tim putovanjima nađen je lijep broj umjetničkih predmeta od vrijednosti. Među evidentiranim pokretnim predmetima ističe se jedna mletačka ikona »Deisis« iz 1750 godine u Trijebnju; dvije ikone iz pravoslavne crkve u Ošanićima: jedna je iz 1662 godine, dok druga na poleđini, ima signaturu: »Pavle Simić u Šapcu 1867.« Pretpostavljamo da se radi o vojvođanskom slikaru Pavlu Sirnicu, koji je u to doba mogao boraviti i djelovati u Šapcu. U Pravoslavnoj crkvi u Stocu, uz pet većih ikona starog ikonostasa, nađene su i dvije rukopisne knjige starijeg doba. Jedna je signirana na 1547 g. Zanimljivo je istači da smo u Veličanima, u crkvi, našli srednjevjekovni kapitel sa akantusovim listovima. Karakteristično je napomenuti da se na ovom terenu nalazi veći broj seoskih crkvica. To su građevine manjih dimenzija, obično bazilike s ojačanim lucima. Unutar dvorišnih zidova su nekropole sa stećcima, često dekorisanim zanimljivim ukrasom (Trijebanj, Veličani, Dubljani, Dračevo, Mrkonjići, Žakovo).

U Starom Slanu evidentiran je srednjevjekovni grad sa tri kule (jedna iz turskog vremena) i više drugih prostorija, uz dvije cisterne. Evidentirani su i spomenici kulture u neposrednoj blizini manastira Zavale, kojom su prilikom pronađeni ulomci pleterne dekoracije sa ostacima crkve sv. Petra. U isto vrijeme ispitivan je teren na zapadnom i južnom dijelu Trebinjskog Polja. U Pridvorcima na pr. pregledana je jedna stara zgrada za koju je ustanovljeno da je nekada bila dvor ili samostan.

U Travniku pregledani su spomenici na starom pravoslavnom groblju pa je ustanovljeno da ima spomenika koji su podignuti prije nego što je sagrađena pravoslavna crkva. U Blažuju između nekoliko ikona nađena je i jedna koju je radio Simeon Lazarević. U daljnjem radu na evidenciji pokretnih spomenika kulture izvršen je popis vrijednijih predmeta u katoličkoj crkvi u Zenici i Komušini; u franjevačkim samostanima u Fojnici i Tolisi; u pravoslavnoj crkvi (staroj i novoj) u Mostaru, u Pazariću i Visokom gdje je, između ostalog, pronađena i jedna slika Aleksija Lazarevića. Nadalje je izvršeno ispitivanje spomenika u neposrednoj okolini Bihaća radi proučavanja rada kameno-rezačkih radionica u ovom kraju. U Aladža džamiji u Foči produženo je sa ispitivanjima orijentalne ornamentike.

b) Konzervacija predmeta likovne umjetnosti vršena je u granicama raspoloživih sredstava i tehničkih mogućnosti. Većim dijelom su to poslovi preventivne zaštite, mehaničko čišćenje, kitiranje, plombiranje i sprečavanje daljih crvotočnih oštećenja.

Kao i predhodne dvije godine i u 1956 g. nastavljeno je sa radom na čišćenju zidnih slika u manastirskoj crkvi u Lomnici. Problem je ostao isti i postupak se nije izmijenio. Upotrebljen je ponovno meki kalijev sapun tzv. sapokalinus, voda i alkohol, što je već oprobani metod za otklanjanje čađi. Prošle godine očišćeno je 57,78 m^2 zidne površine. Na ovaj je način rad na čišćenju lomničkih fresaka došao u završnu fazu. Osim Lomnice čišćene su freske u manastirskoj crkvi u Dobričevu i crkvi sv. Klimenta u Mostaćima (obje u srezu

Trebinje). Freske u ovim crkvama prekrivene su debelom skramom natrijeve i kalijeve salitre koja se može otkloniti samo mehaničkim putem. Za taj posao Zavod je organizovao ekipe koje su očistile u Dobričevu 17 m^2 prostora a u sv. Klimentu 2½ m^2. Ovaj posao je veoma naporan i više je manuelnog karaktera, ali zahtijeva brižljiv i pedantan rad. Količinski je veoma teško dati sud o tome da li je rad bio uspješan ili ne, obzirom na okolnost da je na pojedinim mjestima skrama vrlo tvrda i veoma je teško nju otkloniti, zbog čega se posao, katkada, veoma sporo odvija i u milimetarskim dimenzijama.

Tokom godine vršene su probe na skidanju zidnih slika novijeg vremena u Aladža-džamiji u Foči kako bi se ustanovilo da li pod novim namazima ima ostataka starije ornamentike i da li su oni prvobitni tj. da li potiču iz 16 st., dakle, iz doba gradnje džamije.

Čišćenje i konzervacija starih ikona vršena je u radionici i na terenu.

U radionici u Sarajevu se dosta dugo radilo na konzervaciji dvije značajnije starije (XV vijek) ikone venecijanskog porijekla. Prilikom nedavnog pregleda ustanovljeno je da se daska kod jedne od ovih ikona i dalje skuplja. Skupljanje daske izaziva krakelure na slikanoj površini. O ovom se fenomenu vodi briga i prati tok procesa. Kopiranje zidnih slika vršeno je u Dobričevu i Dobrunu pa je napravljeno nekoliko solidnih kopija, sada u posjedu Zavoda. Na terenu je konzervacija imala više preventivan karakter. Tako npr. u Mostaru, u Staroj crkvi očišćene su od prašine, čađi i prskotina voska dvije ikone, u Episkopiji također dvije ikone i u Novoj pravoslavnoj crkvi jedna ikona. U Hadžićima kod Sarajeva završeno je čišćenje i konzervacija jedne velike ikone, a tako i u Pazariću. U Visokom, u pravoslavnoj crkvi, očišćeno je i konzervirano nekoliko slika, a u crkvi sv. Klimenta u Mostaćima jedna bolja ikona (očišćena je od prljavštine i premaza starog laka).

c) Krajem godine, dva člana ovog odjeljenja i jedan istoričar umjetnosti iz Uprave Mostara obišli su značajnije objekte u Južnom Primorju radi proučavanja slikarskih djela primorskih majstora, koji su radili i u našim krajevima i ostavili znatan broj djela, prvenstveno istočne ikonografije.

d) Tokom godine ukazala se potreba da se komisijskim putem rješavaju i neka važnija pitanja iz oblasti konzervacije predmeta likovne umjetnosti. Radi što potpunijeg zahvata u pojedine probleme i radi što objektivnijeg stava po pojedinim pitanjima Zavod se rukovodio praksom angažovanja vanjskih saradnika koji su za sobom imali izvesnu naučnu reputaciju. U takvim komisijama učestvovali bi i stručnjaci Zavoda. U 1956. g. komisijski je pregledan samostan Trapista u Banjoj Luci; zidne slike u Trijebnju kod Stoca (pravoslavna crkva) i manastirskim crkvama Dobričevu i Zavali. Jedna Komisija pregledala je, također, i veliku numizmatičku zbirku Zavičajnog muzeja u Travniku i privatnu biblioteku porodice Smailkadića, u vezi sa otkupom pomenute biblioteke za Muzej u Travniku i davanja stručne pomoći na uređenju numizmatičke zbirke (Komisiju za pregled numizmatičke zbirke formirao je na naš predlog Savjet za kulturu NR BiH).

e) Prigodom radova na terenu, a tako i u radionici, često su vršena fotosnimanja u svrhu dokumentacije. Ovaj posao od 1 jula obavlja stalan fotograf Zavoda. Do tog vremena nije postojala fotolaboratorija, ali se kasnije pristupilo uređenju jedne prostorije i nabavci nužnog materijala specijalno u tu svrhu. To ne pretstavlja definitivno rješenje. Naime, prostorije još uvijek nisu potpuno završene i manjka niz predmeta tehničke opreme. Ovome doprinose i druge objektivne smetnje (čest prekid električne struje, zamrzavanje vode i sl.) koje su sprečavale normalan rad foto-službe u Zavodu. Pa i pored toga, za to relativno kratko vrijeme, postignuti su slijedeći rezultati:

a) Na području opština: Sanski Most, Lušci Palanka, Bosanski Novi, (srez Prijedor) i općinama: Duvno, Livno, Glamoč, Čelebić, Prisoje i Sajković (sve srez Livno) i u Banjoj Luci fotografisani su važniji spomenici vezani za događaje iz NOR-a.

b) Na terenu opštine Duvno snimljeno je nekoliko nekropola srednjevjekovnih stećaka.

c) U Sarajevu je fotografisano nekoliko značajnijih arhitektonskih objekata i predmeta u njima, a tako i nekoliko detalja na pravoslavnim ikonama u Visokom.

U svemu je na terenu,u 1956. g. napravljen 321 fotosnimak.

U gore naznačenom periodu, u laboratoriju je, za fototeku Zavoda, izrađena 841 fotografija, veličine: 9 x 13 i 225 komada veličine 13 x 18.

Rad na zaštiti predmeta likovne umjetnosti otežan je, još uvijek, neriješenim pitanjem prostorija za potrebe savremene radionice ograničenog kapaciteta i pomanjkanje osnovne tehničke opreme u radionici (instrumenti i sl.). To što uz navedene teškoće Zavod nema ni restauratora visoko kvalifikovanog stručnjaka za konzervaciju i restauraciju predmeta likovne umjetnosti, jesu glavni problemi u radu ovog odjeljenja. Ovamo pridolaze i druge poteškoće (nedostatak potrebnog uređaja za foto-snimanje enteriera i predmeta pohranjenih u njima) objektivne naravi.

ZAŠTITA SPOMENIKA NARODNO-OSLOBODILAČKOG RATA

Rad Otsjeka na zaštiti spomenika NOR-a odvijao se uglavnom na terenu. U prošloj godini evidentirani su mnogi spomenici na teritoriju opština: Drvar, Bos. Petrovac, Bihać, Bos. Dubica, Kozara, Sanski Most, Prijedor, Bos. Novi, Omarska, Lušci Palanka, Banja Luka, Livno, Prisoja, Čelebići, Duvno i Glamoč. Pod evidencijom se podrazumijeva: opšta istorijska građa, fiksiranje lokaliteta, opis objekata i eventualno fotografsko i tehničko snimanje. U tom radu prioritet je dat manjem broju značajnijih objekata, u prvom redu partizanskim bolnicama i grobljima, i grobnicama žrtava fašizma. Ovamo spadaju: Partizanska bolnica na planini Klekovači, zatim bolnice i groblja na Grmeču, masovne grobnice žrtava fašizma u Garavici (kod Bihaća) i kompozicija vagona u Drvaru.

Tokom prošle godine oživljen je rad Koordinacione komisije koju sačinjavaju pretstavnici Glavnog Odbora Saveza boraca NOR-a NR BiH, Savjeta za kulturu NR BiH, Muzeja Narodne revolucije, Istoriskog odjeljenja CK SK BiH i Zavoda. Zadatak Komisije je da rješava glavne probleme u vezi zaštite spomenika NOB-e. Na jednom sastanku (u septembru 1956 g. Komisija je donijela zaključak da se organizira pismena anketa koja ima za cilj da se prikupe podaci o svim spomenicima koji su na bilo koji način, direktno ili indirektno, poslužili ili bili uključeni, odnosno upotrebljavani od strane naših vojnih i političkih organizacija u toku NOB-a, a tako i oni spomenici koji su podignuti nakon rata, a koji obilježavaju važnije događaje iz NOB-e ili simboliziraju posleratnu izgradnju zemlje.

U septembru 1956. g. rad Otsjeka odvijao se na poslovima Ankete. Preko Savjeta za kulturu NR BiH poslati su raspisi s potrebnim materijalom i uputstvima svim (197) opštinama (otsjecima za prosvjetu) na terenu NR BiH. Zavod je, u svrhu prikupljanja podataka i popisa spomenika NOB-e štampao poseban anketni list - formular sa rubrikama u kojem su obuhvaćeni najznačajniji podaci za sve vrste spomenika. Da bi akcija što bolje uspjela, Glavni odbor Socijalističkog saveza i Saveza boraca NR BiH uputili su

pisma sreskim organizacijama tražeći njihovu pomoć u sprovođenju Ankete.

Da bi se Anketa što pravilnije i brže odvijala organizirana su savjetovanja u svim sreskim centrima kojima su prisustvovali zainteresirani faktori. Ovim savjetovanjima, koja su imala veliki značaj za kasniji tok odvijanja pomenute akcije, pored ostalih, prisustvovali su i pretstavnici Zavoda. Na savjetovanjima je konstatovano da je akcija vezana i za finansijske izdatke koje treba da snose narodni odbori srezova. Obezbjeđenje materijalnih sredstava bilo je potrebno za nabavku raznog foto i tehničkog materijala i za fotografska i tehnička snimanja spomenika. Obzirom da pojedini odbori srezova, u svojim budžetima, nisu imali sredstava za podmirenje ovih potreba, jedan dio troškova preuzeo je Zavod.

Rezultati Ankete: Do 31. decembra 1956 g. 71 opština poslala je podatke o spomenicima i spomeničkim mjestima NOR-a na svom teritoriju. Nedostaju podaci za 126 opština. Iz prispjelih podataka vidi se da se na terenu nalazi veliko mnoštvo spomenika. Tako napr. u Srezu Brčko, na terenu od svega 15 opština, nalaze se 244 spomenika ili spomenička mjesta iz vremena Narodno-oslobodilačkog rata naroda FNRJ. Svakog dana pridolaze novi podaci koji se sređuju, tako da će se potpuni, sređeni i provjereni podaci o fondu spomenika NOR-a u NR BiH znati kroz kraće vrijeme, tj. u 1957. g.

Osim navedenih poslova, tokom prošle godine, izvršena su tehnička snimanja manjeg broja važnijih spomenika NOB-e: zgrade II. zasjedanja AVNOJ-a i Titove kuće (kod Katakombi) u Jajcu, zatim kuće Jove Gašića u Mrkonjić Gradu, zgrade doma kulture i Titove kuće u Bos. Petrovcu, zgrada I. zasjedanja AVNOJ-a, Kavezanove kuće i zgrade »Hotel Bosne« u Bihaću. Snimanja su izvršila dva studenta arhitekture.

Na inicijativu Zavoda, u Zagrebu je 17. X. 1956 g. održano savjetovanje Odbora za zaštitu spomenika FNRJ i pretstavnika referenata za zaštitu spomenika NOB-e o problemima spomenika NOR-a. Tom prilikom pročitan je referat (o problemima zaštite spomenika NOR-a) izrađen u ovom Zavodu, a koji je poslužio kao baza za diskusiju o svim pitanjima iz ove oblasti.

Tokom prošle godine planirano je da se obave konzervatorski i restauratorski radovi na najvažnijim a najugroženijim spomenicima NOB-e. Posebnim aktom, Zavod se obratio narodnim odborima srezova Brčko, Jajce, Sarajevo, Mostar i Prijedor tražeći iznos od 5,000.000 din. kao sumu prijeko potrebnu za ove radove. Nijedan od srezova, izuzev Mostara, nije odvojio niti minimum traženog iznosa za predviđene radove.

Ima nekoliko problema u radu Zavoda za zaštitu spomenika NOR-a. U prvom redu nalazi se osiguranje materijalnih sredstava. Zavod je predložio da se ta sredstva obezbijede u budžetu narodnih odbora ili kod Izvršnog vijeća NR BiH. Važno je riješiti pitanje postavljanja referenata pri srezovima i honorarnih povjerenika u izvjesnom broju opština, koji bi imali zadatak da vode brigu o spomenicima na terenu. K tomu pridolazi i regulisanje pravnih propisa i određivanje mjesta spomenicima NOR-a u Opštem zakonu o zaštiti spomenika kulture FNRJ, budući da isti nisu izričito spomenuti u postojećem Zakonu o zaštiti spomenika kulture tako isto ni u Zakonu o narodnim odborima.

ARHEOLOŠKI SPOMENICI I SPOMENICI SEPULKRALNE ARHITEKTURE

Na ovom sektoru radila su dva službenika: jedan arheolog (apsolvent Filozofskog fakulteta, grupa arheologija) i jedan referent za sepulkralnu arhitekturu (direktor Zavoda). Tokom prošle godine, težište rada ovog otsjeka nalazilo se na području savlađivanja manjih, prijeko potrebnih akcija na terenu. Taj rad se odvijao u nekoliko vidova.

Kao i prošlih godina nešto veća pažnja posvećena je sistematskom obilaženju terena na punktovima zanimljivim sa stanovišta konzervatorske službe. Izvršeno je rekognosciranje arheoloških lokaliteta u području sjevero-zapadne Treskavice u cilju popune topografskih podataka za teren koji povezuje Kalinovačko Zagorje sa Sarajevskim Poljem. Pregledan je teren s dosta zanimljivim, ali nepoznatim lokalitetima u Oborcima kod Donjeg Vakufa. Manja ekipa Zavoda je za kraće vrijeme pregledala teren doline Trebišnjice s namjerom da ispita prilike i utvrdi oblik i veličinu arheoloških zahvata na terenu predviđenom za potapljanje. Ekipa Zavoda je nadalje obišla arheološke lokalitete u Duvnu i okolici, a tako i u Rakitnom. Naime, u Duvanjskom kraju su pojavila se dva akutna problema: zaštita gradine u Duvnu i istraživanje fragmenata antičke arhitekture, koja se u posljednje vrijeme pojavila u koritu rijeke Šujice kod Mokronoga.

U Slanom kod Dubrovnika pregledane su starine koje se odnose na staru bosansku porodicu Ohmučevića, da bi se dobio uvid u ovu skupinu spomenika važnih za bosansko - hercegovačku kulturnu prošlost. Obiđen je teren oko Čitluka i Čerina i ustanovljeno uopće stanje arheoloških lokaliteta na Brotnjem Polju. Potpuno su završeni radovi na snimanju površinskih nalaza Gradine na Ošanićima kod Stoca. Završena su zaštitna iskopavanja na srednjevjekovnoj nekropoli u Grborezima kod Livna i započeti radovi na zaštitnom iskopavanju kasno-antičke bazilike u Oborcima. Usto su zaključeni radovi posljednje etape na zaštiti objekata iz početka IV vijeka na Mogorjelu. Izrađeni su elaborati za konzervatorske radove na srednjevjekovnom gradu Doboju i Sokolu kod Gračanice.

Zavod je pružio stručnu pomoć ustanovama izvan Bosne i Hercegovine. Tako je obrađen arheološki inventar muzeja Brodskog posavlja u Slavonskom Brodu, zbog priprema materijala za pedagoški rad u Muzeju. Na molbu Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore djelomično je izvršeno zaštitno iskopavanje ugrožene nekropole u Gostilju, u Zeti.

Zavod je također intervenisao i kod spasavanja nekoliko slučajnih arheoloških nalaza. Tako na pr. u spašavanju mađarskih srebrenih novčića iz XIV vijeka nađenih u blizini Brčkog, u sprečavanju razaranja nalazišta — groblja iz mlađeg željeznog doba otkopanog prilikom vađenja šljunka u Dvorovima kod Bijeljine i sl.

Tokom 1956 godine sređena je opšta evidencija stećaka, na temelju popisa iz ranijih godina. Broj popisanih spomenika ove vrste iznosi preko 32.000 komada, ali smo mišljenja da je on faktično mnogo veći. Sistematskom evidencijom stećaka na nekoliko širih područja, ustanovljeno je da su podaci opšteg popisa u znatnoj mjeri nepouzdani.

U svrhu sastavljanja pouzdane evidencije o stećcima, izvedena su 1956 godine rekognosciranja u području Treskavice, Duvna, Rakitnog kod Posušja i Oboraka kod Donjeg Vakufa.

Na području Livanjskog Polja i Sarajeva izvršeno je dopunsko snimanje i evidentiranje srednjevjekovnih i starijih turskih nekropola.

Zbog neposredne ugroženosti stećaka, izvršeno je prenošenje nekropole od 30 spomenika kod stanice Čevljanovići. Spomenici su pomaknuti oko 30 metara daleko od prvobitnog položaja, da bi se na taj način oslobodio prolaz za novu cestu koja iz Semizovca vodi u Kladanj.

Ove godine pristupilo se uređenju jedne od najpoznatijih srednjevjekovnih nekropola, na Radimlji kod

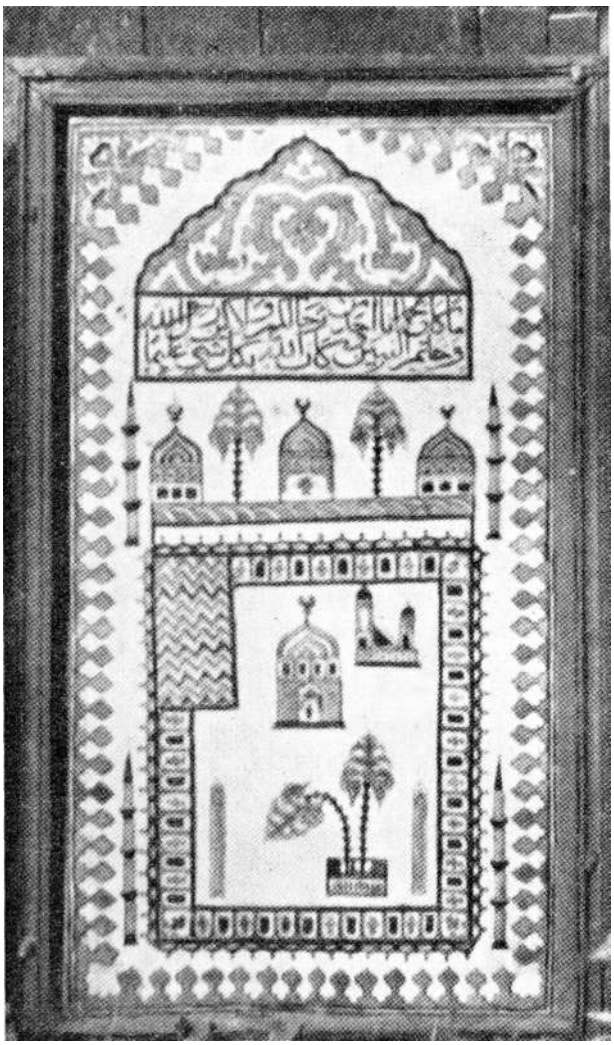
Stoca. U prvoj fazi zahvata zasađena je živa ograda od dračevine, koja je privremeno zaštićena bodljikavom žicom. Kada dračevina naraste do dovoljne visine, umjetna ograda će se ukloniti. Namjera konzervatora je da spomenike osigura od slučajnih prolaznika, od kojih prijeti opasnost oštećivanja, a to osiguranje ne smije da se posebno ističe na štetu izgleda nekropole. Predviđeno je da se donekle očisti prostor od suvišnog grmlja, a da se time osigura bolja preglednost stećaka.

U Čitluku na Brotnjem preduzete su mjere da se kod mjesnog groblja, pored ceste za Mostar, spriječi odronjavanje jednog zemljenog tumula sa nekoliko stećaka. Nekropola se nalazi pored same ceste, pa je lako uočljiva za priličan broj putnika.

U neposrednoj blizini nekropole stećaka Crnac, u Butmirskom Polju, jedan zemljoradnik je bez dozvole podigao stanbenu zgradu, a na samoj nekropoli druge manje objekte, kojima zaklanja, zagađuje i oštećuje ovu značajnu nekropolu koju češće posjećuju turisti. Preduzete su mjere da se objekti prenesu i nekropola uredi za razgledanje.

ORIJENTALNA EPIGRAFIKA

Na poslovima orijentalne epigrafike radi jedan službenik (orijentalista). Njegov je zadatak da pronalazi, evidentira i brine se o zaštiti i konzervaciji naptisa i drugih pismenih podataka na spomenicima kulture — neposredno na terenu. U 1956 godini pregledani su brojni spomenici u sljedećim mjestima: Hutovu, Repovcima, Knežini, Fojnici, Živčićima, Oglavku, Visokom, Donjem i Gornjem Vakufu, Bugojnu, Pruscu, Nevesinju i Stocu. Od velikog broja natpisa sa ovoga područja uzeti su u obzir za evidenciju Zavoda samo najvažniji (oko 200 komada). Kronološki ovi natpisi obuhvaćaju vrijeme počam od XVI stoljeća pa nadalje, a raspoređeni su ovim redom: na džamijama 18, turbetima 4, stanbenim zgradama 3, tekijama 2, kulama (utvrdama) 2, mostovima 2, česmama 1 i nadgrobnim spomenicima 170.

Izvjestan broj prikupljenih natpisa u pjesmi pružaju nam nov materijal o nekolicini pjesnika-epigrafičara: Kamiliji, Vehbiji, Siriji, Šakiru, Esadu i dr.

Osim toga izrađeni su odljevi natpisa sa: Karadjoz-begove, Šarića i Lakišića džamije u Mostaru. Naime, ovi su natpisi izvedeni kaligrafski tako da se vrlo teško mogu odgonetnuti. Natpis sa Karadjoz-begove džamije, osim toga, pretstavlja djelo izvanredne kaligrafske vještine. Spomenuti odljevi natpisa prebojeni su u konzervatorsko-restauratorskoj radionici Zavoda sa odgovarajućim bojama, prema originalnim uzorcima.

U ranijim izvještajima spomenuli smo da Zavod prikuplja i podatke o tzv. »Šehitskim nišanima« iz XV vijeka. Od spomenika te vrste, koji su evidentirani u 1956 godini, potrebno je ukazati na nišane u Knežini i njenoj okolici. U blizini samog naselja Knežine nalazi se šehitska nekropola, zvana »Turskovsko groblje«, u kojoj ima oko 50 nadgrobnih spomenika. Po svojim dimenzijama i nišani potpuno odgovaraju šehitskim nišanima, ali se od njih razlikuju po klesarskom radu, jer su izvanredno klesani. Prema tome nišani spomenute nekropole pretstavljaju posebnu vrstu šehitskih nišana, odnosno posebnu klesarsku školu.

U selu Grabenicama, oko 7 km istočno od Knežine nalazi se nekoliko šehitskih nišana koji su potpuno identični sa nišanima braće Radilovića u Čadovini kod Rogatice.

I u starom groblju, kod Ajvaz - dedina turbeta u Pruscu pronađen je jedan vrlo zanimljiv nišan. Na uzdužnoj užoj strani njegovoj, reljefno su prikazane 3 ptice kako iz posude zoblju neko zrnje, a do njih, s obje strane, isklesana je glava neke životinje (lava?). Taj reljef nije rađen u svrhu nišana, nego bi to mogao biti fragmenat kakvog stupa ili drugog dijela neke građevine ili možda dio nadgrobnog spomenika iz predturskog perioda.

Od ostalih predmeta spomeničke vrijednosti na koje je referent za orijentalnu epigrafiku naišao na terenu ističemo ovdje još tri levhe (ploče) u Handaniji džamiji u Pruscu. Levhe su od fajansa, sve tri iste veličine (34 x 58 cm), teške od 10—15 kg. One su uokvirene u drvene okvire i pričvršćene na dasku. Prva od njih pretstavlja Kabu s haremom (dvorištem), druga Medinu s haremom, a na trećoj su ispisani citati iz Kur-ana. Sve tri levhe su rađene nježnim bojama kod kojih prevladava plava boja. One su svakako rariteti svoje vrste u NR BiH i za naše prilike pretstavljaju vrijedne umjetničke predmete.

U Zavodu je nastavljen rad na kartoteci natpisa.

Referent za orijentalnu epigrafiku ukazivao je stručnu pomoć odjeljenjima, odnosno referentima Zavoda gdje se za to ukazala potreba na pr. pri zaštiti orijentalnih rukopisa, biblioteka, iznalaženja arhivskog materijala o spomenicima kulture itd.

Na poslovima ovog sektora u 1956 godini sudjelovala su dva službenika: 1 inženjer šumarstva (viši referent) i 1 biolog (stupio u Zavod 1. VI. 1956 g.).

Rad u otsjeku za zaštitu prirode odvijao se na osnovu odobrenog plana rada za 1956 godinu, a jedna od prvih intervencija odnosila se na zaštitu mediteranske flore na Mogorjelu. Naime, na visokim čempresima koji krase ovaj poznati arheološki lokalitet pojavila se bolest potkornjaka, koju je prouzrokovala jedna vrsta insekata. Prijetila je opasnost da ovo zanimljivo drveće bude uništeno. Zato je trebalo brzo intervenisati. Zavod je, uz pomoć vanjskih saradnika, entomologa, formirao Komisiju, koja je utvrdila da su četiri stabla u tolikoj mjeri zaražena da ne postoji nikakva mogućnost njihova spašavanja. Čak šta više ona mogu poslužiti kao žarišta za prenos bolesti i na druga stabla. Zato su sva četiri ova stabla posječena, a ostala stavljena pod posmatranje ne samo sa entomološkog, nego i sa pedološkog i fitocenološkog stanovišta, kako bi se ustanovili pravi uzroci oboljenja i preduzele efikasne mjere za njihovo otklanjanje.

Poduhvati na zaštiti faune u Hutovom Blatu, u prošloj godini, odvijali su se u sklopu rada jedne Komisije specijalno formirane u ovu svrhu. Na ovom značajnom području, osobito sa stanovišta zaštite ornitofaune i riba. Komisija je pregledala čitav teren i donijela zaključke na osnovu kojih bi trebalo provesti određene mjere zaštite, od kojih su neke praktično i izvršene. Tako je na pr. zabranjena sječa trske u vrijeme gniježdenja; zabranjeno je paljenje trske uopšte i ubijanje rijetkih ptica a tako isto i ribolov sa svjetlom, i sl. Elaborat o melioraciji Hutova Blata upućen je na razmatranje Izvršnom vijeću NR BiH u cilju donošenja konačnog rješenja o zaštiti ove važne oblasti. Kako, međutim, postoji teritorijalna povezanost Hutovog Blata i Metkovičkog Polja Zavod je pozvao na saradnju Konzervatorski Zavod NR Hrvatske u cilju zajedničkog rješavanja problema, obzirom na okolnost da su otpočeli radovi na melioraciji Metkovičkog Polja.

Znatna pažnja u prošloj godini posvećena je zaštiti sedrenih područja, osobito Martin Brod kod Bihaća, najznačajnijeg objekta ove vrste u NR BiH. O čitavoj problemitaci Martin Broda, prof. Dr. Ivo Pevalek iz Zagreba, u svojstvu stalnog vanjskog saradnika Zavoda, dao je opširnu studiju kao prilog za Kongres međunarodne unije za zaštitu prirode u Edinburgu, kojoj je prisustvovao i pretstavnik Zavoda u svojstvu posmatrača. Kao preventivnu mjeru za zaštitu ovog objekta Zavod je propisao zabranu vađenja sedre u užem sedrenom području. Slične mjere preduzete su i na zaštiti sedrenog područja na Palama i u Paprači kod Zvornika.

U prošloj godini provedeni su administrativni poslovi za zaštitu Pančić omorike na teritoriju naše Republike. Zavod je aktivno učestvovao i u pitanju sređivanja otkupa sjemena Pančić omorike u zajednici sa zainteresiranim preduzećima i ustanovama. U tom pogledu doneseni su zaključci po kojima se, na pr., ubiranje šišarica može da vrši samo uz kontrolu organa šumskih uprava kao i da Zavod izdaje odobrenja za otpremu sjemena izvan granica FNRJ.

Zavod je u 1956 godini preduzimao razne forme na zaštiti pećina i kraških fenomena (ponori, klisure, vrtače i dr.). Osnivanjem Speleološkog društva BiH, koje je u svoj program unijelo podatke na istraživanju i proučavanju podzemnih kraških pojava, pećina kao i brigu o čuvanju i pravilnom korištenju speleoloških rijetkosti, Zavod je dobio znatnu pomoć u svom radu. Društvo je pružilo pomoć Zavodu na polju istraživanja Bijambarske pećine, Banje Stijene i pećina u Fatničkom Polju što su bili prvi konkretni zahvati u kojima se manifestirala saradnja Zavoda i novoformiranog društva.

U prošloj godini, Zavod je poklonio dosta pažnje preduzetim radovima na proglašenju Kozare kod Prijedora, Nacionalnim parkom. Izvršeno je nekoliko komisijskih pregleda terena a paralelno su proučavani mnogi aspekti ovog značajnog kompleksa (prirodne ljepote i historijske značajke). Slično je učešće Zavoda bilo i kod radova na izdvajanju Trebevića u poseban prirodni rezervat. Treba istači da je Zavod u svim ovakvim i sličnim prilikama orijentirao se na saradnju svih zainteresiranih faktora kako bi što potpunije obuhvatio problem.

Od 22. do 26. maja 1956 održano je u Sarajevu Drugo savjetovanje za zaštitu prirode FNRJ. Zavod je inicijator ovog savjetovanja, ali je postojala saradnja srodnih ustanova i u drugim republikama. Tom prilikom pročitano je nekoliko zanimljivih referata: Problematika zaštite prirode i prirodnih rijetkosti FNRJ; »Organizacija rada na terenu i jačanje organizacije zaštite na terenu i »Nacrt novog Zakona o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti FNRJ«. Na savjetovanju su doneseni zaključci koji imaju za cilj jačanje organa zaštite prirode, njihovo međusobno povezivanje i stručno pomaganje. Akcenat svih traženja ležao je na potrebi donošenja Zakona o zaštiti prirode kojim bi se regulisala čitava služba zaštite u FNRJ. Učesnici Savjetovanja obišli su planinu Treskavicu.

Razmjenom publikacije »Naše starine« Zavod je dobio niz knjiga i časopisa, naših i stranih, koji tretiraju važna pitanja iz oblasti zaštite prirode tako da je stručna biblioteka ovog sektora sada relativno obogaćena knjigama iz tog područja.

Uspostavljena je također saradnja sa nekoliko inozemnih institucija za zaštitu prirode. S tim u vezi izvršena je i razmjena stručnjaka. Kao uzvrat za 15 dnevno putovanje dvojice naših stručnjaka u Austriju, u našoj Republici su boravili austrijski eksperti sa prof. Dr. Lotharom Machura na čelu. Razmjena je pokazala punu opravdanost ove akcije tako da je bilo obostrane koristi za međusobno upoznavanje kako materijala na terenu tako i raznih organizacionih formi rada. Austrijski stručnjaci obišli su mnogo oblasti naše Republike, od Banja Luke i Jajca, preko Sarajeva i Foče, odnosno prašume Peručice i Sutjeske, do doline Neretve, Splita, Knina i Bos. Krajine. Za taj put Zavod je obezbijedio gostima stručno vodstvo.

Od 20. do 28. juna održan je V kongres (Generalna skupština) Međunarodne Unije za zaštitu prirode u Edinburgu, na kome je, kako smo već rekli, prisustvovao i naš pretstavnik. Na ovome Kongresu raspravljalo se o mnogim problemima zaštite prirode u svijetu. Doneseno je više rezolucija, između ostalih i jedna kojom se sugerira stvaranje nove Komisije za uređivanje pejsaža. Naročito je istaknuta briga za sprečavanje ilegalne trgovine rijetkim životinjama. Federalna skupština preporučuje stvaranje nacionialnih parkova i rezervata, te zaštitu rijetkih vrsta flore i faune. Data je također sugestija da se poznavanje zaštite prirode i izvora unese u sve školske programe, osobito kod zemalja gdje to do sada nije provedeno. Nadalje donesene su preporuke za uspješniju agitaciju i propagandu zaštite prirode pomoću raznih savremenih sredstava koja nam stoje na raspoloženju (film, diapozitiv i sl.). Nakon rada na terenu, proučavanja i prikupljanja potrebne dokumentacije Zavod je predložio Komisiji za zaštitu prirodnih rijetkosti stavljanje pod državnu zaštitu slijedećih objekata: 1. Koščela u Gabeli, 2. Bršljen u Žitomisliću, 3. Izvor Mliništak kod Jablanice, 4. Klisure Prenja, 5. Pećina Glavičine kod Dobrih Voda u Kalinoviku, 6. Pećina pored rijeke Vrhovine ispod sela Hotovlja, 7. Mahmutova jama kod sela Borije u Kalinoviku, 8. Ponor Pejov Do, 9. Ponor za Pejovim Dolom, 10. Pećina Rakova u Boriji, 11. Pećina Zobnjak, 12. Jama Velika Tegara, 13. Pećina Mala Tagara, 14. Klisure Sijeračke stijene, 15. Samar na rijeci Bistrici, 16. Velika Medjedja lijeska u Sočanima, 17. Druga medjedja lijeska u Sočanima, 18. Treća medjedja lijeska u Sočanima, 19. Veliko jezero na Treska-

vici, 20. Crno jezero na Treskavici, 21. Blatno jezero na Treskavici, 22. Bijelo jezero na Treskavici, 23. Trokunsko jezero (više sela Dujmovića) na Treskavici, 24. Kazani na rijeci Željeznici kod sela Turova, 25. Sedreno područje Pale, 26. Jela sa korom smrče u Bistrici, 27. Izvor rijeke Klokota kod Bihaća, 28. Pećina pod Vrteč planinom, 29. Vilina pećima kod sela Gornje Čičevo, 30. Pećina u Dolama kod sela Bihovo, Trebinje, 31. Pećina na Slanom Brdu kod sela Harančići, Trebinje, 32. Kraški izvor Tučevac, Trebimje, 33. Rimski bunar u Trebinju, 34. Gigantski hrast u Drijenu kod Jasenica, Trebinje, 35. Grčki bunar u Drijenu kod Jasenica, Trebinje, 36. Zeleni dub u Dživarskom Poljicu, 37. Aleja platana u Trebinju, 38. Pećina u Banjoj Stijeni, 39. Pećima Banja Stijena u Banjoj Stijeni, 40. Klisure u kanjonu Prače, 41. Kanjon Rakitnice, 42. Biljka mesožderka, 43. Balatačko jezero.

BIBLIOTEKA ZAVODA I ZAŠTITA KNJIŠKOG MATERIJALA

Na ovom poslu sudjelovao je samo jedan službenik Zavoda (viši referent) uz povremeno angažovanje vanjskih saradnika u radu na zaštiti i proučavanju starih ćirilskih rukopisa.

U prošloj godini (nabavljeno je za biblioteku 238 knjiga i 126 brojeva raznih časopisa i povremenih izdanja uz 3 godišta novina. Od toga broja 110 knjiga je kupljeno, 68 dobiveno je u zamjenu, a na poklon 60 knjiga. Od povremenih izdanja i novina kupljeno je 78 brojeva i godišta a u zamjenu je dobiven 51 primjerak. Pomenute knjige su uglavnom s područja opšte i nacionalne historije i historije umjetnosti, arheologije i konzervatorske službe te prirodnih nauka i zaštite prirode. Zavod se pretplatio ma 13 domaćih listova i časopisa od kojih je 6 sa područja prirodnih (nauka, 1 s područja muzeologije, 4 iz oblasti političkog života i 2 iz oblasti društvenih nauka. Posebno bi trebalo naglasiti da je za zavodsku biblioteku (nabavljano 79 veoma vrijednih knjiga iz historije Bosne i Hercegovine. Nabavka je izvršena u jednoj Ljubljanskoj antikvarnici. Zavod je također pretplaćen ma Jugoslavensku, opštu i šumarsku enciklopediju kao i Enciklopediju likovnih umjetnosti i Bibliografiju.

Za smještaj novih knjiga nabavljena su i 2 nova ormara (vitrine), iz budžetskih rezervi. Nabavljene knjige su redovito zavođene u inventar i kartoteku biblioteke i svrstavane po veličini. Knjiga imventara je vođena potpunije tako da se više pažnje poklonilo razvrstavanju knjiga po strukama.

U 1956 štampane su »Naše starine« III u nakladi od 800 komada.

U inostranstvo je poslato 193 komada a u unutrašnjost zemlje 153.

Uspostavljena je evidencija separata od ranijih brojeva Naših starina kao i od broja III.

Tokom prošle godine izvršen je potpun pregled samostanske biblioteke u Plehanu i Tolisi, pa je dat predlog da se iste stave pod zaštitu.

Posebna pažnja je obraćena zaštiti knjiškog materijala: rijetkih knjiga, rukopisa, dokumenata i arhivalija kojima bi trebalo pružiti hitnu pomoć, eventualno ih konzervirati i restaurirati. Zavod se veoma angažovao oko osposobljavanja jednog čovjeka isključivo za zaštitu knjiškog materijala. To pitanje još uvijek nije riješeno ali se zato prišlo jednom specijalnom poslu tj. angažovanju dvojice stručnjaka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti iz Zagreba koji su, u dva - tri navrata, izvršili popis ćirilskih rukopisa u našoj Republici. To je bio jedan opsežniji posao ove vrste u prošloj godini.

Od druge polovime 1956 g. Zavod se pretplaćuje na isječke iz svih novina FNRJ čiji se sadržaj odnosi na problematiku zaštite spomenika kulture i prirodmih rijetkosti. Do kraja godine ta zbirka imala je 850 isječaka koji su kasnije nalijepljeni na posebne listove i kronološkim redom poredani u fascikle.

EVIDENCIJA I STATISTIKA

Evidencija spomenika kulture odnosi se na sve spomenike koji se nalaze pod specijalnom zaštitom države. Ona se sastoji od Kartoteke, Fototeke i Planoteke.

U Kartoteci svaki spomenik ima svoj kartom s odgovarajućim rubrikama unutar kojih su sadržani najvažniji podaci o spomenicima. Treba istači da je na poslovima oko izrade nacrta listova i obrazaca za potrebe Kartoteke Zavoda radilo nekoliko službenika Zavoda, u formi Komisije, sve do časa kada je iznađen najpogodniji obrazac. Po podacima kartoteka, koja se sada potpuno sređuje, vidi se da među zaštićenim spomenicima ima 613 nepokretnih i 838 pokretnih predmeta i objekata.

Fototeka raspolaže sa 2.458, uglavnom amaterskih, fotosa važnijih spomenika kulture i prirodnih rijetkosti (totala, detalja i konzervatorskih akcija).

Planoteka se sastoji od 1.010 tehničkih planova tlocrta presjeka i sl.) i crteža važnijih zaštićenih objekata.

U posljednje vrijeme radi se na reviziji kartona, reorganizaciji Kartoteke i na stvaranju priručnih kataloga za služenje materijalom iako je evidencija i u sadašnjem svom obliku lako pregledna i pogodna za praktično služenje.

Na svim poslovima radila su dva službenika: 1 istoričar umjetnosti — rukovodioc Otsjeka za evidenciju i statistiku (stupio na dužnost 1. VII. 1955 g.) i 1 honorarni službenik (stupio na dužnost 6. X. 1956 g.).

*

U radu Zavoda ima nekoliko poteškoća s kojima se susreće već od svog početka i koje još uvijek mije u stanju da riješi. Istina, na području osiguranja potrebnog stručnog i administrativnog kadra kao i u oblasti osiguranja materijalnih sredstava za održavanje spomenika ima izvjesnih rezultata. U prvom slučaju većih, u drugom manjih. Jer dok bi Zavodu trebalo obezbijediti samo još 3—4 radna mjesta (arhitekt, pravnik, restaurator), pa da poslove normalno obavlja, dotle će trebati mnogo truda i vremena utrošiti ma ubjeđivanje o potrebi dodjeljivamja većih materijalnih sredstava za održavanje spomenika kulture NR BiH.

Sa stanovišta čisto uredskih poslova, administracije i svih drugih radova izvan terena, najteži problem još uvijek pretstavlja pomanjkanje odgovarajućih prostorija za smještaj Zavoda. Sada je osoblje Zavoda raštrkano u tri zgrade, međusobno jako udaljene. Stanje je teško iz više razloga. Ne samo zbog otsustva dovoljnog prostora za pristojan rad, već i zbog daleko većih izdataka na održavanje prostorija (troškovi međusobnog saobraćaja: telefon, tramvaj) i gubitka potpunije saradnje i kontrole službe svih službenika, a što se negativno odražava na efektu cjelokupnog rada Zavoda. Trebalo bi što prije iznaći mogućnost za potpunije rješenje ovog akutnog problema. Ovo za sobom povlači i pitanje uređenja radionice Zavoda, koja, kako je predviđeno, treba da bude jedan od glavnih nosioca čitave aktivnosti spomeničnog blaga naše Republike.

*

IZVJEŠTAJ O RADU ZAVODA U 1957. GODINI

Rad Zavoda u 1957 godini tekao je u okviru godišnjeg plana koji je sačinjen saradnjom svih stručnih radnika Zavoda i usvojen na sjednici Savjeta za kulturu NRBiH. Neki predviđeni poslovi nisu mogli biti realizirani zato što su za njih nedostajala finansiska sredstva (izostale su investicije Izvršnog vijeća BiH i narodnih odbora a smanjivani su i redovni budžetski krediti). Izvjesna otstupanja od godišnjeg plana rada uslijedila su zbog toga što se Zavod, u nastojanju da mijenja svoju koncepciju više ka upravnoj i operativnoj a manje naučno-istraživačkoj ustanovi koja se bavi evidencijom i zaštitom spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, rukovodio stavom Savjeta za kulturu NR BiH i novih zakonskih propisa koji su u međuvremenu doneseni.

Prije svega, želimo da ukažemo na nekoliko pojava i momenata koji su karakteristični za protekli period rada:

Nenadano dokidanje investicija Izvršnog vijeća BiH unijelo je izvjesnu pometnju u radu, jer smo se morali preorijentirati i u najvećoj mjeri oslanjati na sredstva narodnih odbora. Ovi, međutim, još uvijek ne pokazuju dovoljno razumijevanja za naša traženja. Činjenica da u našoj Republici od organa zaštite postoji samo ovaj zavod i jedna Uprava u Mostaru, tj. da u srezovima, a pogotovo u opštinama nemamo ni jednog čovjeka na koga se možemo osloniti još više pojačava tu teškoću. Unutar Zavoda vođen je kurs pojačavanja poslova oko zaštite spomenika NOB-e, veće dokumentacije u konzervatorskim zahvatima i sređivanja i unapređenja evidencije, te se u tome smislu znatno uznapredovalo. Išlo se i na povećanje saradnje sa srodnim ustanovama naše i drugih republika i na veće angažovanje vanjskih stručnih saradnika. Ta saradnja bi mogla biti još sistematskija. Osjeća se da administracija Zavoda postaje sve veća i ozbiljnija, a da s druge strane nije riješeno pitanje sekretara — pravnika — pa administrativni i pravni poslovi pretstavljaju priličnu teškoću u radu.

U ovom izvještaju dajemo najprije obavještenja o opštim poslovima, a onda o poslovima pojedinih sektora. Ističemo samo važnije poslove i rezultate.

OPŠTI POSLOVI

U toku 1957 godine bilo je personalnih promjena uglavnom u administraciji (čistačice, daktilograf, ekonom). Kod stručnog osoblja promjene se sastoje u tome što je jedna tehničarka napustila službu i mjesto nje postavljen drugi tehničar, što je preparatoru otkazana služba, što je na ranije predviđeno, a odobreno mjesto rukovodioca Konzervatorske radionice — restauratora, postavljen 1 istoričar umjetnosti i što je također na odobreno mjesto referenta za NOB spomenike postavljen 1 student istorije. Mjesto preparatom nije popunjeno, jer je Zavod dobio naređenje Izvršnog vijeća da ne može imati više od ukupno 24 službenika, bez obzira što mu je privremenom sistematizacijom bilo odobreno 29. S obzirom na tu okolnost morao se 1 službenik otpustiti. Jedan službenik je postigao zvanje naučnog saradnika. Zbog ukazane potrebe sektoru arhitekture pomognuto je na taj način što je jedno vrijeme tamo radio ugovorni tehničar sa punim a jedno vrijeme sa skraćenim radnim vremenom i što je 1 administrativac jedno kraće vrijeme također honorarno angažovan za rad u tome sektora. Nadalje je u sektoru evidencije za duži period angažovan administrator sa skraćenim radnim vremenom, u sektoru zaštite prirode premješten je 1 stalan honorarni službenik sa skraćenim radnim vremenom. U opštem sektoru nedostaje sekretar odgovarajućih kvalifikacija.

U proteklom periodu je bilo dosta posla oko izrade predloga pravnih propisa. Zavod je na razne načine učestvovao u izradi teza, a kasnije i prednacrta novog opšteg Zakona o zaštiti spomenika kulture, zatim na izradi prednacrta opšteg Zakona o zaštiti prirode, te na izradi nacrta Pravilnika 0 radu i organizaciji Zavoda, koji je od strane Izvršnog vijeća NRBiH krajem 1957 godine usvojen. Organizacija Zavoda se postepeno usklađuje sa Pravilnikom.

Raspoloživa finansiska sredstva u velikoj mjeri su uslovljavala rad Zavoda. U 1957 godini budžet Zavoda iznosio je ukupno dinara 16,640.000.— koji je, uz ograničenja koja su tokom godine stizala, utrošen. Investicija Izvršnog vijeća nije bilo, a narodni odbori su utrošili na održavanje i konzervatorske zahvate ukupno oko 16,000.000.- dinara. Relativno najviše sredstava dao je SNO Mostar (10,500.000.-), i NO opštine Stari Grad u Sarajevu (3,000.000.- dinara).

Na stručnom uzdizanju kadra Zavod sa svoje strane nije mnogo učinio, jer za to nije imao mogućnosti. Planirano slanje preparatora u razvijene konzervatorske radionice otpalo je zato što je Zavod ostao bez preparatora, a novodobiveni restaurator nije bio odlučan da se posveti restauraciji. U inostranstvo je upućen samo ing. Alija Bejtić koji je učestvovao na Međunarodnom kongresu arhitekata - konzervatora u Parizu i na jednoj ekskurziji u okviru toga Kongresa. Upućivanje arhitekta u Tursku, razmjena jednog stručnjaka za Italiju, te planirana studiska putovanja i prisustvovanja konzervatorskim radilištima u zemlji nisu ostvarena zbog nedostataka deviznih i dinarskih sredstava. Službenici Zavoda su aktivno učestvovali na nekoliko međurepubličkih konzervatorskih savjetovanja. Na tim savjetovanjima, kao i na Kongresu u Parizu iz našeg Zavoda podnesena su 3 referata i 2 koreferata.

Agitacija i propaganda ne može da se razvije kako bi smo to željeli zato što Zavod nije raspolagao potrebnim finansiskim sredstvima u tu svrhu i što nismo

imali organizacione jedinice ili jednog čovjeka koji bi se posvetio samo takvim poslovima. Ipak se u tu svrhu održalo nekoliko javnih predavanja i napisalo više novinskih i radio članaka. U Nedelji muzeja i zaštite spomenika konzervatori su u raznim oblicima aktivno učestvovali, a u Preparatorskom kursu Muzejsko-konzervatorskog društva održano je 7 predavanja. Inicijativom Zavoda, a materijalnom pomoći Saveznog instituta i Savjeta za kulturu NR BiH u Sarajevu je otvorena izložba konzervatorskih radova na sv. Sofiji u Ohridu. Isto tako, Zavod je sa posebnim panoom bio zastupljen na međunarodnoj izložbi u Parizu, Prilikom održavanja arhitektonsko-konzervatorskog kongresa.

Prema ranijem planu i obavljenim pripremama dovršena je redakcija »Naših starina« broj V, godišnjaka Zavoda koji je predat u štampu. U toku godine Redakcija je imala mogućnosti da u smislu novih direktiva ipak izvrši izvjesne izmjene u izboru članaka. Tako je ovaj broj orijentiran više na praktične konzervatorske radove i pitanja koja su usko vezama za to.

Iz opreznosti da se što manje pogriješi, u situaciji kada se očekuje kristalizacija kriterijuma o zaštićavanju spomenika, Zavod nije vodio kurs za donošenje novih rješenja o specijalnoj zaštiti, nego je više pripremao predloge u tome pravcu i vršio ispravke zaštite tamo gdje je situacija bila sasvim jasna. Međutim, u sektoru zaštite prirode pristupalo se i specijalnom zaštićivanju, te je tako u 1957 godini zaštićeno 40 prirodnih rijetkosti i ljepota.

U proteklom periodu Zavod nije skoro ništa učinio na zaštiti knjiškog i arhivskog materijala jer za te poslove nije imao stručnjaka i jer se očekivalo da će Državni arhiv BiH, uz svoje uže obaveze, moći preuzeti i obaveze oko konzervacije starih knjiga i rukopisa. Međutim, do toga nije došlo. Isto tako, Zavod nije proširio svoju djelatnost na spomenike etnografskog karaktera.

Jedna od najvećih teškoća u radu bilo je neriješeno pitanje smještaja Zavoda. Krajem godine došlo je do nesretnog slučaja — požara zgrade Morića hana u kojoj je bio smješten veći dio Zavoda usljed čega je Zavod već više od mjesec dana u situaciji u kojoj se uz velike napore službenika može da obavlja samo jedan dio poslova.

Posebna komisija Zavoda pregledala je sve materijale nakon požara u Morića hanu te je konstatovala štete koje su učinjene na inventaru, kartoteci, biblioteci i ostalim materijalima Zavoda. Prema nalazu te komisije štete su sljedeće: 1 — Konzervatorska radionica — 1,546.000.— dinara; 2 — Biblioteka — 2,304.985.- dinara; 3 - Fotolaboratorij - 1,611.331.- din; 4 — Kartoteka, katalog i materijali evidencije — 1,500.136.— din; 5 - Zaštita prirode — 67.780.— din; 6 — Likovni otsjek — 61.635.— din; 7 — Naučni materijal — 150.000.— din; 8 — Ekonomat — 151.655.— din; 9 — Radijatori — 725.000.— din; 10 — Instalacije — 100.000.— din. Ukupna šteta po našoj procjeni iznosi 8,219:506.— dinara. Imovina Zavoda je bila propisno osigurana kod Državnog osiguravajućeg zavoda na sumu od 8,600.000.— dinara, pa je na osnovu toga podnesen zahtjev DOZ-u za isplatu oštete. Ovih dana radi komisija DOZ-a na procjeni štete. Postupak još nije dovršen. Požarom nije uništeno oko 40% namještaja, zatim je neoštećena fototeka i zbirka tehničkih planova, sačuvano je oko 70% stručne kartoteke te materijali koji se odnose na zaštitu prirode i zaštitu spomenika NOB.

Inače, metod rada i rukovođenja u Zavodu kao i u ranijem periodu odražavao se pored ostaloga, u tome što se sastajao stručni kolegium i zajednički planirao (obično za period od 2 mjeseca) poslove, činio osvrte na izvršene zadatke i rješavao najvažnija pitanja koja su u toku rada iskrsavala. Za rješavanje najvažnijih pitanja pojedinih sektora postoje komisije stručnjaka kao stalnih organa Zavoda (za zaštitu prirode, za arhitekturu i za NOB spomenike), a za važnije konkretne zadatke postavljane su ad hoc komisije (na pr. kod izvoza umjetničkih predmeta, itd.).

ARHITEKTONSKO-KONZERVATORSKI POSLOVI

U ovome sektoru radila su 3 stalna službenika (1 arhitekt i 2 tehničara).

Ovdje je bilo relativno dosta upravno-administrativnih poslova jer se radi o objektima u čijoj se egzistenciji dešavaju mnoge promjene: ili se na njima vrše građevinske intervencije, ili su oni tangirani promjenama svoje okolice (istoriski ansambli) i slično. Bilo je više operativnih spasavalačkih zahvata koji su zahtjevali izradu tehničkih dokumentacija, organizaciju poslova (ponude, ugovaranja i obračune) i nadziranje izvođenja tih poslova. Treća vrsta poslova se sastojala u tome što je, kao i ranijih godina, samo sada nešto intenzivnije, rađeno na organizovanju tehničkih snimanja spomenika (sa vanjskim saradnicima — studentima tehnike). Ta snimanja su proširena i na snimanja i crtanja konstruktivnih i dekorativnih elemenata i motiva (vrata, lukova, kapitela, baza, dimnjaka, prozorskih niša. tesarskih vezova i dr.) jer se pokazalo da postoji veliko bogatstvo takvih karakterističnih motiva u našoj Republici i da bi njihova zbirka mogla pretstavljati dragocjen dokumentacioni materijal trajne umjetničke vrijednosti i odlično pomagalo kod projektovanja restauracija ili rekonstrukcija takvih dijelova. Tako je u 1957 godini snimljen 21 spomenik u 108 listova (snimaka), a za zbirku konstruktivnih elemenata i dekorativnih motiva prikupljeno je ukupno 199 listova.

Vodeći računa i o potrebi sakupljanja tehničke dokumentacije o urbanističkim cjelinama i urbanističkim karakteristikama naših naselja starijeg doba nastavljena je u 1956 god. započeta akcija oko sakupljanja topografskih planova gradskih naselja u BiH. Zahvaljujući susretljivosti Geodetske uprave BiH, za tim katastarskih uprava u pojedinim mjestima, a i pojedincima na koje smo se obraćali Zavod je uspio da sakupi kolekciju od 39 takvih snimaka koja ima svoju veliku vrijednost.

Radi rješavanja važnijih i osjetljivijih problema zaštite arhitektonskih spomenika, za koje je potrebna konsultacija stručnjaka na široj platformi, u februaru 1957 god. Zavod je formirao posebnu stručnu komisiju pri Arhitektonskom otsjeku od 5 arhitekata (1 je iz Zavoda). To se pokazalo vrlo korisnim. U toku godine Komisija je održala 8 sastanaka i raspravljala 32 predmeta.

Najvažniji poslovi ovog sektora odnosili su se na stvaranje tehničke dokumentacije za spomenike na kojima su se izvodili konzervatorski radovi u 1957 g. i za one spomenike za koje se predviđalo izvođenje radova u 1958 i daljim godinama. Tako je izrađeno 18 elaborata za radove na sljedećim spomenicima:

1. Bedemi i kule vratničke tvrđave u Sarajevu.
2. Gazi Husrevbegov hamam u Sarajevu.
3. Stari jevrejski hram u Sarajevu.
4. Dvije magaze dubrovačkog tipa u Halačima, u Sarajevu.
5. Dvokrilna kapija u Sinanovoj tekiji u Sarajevu.
6. Tvrđava u Jajcu.

7. Džamija Ferhadija u Banjoj Luci.
8. Tvrđava Ostrožac kod Bihaća.
9. Neogotički zamak (spomenik NOB) u Ostrošcu kod Bihaća.
10. Kuća Nurije Pozderca u Cazinu.
11. Crkva u Velikoj Kladuši (spomenik NOB).
12. Gradaščevića kula u Bijeloj.
13. Dvorište Baščaršiske džamije u Sarajevu.
14. Sahat-kula u Pruscu.
15. Dvokrilna željezna kapija i abdesthana u Morića hanu u Sarajevu.
16. Nahodov han u Sarajevu (završni radovi).
17. Kozja ćuprija na Miljacki (završni radovi).
18. Uređenja soba kao radnih prostorija Zavoda u Morića hanu u Sarajevu.

Među ovim elaboratima nalaze se 2 kompletna investiciona programa (Ferhadija u B. Luci i tvrđava Ostrožac) za radove planirane u 1958 godini.

Na osnovu tehničke dokumentacije koja je pripremljena u 1956 i 1957 god. organizirani su, nadzirani i završeni parcijalno ili potpuno sljedeći građevinski radovi:

1. Kozja ćuprija na Miljacki. Završetak radova koji su vršeni u 1956 god. Dograđena je kamena ograda, nivelisan pristupni put i izrađeni rigoli od oblutaka. Finansiska sredstva u iznosu od Din. 61.200 dao Zavod.

2. Hadži Sinanova tekija u Sarajevu. Dovršetak radova iz godine 1956: izrada i ugradba novoprojektirane drvene kapije u starome stilu, opravak krovišta i dr. Sredstva u iznosu od dinara 87.000.— dao Vakufski saborski odbor.

3. Gazi Husrevbegov hamam u Sarajevu. Obavljeni zemljani radovi na otkopavanju konstrukcije za pravljenje tehničkih snimaka projekta te uređena fasada i okolina spomenika i izvršena djelomična rekonstrukcija tambura kupolica. Radovi će se nastaviti. Sredstva u iznosu od Din. 1,496.546.— dao NOO-e Stari grad.

4. Stari jevrejski hram u Sarajevu. Obavljena statička ispitivanja stanja kamenih svodova i nosivih zidova, zatim uređenje (dersovane) fasade i izvršena rekonstrukcija prozorskih otvora i lukova s izradom i ugradbom prozorskih krila i željeznih rešetki (demira) na prozorima. Radovi će se nastaviti. Sredstva za god. 1957 u iznosu od Din. 1,187.137.— dao također NOO-e Stari Grad.

5. Dubrovačke magaze u Halačima u Sarajevu. Izrađena i postavljena nova krovna konstrukcija s novim pokrovom i predvorjem u starome obliku. Sredstva dala Jorgandžijska zadruga, koja koristi objekte. (Oko 150.000.- din).

6. Groblja na Nadkovačima u Sarajevu. Pitanje održavanja četiri zapuštena groblja na Nadkovačima riješeno je u toku godine na taj način, što je s jednog skinuta zaštita, a tri pretvorena u gradske parkovne površine s tim, da se nadgrobni spomenici kao vrijedan kompleks u načelu imaju sačuvati u zelenilu. U organizaciji Otsjeka izrađeni su projekti uređenja parkova na prostoru tri groblja i na toj bazi izvedeni djelomični radovi na najjužnijem groblju između ulice Kovači i Trifka Grabeža (Kameni podzid i kamena ograda). I projekte i radove je finansirao NOO-e Stari grad (dinara 1,408.483.-).

7. Groblje uz Sarač Alijinu džamiju u Sarajevu, neposredno uz Hadži Sinanovu tekiju. Izvedeno prepariranje kamene ograde na čitavoj istočnoj strani. Sredstva u iznosu od dinara 93.000— dao Zavod.

8. Višegradska kapija na Vratniku. Izvršena rekonstrukcija dijela dovratnika, kojeg su uništila kamionska vozila i koji je kao takav pretstavljao opasnost za stabilitet kamenog luka kapije iznad njega. Za ovaj manji posao sredstva je dao Zavod.

9. Gazi Husrevbegov bezistan u Sarajevu. Izrađena i postavljena nova drvena daščana vrata radi zatvaranja prolaza u ruševnu unutrašnjost. Za ovaj posao manju sumu dao je NOO-e Stari Grad u Sarajevu.

10. Morića han u Sarajevu. Djelomično prepariranje pokrova, zazidavanje vodovodnih instalacija, izmjena 11 sobnih vrata i uređenje soba u južnom traktu. Uređenje soba prekinuo požar. Sredstva u iznosu od dinara 236.196.— dao Zavod.

11. Džamija Ferhadija u Banjoj Luci. Na bazi posebnog projekta i statističkog računa izvedena je u trijemu drvena konstrukcija kao podupora lukova i opterećenja kamenih stupova, koji su popucali i koje kao takve treba izmijeniti. Sredstva dalo Izvršno vijeće BiH — Din. 496.643.— (za materijal, nabavljen 1956) i Zavod — din. 428.271.— (za radove, obavljene 1957).

12. Neogotički zamak u Ostrošcu. Izvedeni i obračunati limarski radovi (kao završetak radova iz god. 1956), zatim djelomično prepariranje daščanog pokrova (šimla) i postavljena tri gromobrana s potrebnim priključcima, sredstva u iznosu od Din. 708.538.— dao NOS-a u Bihaću, Nadzor radova vodio vanjski saradnik.

13. Kuća Nurije Pozderca u Cazinu. Izmjena dotrajalog daščanog krova na čitavoj krovnoj površini s djelomičnim izmjenom i krovne konstrukcije. Sredstva u iznosu od Din. 342.000.— dao NOS-a u Bihaću. Nadzor vodio vanjski saradnik.

14. Gradaščevića kula u Bijeloj. Izmjena dotrajalog pokrova na čitavoj površini krovišta, zatim opravak prozora radi zaštite unutrašnjosti od atmosferilija te parcijalni zidarski radovi u najgornjoj etaži. Sredstva u iznosu od Din. 103.000.- dao NOS-a u Brčkom.

15. Tvrđava u Jajcu. Konzervacija i sanacija bedema na glavnom, najgornjem dijelu objekta. Sredstva u iznosu od Din. 1,426.000.- dao NOO-e u Jajcu. (Radove organizirao i nadzirao arheolog Zavoda).

16. Česma Mehmed-paše Sokolovića u Sokolovićima kod Rudog. Na bazi ranije prikupljene dokumentacije i izrađenog projekta izvedena rekonstrukcija najvećeg dijela objekta. Sredstva u iznosu od Din. 65.000.— dao je NOS-a u Goraždu.

17. Grčki most ili Kamenita ćuprija na Gabelskom potoku kod Ustikoline. Izvršena izmjena gornjeg stroja kolovoza i ugrađen zaštitni sloj betona protiv prodiranja vode u unutrašnjosti konstrukcije, zatim dersovanje jednog i drugog čela mosta na posebnoj metodi, te izrada potpuno novog potpornog zida uz sjeverni prilaz mostu. Sredstva u iznosu od Dinara 220.000.— dao NOS-a u Goraždu.

Osim ovih radova, bio je organizovan i počet rad na opravci crkvene zgrade u Velikoj Kladuši, ali je odmah obustavljen zbog spora sa vjerskom organizacijom o namjeni objekta. Finansiska sredstva u visini od Din. 1,200.000.- bio je osigurao SNO Bihać, a nadzor je bio povjeren vanjskom saradniku.

Za pripremne, zatim za građevne radove, kao i za razna tehnička snimanja i honorare Stručne komisije izdato je ukupno 8,336.109.- dinara.

Od ukupne sume Zavod je finansirao pripremne radove (282.087), sitnije i više spasavalačke građevinske radove (818.667.— dinara), sva tehnička snimanja (1,324.436.— din) i honorare Komisije (56.700.— din) u ukupnom iznosu od Din. 2,481.890.—, narodni odbori su finasirali sve ostale građevinske radove u ukupnom iznosu od Din. 5,617.219.— (ne računajući tu 1,408.483,— dinara komunalnih sredstava za groblja u Sarajevu), a ostali 237.000.— dinara.

LIKOVNI SEKTOR SA RADIONICOM

U Likovnom otsjeku zaposleni su 2 istoričara umjetnosti, a u Radionici je radio 1 istoričar umjetnosti-restaurator.

Djelatnost ovog sektora odvija se na osnovu godišnjeg plana uglavnom na evidentiranju spomenika iz oblasti likovnih umjetnosti i na konzervaciji najviše ugroženih, zatim na pribavljanju podataka za manjkavo ispunjene kartone ranije evidentiranih i zaštićenih spomenika. Posebno su vršeni komisiski pregledi ugroženih spomenika na terenu, uz pomoć vanjskih stručnjaka. Jedan dio planiranih poslova na terenu nije mogao biti obavljen radi pomanjkanja finansiskih sredstava za putovanja.

Izvršeno je evidentiranje spomeničkog fonda u bazenu Trebišnjice, koji će radi izgradnje hidrocentrala biti potopljen ili radovima izgradnje akumulacionog jezera biti ugrožen. U poslovima su učestvovali saradnici iz Uprave u Mostaru i Muzeja u Trebinju. Ovom akcijom Zavod je dobio jasan uvid o broju i kvalitetu, kao i o potrebama zaštitnih intervencija na spomenicima u ovome području.

Evidentiranjem spomeničkog materijala u Livnu naišlo se na veliku i vrijednu zbirku od 83 komada starih slika i 2 vrlo vrijedna predmeta umjetnog obrta u srpsko-pravoslavnoj crkvi. Među slikama je veliki broj takvih koje imaju znatnu umjetničku vrijednost. To su ikone srpske, makedonske, grčke, kritske, italokritske, vojvođanske i ruske škole, rađene u vremenu od XV do XIX vijeka. Od važnosti je za domaću istoriju umjetnosti pronalazak još jednog dosada nepoznatog većeg djela sarajevskog slikara u stručnoj literaturi poznatog pod oznakom »R«. Zatim pronalazak, jednog djela iz 1843 god. dosada nepoznatog slikara Jovana Nikolića koji je, izgleda, jedno vrijeme živio i radio u Carigradu. Neobična je pojava slikara Mansfelda Ag. sa velikim platnom na kome je prikazan sv. Sava. Od velike je vrijednosti pronalazak jedne kovane srebrene petohljebnice koju je, prema zapisu, radio 1844 god. zlatar Todor Mihić iz poznate sarajevske zlatarske porodice, te jednog velikog pozlaćenog krsta u finoj filigranskoj tehnici od beogradskog zlatara Nikole Stoisavljevića iz 1919 godine.

Djelatnost ovoga sektora na praktičnim konzervatorskim radovima na terenu i u radionici odnosila se na freske i ikone.

U prvom redu nastavljen je i završen rad na čišćenju fresaka u crkvici Lomnici kod Vlasenice. U radnoj ekipi su učestvovali i vanjski saradnici. Oprato je i mehanički očišćeno oko 60 m^2 slikane zidne površine. Sada se uz otkrivanje živopisa, publici i naučnim radnicima radi proučavanja, jasno uočavaju dalje zamašne konzervatorske potrebe. Nužno je da se plombiraju manje oštećena mjesta, da se na nekoliko mjesta izvrši injektiranje podklobučenog sloja maltera. Pored toga, u ovoj crkvi će se morati i inventar dovesti u ispravno stanje, te izvesti ponovo konzerviranje poznatih Longinovih ikona. Naime, Zavod je preko svojih stručnjaka, prateći stanje tih ikona poslije njihove konzervacije, koji je prije nekoliko godina obavljen posredstvom Saveznog instituta u Beogradu, ustanovio da su one slabo konzervirane. Poslije pregleda zajedničke komisije došlo se do istog zaključka pa je Savezni institut primio na sebe da izvrši ponovno konzerviranje 13 ikona, radi čega su one u 1957 godini prenesene u Beograd. Osim tih, Savezni institut je primio i prenio još 11 Longinovih i drugih ikona iz Lomnice na konzerviranje u svojoj radionici.

Zanimljiv konzervatorski zahvat izvođen je na zidnim slikarijama Sinanove tekije u Sarajevu koje su slijeganjem zidnih masa i krečenjem i popravljanjem bile oštećene (sloj maltera sa slikarijama odvojio se od svoje podloge koja je vremenom postala neravna i puna rupa, neke podloge su zbog ranijih bojenja postale porozne itd.). U prethodnim radovima Savezni institut u Beogradu je pomogao analizom izvjesnog materijala u svojoj laboratoriji. U toku godine izvršeni su glavni radovi injektiranja na velikoj rozeti (promjera 3,5 m^2) i na kaligrafskim dekorativnim radovima u trijemu tekije (površine od 20 m^2). (Uzgred su otkriveni pod slojem kreča i kaligrafski radovi u simahani tekije, naročito oko mihraba, koji će se morati oslobađati krečnih premaza samo struganjem skalpelima). U" toku gornjih zahvata pronađeni su zapisi dvojice majstora — kaligrafa koji su na ovim dekoracijama radili 1745 do 1748 godine.

Treći, također ekipni posao na zaštiti zidnih slikanja bio je u crkvi manastira Dobrićeva kod Trebinja. Uz pomoć spoljnih saradnika tu se skidao nanos sedrene skrame i salitre sa fresaka. Tako je tom prilikom definitivno očišćena kompozicija Strašnog suda u priprati i niz dopojasnih portreta raznih svetaca u naosu crkve. Ovim poslom dobio se uvid u pravu vrijednost živopisa Dobrićeva. Po svemu izgleda da ćemo morati pristupiti delikatnim radovima skidanja fresaka sa zidova, ako crkva zaista moradne biti potopljena, a to je posao koji premašuje stručne i tehničke snage naše Republike.

U toku godine vodila se briga i o stanju fresaka u crkvi manastira Zavale i crkvi u Trijebnju. Ustanovljeno je da su te freske veoma vrijedne a veoma ugrožene, te su predviđene mjere njihovog spašavanja. Kako naše snage nisu dovoljne za sve te intervencije, zamolili smo Savezni institut da preuzme konzervaciju Zavale na što je ovaj pristao i već u planu svoga rada 1958 god. predvidio prve radove.

Izvršena je još jedna intervencija na crkvici u Aranđelovu, kod Trebinja. Popravljen je gromom oštećeni zvonik i krov i očišćene su freske i inventar od zagađivanja ptica i slijepih miševa. U ovim poslovima stručno je sarađivala Uprava u Mostaru a finansiski SNO Trebinje.

U radionici Zavoda izvršena je konzervacija čitavog ciklusa ikona od 22 komada iz zbirke Stare pravoslavne crkve u Sarajevu. Te ikone potiču od dosada nepoznatog slikara s kraja XVIII i početka XIX vijeka koji je bio blizak ruskim ikonografima i služio se njihovim tehničkim manipulacijama. Pored toga, izvršeno je čišćenje od čađi, prskotina voska i druge prljavštine, slike Smrt sv. Josipa iz zbirke pravoslavne crkve u Stocu. Slika potiče iz srednjevjekovne crkvice u Ošaniću, rad je italokritskog slikara iz kraja XV vijeka.

Pod nadzorom stručnjaka ovog sektora izvršena je restauracija bojenog sloja šadrvana pred Gazi Husrevbegovom džamijom u Sarajevu.

Požarom u Morića hanu pričinjene su relativno velike štete ovome sektoru Zavoda. Tako je potpuno uništena konzervatorska radionica sa inventarom i materijalom, izgorjele su 52 kopije fresaka, svi dosijei (13) o radu na konzervaciji pojedinih spomenika sa dokumentacionim materijalom, među kojima dosije o tadašnjim radovima na Sinanovoj tekiji sa brojnim komisijskim izvještajima i prilozima dokumentacionog karaktera.

ZAŠTITA PRIRODE

Na ovome sektoru radila su 2 stalna i 1 honorarni službenik sa skraćenim radnim vremenom.

Rad na zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti u 1957 godini nastavljen je i vršen na osnovu plana rada za 1957 godinu, koji je odobren od Komisije za zaštitu prirode, Zavoda i Savjeta za kulturu NRBiH.

Danas se u svijetu općenito smatra erozija, neprijateljem broj 1, te se u svim zemljama posvećuje ogromna pažnja borbi protiv erozije. Zavod u 1957 godini završio je terenske radove u Varešu i okolini, gdje su još uvijek aktivne veoma jake bujice. Isto tako su vršeni radovi u dolini Neretve od izvora do Glavatičeva, gdje erozija vrši još uvijek veoma razorno dejstvo. Sa Sekretarijatom za šumarstvo već su preduzete a i dalje će se preduzimati akcije, da se erozija spriječi odnosno da se štetne posljedice smanje.

U cilju zaštite naših sedrenih područja i objekata na njima (vodopad Jajce, vodopadi na rijeci Janji, izvori Plive i Janja, Mokranjske Miljacke i dr.), vršeni su radovi na terenu. Preduzete su mjere da se spriječi erozija, kao i da se sačuvaju vodopadi u Jajcu i sedreno područje, te je izrađen generalni plan za popravak i konzervaciju vodopada, u zajednici sa Elektroprojektom i investitorom (Elektro Vrbas u Jajcu).

Neretva čitavim svojim tokom od izvora do Mostara pretstavlja neisrpnu riznicu najraznovrsnijih prirodnih znamenitosti. U vezi izgradnje hidrocentrala u dolini Neretve, vršeni su terenski radovi pa su evi-Pridvorice. Gornjeg i Donjeg Krupca. Čeljine Pećine, evidentirani i proučeni mnogi objekti kao što su izvori klisura Gradina, Veletin i dr., vodopad kod Močila, Djevičin Vir i drugi objekti.

U ovoj godini će se vjerovatno osnovati prvi naš nacionalni park Prenj, te su u vezi s tim vršeni terenski radovi u Crnoj Gori, u Durmitoru i u Prenju. U tome smislu vršeni su i terenski radovi sa spoljnim saradnicima u dolini Rame, u području Boračkog i Jablaničkog jezera. Svi su objekti evidentirani, uzeta je dokumentacija, te će se neki od objekata staviti pod zaštitu države.

U prošloj godini izdvojen je dio Kozare planine kao historijska šuma, te su vršeni na terenu radovi u cilju trajne zaštite ovog rezervata, a isto tako su uzeti svi podaci za spomenike NOB-e da bi se provela rekonstrukcija najznačajnijih objekata kao što su bolnice, štamparije, štabovi i dr.

Također su izvršeni radovi u Sutjeski, Peručici i Zelengori, na terenu, u cilju evidentiranja prirodnih rijetkosti, spomenika NOB-e i provođenja trajne zaštite. O ovom području izradit će se docnije poseban elaborat.

Pronađeno je na terenu u planini Triglavu, Livnu, novo nalazište runolista, koji spada u rijetke biljke na našem području, te su preduzete mjere, da se ovaj raritet trajno zaštiti od svih prolaznika.

Izrađen je od strane SNO Mostar plan za melioraciju Hutovog Blata. Prema tome planu već u 1958 godini, počeće se sa isušivanjem Donjeg (Svitavskog) jezera, u cilju dobivanja novih površina livada i pašnjaka. Namjerava se isto tako posjeći u Deranskom jezeru veći dio poljskih jasenova, da bi se dobile nove površine za košnju trave. Radi ovih i drugih problema u Hutovom Blatu je bila Komisija od predstavnika šumarstva, NOS Mostar, NOO Stolac i našeg Zavoda, koji su pregledali sve objekte i donijeli potrebne zaključke.

Kako su još uvijek velike štete u pećinama, od posjetioca, vršeni su komisijski radovi u Biambarskoj pećini, te je izrađen idejni program radova za uređenje i otvaranje pećina najširim masama posjetioca. Na taj način pećina će biti pristupačna, uz ostale, u prvom redu svoj omladini, te će se propagandno time ogromno polučiti na zaštiti naših pećina.

U oktobru 1957 godine održano je treće međurepubličko savjetovanje o zaštiti prirode u Beogradu, kome je prisustvovao i naš predstavnik. Najglavnije pitanje savjetovanja bilo je pretres prednacrta novog saveznog zakona o zaštiti prirode. Upotpunjen prednacrt dostavljen je našem Zavodu, te potom upućen raznim zainteresovanim ustanovama, društvima i preduzećima na mišljenje i nove predloge. Razmatrani su i svi aktuelni problemi zaštite prirode u našoj zemlji.

Radi pomanjkanja finansiskih sredstava nisu izvršeni na terenu mnogi poslovi koji su bili planom predviđeni.

Speleološko društvo NRBiH po karakteru svoga rada obavlja mnoge poslove za koje je zainteresovan Zavod. U 1957 godini, Društvo je vršilo, na osnovu ugovora sa Elektroprojektom, istraživačke radove u Dabarskom i Fatničkom polju, a u vezi izgradnje hidrocentrale na Trebišnjici. Krajni cilj je bio da se ispitaju glavni hidrografski objekti i da se po mogućnosti utvrde hidrografske veze između ova dva polja. Ispitani su mnogi objekti, te se neke pečine i ponori, Velika pećina, Ponikva, Ponor Obod i dr., biti stavljeni pod zaštitu. Cjelokupan elaborat predat je Elektroprojektu u dalji rad.

Zavod je sarađivao sa svim sličnim ustanovama, društvima i preduzećima, po raznim pitanjima kao što je napr. Perućica, Kozara, Sutjeska, Hutovo Blato i dr.

Veoma važno pitanje zaštite naših rijeka od zagađivanja rješavano je sa Ribarskim institutom, Ribarskim udruženjima i dr. Tako je pokrenuto pitanje zaštite Drine od zagađivanja azotare u Goraždu, Bosne od željezare Zenica, Spreče od koksare i fabrike sode Lukavac i drugo.

Sa zainteresovanim je rješavano pitanje uređenja Trebevića, Martin Broda, Jajca i dr., te su ova pitanja naročito pretresana sa turističkim i hortikulturnim društvima. Da bi sačuvali naše raritete, stara stabla, uspostavili smo saradnju i izmijenili iskustva sa zavodima za zaštitu prirode Čehoslovačke, Austrije, Belgije i Poljske.

U cilju agitacije i propagande općenito za zaštitu prirode napisan je članak za »Naše starine« o novim objektima, te više članaka za »Zaštitu prirode« u Beogradu, za »Narodni šumar« u Sarajevu i dr.

U kancelariji je izvršeno popunjavanje postojećih i novih kartotečnih listova, izrađena nova rješenja i otposlata svim zainteresovanim. Također je rađeno na sređivanju fototeke, kartoteke, biblioteke, hemeroteke, herbariuma rijetkih vrsta kao i na drugim poslovima. Nažalost, zadnjim požarom u Morića hanu neke su nam zbirke sa herbariumom i drugim materijalom propale, te će se na nekim predmetima morati iznova započeti sa radom.

Na osnovu izvršenog terenskog rada i nakon konsultovanjima sa zainteresovanim, te poslije odobrenja po Komisiji za prirodne rijetkosti, Zavod je stavio pod zaštitu države u 1957 godine 40 objekata i to: 10 starih stabala i aleja, (stara koščela u Gabeli, međeđa leska u Sočanima, pećina u Dobrim vodama, Kalinovik, Jama Velikog Tegara, klisure Sijeračke Stijene, Samar na rijeci Bistrici, biljka mesožderka), 30 pećina, klisura i ponora, 10 izvora, jezera i vodopada (izvor Mliništa, Glacijalna jezera na Treskavici planini, izvor Klokota kod Bihaća, Blatačko jezero na Bjelašnici planini i dr.).

ZAŠTITA SPOMENIKA NOB

Referat za NOB spomenike dobio je i drugog referenta i pretvoren je u otsjek. Rad je bio u okviru plana, ali se uvidjelo da je godišnji plan bio prevelik i da je obuhvatao poslove koji su više ovisili od drugih faktora, pa je u tome smislu pretrpio izvjesne korekcije. Inače je na ovome sektoru bilo dosta posla, koji se najvećim dijelom sastojao od evidencije spomenika.

Anketa o popisu spomenika trebalo je da se završi do polovice godine. I pored mnogobrojnih urgencija, ni do danas nije pristigao materijal iz svih opština BiH (Trebinje, Mostar, Drvar, Prijedor, Kladanj i dr.) tako da to zakašnjenje otežava druge predviđene radove u vezi sa Anketom. Ipak se ovom akcijom mnogo postiglo i ona je u cjelini dobro izvedena. Stigli materijali sa 180 opština govore o 3000 raznovrsnih spomenika NOB, Radničkog pokreta i socijalističke izgradnje.

U znaku dopunjavanja manjkavih podataka i pomoći narodnim odborima da svoj posao uspješnije obave ostvarena su putovanja referenata na terene oko Dervente, Bos Broda, Prnjavora, Sarajeva, Srednjeg, Mostara, Jablanice, Seonice, Šekovića i Živinica. Provjeravanje i popunjavanje podataka vršeno je i korištenjem postojeće literature. Znatan broj spomenika je slanjem fotografa sniman na terenu, a povremeno su angažovani i vanjski saradnici (studenti Tehničkog fakulteta) radi tehničkog snimanja najvažnijih objekata u Jajcu, Drvaru, Foči, Rudom, Čajniću, Miljevini, Rogatici, Srednjem i Sarajevu.

Na osnovu svih prikupljenih materijala stvoren je popis svih spomenika po opštinama i vrstama, sa kratkom karakteristikom, (a za fotosnimke su napisane odgovarajuće legende i oni su nalijepljeni na svoje kartone). Ovi opisi su u formi knjiga. Sada se putem posebne stručne komisije vrši selekcija (šta jest a šta nije spomenik) i klasifikacija spomenika po rangu (saveznog, republičkog i zavičajnog značaja). Kada se kompletiraju podaci Ankete i kada se obavi analiza dobivenih materijala, Zavod namjerava da Savjetu za kulturu NRBiH o tome podnese posebnu informaciju i zamoli diskusiju radi dobijanja jedinstvenog stava u odnosu na zadatke službe zaštite ove vrste spomenika.

Radi uspješnijeg obavljanja svih poslova ovoga sektora u toku godine održavan je dosta uzak kontakt sa Glavnim odborom Saveza boraca NOR-a BiH, a održano je nekoliko sastanaka Kordinacionog odbora (Savjet za kulturu BiH, Glavni odbor Saveza boraca, Istorisko odjeljenje CK SK, Muzej Narodne revolucije i Zavod) kao i sastanaka sa pojedinim pretstavnicima zainteresiranih faktora.

Na inicijativu našeg Zavoda održan je krajem 1956 godine Međurepublički sastanak konzervatora o problemima zaštite spomenika NOB u Zagrebu, a potom, početkom 1957 godine, Međurepubličko savjetovanje zavoda, muzeja, glavnih odbora Saveza boraca i drugih faktora u Beogradu za koje je sastanke napisan referat u ovome Zavodu. Na savjetovanju u Beogradu su doneseni zaključci koji nam služe kao putokaz u radu.

U toku protekle godine izvršeno je ustrojavanje posebnih kartona za 40 ranije specijalno zaštićenih spomenika. Od novih spomenika, na zajednički predlog Narodnog odbora, organa šumarstva i ovoga Zavoda, Izvršno vijeće je donijelo odluku da se jedan dio područja Kozare proglasi istoriskom šumom, a u pripremi je i predlog da se dio Sutjeske također proglasi zaštićenim područjem.

ARHEOLOŠKI SEKTOR I ZAŠTITA NADGROBNIH SPOMENIKA

Pregledan je teren Bratunac-Srebrenica-Sase radi utvrđivanja predmeta i okvira zaštitnih radova na ostacima rimskog rudarskog grada Domavie a u vezi s aktivizacijom rudarstva na tome području. Nakon uvida izrađen je Investicioni program sa dokumentacijom kao osnov za istraživačke i zaštitne radove.

Obavljeno je rekognosciranje terena i utvrđivanje arheoloških lokaliteta u području Trebišnjice, zatim Donje Bosne i Usore, a izvan plana i terena oko Trnova.

Obavljen je sistematski informativni obilazak terena u zapadnoj Hercegovini na području Ljubuškog, Ličtice, Posušja, Duvna i Prozora sa zadatkom prikupljanja novih podataka i agitacije kod narodnih odbora i škola.

Izvršene su intervencije kod slučajnih nalaza spomenika u Čiperovinama kod Bijeljine gdje su otkriveni grobovi i ostaci rimskog naselja. Spašen je nalaz iz 4 groba ilirskih ratnika u Kačanju kod Bileća. Izvršeno je prikupljanje ostataka preistoriskog naselja na gradilištu tvornice duvana u Pofalićima. spašen je nalaz preistoriskih brončanih predmeta u Osredku kod Bos. Krupe, rimski spaljeni grob u Mokrom kod Listiće, kasnoantički sarkofag u Vinjanima i nadgrobni cippus iz I vijeka u Borasima.

Vođena je briga o arheološkim iskopavanjima u vezi sa planom koji je stvoren na Savjetovanju arheologa BiH početkom godine u Mogorjelu. Tokom godine izvršena su sljedeća iskopavanja: 1. Revizione kopanje na nekoliko preistoriskih tumulusa glasinačkog tipa u području Sjeverskog; 2. Kasno-neolitsko naselje u Slatini kod Tolise; 3. Pokusno kopanje na kasno-neolitskom naselju Varoš kod Koraja; 4. Pokusno sondažno istraživanje preistoriskih naselja u Gor. Tuzli; 5. Pokusno kopanje kasnoantičke vile u Šipovu; 6. Nastavak istraživačkih radova na rimskoj vili III vijeka u Višićima kod Čapljine; 7. Završno iskopavanje bazilike VI vijeka u Tasovčićima kod Čapljine; 8. Nastavak iskopavanja antičkog naselja u Ilidži; 9. Istraživački radovi na antičkim naseljima u Založju kod Bihaća; 10. Istraživački radovi na antičkim nalazima u Gati kod Bihaća; 11. Iskopavanje srednjevjekovne crkve na Pijevčevoj Glavici kod Konjica; 12. Iskopavanje srednjevjekovne crkve u Zavali.

Sva ova iskopavanja obavljali su arheolozi muzeja.

Kao pomoć Zavodu NR Crne Gore referent je obavio zaštitno iskopavanje na lokalitetu u Gostilji, u Donjoj Zeti.

Pomažući Arhitektonskom sektoru referent je preuzeo dosta obimne konzervatorske radove na Starom gradu u Jajcu, što nije bilo predviđeno godišnjim planom. Isto tako je otpočeo konzervatorske radove na Starom gradu Doboru kod Modriče, a izvršio je prijem radova na Kamenitoj ćupriji u Kožetinu kod Ustikoline.

Zaštitna kopanja u Mokronogama kod Duvna, Cvilinu, kod Ustikoline i Sijekovcu kod Bos. Broda nisu izvedena zato što nadležni faktori nisu pokazali interes za to, a Zavod nije imao svojih finansiskih sredstava. Kopanje kod Oboraka izostalo je jer je ugroženost lokaliteta prestala. Izrada elaborata za konzerviranje planiranih starih gradova Konjica, Stoca i u Krajini nije mogla doći u obzir, jer za to nije bilo vanjskog saradnika. Konzervacija u Mogorjelu je izostavljena zbog nedostatka finansiskih sredstava.

Na arheološkim poslovima radi jedan službenik a na poslovima zaštite nadgrobnih spomenika direktor Zavoda.

ORIJENTALNA EPIGRAFIKA

Referent je upoznao novi teren u okolici Bileća, Stoca, Rogatice i područje od Ivančica do Knežine na kome su nađeni i evidentirani natpisi i interesantni islamski nadgrobni spomenici.

U okolici Sarajeva provedena je evidencija starijih i interesantnijih po oblicima i natpisima nišana na grobljima Bakija. Osim toga, izvršeno je fotosnimanje nišana i natpisa u dvorištu Sinanove tekije u Sarajevu i velikog groblja uz ovu tekiju.

U toku godine vršena je konzervacija orijentalnih natpisa i dekoracija na Sinanovoj tekiji u Sarajevu, pri čemu je referent radio kako na ispitivanju zapisa za dokumentaciju Zavoda, tako i na čišćenju, otkrivanju novih zapisa, injektiranju podklobučenja i na drugim poslovima konzervacije.

Na stručnim poslovima u samome Zavodu najviše je rađeno na stvaranju kartoteke orijentalnih natpisa. Tako je do polovine godine napisano preko 1000 kartona na koje su doslovno prepisivani natpisi, njihovi prevodi, zatim navedeni ostali podaci o lokaciji, dimenzijama natpisa, vrsti pisma i t. d.

Kako se predviđao prelaz referenta u Zemaljski muzej, plan rada je izmijenjen utoliko što se u drugoj polovici godine prešlo na izradu evidencije spomenika po lokalitetima. Po završenom tome poslu vidi se da imamo 275 evidentiranih lokaliteta sa preko 2.500 orijentalnih natpisa.

Izrađen je i popis kopija natpisa iz koga se vidi da su dosada kopirana 162 natpisa od čega je 35 natpisa iz XVI i XVII vijeka kopirano na paus papiru (kopiranje se vrši u slučajevima kada nije moguće doći do fotosnimka).

Na molbu Zavičajnog muzeja u Travniku izrađen je popis orijentalnih rukopisa iz biblioteke Vehbije Smailkadića iz Travnika. Osim toga, izvršen je pregled manjih biblioteka na orijentalnim jezicima Šukrije Berbića i udove Mehmeda Kalabića iz Sarajeva.

FOTOSLUŽBA

Polovinom 1956 godine nastupio je dužnost jedan fotograf i oformljena je i počela sa radom u ovome Zavodu fotoslužba.

U ovome perioda radionica se postepeno razvijala tako da je početkom 1957 godine u potpunosti mogla da zadovolji potrebe Zavoda i pored toga što joj je u ovom periodu nedostajala neka oprema.

U toku 1957 godine glavni poslovi fotoslužbe bili su:

a) snimanje i izrada fotografija zaštićenih spomenika na terenu Republike po traženjima Otsjeka za evidenciju i dokumentaciju i pojedinih referenata.

b) sređivanje fotografija i negativa fototeke.

c) rad na filmovima koje su snimali pojedini referenti za potrebe svojih sektora.

Snimano na terenima Sarajevo, Foča, Goražde, Čajniće, Višegrad, Rudo, Prača, Dobrim, Sopotnica, Rogatica, Ustikolina, Odžak, Srednje, Ivančići, Crepoljsko, Igman, Ilidža, Ilijaš, Rajlovac, Ozren, Lomnica, Nevesinje i okolica. Na navedenim terenima snimljeno je oko 2000 snimaka i od istih izrađene fotografije.

U požaru je uništeno ukupno 127 fotografija o NOB-e spomenicima oko Sarajeva i oko 700 fotonegativa.

U toku 1957 godine fotograf Zavoda pohađao je Agfacolor tečaj koji se održao u Zagrebu.

STRUČNA BIBLIOTEKA I ZAŠTITA KNJIGA

Uređene su nove prostorije, izvršeno preseljenje i ponovo svrstavanje stručne biblioteke u Morića hanu. Nabavljena su dva nova ormara te izvršene neke druge nabavke i prepravke da bi se stvorili što bolji uslovi za pravilno funkcionisanje biblioteke.

Izvršeno je prebrojavanje zaliha naših izdanja i usklađivanje sa knjigama evidencije.

Primljen je čitav tiraž novog broja »Naših starina« (IV) i tokom godine vršeno je njegovo rasparčavanje zamjenom i prodajom. Sa nekoliko pisama ponudili smo prodaju naših izdanja pa su sa raznih strana počeli stizati brojne porudžbine za kupovinu.

Uz biblioteku vodi se zbirka novinskih isečaka koji se odnose na konzervaciju spomenika, koja je uređena po strukama i registrima.

Izrađen je referat o stanju knjiškog materijala u BiH za savjetovanje koje je održano u Zagrebu i obavljen pokušaj da se riješi pitanje konzervacije toga knjiškog materijala.

Na popisu privatnih biblioteka se vrlo malo učinilo. Franjevci su nastavili sređivanje velike biblioteke u Kreševu, a u Sarajevu se nije moglo obaviti popisivanje biblioteke Osmana Sokolovića zbog toga što vlasnik nije mogao da pruži osnovne uslove za rad komisije.

Popis najstarijih ćirilskih rukopisnih knjiga nastavljen je i dovršen zahvaljujući angažovanju stručnjaka Istoriskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti iz Zagreba.

Krajem godine biblioteka Zavoda imala je 1.200 inventarisanih brojeva. Nažalost, požarom Morića hana biblioteka je veoma stradala.

U biblioteci radi jedan službenik.

EVIDENCIJA I DOKUMENTACIJA SPOMENIKA I PRIRODNIH RIJETKOSTI

Ovdje je radio jedan stalan službenik. Poslovi su bili usmjereni u prikupljanju novih podataka, prvenstveno o spomenicima koji su zaštićeni, zatim na stvaranje nove kartoteke i na unapređenje kartoteke da bi ova bila što preglednija i praktičnija za korištenje.

Radilo se na tome da svaki zaštićeni spomenik ima svoju potpunu legitimaciju (karton), pa su u tu svrhu otvarani novi kao i vršene nadopune starih kartona (uz pomoć odnosnih referenata).

Otvoreni su dosijei za sve zaštićene nepokretne objekte te je sva dokumentacija iz arhive Zavoda izdvojena i stavljena u odgovarajuće dosijee. Signatura svakog dosijea unesena je u odgovarajući karton kao i inventar spomenika.

Povezan je inventar zaštićenih spomenika (tri inventara) sa izdatim rješenjima o zaštiti pojedinačnih spomenika. (Izvršena je nadopuna manjkavih rješenja i napisana su nova za spomenike koji nisu imali rješenje). Zbog nove administrativne podjele na srezove i opštine prišlo se razvrstavanju spomeničkih legitimacija u duhu te podjele što je dovelo do ispravaka u inventarima i drugim dokumentima.

Napravljen je katalog zaštićenih objekata u formi četverosistemnog pregleda: po vrstama objekata, po mjestima nalaza, po opštinama, i po godinama stavljanja pod zaštitu, čime je postignut potpuni pregled zaštićenog spomeničkog fonda u BiH.

Sa nekolicine objekata izvršeno je pravno skidanje zaštite.

Izvršeno je novo slaganje fotosnimaka i napravljen katalog fototeke prema četverosistemnom pregledu, zatim je izvršeno povezivanje kartotečnih listova sa fotosnimcima.

U toku čitave godine pribavljani su i unošeni na određena mjesta gruntovni podaci o spomenicima kao i podaci o novim konzervatorsko-restauratorskim poslovima na njima.

Organizcvano je i nadzirano popisivanje svih reprodukcija, fotosnimaka i originalnih slika i crteža iz novina, časopisa i pojedinih publikacija koji se odnose na spomenike kulture u BiH (preko vanjskih saradnika).

Prikupljani su i sređivani podaci o objektima koji nisu specijalno zaštićeni a imaju izvjesna spomenička svojstva.

RAD UPRAVE ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE U MOSTARU

Rad Uprave u 1957 godini odvijao se uglavnom na poslovima sanacije fundamenata Starog mosta u Mostaru, dok je njena ostala aktivnost svedena na akcije spasavalačkog karaktera.

1. Radovi sanacije fundamanata Staroga mosta za koje je prvobitno predviđeno da će trajati samo 4 mjeseca potrajali su godinu dana (od decembra 1956 — decembra 1957 g.). Nastalo produženje je u uzročnoj vezi sa zakašnjenjem same izvedbe do koje je došlo usljed angažovanja izvođača (»Elektrosond« iz Zagreba) na drugoj strani, a i zbog poznatog otvaranja akreditiva. Posljedice zakašnjele akcije (izvođač je propustio period najpovoljnijeg vodostaja i stigao s punim radom upravo u doba nepovoljnog vodostaja) su u znatnoj mjeri uticale na povećanje troškova, na fizičko otezanje izvedbe i vremensko produženje čitave akcije. Sanacija fundamenata je obuhvatila: — plombiranje kaverni pod desnim oporcem mosta i izvođenje injekcionih zavjesa na objema obalama, u terenu dna riječnog korita do sloja lapora, tj. od 5—15 m pod oba oporca. Nakon završenih radova, prema zakonskim propisima izvršen je tehnički prijem radova 11. XII. 1957., a njihova kolaudacija će se izvršiti početkom marta o. g. u Zagrebu.

Uprava je, prema svojim ugovornim obavezama, izvodila sve pomoćne radove — sa svojom radnom grupom i u svojoj režiji: radne skele na objema obalama, uređaj prostorija za smještaj 30 radnika preduzeća, kancelariju i magacine, plovni objekat, stolarske i kovačko-bravarske usluge u svojim radionicama i, preko ugovornih obaveza, dobavku materijala (cementa i šljunka), kao i niz sitnih svakodnevnih usluga, nastojeći sa svoje strane da pomogne što uspješnijem i bržem izvođenju radova.

2. Nakon što je dobila kredit u iznosu od 1,000.000 dinara, od Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća NR BiH, Uprava je izvršila veći dio radova na konzervaciji starog konaka manastira Žitomislića. Tom su prilikom izrađeni uporedni tehnički snimci stanja prije konzervacije i nakon izvršenih radova i projekat za konačnu konzervaciju konaka — pošto je dobiveni kredit bio nedostatan.

3. Uz participaciju Zemaljskog zavoda i NOO Trebinje, Uprava je izvela radove popravke zvonika i krova na Aranđelovoj crkvi u selu Aranđelovu kod Lastve, koju je oštetio udar groma.

4. Izvršena je sanacija objekata u mostarskom Kujundžiluku: izolacija od vlage, podziđivanje terena i ruševina, kao i unutrašnja obrada objekata: postavljanje i malterisanje plafona, zidova i sl.

5. U kuli na desnoj obali Neretve, zvanoj »Halebinovka«, vršeni su, i još su u toku, radovi ispitivanja i studija za njenu konzervaciju. U toku radova otkrivena je duboka pukotina — duž zida na južnoj strani — duga približno 10 metara, koju prati druga manja na suprotnoj strani. Ovaj nalaz nužno je izazvao potrebu da se iz danjih (triju) bojeva izbaci ubačenih 80 kub. metara nasipa i da se izvrši detaljna analiza objekta radi potpune i temeljite konsolidacije. Tom prilikom je utvrđeno: da kula datira iz predturskog perioda, naprotiv dosada ustaljenog mišljenja da je turska građevina; da je pretrpila dvije krupne adaptacije turskog perioda i da je posljednja od njih ona koju je zateklo naše doba.

6. Izvršeno je rušenje trošnih zidova i objekata u neposrednoj okolini tzv. Kresine medrese; konzerviran je čitav sjeverni zid medrese; uređen je park i njegov ulazni dio u granicama građevinske linije budućeg objekta.

7. Staru magazu »Sinovi R. Šaina« Uprava je adaptirala za svoje radne prostorije.

8. Izvršena je popravka krova na džamiji u Donjoj mahali; na kući Muje Muštovića u kojoj se nalazila ilegalna štamparija kao spomenik iz NOB-e; i na kući Živote Neimarovića, u Bjelušinama, također spomeniku iz NOB-e.

9. Popravljene su ploče na šerefi Roznamendžijine džamije; restauriran prozor sa kemenim perforacijama, mihrab i mimber, koji su bili polomljeni.

10. Od manjih radova izvršeni su: izrada 14 novih prozora na Kajtazovoj kući; popravljena su i minizirana sva gvozdena vrata u Kujundžiluku; istesane su kamene ploče i pragovi za popunjavanje polomljene kaldrme na Starom mostu; iskopani su drenažni kanali iza objekata u Hendeku i izveden je niz uslužnih radova i popravki na starim kućama — za Stambenu upravu i za privatnike (2 kuće u Jusovini, 2 u Priječkoj čaršiji, 2 na Šemovcu i 1 u Šehitluku) kao i sitniji radovi opravki.

Pored navedenih konzervatorskih radova Uprava je razvila živu aktivnost na izradi projekata i elaborata za radove koji predstavljaju u 1958 i narednim godinama. Treba istači i tijesnu suradnju koju je postigla Uprava sa Urbanističkim zavodom BiH, koji radi na razradi urbanističkog plana grada Mostara. Uprava je, tokom 1957, ostvarila saradnju i sa Saveznim institutom za zaštitu spomenika FNRJ, sa Zavičajnim muzejom u Trebinju, saradnju sa organima privrede, Komunalnih poslova i sa komorama trgovinske, zanatske i ugostiteljske službe.

Djelatnost Uprave nije bila ograničena samo na konzervatorske zahvate na arhitektonskim spomenicima. Između ostaloga arheolog i likovno - konzervatorski stručnjak učestvovali su u ekipi Zavoda na rekognosciranju terena u dolini Trebišnjice a obišli su i nekoliko arheoloških lokaliteta svoga područja u svrhu njihovog upoznavanja u prikupljanju podataka za evidenciju Uprave.

NAŠA SLUŽBA ZAŠTITE NA PETOJ GENERALNOJ SKUPŠTINI MEĐUNARODNE UNIJE ZA ZAŠTITU PRIRODE U EDINBURGU

Svake druge godine održava se redovna Generalna skupština Međunarodne Unije za zaštitu prirode i to uvijek u raznim zemljama, koje su članice ove međunarodne organizacije. Do sada su održane skupštine u Leik Succes-u, Hagu, Salzburgu, Kopenhagenu i zadnja peta u Edinburgu, od 20—28 juna 1956 godine. Na ovoj skupštini (kongresu) prisustvovali su predstavnici 40 nacija i 8 međunarodnih organizacija, između ostalih predstavnici UNESC-a i FAO, sa 320 delegata, sa svih pet kontinenata. Naša zemlja nije članica ove međunarodne organizacije, te sam ja, iz naše zemlje, prisustvovao kao posmatrač; isto tako zemlje koje nisu članice, imale su svoje posmatrače.

Skupštinu je otvorio Lord Strathclyde, ministar za Škotsku, koji je naglasio, »da se od posljednjeg stoljeća sa prirodom mnogo brižljivije ophodi, nego što je to bio ranije slučaj. Potrebno je učiniti velike napore da se priroda održava i njeguje, te je u tome smislu uspjelo u Škotskoj prilagođavanje industrijskih gradnji, prirodi. Naročito je značajan problem ishrane čovječanstva, jer se svake sekunde čovječanstvo povećava za jednog čovjeka. Radi ovih i drugih problema, interes javnosti za ovaj kongres je veliki u čitavom svijetu.«

Predsjednik Unije prof. dr. Heim iz Pariza je naglasio da je preistorijski čovjek u prirodi uspostavio ravnotežu, ali čovjek 20 vijeka je razorio prirodu, te čovjek vodi veliku borbu i protiv prirode. S jedne strane prenaseljenost, a s druge osiromašenje prirodnih izvora, pogoršaće situaciju u skoroj budućnosti; rude se kopaju, šuma nestaje, erozija raste. Apelirajući na javnu pomoć, prof. Heim ističe, da je Unesco učinio mnogo za Uniju, ali je potrebno temeljito pojačanje rada, da bi se riješili aktuelni problemi iz zaštite, te da Unija u svim zemljama zauzme pripadajuće mjesto, sarađujući sa naučnim organizacijama.

U Uniju je primljeno 25 novih članova, među kojima su Savez Akademije nauka SSSR-a, koji se bavi zaštitom prirode i 5 talijanskih društava za zaštitu prirode.

Na kongresu je odlučeno da će se ova organizacija ubuduće zvati: »Međunarodna Unija za konzervaciju (čuvanje) prirode i njenih izvora«. (Union internationale pour la conservation de la nature et de ses ressources). Promjenom naslova, ne misli se mjenjati osnovni smisao i orijentacija Unije, nego se specijelno želi naglasiti značaj socijalnih i ekonomskih problema koji će se ubuduće više tretirati u ovoj organizaciji. Za predsjednika ove međunarodne organizacije ponovo je izabran za naredne dvije godine, prof. Dr. Roger Heim iz Pariza.

Naučni radnici i stručnjaci iz čitavog svijeta poslali su ranije svoje referate iz svih oblasti prirodnih nauka. Svi referati su tretirali probleme zaštite prirode i prema glavnoj temi mogu se podijeliti u 4 glavne grupe:

I. Upravljanje zaštićenim predjelima na osnovu najnovijih naučnih rezultata.

II. Biološko dejstvo na širenje miksomatose među kunićima;

III. Restauriranje bioloških predjela, razorenih ljudskim djelovanjem;

IV. Odnos između ekologije i planiranja pejsaža.

Od mnogobrojnih referata, koji su tretirani na kongresu, naveo bi samo nekoliko:

A. Morel: Uticaj epidemije miksomatose na floru Francuske;

G. Passerini: Erozija u ilovastom i karsnom terenu;

W. Engelhardt: Obnova zemljišta biološki uništenog po čovjeku;

Prof. Ivo Pevalek: Područje sedre u Martin Brodu, u Bosni, njegove perspektive sa gledišta naučnih istraživanja i korištenja u svrhe odgoja i odmora;

W. Schauberger: Preuređenje nepravilno regulisanih vodenih tokova;

G. P. Dementijev: Fauna SSSR i njeno čuvanje;

L. K. Šapošnikov: Stručnjaci za zaštitu prirode SSSR i njihova uloga u rješavanju problema zaštite prirode;

A. V. Malinovski: Korišćenje zaštitne uloge šuma u SSSR-u.

Kroz referate i diskusije naročito se je naglašavao kompleksan problem zaštite prirode, koja obuhvata čuvanje, uspostavljanje i povećavanje prirodnih izvora, u današnjim uslovima razvitka privrede. Isto tako su raspravljana pitanja zaštite migrirajućih ptica iz država u države, sisara i riba. Veoma važna pitanja zagađivanja mora i rijeka zahtjevaju međunarodne sporazume i usklađivanja, razmjenu informacija i iskustava između pojedinih država. Nadalje su tretirana pitanja o mogućnostima osiguranja ishrane, o održavanju prirode i njenih pomoćnih izvora, o podizanju velikih oporavilišta u zdravom prirodnom kraju, o zakonskim mjerama protiv zagađivanja voda i zaraze vazduha, o ozdravljenju ljudi kroz prirodu u industrijskim centrima gdje se rade teški poslovi i druga. Prirodne pomoćne izvore, tlo, vodu i zrak, potrebno je najpametnije iskorišćavati. U vezi svih gore navedenih problema, isticalo se je, da su zadaci Unije od ogromnog značaja za cijelu civilizaciju.

Na završetku kongresa donešeni su zaključci kojim se pozivaju vlade raznih zemalja da se ubuduće posveti naročita pažnja zaštićenim prirodnim rezervatima, da se sprovedu mjere za zaštitu flore i faune. Da bi se ovi zadaci što uspješnije izvršili preporučuje se Vladama da organizuju sastanke stručnjaka pojedinih zemalja s ciljem da se izvrši razmjena mišljenja, informacija i iskustava. S obzirom na porast čovječanstva, kongres preporučuje osnivanje nacionalnih parkova i prirodnih rezervata, gdje god za to postoje uslovi. Naročitu pažnju kongres poklanja Međunarodnom omladinskom savezu za izučavanje i zaštitu prirode, te se postavlja zadatak da se uvede u školske programe i predmet o osnovma znanja o konzervaciji prirode i prirodnih izvora. Također su donešeni zaključci o pojedinim mjerama zaštite na Cejlonu, na arhipelagu Galapagos, o zaštiti polarnih medvjeda, foka, o zaštiti vodenih biotopa, endemnih biljaka i mnogih drugih pitanja. Kongres se je obratio Ekonomskom i Socijal-

nom Savjetu organizacije OUN sa preporukom da se odpočne sa izučavanjem morskih bioloških zaliha. Naročito je naglašena potreba razmatranja problema odnosa između stanja prirodnih zaliha i povećanja broja stanovništva u svijetu.

Za vrijeme kongresa priređena je u Edinburgu izložba na kojoj su prikazane posljedice uništavanja šuma, razvitka erozije, prekomjerne ispaše stoke i druga. Na istoj izložbi prikazane su i mjere koje su razne zemlje preduzele da se spriječe loše posljedice. Te mjere su pošumljavanje i utvrđivanje pijeska, smirivanje bujica, terasiranje padina i drugo.

Za vrijeme kongresa priređena je izložba knjiga raznih zemalja iz područja zaštite prirode. Isto tako za vrijeme kongresa održana je nedelja prirodno-naučnih filmova, te su prikazani filmovi sa temama: Ovisnost među živim bićima, ugrožavanje prirodnih objekata, čovjek treba prirodu, i drugi. Sovjetski film »Prijatelji i neprijatelji« o biološkim metodama borbe protiv štetočina bilja, pobudio je opću pažnju prilikom prikazivanja.

Poslije kongresa priređene su ekskurzije u razne dijelove Škotske. Tom prilikom učesnici su se upoznali sa prirodnim ljepotama Škotske, metodama i zadacima zaštite prirode. Naročita je pažnja poklonjena usklađivanju izgradnje hidroenergetskih objekata, hidrocentrala, sa očuvanjem ribljih bogatstava. U Škotskoj se izvode znatni radovi na ponovnom pošumljavanju. Škotska kao zemlja rijetke ljepote i romantike posjeduje veoma značajne nacionalne parkove, prirodne rezervate, jezera i druge objekte, koji su posjećeni od učesnika kongresa, te su ostavili dubok i trajan utisak.

Opći je utisak da je kongres bio veoma uspješan. Izmjena misli i iskustava između delegata pojedinih zemalja omogućiće ubuduće sprovođenje mnogo efikasnijih i korisnijih mjera na polju zaštite prirode, a na dobrobit čitave zajednice.

ing. Viktor Ržehak

ODBOR ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE FNRJ

Duže vrijeme osjećala se potreba za osnivanjem jednog tijela koje bi imalo zadatak da koordinira cjelokupnu praktičnu i teoretsku djelatnost svih zavoda za zaštitu spomenika kulture FNRJ (organ, dakle, koji bi imao ovlasti i karakter Saveznog Instituta iz prvih godina njegovog rada). O tome se pitanju češće raspravljalo na sjednicama direktora zavoda održavanim u Beogradu, i na jednom od takvih sastanaka, u januaru 1956 g., odlučeno je da se osnuje Odbor zaštite spomenika kulture FNRJ. Zadaci Odbora utvrđeni su nešto kasnije posebnim Poslovnikom i formulirani ovako:

— da utvrđuje opšte principe politike zaštite u FNRJ;

— da organizuje raspravljanje nejasnih teoretskih pitanja iz službe zaštite i iznalazi jedinstvena gledanja;

— da sumira i prenosi praktična iskustva službe zaštite svih ustanova u zemlji;

— da pomogne rješavanje konkretnih problema zaštite ustanovi koja tu pomoć bude zatražila;

— da dejstvuje da služba zaštite zauzme jedinstven stav u odnosu na druge aktivnosti i mišljenja u zemlji po pitanjima kulturnog nasleđa;

— da u službenim međunarodnim odnosima, kada je u pitanju zaštita i konzervacija spomenika kulture, predlaže svoje pretstavnike i stav koji oni treba da zauzimaju.

Nema sumnje da je osnivanjem ovog Odbora, kojeg sačinjavaju organi zaštite — pretstavljeni po opunomoćenim delegatima — dat pozitivan doprinos općoj liniji očuvanja kulturno umjetničke baštine naših naroda, osobito u slučajevima grubih prakticističkih povreda Zakona od strane organa vlasti i većih preduzeća.

Kroz godinu i nešto više od svoga opstojanja Odbor je u mnogome opravdao nade koje su u njega polagane jer je donesen cio niz korisnih zaključaka i mjera u pravcu usklađivanja napora i unapređenja rada službe zaštite spomenika kulture. Između ostalog treba spomenuti učešće Odbora na sljedećim zadacima: Na Opštem zakonu o zaštiti spomenika kulture FNRJ; na pitanju problematike arheoloških iskopavanja i obezbjeđenja potrebnih mjera prilikom arheoloških kopanja; na pitanju administrativno-stručne fizionomije zavoda; na pitanjima kupovine i izvoza starog namještaja, posuđa, tkanina i predmeta likovnih umjetnosti i osobito na poslovima organizacije saveznog savjetovanja o spomenicima Narodno-oslobodilačkog rata; na pripremama za Kongres arhitekata-konzervatora u Parizu i organizaciji izložbe zaštite spomenika kulture FNRJ u toj prilici, kao i na pripremama za Godišnju skupštinu Saveza muzejsko-konzervatarskih društava FNRJ u Zadru (aprila mjeseca 1957 g.).

S. T.

SAVJETOVANJE ARHEOLOGA NR BiH

Početkom marta 1957 g. Arheološka sekcija Muzejsko-konzervatorskog društva NR BiH upriličila je sastanak svojih članova na Mogorjelu kod Čapljine, da bi — u toj prilici — razmotrili probleme i zadatke pred kojima stoji arheološka služba u našoj Republici. Mjesto je sretno izabrano, obzirom na okolnost da su učesnici ovoga skupa imali mogućnost da se do u detalje upoznaju sa problematikom konzervacije arheoloških lokaliteta (problem toliko aktuelan za prilike u BiH) i da iz toga izvuku korisne pouke. I upravo je Mogorjelo lokalitet kakav se samo može poželjeti, budući da ima kvalitete (Zavod je na ovome objektu vršio, kroz nekoliko godina, obimne konzervatorske zahvate) da može poslužiti kao školski primjer u ovome pravcu.

Na ovome Savjetovanju, koje je okupilo najveći broj arheologa naše Republike i drugih stručnjaka koji se bave poslovima arheologije, donesene su odluke od sudbonosnog značaja za njen daljni razvitak na teritoriju NR BiH. Dosadašnju praksu, na sektoru arheoloških radova, koja se iscrpljivala u radu pojedinaca i pojedinih grupa bez uže veze jednih sa drugima, zamijeniće nova čija se prednost ogleda u planskom i sistematskom radu i međusobnoj saradnji svih sektora ove nauke, u prvom planu muzeja i Zavoda NR Bosne i Hercegovine. Među zadacima je predviđena i izrada karte BiH u kojoj bi bili naznačeni svi arheološki lokaliteti iz predhistorijskog i klasičnog perioda. Stim u vezi, odlučeno je da se odmah pristupi planskom rekognosciranju terena na čitavoj teritoriji BiH. Na tome poslu, za koji se predviđa da će trajati nekoliko godina, učestvovaće i arheolozi iz muzeja izvan Sarajeva, svi u granicama svoga područja, u koju će se svrhu, a i zbog drugih razloga, provesti teritorijalno razgraničenje aktivnosti svakog muzeja u Republici.

Na Savjetovanju je razmotreno i pitanje stručnog uzdizanja mladih arheologa. U tome pravcu doneseno je nekoliko korisnih zaključaka, u prvom redu iz oblasti učešća arheologa-početnika na značajnijim arheološkim istraživanjima u Republici i FNRJ.

Iz izloženih perspektivnih programa arheologa BiH osjeća se nova tendencija u pravcu koordinacije arheoloških istraživanja i jasno nastojanje da se ista uključe u život i aktueliziraju, kako bi pomogla proučavanju mnogih problema iz domena drugih nauka

osobito historije, političke ekonomije i društvenih prilika najstarije prošlosti naših naroda. Iz navedenoga razloga, novi programi ne idu samo na istraživanje golih činjenica i njihovu deskripciju, već više u smjeru korištenja konkretnoga materijala koji postaje polazna baza za otkrivanje društveno-ekonomskih odnosa i fakata koji su upravo i doveli do određenog umjetničkog kretanja. Tako će na pr. — po predviđenim planovima — istraživanja predhistoričara ići u pravcu proučavanja etnogeneze Ilira i daljem poznavanju neolitskih kultura naših krajeva. Klasični arheolozi stavljaju sada težište na proučavanje ekonomskih prilika iz doba rimske uprave u BiH i na razmatranje uloge koju su imali autohtoni elementi u razvoju klasične! umjetnosti u Bosni i Hercegovini. Zato će i težište njihovih napora u budućnosti ležati na otkrivanju i proučavanju objekata koji su služili u gospodarske svrhe i doprinijeli ekonomskom razvoju naših krajeva. Ovamo spadaju rudnici (u Japri i Srebrenici npr.), ceste, mostovi, gospodarske zgrade i sl. Specijalna pažnja biće posvećena istraživanju veoma nejasnog kulturno-historijskog razdoblja u NR BiH koje leži na prelazu od Klasike (antike) na Srednji vijek.

Nema sumnje da će ovo Savjetovanje, ukoliko njegovi zaključci budu provedeni u djelo, biti od velike koristi za progresivniji razvoj arheološke službe u našoj Republici i da će doprinjeti daljnjoj saradnji muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH u opštem interesu zaštite naše kulturno-umjetničke prošlosti.

S. T.

U SARAJEVU JE ODRŽANO DRUGO SAVJETOVANJE O ZAŠTITI PRIRODE I PRIRODNIH RIJETKOSTI

Od 22—26 maja 1956 godine održano je u Sarajevu Drugo savjetovanje stručnjaka FNRJ o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti, koje je organizovao Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH u Sarajevu uz saradnju svih republičkih Zavoda za zaštitu. Pored pretstavnika zavoda za zaštitu, istom su prisustvovali i po jedan predstavnik Prirodnjačkog muzeja iz Beograda i Rijeke. Iz Sarajeva, pored prestavnika Savjeta za kulturu, prisustvovali su prestavnici Šumarskog, Medicinskog i Filozofskog fakulteta, Biološkog instituta i Društva, Uprave za šumarstvo, Lovačkog saveza, Šumarskog instituta i Društva, Zavoda za poljoprivredna istraživanja i Zemaljskog muzeja.

Glavni dio ovoga savjetovanja zauzeli su referati i to dva koja je pripremio Zavod NR Srbije i jedan koji je pripremio Zavod NR BiH. Referati su obuhvatili svu problematiku koja danas stoji pred kompleksom pitanja zaštite prirode uključujući tu i novi nacrt Zakona o zaštiti prirode.

Iz referata i diskusije moglo se razabrati današnje stanje zaštite prirode koje po pojedinim republikama izgleda ukratko ovako:

Zahvaljujući činjenici da je NR Srbija još 1948 godine osnovala svoj" poseban Zavod za zaštitu i proučavanje prirode i prirodnih rijetkosti, u ovoj se Republici dosada najviše učinilo na konkretnom rješavanju mnogih problema iz ovog područja. Pored zaštite mnogih objekata i osnivanja prirodnih rezervata, te rješavanja pitanja organizacije i zaštite na terenu, u Srbiji danas radi veliki broj naučnih radnika i stručnjaka na pojedinim objektima. Specijalna pažnja je posvećena zaštiti zemljišta od erozije, zaštiti Pančić omorike i proučavanju Obedske Bare, pored niza drugih veoma značajnih problema iz zaštite.

Postavivši kao princip da zaštita prirode ima veoma važne naučne, kulturne i prosvjetne ciljeve, uz veoma veliko gospodarsko i socijalno značenje, NR Hrvatska je postigla velike uspjehe na polju zaštite, gdje se ova djelatnost ne smatra zadatkom jednog organa već cjelokupne društvene zajednice. U Hrvatskoj su dosada osnovana 3 nacionalna parka, to su: Plitvička jezera, Risnjak i Paklenica. Naša Plitvička jezera su svojim neopisivim ljepotama, mnogim prirodnim znamenitostima u vodi i na kopnu poznata i izvan naše zemlje. Veoma značajno pitanje u ovoj Republici je bilo zaštita sedrenog područja duž rijeke Krke, s obzirom na namjeravane izgradnje hidroenergetskih postrojenja u tom kraju. Čitav niz drugih problema kao zaštita park-šuma, botaničkih rezervata (Trsteno kraj Dubrovnika), pejsažnih parkova, rijetkih stabala i drugih problema, rješavan je u prošlom periodu.

Po ukupnom broju zaštićenih objekata prirodnih rijetkosti, na prvom mjestu stoji NR Slovenija. Od ukupno 500 zaštićenih objekata u našoj zmiji, u ovoj Republici je dosada stavljena skoro polovina pod zaštitu države. Medu mnogim objektima zaštićeni su rezervati Barska šuma kod Ljubljane, Hrastova šuma u Krakovu kod Kostajnice, Bledski grad, Straža na Bledu, dva alpinetuma, dva arboretuma i drugi. Naročitu pomoć imaju organi zaštite od planinskih, turističkih i lovačkih organizacija, te udruženja izvidnika. Ustanovljena gorska straža od planinara i izvidnika veoma uspješno štiti rijetku planinsku floru i faunu. U ovoj Republici su naročito aktuelni problemi zaštite velikih površina, Iški Vintgar, Lipici, Bohinjska Kotlina, gdje se služba zaštite sukobljava sa interesima poljoprivrednika, lovaca, a sa druge strane sa projektima akumulacijskih bazena, električnih centrala i dr. Razumljivo je da se u Sloveniji poklanja velika pažnja i zaštiti mnogobrojnih pećina.

Izgleda da NR Crna Gora ima još najviše sačuvanih prirodnih ljepota koje privlače veliki broj naših i inostranih posjetilaca. U ovoj Republici nema još organizovane zaštite prirode i pojedini prirodnjaci iz drugih ustanova vrše i neke radove iz ovog područja Za nacionalne parkove su proglašeni: Lovčen, Durmitor sa Crnim jezerom i Biogradsko jezero sa okolnom prašumom, ali bez određenih granica na terenu. Također se poklanja pažnja i zaštiti rijeke flore i faune.

Kao u Crnoj Gori tako ni u Makedoniji još nema organa koji bi se posvetili isključivo problemima zaštite prirode. Izdvojeni su kao nacionalni parkovi Perister i Mavrovo, a stavljeni su pod zaštitu Katlanovsko Blato, Rijeka Radika i drugi.

Za posljednje tri godine u NR Bosni i Hercegovini učinili su se znatni napori na rješavanju pitanja zaštite. Uz stavljanje pod zaštitu čitavog niza objekata, naročito se pažnja posvetila zaštiti i proučavanju sedrenih područja Jajca, Martin Broda i Kravice, prašumskih rezervata Perućice kod Foče, Klekovače kod Drvara i Janja kod Donjeg Vakufa. U veoma značajne objekte spadaju glacijalna jezera kao što su na planini Treskavici, Prokoško jezero, Šatorsko i druga, te se proučavanju flore i faune u istima kao i u okolini poklanja potrebna pažnja. Obzirom na znatne štete koje se još dešavaju u pećinama u posljednje vrijeme, čine se napori, da se te pećine urede, osvijetle i (Učine pristupačnim, kako bi se na taj način djelovalo odgojno i propagandno na mase posjetilaca. I u ovoj Republici kao i kod ostalih, pomanjkanje kadrova je uzrok da se nisu postigli još veći rezultati.

Po raznim problemima iz zaštite, naši zavodi nemaju jedinstven stav rješavanja, te se događa da se principi zaštite u nekim republikama provode povoljno, a u nekim se zanemaruju ili se uopće ne uzimaju u obzir, što se veoma nepovoljno odrazilo na terenu S obzirom da dosada još nema ustanove koja

bi za čitavu zemlju rješavala ovu problematiku, to se nameće potreba osnivanja koordinacionog tijela FNRJ za zaštitu prirode. Ovo bi tjelo, koristeći iskustva svih zavoda i ustanova, koje se bave ovom problematikom, imalo u prvom redu zadatak da poduzima pojedine mjere kod saveznih organa i izvršnih vijeća pojedinih republika u svrhu materijalnog obezbjeđenja za pojedine radove na zaštiti, a isto tako radi propisivanja zajedničkih uredbi, pravilnika i drugih radova. Isto tako bi ovaj odbor imao zadatak da objedini praktična iskustva službe zaštite svih ustanova u zemlji koje se bave zaštitom prirode i prirodnih rijetkosti.

Na koncu se naglašava potreba osnivanja posebne konzervatorske sekcije za zaštitu prirode i s obzirom na kompleksnost zadataka postavlja se kao važan zadatak osnivanje posebnih zavoda za zaštitu prirode u svim republikama.

Predloženi novi zakon o zaštiti prirode FNRJ razlikuje se od sadašnjeg, što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da je prošlo 10 godina rada na zaštiti, te je postignut izvjestan napredak u rješavanju te problematike. Pri izradi nacrta zakona išlo se u prvom redu za tim, da se postigne jednoobraznost i jedinstvenost, te da se uklone razne nejasnoće i praznine po pitanju rješavanja problematike, koje su se ranije bile ukazale.

Nacrt, među ostalim, predviđa ubuduće zaštitu čitave prirode, a ne samo prirodnih rijetkosti, zatim se predviđa osnivanje društava za zaštitu prirode, unošenje materije iz zaštite prirode u nastavne programe svih škola i druge odredbe.

U referatima se tretiralo pitanje nadležnosti zavoda i drugih ustanova kod zaštite rijetkih i prorijeđenih bioloških vrsta. Poznato je da se izvjesne rijetke vrste divljači, riba, bilja, pejsaža i drugih objekata, mogu zaštiti i po drugim zakonima kao što je Zakon o šumama, ribolovu, lovu, čime se stvara mogućnost zaštite na dva kolosjeka, uslijed čega dolazi do eventualnih sukoba po (pitanju nadležnosti »zaštite. Bilo bi potrebno da danas zaštita svih rijetkosti pređe u isključivu nadležnost Zavoda za zaštitu.

Da bi se specijalno na terenu mogli izvršiti mnogobrojni zadaci, specijalno da bi se razni ugroženi objekti što efikasnije zaštitili, potrebno je ojačati cjelokupnu organizaciju zaštite. Osnivanjem pojedinih sekcija u društvima za zaštitu ptičijeg svijeta, za zaštitu voda od zagađivanja, za zaštitu rijetke flore i faune u izvjesnim područjima, mnogo bi se učinilo na efikasnoj zaštiti pojedinih objekata, terena i čitavih područja.

Iza diskusije po referatima doneseni su zaključci, pa ću navesti samo najznačajnije:

— U interesu zajednice, a posebno što efikasnijeg rada i ostalih zavoda za zaštitu prirode, postavlja se zadatak da se pri postojećim zavodima za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u svim republikama pristupi jačanju zaštite prirode, a napose u NR Makedoniji i Crnoj Gori potrebno je odmah organizovati službu zaštite prirode.

— Na osnovu prednjih konstatacija nameće se zadatak da se na općoj liniji pojača organizacija zaštite prirode odgovarajućim kadrovima i uz datu materijalnu i moralnu potporu.

— Neophodno je da se u najkraćem roku prema datim prilikama donese savezni zakon za zaštitu prirode, na osnovu kojeg će se naknadno izraditi odgovarajući republički zakoni za zaštitu prirode.

— Radi jačanja svijesti u širokim slojevima naroda o vrijednosti, značaju i čuvanju prirode i prirodnih objekata, kao jedan od najprečih zadataka postavlja se potreba intenzivnog širenja agitacije i tumačenja zaštite prirode.

Specijalnu pažnju posvetiti formiranju društava za zaštitu prirode, te koristiti sindikalne organizacije, prijatelja prirode, prirodoslovna, biološka, speleološka, turistička, planinarska, ribarska, lovačka i druga društva, kao i organizacije izvidnika i planinki, omladine i drugih.

— Konstatovano je da je šumarstvo i lovarstvo preduzelo mnogostruke forme zaštite prirode, te je potrebno u obostranom interesu pojačati saradnju sa svim pomenutim organizacijam.

— Kao veoma važan zadatak u daljem radu nameće se potreba afirmacije principa zaštite prirode i u drugim granama privrede koje su pokazivale dosada manje sklonosti razumijevanja za zaštitu prirode, kao što su, napr. elektroprivreda, poljoprivreda, vodoprivreda itd., a čiji rad duboko zadire u zaštitu prirode.

— U interesu što efikasnijeg sprovođenja mjera zaštite prirode potrebno je uspostaviti što tjesniji kontakt sa biološkim institutima, prirodnjačkim muzejima, a naročito sa zavičajnim muzejima.

— Pojačati učešće i ingerenciju organa za zaštitu prirode u savjetima za nacionalne parkove, kao i kod uprava narodnih izletišta, park-šuma i sl.

— Kao jedan od važnih zadataka postavlja se izdvajanje i osnivanje nacionalnih parkova kod svih republika, kao što je to već učinila NR Hrvatska. Posebno se preporučuje NR Sloveniji razmatranje mogućnosti ponovnog osnivanja nacionalnog parka »Triglavska jezera«.

— Preporučuje se organima zaštite prirode da intenzivno rade na ujednačavanju zajedničke nomenklature za prirodne objekte.

— Pojačati naučni i stručni literarni rad o zaštiti prirode i u tom smislu potpomoći saradnjom iz drugih republika postojeću publikaciju »Zaštita prirode« NR Srbije.

— S obzirom na važnost i hitnost donošenja novog saveznog zakona o zaštiti prirode kao i rješenja mnogobrojnih problema, potrebno je što prije osnovati jedno koordinaciono tjelo FNRJ za zaštitu prirode sa sjedištem u Beogradu, u kome će biti pretstavnici svih zavoda koji rade na zaštiti prirodnih rijetkosti.

— Kako su ova savjetovanja pokazala veoma dobre rezultate u radu na zaštiti prirode, to se zaključuje da se ubuduće ista usvoje kao veoma potreban metod rada, s tim da se ista održavaju najmanje jednom godišnje. Predlaže se da se iduće savjetovanje održi u Skoplju, odnosno u NR Makedoniji.

Na koncu savjetovanja održana je stručna ekskurzija na Treskavicu planinu. Učesnici su razgledali najvažnije predjele prirodnih ljepota, kao što su glacijalna jezera, pojedine dijelove šuma, pejsaža, vrhove planina i druge objekte, te su se tom prilikom upoznali i sa glavnim odlikama flore i faune ove naše planine.

Ing. V. R.

IZLOŽBE LIKOVNIH UMJETNOSTI U NAŠOJ ZEMLJI

Godina 1956. ispunjena je, u našoj zemlji, većim brojem značajnijih kulturnih manifestacija, među kojima posebno mjesto pripada dokumentarnim izložbama iz oblasti likovnih umjetnosti. Te su izložbe organizovane, uglavnom, u režiji i uz stručnu pomoć konzervatorskih institucija u FNRJ s namjerom da pomognu popularizaciji kulturno-umjetničke baštine naših naroda i da time doprinesu estetskom vaspitanju širih masa. Ujedno one bi trebalo da — direktno ili indirektno — pomognu službu zaštite spomenika kulture u vršenju njenih zadataka. Obzirom na tijesnu sadržajnu i tematsku povezanost izložbi ovoga tipa

sa poslovima Zavoda, dajemo kratke prikaze svih važnijih kulturnih manifestacija ove vrste, koje su tokom prošle godine organizovane u zemlji.

»SRPSKI NADGROBNI SPOMENICI«

Prvih dana januara 1956 g., u prostorijama Etnografskog muzeja u Beogradu, otvorena je izložba sepulkrame arhitekture NR Srbije. Na okupu su se našli mnogi spomenici nadgrobne arhitekture, vremenski zatvoreni u period od kasnog Srednjeg vijeka do 19. st. Unutar tog kruga našli su se objekti sačinjeni u kamenu (stećci, stupovi s reljefima, nišani, stele i križevi) i drvene konstrukcije (sanduci, drveni stubci, obični i pokrovljeni krstovi i sl.). Stiče se dojam da su organizatori išli linijom da na izložbu dođu najtipičniji primjeri iz čije bi ukupnosti mogla proizaći razvojna nit grobne skulpture i ornamentike, i ujedno sva veličina i ljepota onog dijela naše umjetnosti gdje je nacionalni duh i karakter tako dominantan, često isključiv i jedini. Ta gola potresna skulptura, djelo ruku domaćih, anonimnih, majstora, običnih ljudi iz naroda, priprostih i neukih, često zanatski nevještih, skupila je u sebi, u njenim šematičnim i rustičnim oblicima, svu životnu ljubav i sva osjećanja autora sa snagom izražajnosti koja nas začuđuje. Istina je, međutim, da dobar dio izloženih predmeta nije išao dalje od standardnog i tipičnog. Zbog toga je broj karakterističnih primjeraka, relativno, ostao ograničen. No, uzev u prosjeku, izložba predstavlja ipak jednu zaokruženu cjelinu, dovoljnu da istakne sve bitno za poznavanje karaktera srpske nadgrobne plastike.

Na početku su stajali stećci iz okoline Krupnja, Bajine Bašte i Aranđelova, koji odmah u nama pobuđuju asocijacije na istovrsne primjere u BiH, iako su ovi iz Srbije nešto oskudnije dekorisani. Obično oni sadrže samo spiralu ili rozetu, rjeđe pojedinačni lik, upropašćen do krajnjih granica. Zanimljiva je studenička nekropola, čija figurama plastika, sugestivne jasnoće, govori o neobičnoj invenciji autora ovih spomenika, naših seljaka-majstora. Treću grupu predmeta sačinjavale su stele iz okoline Beograda i Prizrena, bogatije urešene i često ispunjene natpisima; pripadaju vremenu Prvog srpskog ustanka. Na kraju je stajala najbrojnija grupa spomenika iz 19. st., prikupljenih u raznim dijelovima Srbije. Plastični kvaliteti ove vrste spomenika su i odveć naglašeni. Mnogi su kolorirani živim, običnim mineralnim bojama (ultramarin, žuti oker, cinober), ali je primjetno, također, i daleko veće prisustvo tekstualnog urezivanja, često u obliku stihova, što kod spomenika iz ranijih epoha predstavlja gotovo rijetkost.

Kod drvenih konstrukcija, duborezu je poklonjena glavna pažnja. Geometrijski, biljni i životinjski prikazi, uz mjestimične prikaze čovjeka, formalno prekrivaju čitave plohe objekata. Uz standardne ukrase, kakve inače srećemo na mnogim spomenicima sepulkralne arhitekture, počam od antike do Srednjeg vijeka (golub, tordirano uže, štit, mač) nalazimo, također, i predmete čija je primjena u našim krajevima relativno nova (časovnik, kišobran, pero, mastilo) predmete, dakle, kojima se pokojnik služio za života, što je svakako daleki eccho grobnih pretstava Etruščana i njihove životne veselosti u odnosu na sumorni i otužni zagrobni život.

Izložba je studiski postavljena. Eksponati su izloženi kronološki. Pa iako izvjesna sentimentalno-romantična nota prožima cjelinu postavke, to ipak nije uticalo na naš stav prema izloženom materijalu, kojeg bi i drugi put rado vidjeli i još jače mu se približili.

S. T.

»KAMENI SPOMENICI NR HRVATSKE«

Pri kraju 1955 g. otvorena je u Zagrebu, u prostorijama Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u Opatičkoj ulici, izložba: Kameni spomenici NR Hrvatske. U pet grupa raspoređeni su eksponati, originali i kopije mnogih spomenika sa čitavog republičkog područja. U obzir su došli samo oni primjerci koji imaju značaja u historijskom smislu. Od ulomaka gotičke crkve iz Iloka i značajnijih glagoljskih kamenih dokumenata (Bašćanska ploča, stup nadbiskupa Pavla i dr.), nadgrobnih ploča i bareljefa do historijskih natpisa i srednjovjekovnih grbova, nižu se eksponati ove značajne izložbe. Sve, dakle, ima dokumentaran karakter što je i razumljivo kada se zna da će ona egzistirati kao stalna izložba u okviru Povijesnog muzeja Hrvatske.

S. T.

»SREDNJEVJEKOVNO ZIDNO SLIKARSTVO ISTRE«

Krajem 1955 g. i prvih mjeseci 1956 g. — u organizaciji Jadranskog Instituta — otvorena je na Rijeci izložba »Sredjevjekovno zidno slikarstvo Istre«, čiji sadržaj ispunjavaju kopije zidnih slika sačinjene na originalima rasutim po seoskim crkvama i grobnim kapelama Istarskog poluotoka — nastalim u vremenu od 11 do 16 st.

Po broju izloženih eksponata Izložba je mala, no, ipak dovoljna da jasno ilustruje srednjevjekovno umjetničko bogatstvo Istre, najjače izraženo na području zidnog slikarstva, čija je prevaga nad ostalim sektorima likovnih umjetnosti tolika da se slobodno može reči da zidno slikarstvo čini glavni sadržaj umjetničke aktivnosti na Poluotoku kroz čitav Srednji vijek. Značaj ovog slikarstva leži u njegovoj izvornosti, a ljepota u priprostoj jednostavnosti. Njihovi autori su domaći majstori, obični ljudi iz puka, jednostavni u svom umjetničkom shvatanju i slobodni u stvaranju djela koja nisu ograničena šablonom onovremenih slikarskih škola i standardne ikonografske šeme. Ta umjetnost, u suštini nacionalna, uprkos religiozne tematike, najbolji je izraz umjetničkog shvatanja Hrvata Istre toga doba.

Eksponati su postavljeni hronološkim redom. Na početku su stajale zidne slike iz Savinčenta (13. st.), izvanredni primjerci romaničke umjetnosti nastale u oblasti gdje se križaju uticaji Italije i srednjeevropskog umjetničkog kruga. A onda su došle freske iz Berma, Boljama, Draguća, Lovrane, Lindara, Zminja i drugih krajeva. Za neke od ovih dekoracija zna se i autor, kod drugih zasada je on još uvijek nepoznat. Tako se napr. spominju Trevisanus, autor slikarija iz Savinčenta (nije još zasigurno utvrđeno da li je on zaista autor slika ili možda poručioc?), Klerigin iz Kopra (1471), Vincent iz Kastva (1474), Dominik iz Udina, građanin iz Vodnjana (1530), i meštar Anton s Padove (1529—37).

S. T.

»IZLOŽBA KOPIJA SRPSKIH SREDNJEVJEKOVNIH FRESAKA«

U decembru 1955 g., u beogradskoj Galeriji fresaka, otvorena je Izložba kopija srpskih srednjevjekovnih fresaka. Oko stotinu novih kopija, koje ranije nismo vidjeli, iz desetak najčuvenijih manastira srednjevjekovne Srbije, pokazalo je, bar u malome, veličinu umjetničkih dostignuća naših majstora živopisa. Izlo-

žbom su obuhvaćene sve tri srpske arhitektonske škole.

Gradac, Morača i Sopočani su, u ovoj prilici, pretstavnici tzv. »Raške škole«, u koju su uključene crkve nastale u vremenu od polovine 12 do kraja 13 st, dakle, građevine nastale u doba uspona Nemanjića. Na njih se nadovezuju tzv. »Makedonska škola«, koja traje relativno kratko i koja završava već u drugoj polovini 14 st., otprilike nešto poslije 1371 g. Ova je škola zastupljena sa freskama »Bogorodice Ljeviške« u Prizrenu. »Matejića« kod Kumanova i »Sv. Arhanđela« iz manastira Lesnovo. Na kraju su freske, najmlađe po svom nastanku, koje pripadaju grupi crkava iz tzv. »Moravske škole« (ovamo spadaju objekti nastali u vremenu od Marićke bitke do 1450 g. tj. do definitivnog pada srpskih zemalja pod tursku upravu). Iz ove grupe spomenika na Izložbi su prezentirane freske manastira Manasije, Ravanice, Kalenića i Nove Pavlice.

Uz kopije zanimljivih detalja, znatan broj eksponata ove Izložbe predstavljaju kompozicije, često veoma složene (»Kristov ulaz u Jerusalem«, »Suđenje Kristu«, »Pričešće apostola« i dr.). Neke kopije ispunjavaju pojedinačne figure između kojih su najzanimljivije one sa pretstavama naših srednjevjekovnih vladara (Kralj Milutin, car Dušan, carica Jelena, car Uroš), despota, apostola i svetaca. Sve te slike pokazuju veliko bogatstvo slikarske vještine naših srednjevjekovnih majstora, solidnu tehniku i čest oslon na život i prirodu odakle crpu inspiraciju da bi unutar religiozne tematike uvukli mnoge svjetovne elemente (pejsaži i predmeti svakodnevne upotrebe).

S. T.

ČOVJEK. PRIRODA I PREDMETI NA IZLOŽBI KOPIJA FRESAKA U BEOGRADU I DRUGIM NAŠIM CENTRIMA

U sklopu niza dokumentarnih izložbi u FNRJ, nalazi se i Izložba koju je, pod gornjim naslovom,, organizovala i otvorila Komisija za kulturne veze sa inostranstvom u Beogradu. Radi se ovdje o stopedeset kopija fresaka koje su beogradski umjetnici Zdenka i Branislav Živković napravili po originalima nađenim na zidovima crkve »Bogorodice Ljeviške« u Prizrenu od kojih su kompletirali izložbu, koja je dosada obišla glavne administrativne i kulturne centre u FNRJ i mnoge evropske gradove. U svim mjestima u kojima je dosada bila postavljena, izložba je pozitivno ocijenjena, radi njene originalnosti i likovnih kvaliteta.

Umjetnici su došli na ideju da kopiranjem pojedinih detalja sa fresaka otkriju i onu vrijednost naših srednjevjekovnih zidnih slika koja je ostala skrivena u času kada te slike gledamo u cjelini. To su isključivo profani elementi koje su nepoznati autori uvukli u religioznu tematiku. Ovakve kvalitete beogradski su slikari vidjeli u vrijeme izvođenja konzervatorskih zahvata na ovome objektu, na kojim su poslovima i sami učestvovali i u kojoj su prilici stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Srbije otkrili i očistili preko 600 m^2 živopisa. Izložene kopije otkrivaju smisao naših srednjevjekovnih majstora za posmatranje okoline i scena iz svakodnevnog života, kao i njihovo realističko prikazivanje. Zato ćemo na ko-ijama sresti niz predmeta kućne upotrebe (»Sud i kašičica«, »Vaza«, »Školska tablica«), zatim oruđa (»Čamac«), predmete prirode (drveće, voće, cvijeće, razne ptice, životinje, ribe) te nizove raznovrsnih, koloristički, fino skladanih, ornamenata. Svi ti detalji otkrivaju neobičnu invenciju i snažnu umjetničku maštu svojih autora, sklonih često psihološkoj karakterizaciji ličnosti. Siguran u crtežu, sa smislom za boju i kompoziciju, naš je srednjevjekovni majstor mogao da ostvari autentična umjetnička djela.

Kopije su rađene adekvatnom tehnikom, tj. tempera bojama.

Svojim zanimljivim materijalom i izborom detalja, Izložba pruža važnu dopunu ocjeni našeg srednjevjekovnog zidnog slikarstva.

S. T.

»SOPOČANSKI KRISTALI«

U dopunu k poznavanju srednjevjekovnog umjetničkog blaga u FNRJ, otvorena je u aprilu 1957 g., u Galeriji grafičkog kolektiva u Beogradu, izložba »Sopoćanski kristali«. Beogradski slikar Milovan Arsić izložio je tom prilikom 14 kopija zidnih slika ovog manastira da bi tako doprinio njegovom boljem i potpunijem poznavanju.

S. T.

»IZLOŽBA KONZERVATORSKIH RADOVA NA CRKVI SV. SOFIJE IZ OHRIDA« U SARAJEVU

Nakon nekoliko pokušaja, Zavodu je pošlo za rukom da, uz stručnu i izdašnu materijalnu pomoć Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture FNRJ u Beogradu i djelimično učešće Savjeta za kulturu NRBiH u participaciji troškova održavanja izložbe, prenese iz Prištine u Sarajevo kompletnu »Izložbu konzervatorskih radova na crkvi sv. Sofije u Ohridu«, koja je bila otvorena u Umjetničkom paviljonu od 24. II. — 7. III. 1957 g. To je bila prilika za naše sugrađane da bez većeg napora uđu u srce i dušu čitavog niza problema s kojima se bavi služba zaštite spomenika kulture. Ovo iz razloga što je način prezentacije eksponata izložbe udovoljavao svim principima savremenog izlaganja umjetničkih predmeta. Postavljeni in continuo i predstavljeni elementima modernog izlaganja te popraćeni odgovarajućim tekstom, izloženi predmeti su dali lako preglednu sliku o samom objektu i radovima izvršenim na njemu. Izložba je, također, pokazala značajan stepen odgovornosti izlagača prema publici koji su izložbene prostorije brižno pripremili i sve njene zidove prekrečili specijalno za ovu svrhu. Vješta postavka Izložbe u cjelini i cjelokupni njen aranžman svjedoci su istančanog ukusa njenih organizatora i snalažljivosti u korištenju relativno malog prostora za smještaj po opsegu velike izložbe, a da ona ipak nije ostavila dojam pretrpanosti, već skladnog rasporeda.

U ovoj prilici Sarajlije su imale priliku da razgledaju eksponate Izložbe formirane na materijalu najvećeg radilišta, sa stanovišta konzervatorske službe u zemlji. Ukusni panoi s crtežima i fotografijama, makete zgrade i kopije fresaka, uz objašnjenja u tekstu, pružaju posjetiocima očiglednu predstavu o radu stručnjaka koji ulažu silne fizičke i umne napore u poduhvatima specijalne prirode, a koji iziskuju velika stručnu spremu, stručnu vještinu, odvažnost i spretnost svakog pojedinca. Jer radilo se o spasu vrijedne arhitekture sa dragocjenim freskama i drugim umjetninama koje je trebalo sačuvati. Radilo se o sv. Sofiji iz Ohrida, nekadašnjoj katedralnoj crkvi i sjedištu autonomne ohridske arhiepiskopije, drevnom zdanju starom preko hiljadu godina, koje počiva na temeljima još starijih zgrada, nastalih kojih 4—8 stotina godina prije sv. Sofije.

U cilju zaštite ove izvanredne arhitektonsko-skulpturalno-slikarske cjeline formirana je specijalna međurepublička komisija u koju su ušli eminentni pretstavnici službe zaštite i odgovarajući stručni eksperti iz čitave FNRJ. Komisija je imala zadatak da svestrano ispita i prouči objekat, njegovo tehničko sta-

nje i da preporuči mjere u cilju njegova očuvanja i zaštite. Sv. Sofija je tako postala veliko radilište na kome su se — od ranih ljetnih do kasnih jesenjih dana — okupljali arhitekti, likovni umjetnici, arheolozi i historičari umjetnosti, kemičari i konzervatori, studenti i đaci. Dolazili su s tek nejasnim predstavama o konzervatorskoj službi a odlazili s izvjesnom praktičnom naobrazbom i stručnim iskustvom te drugačije stečenom predstavom o spomenicima naše kulturne prošlosti, njihovom značaju i ulozi, o kojima se ranije tako imalo vodilo računa. I tako je nastajao kadar konzervatora, toliko potreban službi zaštite FNRJ.

Sistematski konzervatorski radovi na sv. Sofiji započeli su 1950 g. Predhodno su izvršeni obimni radovi na ispitivanju temelja i kvaliteta nosivosti tla, a onda mnogi, često složeni, zahvati na poslovima suptilne prirode i uz primjenu najmodernijih sredstava, jer je trebalo sačuvati estetsko i historisko jedinstvo građevine. Trebalo je osigurati svodove i zidove, a ne oštetiti freske na istima! Osobitost ovoga zahvata ležala je u ispravljanja 68 cm. iz svoje vertikale nagnutog južnog zida crkve, koji je, uz radove na zapadnoj fasadi, pretstavljao najvažniji problem na sektoru građevinskih radova. Početkom maja 1953 g., nakon dužih priprema, ispravljen je zid primjenom sistema gvozdenih zatega, što je pretstavljalo novost u cjelokupnoj dosadašnjoj praksi izvođenja sličnih zahvata. Jednako je važan posao obavljen na sektoru čišćenja i konzervacije zidnih slika. Neke freske je, radi predviđenih arhitektonskih zahvata, trebalo ponovno povratiti na zid, na njihovo staro mjesto. S druge strane, postojala su mjesta sa dva sloja fresaka koje je trebalo razlučiti i oba sačuvati obzirom na njihov značaj u historijskom i umjetničkom pogledu. Upotrebljena su dva načina: skidanje bojenog sloja, skupa sa malterom i skidanje samog bojenog sloja, bez maltera. Sve te radnje i procesi pokazani su zorno na Izložbi. Sve je veoma jasno protumačeno i svako je, bez stručnog vodiča, mogao lako shvatiti tok radova. Vidjeli smo sprave i naprave kojima su se konzervatori služili pri skidanju slikanih površina, način upotrebe tih sprava, pripremu lijepka, lijepljenje platna, skidanje freske, čišćenje pozadine, skidanje platna sa lica freske, postavljanje freske na zid, i mnoge ugrožene freske su spašene i život im je produžen bar za jedno stoljeće. S druge strane, skidanjem kreča sa fresaka otkriveni su novi značajni kompleksi zidnih slika (oko 1000 m^2), koje po cjelokupnom svom značaju otvaraju nove stranice našeg srednjevjekovnog slikarstva.

Da bi upotpunili Izložbu organizatori su postavili i cio niz gipsanih kopija raznih ulomaka bogate skulptorske dekoracije, nastalih u periodu od 11—14. st. iz ruku vrsnih srednjevjekovnih majstora. Ovamo spadaju ploče ikonostasa i dijelovi reprezentativnog episkopskog sjedišta, te dekorativna plastika ciborija, kasnije pregrađenog u mimbar.

Ovako kompletirana »Izložba konzervatorskih radova na crkvi sv. Sofije u Ohridu«, besumnje je bila jedna od najinteresantnijih likovnih izložbi koje smo poslednjih godina imali u našem gradu.

S. T.

»UMJETNIČKA OBRADA METALA NARODA JUGOSLAVIJE KROZ VIJEKOVE«

U Muzeju primijenjene umjetnosti u Beogradu, pod pokroviteljstvom pretsjednika Republike Josipa Broza-Tita, otvorena je — polovinom decembra 1956 g. — izložba »Umjetnička obrada metala naroda Jugoslavije kroz vijekove«. Inicijativa za ovu značajnu kulturnu manifestaciju potekla je od Muzeja za primijenjenu umjetnost u Beogradu, koji je, uz saradnju mnogih članova Saveza muzejsko-konzervativnih društava FNRJ, prikupio, potreban materijal iz čitave zemlje. Tim je eto putem na izložbu došao najdragocjeniji dio metalnog obrta sačuvanog po raznim krajevima naše zemlje: u muzejima, riznicama i privatnim zbirkama.

Ova, po opsegu, velika izložba imala je u sastavu 1252 originalna predmeta izrađena u zlatu, srebru, bronzi, gvožđu, bakru i kalaju. Izbor predmeta i njihovu tehnički dotjeranu opremu za izložbu izvršile su republičke komisije, svaka u granicama teritorija svoje republike, čime je trebalo obezbijediti što potpuniju prezentaciju umjetničkog inventara i izbjeći eventualne praznine, koje bi mogle nastati organizacijom ovakve izložbe iz centra.

Predmeti postavljeni u vitrine i na panoe, osvijetljeni s ukusom, raspoređeni bez nametljivosti, očišćeni i konzervirani, obuhvatili su vremenski raspon od dolaska Slavena u naše krajeve do danas, tj. period vremena od VI—XX. st. Poređaj predmeta je kronološki. Na početku je izložen kasnorimski provincijski nakit i germanske fibule (V—VI st), a onda primjerci kultura oranog Srednjeg vijeka: kesteljska (VII — početka IX st.), ketlaška kultura i predmeti belobrdske grupe (IX—XI st.), starohrvatski nakit i oružje, uglavnom, dakle, predmeti do kojih se došlo putem praktičnih arheoloških radova (prstenje, broševi, fibule, privjesci za pojas, naušnice, dijelovi konjske opreme i oružja, corpusi i sl.). Poslije je došao period visokog Srednjeg vijeka, doba uspona naših nacionalnih država, kada je upotreba zlata i srebra sve to veća, epoha, dakle, prosperiteta naše srednjevjekovne rudarske industrije koja postaje polazna baza za bogatu djelatnost u oblasti umjetničke obrade metala. Predmeti ovog doba uglavnom su ograničeni na potrebe dvora (kao nakit, odnosno ukrasni inventar), crkve (predmeti crkvene upotrebe) ili kao sredstvo plaćanja (novac). Ta fundamentalna razlika u shvatanju i načinu života ljudi ranog srednjeg vijeka i onih u visokom srednjem vijeku isuviše je ostala upečatljiva i sugestivno nam se nameće već kod samog ulaza. I tako seređaju predmeti: zlatno i srebreno posuđe cara Dušana, raka sv. Šimuna. carske krune, prstenje, naušnice, crkveno posuđe, oltarne pale, željezni horosi, bronzana zvona itd. Tu su i razni sakralni predmeti iz vremena gotike, renesanse, na koje se poslije — na prvom katu — nadovezuju umjetnine iz vremena baroka, rokokoa i klasicizma, sve do radova nastalih u savremenim radionicama škola za primijenjenu umjetnost. Pa iako na mnogim ovim predmetima osjećamo razne izvanjske uticaje (islamske umjetnosti na predmetima iz Srbije, Makedonije i NRBiH. talijanske na eksponatima iz Dalmacije, njemačke na onima iz Hrvatske i Slovenije) nacionalna komponenta je dominantna, često i isključiva.

Čitavo prizemlje rezervisano je samo za predmete kovanog željeza. Tamo smo našli invenciozna i duhovita rješenja raznih majstora, najčešće onih iz NR Hrvatske i Slovenije, gdje je ova vrsta zanata najviše i njegovana. To su razne gotičke rešetke, cimeri, vratašca, pa dva-tri predmeta zanatskog umijeća Maršala Tita iz vremena njegova naukovanja.

Na izložbi je bila zastupljena i naša Republika. Postojao je Odbor koji je trebao da se stara da Bosna i Hercegovina budu zastupljene onako kako im to i pripada, u skladu s bogatom umjetničkom tradicijom naroda ove Republike. Ali, iz onoga što smo vidjeli na Izložbi ne bi se moglo reći da je Odbor uspješno obavio svoj zadatak. Ima tu više nedostataka koji su nastali prvenstveno zato što je materijal skupljen samo sa nekoliko mjesta, tako da su neki muzeji, zbirke i riznice ostali netaknuti, da ne govo-

rimo o mnoštvu izvanrednih primjera iz privatnog posjeda, a zatim i zbog otsustva potrebne pažnje, usljed čega se dogodilo da pojedini zanati nisu uopšte obuhvaćeni iako je upravo na tome području BiH imala prvenstvo i vodeće mjesto (nožarski obrt, npr.). K tomu, uzgred rečeno, pridolazi i činjenica da u prizemlju, gdje su prikazani predmeti kovanog željeza, NRBiH nije bila uopšte zastupljena niti jednim predmetom iako takvih predmeta ima relativno veliki broj, kako onih iz starijeg doba (Lomnica, Stara pravoslavna crkva u Sarajevu) tako i iz našeg vremena (Trapisti kod Banja Luke, npr.).

Izložba »Umjetnička obrada metala naroda Jugoslavije kroz vijekove« jedna je od onih posleratnih kulturnih manifestacija u našoj zemlji koja je umnogome opravdala nade koje su u nju polagane. Ona je imala svoju dušu i jasno određenu koncepciju da okupljanjem na jednom mjestu najkvalitetnijih umjetničkih radova dobijemo kvalitetni prosjek našeg zanatstva kroz vijekove. Na ovaj način historičari umjetnosti su došli u priliku da na jednom mjestu proučavaju materijal iz svih krajeva zemlje i da na bazi toga upotpunjavaju svoje sudove o razvojnoj liniji primjenjene umjetnosti naroda FNRJ. što će ujedno biti i znatan potstrek i velika pomoć u radu onima koji se bave mišlju o izdavanju monografske studije o umjetničkoj obradi metala naroda FNRJ kroz vjekove. Podršku zato pruža i katalog Izložbe priređen u dva sveska. Prvi sadrži opsežan prikaz »Istoriski razvoj umjetničke obrade metala naroda Jugoslavije«, uz iscrpnu bibliografiju studija i članaka o umjetničkoj obradi metala u FNRJ i 125 reprodukcija (crnobijelo). U drugom svesku je sabran kataloški popis izloženih eksponata.

S. T.

IZLOŽBA INKUNABULA U LJUBLJANI

Povodom proslave dana Prešerna, u februaru 1956 g., Narodna i Univerzitetska knjižnica u Ljubljani, koje posjeduju najbogatije zbirke inkunabula u zemlji, priredile su Izložbu prvih štampanih knjiga. Pretežno su to bile knjige religioznog sadržaja, uz nekoliko svjetovnih izdanja s područja pravnih i filozofskih nauka. Knjige su štampane na latinskom jeziku i samo ograničeni broj primjeraka je sa tekstom njemačkog pisma.

Izložba je pokazala da se u glavnom gradu Slovenije nalazi dosta veliki broj veoma rijetkih izdanja, rariteta, čak i u evropskim relacijama. Tako su npr., između ostalih, bile izložene i: latinska biblija iz 1481; »Ciprianus« iz 1483; Tomas Aguinus (1475); Homerova »Ilijada« (1491); Ciceronoy »Markus Tulius« (1492); Aristotelova »Logika« (1489); Horacijeva i Cezarova djela (1483, odnosno 1482); zbirka Petrarkinih soneta (1475) i sl. Među eksponatima ove izložbe uvršteni su i prvi primjerci inkunabula izrađenih u domaćim štamparijama, na Cetini u npr., koja je, uz štampariju iz Senja, predstavljala prvu instituciju te vrste u našoj zemlji. Iz cetinjske štamparije smo vidjeli izložen jedan »Osmoglasnik« (iz 1483) i »Psaltir s posledovanijem«, štampan 22. IX. 1495 godine.

Zanimljivo je na kraju istaći da niti jedna od izloženih knjiga nije štampana u Sloveniji. Izloženi primjerci predstavljaju isključivo uvezenu robu, koja je, na ovaj ili onaj način, tokom vremena, došla u Sloveniju i tu sačuvana do našeg doba.

S. T.

IZLOŽBA ISLAMSKIH RUKOPISA U BEOGRADU

Muzej primjenjene umjetnosti u Beogradu priredio je u svojim izložbenim prostorijama u Vuka Karadžića ul. 18 Izložbu islamskih rukopisa, koja je trajala od 1—30 X 1956.

Između 68 rukopisa prikazanih na ovoj Izložbi njih 32, dakle, skoro polovina, pozajmljeni su iz zbirki naše Republike Bosne i Hercegovine, odnosno, zbirki iz Sarajeva i to: 14 rukopisa iz Gazi Husrev-begove biblioteke, 15 iz Orijentalnog instituta i 3 rukopisa iz zbirki privatnih lica. Iz ostalih republika na Izložbi su bile zastupljene sljedeće zbirke: Državni arhiv u Skoplju, Orijentalna zbirka Jugoslavenske akademije u Zagrebu, Muzej primjenjene umjetnosti u Beogradu, Državni arhiv u Zagrebu, Muzej srpsko-pravoslavne crkve u Beogradu, Vojvođanski muzej u Novom Sadu i Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu.

Pored rukopisa tu je bilo izloženo i nešto kaligrafskog i knjigovozačkog pribora odnosno alata, koji se materijali nisu mogli kompletirati. Izložbene prostorije su bile dopunjene i drugim predmetima orijentalnog stila kao što su: levhe, tepisi, ibrici, peškuni, tepsije, svijećnjaci i dr.

Povodom izložbe štampan je i katalog, koji je vrlo lijepo opremljen i ilustrovan, a pripremila ga je Zagorka Janc, kustos Muzeja za primjenjenu umjetnost u Beogradu.

Posjetilac Izložbe mogao je uočiti prije svega to da se sa izloženim eksponatima željelo ukazati skoro samo na dekorativnu i slikanu stranu orijentalnih rukopisa i njihovih poveza, a naročito na minijaturno slikarstvo u tim rukopisima.

Mnogo manja je pažnja posvećena kaligrafskoj umjetnosti. Po našem mišljenju trebalo je posebno istaknuti i ukazati na rukopise nastale u našim krajevima da bi se na taj način vidio domet orijentalne kaligrafije kod nas.

Obzirom na specifičnost ove Izložbe možemo primjetiti i to da su i neke legende zapravo njihova većima bile šture i škrte, te prosječnom posjetiocu nisu mogle dati jasan uvid u materijal i tako privući njegovu pažnju. Tako je na pr. kod nekih rukopisa stajao samo njihov naslov bez ikakvih daljnjih obavještenja, pa su posjetiocu bez kataloga, a takvih je bilo većina, ostale nepoznate i neobjašnjene najosnovnije stvari. Zato smatram da je ovdje trebalo odstupiti od uobičajenih što sažetijih legendi. Bilo je čak i nekoliko pogrešnih legendi, a i u Katalogu su se potkrale izvjesne greške.

I pored spomenutih i sličnih nedostataka Izložba je ipak, kao prva te vrste, imala svoj uspjeh. Ova nas je Izložba upoznala s materijalima s kojima raspolažu naše kolekcije, jer su za ovu birani najbolji umjetnički primjerci rukopisa.

Smatram da je upravo ovdje mjesto da ukažemo na potrebu otvaranja jedne stalne izložbe orijentalnih rukopisa u našoj zemlji. Za ovakvu izložbu svakako su najpovoljniji uslovi u Republici Bosni i Hercegovini i to upravo u njenom sjedištu — Sarajevu. Na početku je istaknuto da je za ovu izložbu u Beogradu najviše rukopisa pozajmljeno iz sarajevskih kolekcija, a i činjenica je da zbirke u Sarajevu imaju kvalitetno i kvantitativno najviše i najvrednijih rukopisa. Zato bi najprirodnije bilo da ovakva izložba bude u sastavu Orijentalnog instituta ili na pr. Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, obzirom da su ovo najbogatije zbirke. Ovakva izložba svakako bi bila od koristi. Istina ona bi trebala da bude tako postavljena da ne služi samo kao atrakcija za turiste nego da koristi i u naučne svrhe tj. da bude tako postavljena da od nje imaju koristi orijentalisti i drugi naučni radnici.

M. M.

knjige i časopisi

SAOPŠTENJA ZAVODA ZA ZAŠTITU I NAUČNO PROUČAVANJE SPOMENIKA KULTURE NARODNE REPUBLIKE SRBIJE

Knjiga I. — Rad Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture Narodne Republike Srbije od njegovog osnivanja posle oslobođenja do danas bio je zbilja obiman i raznovrstan. Publikacije o njegovom radu i pojedinačnim problemima koje su povremeno izlazile u drugim časopisima i glasilima nisu bile dovoljne da se u potpunosti dobije predstava o novim otkrićima i spasavalačkim radovima, konzervatorsko-restauratorskim, na bogatom spomeničkom materijalu sa te teritorije, a na kome se svesrdno radilo za ovih proteklih deset godina. Ni naučni krugovi a ni šira javnost naša nisu bili uvek u mogućnosti da upoznaju taj rad niti da prate dostignuća njegova. Zbog toga se pojava Saopštenja kao posebnog glasila o radu Zavoda NR Srbije mora pozdraviti, jer ćemo preko njega biti u stanju da pratimo dalje uspehe u ovoj interesantnoj problematici i imaće se potpuniji uvid u rad službe zaštite u našoj zemlji.

Duži period rada ovakve ustanove bez svoga časopisa jasno se odražava u njegovom prvom broju. Raznovrstan materijal i obimnost poslova, koji bi sukcesivnih izlaganjem dali potpuniji prikaz njihov, ovde je zbog ograničenog prostora prilično stešnjen i mestimično se sveo na ilustrativno nabrajanje objekata i izvršenog konzervatorsko - restauratorskog zahvata. To nabrajanje radilišta da bi se dobila »opšta slika ove delatnosti« kako je uredništvo navelo u uvodnoj napomeni i koje je dato u prvom delu časopisa, išlo je u prilog upoznavanju široke aktivnosti rada članova Zavoda, ali je mestimično umanjilo mogućnost potpunijeg korišćenja tuđeg iskustva i znanja.

Veliki broj prikaza sažeto dat ilustruje radove izvedene na arhitektonskim objektima našeg srednjeg veka i ranog i kasnog. Iz njih se vidi da je monumentalnim sakralnim objektima posvećena velika pažnja. Obrađivali su se Sopočani, Žića, Studenica, Arilje i mnogi drugi, njih 23 na broju. Time je konačno otpočeo važan posao koji obuhvata ne samo zaštitu nego i potpunu prezentaciju našeg kulturno umetničkog blaga razasutog po crkvama i manastirima bez obzira kome veku, školi ili majstoru pripadaju. Zahvaljujući tim novim otkrićima i publikaciji njihovoj i naša će umetnost toga perioda, za koju i u svetskoj javnosti vlada veliki interes, a koja po svojim kvalitetima to i zaslužuje, dobiti zasluženo mesto i popularnost.

Na isti način obrađeni su i prikazi koji govore o konzervatorskim zahvatima na nekim srednjevekovnim gradovima, monumentalnim objektima islamske sakralne arhitekture, nekih spomenika NOB-e, a kompleksnije su obrađeni članci koji ilustruju radove na zaštiti brvnara raznih vrsta kao i bondručnih zgrada. Ovim zadnjim objektima se tek sada počela posvećivati pažnja koju zaslužuju. Ma da su brvnare i bondručne zgrade lišene prave monumentalnosti ili veće umetničke kreacije vredne su pažnje i imaju spomeničku vrednost jer su kompleksan produkt vremena i odraz novih uslova i uticaja koji su na našoj teritoriji zadirali i duboko u novi vek.

Svi delovi časopisa prožeti su prikazima većeg broja interesantnih nalaza do kojih se došlo prilikom primarnih radova na terenu. Jedni od njih su detaljnije obrađeni, kao; arheološki nalazi, dati uz zaštitne arheološke radove, ranohrišćanska grobnica u Nišu data uz konzervaciju njenu, nalaz iz Tekije, dok su drugi dati samo ilustrativno kao otkrića važna za našu kulturnu istoriju (potpisi fresko slikara, novo otkriveni natpisi itd.).

Ovde bi svakako došlo i objavljivanje ostave starog novca u numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu, kao i inventara rukopisnih knjiga dečanske biblioteke. Ove stvari rađene sa potrebnom pedantnošću obiluju važnim podacima, a krajnje je vreme da stručna javnost bude upoznata sa vrednošću zbirki i eksponata na svojoj teritoriji koji čekaju naučnu obradu.

Izvestan broj dužih i kraćih članaka koji su na studiozniji način ušli u datu problematiku čini poseban odeljak ove knjige. »Prilog poznavanju ikonopisa Longina« od M. Šakote, osvetljava drugu stranicu umetničke delatnosti ovoga majstora, gde se on pokazao kao prepisivač i iluminator rukopisa, ali su mu ti radovi slabiji od njegovih reprezentativnih ikona. D. Mihajlović u članku »Crkva u Ramaći« daje prikaz do sada malo poznate crkve podignute još u doba nezavisnosti, koja je sačuvala na svim unutrašnjim zidovima vredan pažnje stari živopis. On je stilski jedinstven, pripada slikarstvu moravske škole sa kraja 14 i početka 15 veka i pretstavlja najstarije nađene freske na terenu Šumadije. Raspravu o karakteru i poreklu jednog umetnika i jedne slike imamo u člancima »Poreklo Teodora Kračuna« R. Nikolića i »Kosovski boj Amvrosija Jankovića« P. Vasića.

Praktičan rad baziran na laboratorijskim analizama u vezi konzervacije različitog materijala dat je u članku »Hernija i kulturno nasleđe« od ing. V. Vulović. Ovakvi prikazi su neophodno potrebni u današnjem stanju razvoja ove nauke i nužni su u daljoj instanci obimnih zaštitnih mera koje se preduzimaju u našoj zemlji.

Lj. Kraljević

ZBORNIK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE, KNJ. IV—V, 1953—1954. EDICIJA SAVEZNOG INSTITUTA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE, BEOGRAD

U djelu »Splitski sastanak« Zbornik donosi materijal sa prvog sastanka konzervatorskih stručnjaka, održanog između 6 i 12 aprila u Splitu, na kome je, na osnovu dosadašnje prakse, donesen niz zaključaka o osnovnoj orijentaciji u radu službe zaštite u FNRJ. Savjetovanje je pokušalo da pojedina osnovna pitanja kao: konzervirati-restaurirati, pitanje kompetencije Zavoda i njihovog ustrojstva, pitanje njihovog odnosa sa urbanističkim biroima, dalje, pitanje odbrane spomenika kulture u slučaju rata, saradnje među konzervatorskim ustanovama, i razna druga pitanja, riješi, bar u načelu, ostavljajući mogućnost za elastičniju primjenu pojedinih zaključaka na konkretna pitanja.

I pored suviše polemičkog tona zapaža se referat Z. Blažića o konzervaciji pokretnih spomenika u FNRJ, u kome referent oštro uočava pojedine nedostatke ove službe, zalažući se za jedan iskreniji odnos i kooperaciju među konzervatorskim radnicima.

B. Orel pokrenuo je, još uvijek otvoreno, pitanje zaštite etnografskih spomenika i folklora.

Dr. A. Horovic u referatu »Arheologija i hernija« iznosi jedan važan problem naših laboratorija, problem nedovoljnog korišćenja hernije u procesu konzervatorskog postupka, i u vidu dokumentovanog i stručnog izlaganja, autor nastoji da sagleda jedno, zaista široko, polje saradnje hernije i arheologije.

Posmatrajući materijal kroz činjenicu koliko su pojedini prilozi informativni, koliko su stručno dokumentovani, u drugom dijelu Zbornika, »članci«, ističu se tri (priloga Berce Rudolfa, koji obrađuju probleme čišćenja i konzerviranja metalnih predmeta u NR Sloveniji, i isto tako koristan osvrt Gordane Cvetković na problematiku zaštite pri arheološkim iskopavanjima.

Arh. M. Zloković na primjerima drugostepene plastike sa našeg primorja, objašnjava u svom članku, »antropomorfni sistem mjera u arhitekturi«, problematiku proporcijske zakonitosti na djelima starih dalmatinskih graditelja. I pored toga što ovome članku smeta suvišno i komplikovanije dokazivanje, ipak, za restauratora on daje izvrsne podatke o sistemu mjera na našem primorju, čije poznavanje je neophodno prilikom svakog rada na restauraciji objekata sa ovoga terena.

Arh. N. Dobrović na primjeru grada Kotora i arh. D. Živanović na primjeru Dubrovnika rješavaju problematiku konzervacije urbanističkih cjelina.

Potpun uvid u restauratorsko-konzervatorske zahvate širom naše zemlje može se dobiti u izvještajima republičkih Zavoda, datih u sumarnoj formi. Pored toga Zbornik donosi više dužih članaka o pojedinim važnijim radovima na spomenicima uz obimniju dokumentaciju. (Konzervatorsko restauratorski zahvati na zvoniku sv. Mihovila u Trogiru, Gospodar Jovanovom konaku u Čačku, hanu u Sopotu, Kuršumli medresi u Sarajevu, Studenici, Konzervaciji željeznih predmeta iz ptujskih grobova i predlog za rekonstrukciju konaka Avzi paše u Bardovcu kraj Skoplja.) Ovi članci se uglavnom odnose na arhitektonske spomenike kulture, dok se o radu na konzervaciji pokretnih spomenika skoro ništa ne govori, što primjetno nedostaje publikaciji ove vrste.

Kroz članak »zaštita etnografskih spomenika u AP Vojvodini«, Nadežda Pešić iznosi svu težinu situacije na ovom terenu, tražeći hitnu intervenciju.

Pored rubrike »beleške« Zbornik donosi i naročito korisne »prikaze« domaće i strane stručne literature, sa detaljnim osvrtima skoro na svaki prilog.

Zbornik je bogato ilustrovan fotografijama, tehničkim snimcima i crtežima, a uz svaki članak donesen je komentar na francuskom jeziku.

U sklopu sve bogatijih i raznovrsnijih publikacija koje obrađuju svakodnevne probleme restauratorsko-konzervatorske teorije i prakse, i kompleksne probleme službe zaštite spomenika kulture. Zbornik zauzima maj istaknutije mjesto, kako po obimu materijala, tako i po njegovom kvalitetu i karakteru. U tom smislu, naročito bogat i informativan, javlja se ovaj dvobroj, koji i pored većeg zakašnjenja ne pati od neaktuelnosti materijala. Namenjen krugu ljudi koji se u bilo kojim vidovima bave zaštitom spomenika kulture ova edicija javlja se kao najčitanija, školska literatura svih onih koji žele da uđu u tako raznovrsnu i široku problematiku kao što je rad na čuvanju starina. Čitajući Zbornik dobija se uvid u jedno iskreno i pošteno nastojanje da se napusti dosadašnja praksa čuvanja »tajni« pojedinih konzervatorskih radionica unutar naše zemlje kao i izvan njenih granica, da se stečena iskustva što racionalnije iskoriste, jednom rječju, da se razvitak restauratorsko-konzervatorske službe što više ubrza, kako bi što potpunije odgovorila, ni malo skromnim, potrebama na terenima. Imajući u vidu osnovni cilj smatramo da na ovome ne treba stati, i da se još odlučnije treba boriti za publikacije takvog, usko stručnog i specifično svog karaktera. Ovakvu jedinu, zaista bogatu, publikaciju samo bi upotpunio i ukrasio po koji recept naših i stranih radionica, po koji još detaljnije dokumentovan konzervatorski postupak ili uzgred notirano iskustvo. Istina, to bi mogao da bude domen rada sasvim novog časopisa, ali tu prazninu, ipak, bar donekle., može da popuni i sam Zbornik.

Z. K.

»SPOMENICI U HRVATSKOJ«

(Izbor spomenika arhitekture i likovnih umjetnosti). Biblioteka: Dokumenti naše stvarnosti. Izdanje: Ured za informacije sabora NRH, Zgb. 1956 g. Strana 144; Reprodukcija: 93

U redakciji dr. Anđele Horvat, saradnici Konzervatorskog zavoda NR Hrvatske: Marijan Arhanić, aps. phil., Štefica Habunek-Moravec, Draginja Jurman-Karaman, Branko Lučić i Dubravka Mladinov sakupili su, obradili i po određenom sistemu izložili spomenički inventar iz 338 mjesta NR Hrvatske. Ovdje su obuhvaćeni samo značajniji objekti, pokretni i nepokretni, koji se nalaze u evidenciji područnih zavoda, dok su predmeti u sastavu muzeja, galerija i zbirki, a tako i spomenici radničkog pokreta i Narodnooslobođilačkog rata izostavljeni. Ove dvije posljednje vrste spomenika Ured za informacije Izvršnog vijeća NR Hrvatske obradiće u posebnom izdanju.

Obzirom na okolnost da zaštita spomenika kulture u NR Hrvatskoj ima dosta dugu tradiciju (preko jednoga stoljeća) i da je materijal iz oblasti historije umjetnosti ove Republike, bar u relaciji na prilike u Bosni i Hercegovini, dosta istraživan, proučavan, publiciran i kroz to gotovo ušao u svjetsku historiju umjetnosti, zamisao izdavača da izda knjižicu ovoga tipa, u kojoj će provesti načelo katalogiziranja objektivnih činjenica, sasvim je opravdana. To je u prilikama NR Hrvatske jedan novi vid upoznavanja sa spomeničkim inventarom koji omogućava lakšu preglednost kulturno-umjetničkog bogatstva, ne kronološki po kulturno-historijskim razdobljima ili umjetničkim stilovima — kakav se metod primjenjuje u izdanjima kulturne historije — već teritorijalno, po područjima djelatnosti konzervatorskih zavoda, a onda po lokalitetima koji idu abecednim redom unutar pojedinih srazova, i koji se nižu u smjeru zapad-istok, tj. od Istre do Srema.

Postupajući ovako, svezak je poprimio karakter turističkog vodiča, kojemu je namjena da pruži pomoć onima koji svoj interes za posjećene krajeve poistovjećuju sa interesom za spomenike kulture. Takvih ljudi ima i ovaj priručnik će im pružiti izvanrednu pomoć ne samo za lakšu orijentaciju, već također i kao prilog za bolje upoznavanje sa spomenicima i njihovim vrednotama. Knjiga je također, već po iznešenom materijalu, koristan doprinos opštoj stvari poznavanja naše kulturno-umjetničke prošlosti. Uzimajući pojedini lokalitet u obradu, saradnici su se trudili da u najkraćim obrisima prikažu historijat i umjetničke značajke najvažnijih i najkarakterističnijih spomenika i spomeničkih ansambla, iznoseći negdje samo najsumarnije podatke, negdje pak dajući podrobnija objašnjenja. Dužina opisa uslovljena je, naravno, brojnim stanjem objekata lokaliteta i njihovom stvarnom vrijednošću, historijskom i umjetničkom. Takav metod leži u osnovi čitavog sveska koji sadrži materijale svih vrsta spomenika iz raznih kulturno-historijskih razdoblja, srazmjerno njihovom brojnom stanju i kulturno-historijskom značaju.

Izašlo djelo obogaćeno je sa 93 izabrane reprodukcije (crno-bijelo), kazalom imena mjesta i umjetnika,

i ukusnom mapom na kojoj su obilježene granice djelatnosti sva tri konzervatorska zavoda NR Hrvatske (Zagreb, Rijeka, Split), lokaliteti i spomenici po vrstama.

S. T.

MUZEOLOŠKO-KONZERVATORSKI ČASOPIS »MUZEJI« BROJ 10. Izdaje Savez muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ, Zagreb 1955 god., stranica 193; fotoreprodukcija 51.

Sa znatnim zakašnjenjem, od gotovo dvije godine, pojavio se jubilarni, deseti po redu, broj časopisa »Muzeji«, koje je izdanje namijenjeno proslavi desetgodišnjice Oslobođenja zemlje, a paralelno stim i desetgodišnjice rada muzejsko-konzervatorskih ustanova u FNRJ. Obzirom na tu okolnost, redakcija časopisa (u sastavu: Vladimir Tkalčić, Pavletić Jela, Despot Miroslava, Močanin Fedor, Munk Zdenka, Stahuljak dr. Tihomil i Ščukanec Dragutin) odlučila je da u ovaj broj unese isključivo onaj materijal koji će pomoći čitaocu da shvati razvojnu liniju muzejsko-konzervatorske službe u FNRJ, u prvom deceniju njenog djelovanja u oslobođenoj zemlji. Tim su eto putem došli prilozi iz svih republika u kojima su saradnici uglavnom i udovoljili tim zahtjevima. Uz kraći historijat razvoja muzeja u pojedinim republikama, autori članaka su osnovnu pažnju posvetili periodu 1945—1955 g., objašnjavajući specifične uslove razvoja u svakoj republici, sadašnje stanje muzeja, njihovu podjelu, organizaciju, inventar, postavu eksponata, ulogu muzeja u kulturno-prosvjetnom životu zajednice, rad stručnjaka, finansijske uslove, smještaj i sl. Autori članaka: Ljubica Mladenović »Razvoj muzeja u Bosni i Hercegovini od Oslobođenja do danas«, Jovan Vukmanović »Muzeji u NR Crnoj Gori«, dr. Ivan Bach »Deset godina muzejsko-konzervatorskog rada u NR Hrvatskoj«, Radmila Polenaković »Deset godina muzejsko-konzervatorskog rada u NR Makedoniji« dr. Jože Kastelic »Slovenski specialni muzeji«, Bogo Teply »Slovenski kompleksni muzeji«, dr. Karei Dobida »Slovenske galerije«, Persida Tomić »Deset godina Etnografskog muzeja u Beogradu«, dr. Draga Garašanin, »Deset godina«, arheološkog iskopavanja u NR Srbiji«. Jova Sekulić »Tematske izložbe u NR Srbiji«, Zagorka Janc »Publikacija muzeja i konzervatorskih ustanova u NR Srbiji« i Petar D. Šerović »Zavičajni muzej u Hercegnovom s arhivom i bibliotekom«. Analognu situaciju nalazimo i u prilozima konzervatora u kojima je iznesena problematika zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u pojedinim republikama, rad organa za zaštitu, podaci o zaštićenim i konzerviranim spomenicima, problem kadra, finansija. laboratorija i sl. (Šefik Bešlagić, »Zaštita i proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini«, Ivan Komelj »O delu zavoda za spomeniško varstvo LR Slovenije u Ljubljani«, Arh. S. M. Nenadović »Deset godina zaštitne službe u NR Srbiji«). Svi su ti prilozi dovoljno sadržajni, prožeti mnogobrojnim konkretnim podacima, da mogu odgovoriti svim potrebama za svakog onoga koji želi da upozna ove ustanove, njihov rad i njihove probleme. Potpunijoj preglednosti naših muzeja, muzejskih zbirki, umjetničkih galerija i zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, sa teritorijalnom raspodjelom u svakoj republici, stručnom kadru te administrativnom i pomoćnom osoblju, zaštićenim spomenicima, raspoloživom izložbenom prostoru, broju muzejskih eksponata, izložbi, posjetilaca, budžetima, publikacijama i bibliotekama doprinose umnogome priloženi tabelarni pregledi (12 komada): »Podaci o muzejima u NR Bosni i Hercegovini«, »Podaci o muzejima u NR Crnoj Gori«, »Muzeji u NR Hrvatskoj«(2), »Deset go-, dina muz.-konz. rada u NR Makedoniji« (3), »Podaci o muzejima u LR Sloveniji«, »Muzeji u Beogradu«, »Muzeji u NR Srbiji«, »Muzeji u Vojvodini«, »Zavodi za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti« i na kraju karta »Muzeji i zbirke, zavodi i uredi za zaštitu spomenika u FNR Jugoslaviji godine 1945, prije Oslobođenja«.

Uzev u cjelini, ovaj, po tehničkoj opremi, izboru članaka i reprodukcija, reprezentativni broj časopisa »Muzeji« koristan je doprinos cjelovitijem poznavanju stanja muzejsko - konzervatorske službe u FNRJ, kako u okviru pojedinih republika tako isto i za državni teritorij u cjelini.

S. T.

DVIJE NOVE KNJIGE O ARHITEKTONSKOM NASLJEĐU MAKEDONIJE

Studije gradske i seoske profane ili — kako je neki autori nazivaju — folklorne arhitekture u novije vrijeme privlači sve veću pažnju. Značajno je da interes za ovu arhitekturu pokazuju prvenstveno arhitekti, a ne historičari umjetnosti, a čini se da uzrok ovoj pojavi izvire iz osnovnog zadatka koji savremeno društvo postavlja pred arhitekta: kuća dostojna čovjeka.

Makedonska kuća ili prelaz stare orijentalne u savremenu evropsku kuću od arh. Dušana Grabrijana i **Stara gradska arhitektura vo Ohrid** od arh. Borisa Čipana dva su značajna novija priloga proučavanju regionalne arhitekture Makedonije. Grabrijanovo djelo izdala je Državna založba Slovenije u Ljubljani 1955 (tri godine (poslije smrti autora). Na knjizi arh. Čipana nema godine izdanja, a pojavila se također 1955 g. Izdavač je Centralen Zavod za zaštita na kulturno-istoriski spomenici na NR Makedonija u Skopju.

Oba djela tretiraju istu problematiku — prvo na širem području, drugo na užem ali zato detaljnije — pa je interesantno posmatrati ih zajedno.

Grabrijan, koji je najveći dio života posvetio proučavanju (sarajevske gradske kuće posmatrajući je kroz aspekt savremenih težnji i tražeći u njoj prvenstveno kongenijalni izraz sa modernim, ostao je u posmatranju makedonske kuće dosljedno na istoj platformi. Međutim dok je u Sarajevu studirao, takorekuć isključivo, muslimansku kuću, koju je bez temeljitije analize porijekla nazvao orijentalnom, u Makedoniji se prvenstveno usmjerava na kuću hrišćanskog elementa. Stavlja sebi u zadatak da kaže šta je na toj kući »makedonsko«, a piše doslovce: Naziv »makedonski« upotrebljavaćemo u smislu slovenskog stanovništva zemlje... za hrišćanski elemenat, za razliku od muslimanskog, kojim su se označavali Turci, Šiptari i Cigani.«

Eklatantno je međutim, da djelo u tom smislu nije dorađeno, elementi oba pola se isprepliću i u tekstu i u ilustracijama. Dvije velike kulture koje su istovremeno, kroz punih šest vijekova postojale jedna pored druge na istom terenu, međusobno se dopunjavale i korigirale, teško se razlučuju, pogotovo na području stana, koji u svako doba i na svakom mjestu, ako je uopće udomaćen, nužno nosi prvenstveno regionalni pečat.

Govoreći o karakteristikama makedonske civilne arhitekture on, međutim, zapaža: »kod sličnog plana turska ili šiptarska kuća je jasnije i široko zasnovana, ciganska primitivnije, a hrišćanska intimnije i na okup nanesena. Takova kuća prvenstveno se prema vani otvara, nije tako isključivo individualna, često obuhvata više domova u zajedničkom 'dvorištu, što je kod orijentalne kuće isključeno, zatim je ova

nekako više »rabotnička«, za razliku od one koja je nekako »meraklijska« (udobna, za uživanje); s time u vezi mijenja se i pokućanstvo, umjesto čilima — stolica i sto, drukčije su i sanitarne baterije; ukratko, makedonska je po načinu života nekako evropskija.«

A to je baš ono što je oduševilo Grabrijana. »Tvrdim, naime, da postoje vakuumi između orijentalske i evropske kuće, a u našoj zemlji da se nalaze posredni elementi koji te vakuume popunjavaju«.

Stilom punim zanosa i oduševljenja on govori o tvornicama te arhitekture, o organizaciji stambene površine, privrednim i domaćinskim prostorijama, sanitarnim napravama, stambenim prostorijama i saobraćajnim rješenjima, pa prelazi na analizu prostorne plastike. U poglavlju »Arhitektura u mjerilu čovjeka« (pojam usvojen u toku njegovih studija sarajevske kuće) on govori o namještaju, o stavu čovjeka u (prostoru, o mjeri. Obrađuje nadalje materijal, strukturu, konstrukciju i oblogu, boju, plastiku arhitekture, konstantno ukazujući na slične primjere u savremenoj arhitekturi. Konačno u poglavlju »Organski urbanizam« govori o položaju naselja, zoniranju, saobraćajnoj mreži, odnosu prema prirodi...

Na kraju, slijedi završno poglavlje »Prelaz u savremenu arhitekturu«, gdje analizira čitav niz savremenih nastojanja oko stambenog problema, upoređujući rješenja eminentnih arhitekata današnjice, prvenstveno Le Corbusier-a, sa pučkim rješenjima iz Bosne i Makedonije, otkrivajući frapantne analogije i tvrdeći da je »upravo to nasljeđe pomoglo... Le Corbusier-u — do prvog koraka u život«. Skoro dvadeset godina nakon članka »Le Corbusier i Sarajevo« u ondašnjem sarajevskom »Jugoslavenskom listu«, jednog od prvih članaka u kojima je Grabrijan postavio svoje analogije »staro-novo« isti autor u Makedoniji (po kojoj je Le Corbusier također putovao u mlađim danima) nalazi ne samo preteče nego i realne uzore velikog stvaraoca, kojemu pripada neosporna zasluga da je znao kvalitetna dostignuća prošlosti uravnotežiti sa društveno-ekonomskim faktorima današnjice.

Arhitekt Čipan, suprotno Grabrijanu, prilazi problemu više (historijski, ukazujući da se novija saznanja proširuju i na elemente »koji će biti korisni i za savremeno stvaralaštvo«.

On također sagleda razliku između muslimanske i hrišćanske kuće, kako s obzirom na plasman u terenu, tako i u pogledu visine izgradnje, kao i u programu. Nalazi da je arhitektonska koncepcija muslimanske kuće »do maksimuma šablonizirana«, dok kod hrišćanske kuće u Ohridu nastupa kao poseban faktor stiješnjeno gradilište, tako da je »isključeno šablonizirаnje cjeline«. »Od nužde za neprekidnim variranjem proizlazi projektantski napor ohridskog majstora koji je doveo do principa bliskih savremenim metodama«.

Vrijednost Čipanovog djela prvenstveno je u pokušaju da objasni nastajanja ohridske kuće dijalektički, uvodeći čitaoca u historijski proces formiranja hrišćanskog buržoaskog društva u 18 i 19 stoljeću, paralelno sa propadanjem turskog feudalnog, što se i na arhitekturi nužno odražavalo. Ekonomski prosperitet stvarao je posebni program stambene izgradnje.

Autor govori o ambijentu, organizaciji kuće i njenoj podjeli na ekonomski, stambeni i reprezentativni dio, o opremi kuće, konstrukciji, arhitektonskom izrazu. Posebno obrađuje neke grupe ohridskih kuća i to oko crkve sv. Sofije i u ulici Samuil, dajući u prilogu vrijednu tehničku dokumentaciju o ovim objektima.

Za Čipana je od posebnog interesa pitanje odnosa savremene urbanizacije gradova prema historijskom ambijentu, pitanje saniranja stare kuće, naročito u mjestima koja pretendiraju na turistički razvitak, i njenog uklapanja u savremeni gradski organizam, te u pogledu zaštite i konzervacije iznosi neke interesantne misli u prilog očuvanja stare gradske arhitekture Makedonije.

Nedorađenost Grabrijanova djela je očita — opravdava je iznenadna smrt autora. Čipanovom djelu manjka prikaz muslimanske kuće u Ohridu, te u tom smislu on ne daje materiju koju u naslovu obećava. Osim u uvodu, on tu kuću jedva da spominje, iako su stvarno i danas neke turske kuće u Ohridu (najstariji postojeći primjeri ohridske stambene kulture. Mislim da je neodrživo njegovo odricanje svakog utjecaja turske stambene kulture na ohridsku hrišćansku kuću, te da je hipoteza o kontinutitetu razvoja te kuće od Srednjeg vijeka do sačuvanog egzemplara s kraja sedamnaestog stoljeća, koliko god bila privlačna, potpuno neargumentirana. Ali i pored tih nekih nedostataka i proizvoljnosti, oba djela neosporno pretstavljaju značajne priloge proučavanju našeg arhitektonskog nasljeđa.

Ing. Dž. Č.

René Nelli: Les stèles discoidales sont-elles cathares? Arts et Traditions populaires, IV (Paris 1956), 137-139.

Na izložbi »Istorija i ikonografija katarizma« u Muzeju Goja (Goya) u Parizu 1955 bile su, među ostalim predmetima, izložene i diskoidalne stele, koje se poslednjih godina u Francuskoj pripisuju katarskoj jeresi, Na tim stelama je dvostruki simbolizam: one su, s jedne strane, antropomorfno uobličene; s druge strane, one uzimaju svoj središnji ornamentalni motiv iz stilizovane slike sunca, kakva se javlja u istoriji pa katkad i u praistoriji. Antropomorfna preokupacija je jasna u afričkim stelama (u Maroku), koje imaju i dva dodatka sa strana u vidu ramena ili ikrila, čega ima katkad i u francuskoj (u predelu Lorageu u oblasti Langdoku). Pisac pominje da postoje razne hipoteze o tim stelama, kojih ima u Sev. Africi, u oblasti Baska, Bretanji, Langdoku, Irskoj, Švedskoj, Bosni. Pisac ne veruje da je ta stela katarska: na osnovi izloženog njihovog geografskog rasprostramjenja me može se zaključiti ništa o poreklu, a još manje o »katarskom poreklu« te stele. Kad bi ona bila katarska, trebalo bi da je ima tamo gde je bilo katara; međutim, one su vrlo česte tamo gde nije bilo katara. Hipoteza da je stela katarska oslanja se i na sličnost stela iz predela Loragea sa »bogomilskim« stelama u Jugoslaviji, a pisac Neli ističe da ona ima sličnosti i sa stelama drugde (gde, međutim, nije bilo katara), te da ne može biti katarska. Zatim, te stele se susreću u istim grobljima sa latinskim,, tj. katoličkim, krstovima; u oblasti Langdoku najstarije su iz 11 a veoma česte u 14 veku.

Nije navedeno odakle su tvorci hipoteze o katarskom poreklu diskoidalnih stela uzeli podatke o »bogomilskim« stelama iz Bosne. Takvih stela, zaista, ima po Jugoslaviji, ali još se ne zna pouzdano iz kog su vremena i ničim se ne može dokazati da su »bogomilske«, pa se, prema tome, ni one ne mogu upotrebiti kao oslonac za hipotezu o teatarskom poreklu diskoidalnih stela u Francuskoj, i kritika R. Nelija je sasvim opravdana.

M. S. F.

Doris Wild:

IKONEN — KIRCHUCHE KUNST DES OSTENS. Izdanje Hallwag, Bern, prva sveska biblioteke Orbis Pictus.

Iako izdavač u svojim reklamnim listićima veli za to malo djelo da služi kao posrednik kako bi se osjetio duboki dojam čarobne svojstvenosti crkvene umjetnosti Istoka, vidi se iz uvoda i teksta uz table da je autor mislio da nam dadne i nešto više od toga: prikaz istočne ikonografije na naučnoj osnovi. Međutim autor nije (imao za to dovoljno snage, a nije mogao ni da ima dovoljno koristi od proučavanja samo malog broja slabijih ikona iz privatnog posjeda u Švajcarskoj, koje uglavnom pretstavljaju ruski masovni produkt donesen od emigranata iz ruskih krajeva. Otuda je u djelu i mnoštvo pogrešnih tvrdnji, a vidi se i očito nepoznavanje ikonografije balkanskih naroda pravoslavne vjere a naročito srpske ikonografije, bez čijeg se poznavanja ne može danas uopšte govoriti o istočnoj ikonografiji.

U uvodu svog djela veli autor da se ikone izrađuju obično u veličini 35 : 30 cm, što je sasvim bespredmetno, naročito za ikonografiju na Balkanu kao što je netačna i tvrdnja da se ikone ne uokviruju (str. 3). (Na strani 4 tvrdi autor da se ikongrafija u Grčkoj izmijenila pod uticajem italijanskog Renesansa a na drugom mjestu veli da je ikonograf stajao tvrdoglavo u toku stoljeća u nekoj zakonitosti i propisu, zadržavajući uvijek isti stil (str. 5). Na istoj strani veli da su ikone balkanskih zemalja samo dekorativne i anatomski nezgrapne (kao da je tu potrebno renesansko mjerilo!) i izlaže dalje kako se ikone koriste za razne svrhe, **a u Rusiji i za ikonostase** kao da to nije slučaj i u ostalim pravoslavnim zemljama.

Za Rusku Vladimirsku Bogorodicu tvrdi (str. 6) da je grčki rad XII v., a za njenu kopiju (na t. XX) da je srpski rad XVII v. i ako je to očito ruski masovni produkt novijeg vremena.

Govoreći o ikonografskim školama do pada Carigrada spominje vizantisku, solunsku i kritsku, a ne spominje srpsku, makedonsku i rusku, koje su cvale i prije toga vremena. Za pojedinu ikonu veli (str. 8) da djeluje privlačno, čarobno, mistično i nadprirodno, a za ikonografsku umjetnost kao cjelinu da djeluje ukočeno i jednolično zbog **stroge stilizacije.** Upravo protivno od onog što se može zapaziti i na ilustracionom materijalu autora. Govoreći dalje o pojedinim slikanim svetiteljima tvrdi da su bezosjećajnog tijela, neprirodnog i plošnog, a lica strogo stilizovanog (str. 10). Pa zatim da u ikonografiji nema prostora, obline tijela, da u slikama nema nikakvog prirodnog dodatka koji bi scenu oživio, pa čak ni jednog cvijeta! Ako ovome dodamo još da autor nezna ko je dječak na konju iza sv. Đorđa (tekst uz t. VI) i šta pretstavlja loza sa figuricama u medaljonima na slici Krista (t. IX) te da pripisuje ikone čisto ruske škole, srpskoj (t. XX, XXI) onda smatramo da ovo djelce neće biti nimalo korisno po publiku kojoj je namijenjeno. Naprotiv, ona će dobiti samo kriva obavještenja.

Đ. M.

RAZMJENA PUBLIKACIJE ZA »NAŠE STARINE IV«

JUGOSLAVIJA

Beograd

Arheološki institut Srpske akademije nauka, Knez Mihajlova 35
Etnografski institut Srpske akademije nauka, Knez Mihajlova 35
Etnografski muzej, Studentski trg 13
Filozofski fakultet-seminar za jugoslovensku knjigu, Studentski trg 1
Istorijski institut Srpske akademije nauka, Knez Mihajlova 35
Istorijsko društvo Narodne republike Srbije, Knez Mihajlova 40
Muzej grada Beograda, Zmaj Jovina 1
Muzej primenjene umetnosti, Vuka Karadžića 18
Muzej srpsko-pravoslavne crkve, Bulevar Revolucije 17
Narodni muzej, Trg Republike 1
Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Gospodara Vučića 50
Srpska akademija nauka, biblioteka, Knez Mihajlova 35
Vizantološki institut Srpske akademije nauka, Knez Mihajlova 35/111
Vojni muzej Jugoslovenske narodne armije, Kalimegdan
Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NRS, Kneza Sime Markovića 8
Zavod za zaštitu prirode i prirodnih retkosti NRS, Studentski trg 5

Zagreb

Arheološki muzej, Zrinski trg 19
Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Strosmajerov trg 2
Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, biblioteka, Zrinski trg 11
Institut Francais, Preradovićeva 40
Institut za likovnu umjetnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Braće Kavurića 1
Konzervatorski zavod Hrvatske, Opatička 10
Muzej grada Zagreba, Opatička 20
Povjesno društvo Hrvatske, Zrinski trg 19
Hrvatsko prirodoslovno društvo, Ilica 16

Banja Luka

Narodni muzej

Cetinje

Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR OG

Dubrovnik

Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Naučna biblioteka

Kotor

Pomorski muzej

Ljubljana

Društvo arhitektov Slovenije Erjavčeva 11/1
Etnografski muzej Slovenije, Prešernova cesta 24
Institut za zgodivno Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Novi trg 3
Mestni arhiv, Mestni trg 27/111
Slovenska akademija znanosti in umetnosti — knjižnica, Novi trg 3
Umetnosno zgodovinsko društvo
Seminar za arheologiju univerze v Ljubljani, Kongresni trg
Zavod za spomeniško varstvo LRS, Prežihova 1
Zgodovinsko društvo Slovenije, Prežihova cesta 24

Novi Sad

Matica srpska — biblioteka, Matice srpske 1
Vojvođanski muzej, A. Rankovića 11
Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture APV

Osijek

Muzej Slavonije, Partizanski trg 6

Priština

Zavod za zaštitu spomenika AKMO

Rijeka

Konzervatorijski zavod

Sarajevo

Biološki institut
Časopis »Pregled«, Vojvode Stepe 20
Gazi Husrefbegova biblioteka, Obala pariške komune
Institut za proučavanje folklora, Vojvode Putnika 7
Institut za ribarstvo
Istorijsko društvo NR BiH, Filozofski fakultet
Orijentalni institut, Vojvode Putnika 7
Poljoprivredno-šumarski fakultet
Turistički savez NR BiH, Vase Miskina 16/1
Zavod za geološka istraživanja NR BiH
Zavod za poljoprivredna istraživanja, Dolina 6
Zemaljski muzej, Vojvode putnika 7

Skoplje

Institut za nacionalna istorija
Seminar klasičnih jezika filozofskog fakulteta »Živa Antika«
Zavod za zaštitu spomenika kulture

Split

Arheološki muzej
Državna galerija umjetnina
Konzervatorijski zavod
Mornarički glasnik
Muzej grada Splita
Muzej hrvatskih starina

Sremska Mitrovica

Muzej Srema

Šibenik

Muzej grada Šibenika

Zadar

Institut za historijske nauke fil. fakulteta sveučilišta u Zagrebu
Institut za historijske nauke fil. fakulteta sveučilišta u Zagrebu
Institut Jugoslavenske akademije znanosti u Zadru
Državni arhiv

EVROPSKE ZEMLJE

Austrija

Bundesdenkmalamt, Wien 1, Hofburg
Institut für Naturachutz, Wien Burgring 7
Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 14, Universitätsplatz, 2

Belgija

Analecta bollandiana Bruxelles 4 (Boulevard Saint-Michel, 24)
Institut de philologie et d'histoire orientale et slaves de l'Universite de Bruxelles, Bruxelles
Office international pour la protection de la nature, Bruxelles

ČSR

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre — Nitra-hrad
Čekoslovenska akademia ved, archeologický ustav v Praze
Historický seminár Karlovy univesity — Praha
Moravske museum v Brne
Ministarstvo za kulturu, Praha XII
Slovenská akadémia vied, Bratislava
Slovenský pamiatkový ústav v Bratislave

Danska

Det kongelige danske videnskabernes selskab, Kobenhavn v foreningen til gamle bygningers bevaring, Kobenhaven

Finska

Finnisc league for the protection of nature — Helsinki
Metsatieteellinen tutkimuslaitos — Helsinki

Francuska

Bibliotheque nationale — Paris
La musée du Louvre, Paris
Cahiers d'etudes cathares direction à Arques (Aude)
Commission departementale des monuments historiques des Pas-De-Calais Arras
Conservation des musées, Ville de Tours
Les monuments historiques de la France, Paris I^{cr}
L'Institut bvzantine. Paris VII
UNESCO, Conseil international des musees, Paris 16^{e}

Grčka

Ecole (Francaise) d'Athenes, Athenes
Societe helenique pour la protection de la nature, Athenes

Holandija

Rijksdienst voor de monumentenzorg s — Gravenhage
Bond heemschut Amsterdam — C

Italija

Istituto centrale del restauro — Roma
Istituto di patologia del libro — Roma
Movimento italiano protezzione dela natura — Torino
Societa nazionale di scienza lettere ed arti — Napoli

Malta

Royal university of Malta — La Valetta

Norveška

Det kongelige morske videnschabers selskab — Trondheim
Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers bevaring — Oslo
Nasjonalgalleriet — Oslo
Universitetsbiblioteket — Bergen

Njemačka

Arbeitsgemeinschaft deutscher Beauftragter für Naturschutz umd Landschaftspflege — Bad Godesberg
Bayersches Landesamt für Denkmalpflege — Munchen 22
Bund für Naturschutz in Bayern — München 8
Dresdner Verlag — Vereinigung volkseigener Verlage — Dresdenn 55
Deutsches archäologisches Institut — Romischgermanische Komission Frankfurt am Main
Institut für Denkmalpflege in der Deutschen Demokratischen Republik — Dresden A 1
Redaktion der Südost-forschungen — München 22
Verein Naturschutzpark E. V. — Stuttgart-O

Poljska

Muzeum archelogiczne w Poznaniu — Poznan
Ochrani przyroda — Krakow
Wojciech Smigielski — Poznan

SSSR

Comission ochrana priroda akademije nauka — Moscou

Švedska

Universitetsbiblioteket — Lund
Universitetsbiblioteket — Upsala

Svicarska

Institut international des châteaux historiques — Rapperswill
Ligue suisse pour la protection de la nature —
Schweizerische Vereinigung fur Landesplanung — Zurich
Schweizerischer Bund fur Naturschutz — Basel
Société des châteaux suisses »Burgenverein« Zurich 2
Société suisse d'histoire de l'art — Bern

Velika Britanija

British coordinating commitee for nature conservation C (O British museum) natural history — London
The British museum — London
The National Institute for Scotland — Edinburgh
The nature conservancy — London
The University of Cambridge — Cambridge
University of London — The Warburg Institute South Kensington — London
Victoria and Albert Museum — London

Japan

Japanese national commission for UNESCO — Tokio

Irak

Iraq museum — Bagdad

USA

American nature association — Washington — GDC
Harvard University — Dumbarton Oaks research library and collection Washington 7 D. C.
Yale university — Library — New Haven
New York University-Institute of fine arts — New York
Philadelpia University museum — Philadelphia
Princeton University, the library — New Yersey
Standing commitee of pacific conserv. — Wellington
The american museum of natural history — New York 24, N. Y.
The library of congress — Washington
The national park service — Washington 25, D. C.
The nature conservancy — Washington 18, D. C
Univesity of Michigan library — Ann Arbor